

Universitat Autònoma de Barcelona

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi queda condicionat a l'acceptació de les condicions d'ús establertes per la següent llicència Creative Commons: http://cat.creativecommons.org/?page_id=184

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis queda condicionado a la aceptación de las condiciones de uso establecidas por la siguiente licencia Creative Commons: <http://es.creativecommons.org/blog/licencias/>

WARNING. The access to the contents of this doctoral thesis it is limited to the acceptance of the use conditions set by the following Creative Commons license: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=en>

Una herència incòmoda

**Mecanismes de construcció i de transmissió d'una història
crítica de la memòria social del franquisme**

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA (UAB)

Tesi doctoral

Departament d'Història Moderna i Contemporània

Programa 1242 – Doctorat en Història Comparada, Política i Social

Curs: 2020-2021

Director: Pere Ysàs Solanes

Doctorand: Jordi Font Agulló

Una herència incòmoda

Mecanismes de construcció i de transmissió d'una història crítica de la memòria social del franquisme

Detall de l'exposició *Art a Olot durant el franquisme i la transició a la monarquia parlamentària*. (Fotografia: Marcel Dalmau)

Resum

Una herència incòmoda.

Mecanismes de construcció i de transmissió d'una història crítica de la memòria social del franquisme

La dictadura franquista, des dels seus orígens pocs mesos després del cop d'estat del 18 de juliol de 1936, va tenir, entre els seus objectius, l'edificació d'un nou començament que havia de suposar la liquidació de tot el que representaven el republicanisme, la democràcia i, en definitiva, el parlamentarisme d'ascendència liberal. L'organització d'aquest nou ordre social i polític es va basar, en primer lloc, en l'aplicació d'una onada de violència i repressió d'una gran magnitud tant durant la Guerra Civil com en els anys immediatament posteriors. De fet, la violència serà sempre present en la trajectòria de la dictadura. Segonament, l'altre fonament de l'autonomenat *Nuevo Estado* va ser el desplegament d'una intensa propaganda que tenia com a principal objectiu erigir un imaginari farcit de mites i llocs comuns propis de la ideologia totalitària del nacionalsindicalisme i el nacionalcatolicisme. La penetració d'aquest corpus doctrinari en el teixit social del conjunt de l'Estat espanyol va ser molt profunda. En definitiva, la colonització ideològica de la dictadura va incidir arreu: a l'escola, a l'exèrcit, a les institucions públiques i privades, a les feines, en els àmbits de sociabilitat i oci i, també, en les relacions personals i familiars.

Una de les principals conseqüències d'aquesta presència tan intensa dels dispositius de control i de propaganda de la dictadura en la quotidianitat va ser, i continua sent, la naturalesa de la memòria social del franquisme que ha perdurat. Per bé que el règim de Franco va acabar sent desmantellat en el període de la transició a la democràcia, és obvi que la seva herència ideològica i simbòlica ha influït enormement tant en la percepció de la població sobre el període franquista –la dictadura va maldar per fabricar una visió positiva d'ella mateixa que es fonamentava en la tergiversació històrica– com en qüestions relacionades amb els comportaments i la maduresa democràtica en el present. En aquest treball afrontem una anàlisi de les motivacions de la persistència del que denominem “una herència incòmoda” i proposem diversos mecanismes que poden contribuir a construir i transmetre una història crítica de la memòria social del franquisme. Un camí que plantejarem com una possibilitat per tal de desmuntar, gradualment, en l'àmbit social les disfuncions establertes pel franquisme i, alhora, estendre entre la població un coneixement rigorós de la significació del franquisme i la seva herència. D'aquesta manera, doncs, el màxim objectiu d'aquesta investigació és fer palès que és necessari exercir una historització crítica de la memòria social del franquisme si es vol arribar a establir una memòria democràtica sòlida. És a dir, es tracta d'evidenciar que seran els coneixements empírics i analítics aportats per la investigació històrica i, també, per altres tècniques de transmissió de la història, la memòria i el patrimoni els que permetran deixar enrere les desviacions creades per la mateixa dictadura. Així, doncs, aquest treball posa èmfasi en la demostració de la rellevància que poden tenir, en aquesta tasca de desmuntatge de la memòria social del franquisme, l'anàlisi històrica enfocada en la qüestió dels comportaments col·lectius, les tècniques de patrimonialització, algunes pràctiques artístiques i les polítiques públiques específiques de memòria. Aquesta “herència incòmoda” s'analitza, per tant, a partir de la combinació entre la reflexió teòrica, la investigació històrica i la descripció d'alguns exemples que són útils per sostenir la nostra perspectiva.

Abstract

An Uncomfortable Legacy.

Construction and Transmission Mechanisms of a Critical History of the Social Memory of Francoism

Since its origins a few months after the coup of 18 July 1936, one of Franco dictatorship's goals was to build a brand new beginning designed to bring about the abolition of everything embodied by Republicanism, democracy and, in short, liberal-rooted parliamentarianism. The organisation of this new social and political order was, firstly, based on the application of a new wave of wide-ranging violence and repression both during the Spanish Civil War and in the years immediately following it. In fact, violence would always be present throughout the dictatorship. Secondly, the other foundation of the so-called *Nuevo Estado* was the deployment of an intense propaganda campaign mainly targeted at building up an imaginary replete with myths and commonplaces characteristic of the totalitarian ideology of National Syndicalism and National Catholicism. This doctrinal corpus penetrated very deeply into the social fabric of the entire Spanish state. Ultimately, the ideological colonisation of the dictatorship permeated all spheres: school, army, public and private institutions, work, sociability and leisure, as well as personal and family relations.

One the main consequences of such an intense presence of the dictatorship's control and propaganda mechanisms in everyday life has always been the nature of the social memory of Francoism that has survived. Although Franco's regime was finally dismantled in the period of transition to democracy, it is obvious that its ideological and symbolic legacy has enormously influenced both the people's view of the Francoist era – the dictatorship strove to fabricate a positive vision of itself based on historical tergiversation – and issues related to the behaviours and democratic maturity of today. In this doctoral thesis we provide an analysis of the motivations underlying the persistence of what we call “an unconformable legacy” and propose diverse mechanisms that can help construct and transmit a critical history of the social memory of Francoism. We propose this path as a possible way of gradually dismantling in the social field the dysfunctions established by Francoism while disseminating among the population a rigorous knowledge of the significance of Francoism and its legacy. By doing so, the main goal is to show that there is no need to conduct a critical historization of the social memory of Francoism if we want to successfully establish a solid democratic memory. In other words, the aim is to demonstrate that the empirical and analytical knowledge provided by historical research and also by other techniques of the transmission of history, memory and heritage will enable us to overcome the diversions created by the dictatorship itself. Thus, this doctoral thesis seeks to show the importance that historical analysis focused on the issue of collective behaviours, heritagisation techniques, certain artistic practices and specific public policies on memory can have in the task of dismantling the social memory of Francoism. This “uncomfortable legacy” is therefore analysed by combining theoretical reflection, historical research and the description of some examples that are useful to sustain our perspective.

“[...] qualsevol herència és, també, beneficiosa i funesta alhora; cada societat conscient de la seva història ha hagut de valorar per si mateixa aquest equilibri.”

David Lowenthal

“Per exemple, no es pot dur a terme un estudi comparatiu del feixisme sense disposar d'un concepte del feixisme que inclogui la importància relativa de la ideologia en relació amb els moviments i els règims, la natura i la comprensió (o “experiència”) de la violència, la cerca d'una tercera via entre el capitalisme i el comunisme “materialistes”, el paper de l'antisemitisme i el cap de turc en general, així com el dels líders carismàtics, els mitjans, les noves tecnologies i altres coses afins. Aquest concepte es podrà refinar o modificar al llarg de la recerca, però cal evitar que aquesta es transformi en una acumulació neopositivista d'informació sense objecte.”

Dominick LaCapra

ÍNDIX

I. Introducció: eines d'accés a la memòria social del franquisme.

Anàlisi històrica, tècniques de patrimonialització i vies artístiques..... 1

1.1. De la història crítica de la memòria social del franquisme a la memòria democràtica..... 3

1.2. Les línies de treball i els seus objectius 10

II. Història de la vida quotidiana i microhistòria com a mètode de captació de les actituds polítiques de la població. Una mostra empírica 30

2.1. Una contextualització d'ordre general. Els primers anys de la dictadura franquista a les comarques gironines..... 33

2.2. Descripció d'una indagació: la captació de les actituds polítiques en una zona rural durant el primer franquisme, 1939-1959..... 41

2.2.1. L'entorn. Consideracions geogràfiques i socioeconòmiques 43

2.2.2. Percepcions del context sociopolític. Les fonts orals i escrites..... 46

2.2.3. Ordre, (auto)sobreexplotació i estraperlo. Tres claus interpretatives..... 53

2.3. Conflictivitat i quotidianitat a les àrees rurals de la regió de Girona durant el primer franquisme..... 60

2.3.1. La configuració històrica d'un model agrari i les seves implicacions sociopolítiques..... 65

2.3.2. La comunitat rural i el franquisme: zones de conflicte i petites dissidències..... 70

2.3.3. La validesa de l'anàlisi de les actituds polítiques per copsar el franquisme sociològic..... 79

III. El testimoni en l'epicentre, propostes patrimonialitzadores i escenaris útils per a la configuració d'una memòria social democràtica 94

3.1. El treball amb els relats testimonials i la seva inclusió en el patrimoni memorial col·lectiu. L'exemple del diari de guerra de Miquel Oliveras (abril de 1938 – maig de 1939)..... 100

3.1.1.	El diari com a eina d'afirmació personal i d'enregistrament de l'experiència	101
3.1.2.	El potencial del diari de guerra de Miquel Oliveras i la captació de les actituds davant la guerra.....	104
3.1.3.	El diari de guerra entre la factualitat, la veritat moral i la transcendència històrica de les fonts individuals	119
3.2.	Literatura, història i testimoni. Proposta d'una lectura crítica de la novel·la <i>Soldados de Salamina</i>	124
3.2.1.	El setge postmodern i la literaturització de la història.....	126
3.2.2.	<i>Soldados de Salamina</i> al paisatge posthistòric	131
3.2.3.	Memòria antifeixista, mites revisionistes i referencialitat històrica	136
3.3.	El projecte del Museu Memorial de l'Exili (MUME). Un exemple de dispositiu memorialitzador per mitjà de la història.....	145
3.3.1.	La memòria democràtica com a assignatura pendent i la reactualització contínua de l'exili	146
3.3.2.	Descripció valorativa d'algunes experiències dutes a terme pel MUME a l'escenari transfronterer	151
3.3.2.1.	La dinamització de l'equipament: la programació cultural temporal	154
3.3.2.2.	L'exili i el seu potencial pedagògic.....	162
3.3.2.3.	Usuaris del museu i musealització del patrimoni exílic.....	165
3.3.3.	L'equipament museístic en un futur entre carències i esperances.....	167
3.4.	Una temptativa memorialitzadora. Pensar la frontera i l'exili com a escenaris d'activació del record	170
3.4.1.	Històries i geografies transfrontereres. Entre les desavinences i els acords memorials	171
3.4.2.	Significacions de la frontera en l'Europa del segle XX	177
3.4.3.	Fronteres i canvi històric. La diversitat tipològica dels espais liminals	185
3.4.4.	La frontera com a paisatge cultural i semiològic dels rastres de l'èxode republicà	192

3.4.5.	L'escenari fronterer com aprenentatge memorialitzador.....	197
3.5.	Mancances i anormalitats. L'absència de la memòria democràtica en la institució museística	199
3.5.1.	La "memòria històrica" i el seu difícil camí envers la patrimonialització.....	200
3.5.2.	De què parlem quan parlem de museus de memòria?	205
3.5.3.	Herències i adaptacions: les narratives museístiques dels vencedors de la Guerra Civil.....	207
3.5.4.	Narratives dels vençuts, contramemòries i estructures d'ordre museístic	210
3.5.5.	Possibilitats d'un futur amb avenços	216

IV. Configuracions del passat immediat en el present. El vincle necessari entre record, memòria democràtica i història crítica

4.1.	Història, nostàlgia i passat recent: la memòria democràtica i la forja d'una identitat civil.....	224
4.1.1.	La pèrdua del "sentit històric" i la crisi de la noció de progrés.....	227
4.1.2.	La sentimentalitat nostàlgica i el rescat de la memòria democràtica	234
4.2.	La construcció d'una història crítica de la memòria de la Guerra Civil i el franquisme. El testimoni en l'estructura narrativa de la història.....	246
4.2.1.	Franquisme, <i>posthistoire</i> i "memòria històrica"	247
4.2.2.	De la memòria personal testimonial a la història crítica	252
4.2.3.	L'anàlisi de les actituds polítiques i la història crítica de la memòria social del franquisme	261
4.3.	Avenços i retrocessos en l'imaginari democràtic a l'Estat espanyol.....	266
4.3.1.	Un imaginari fallit i la persistència d'un buit ètic.	267
4.3.2.	La reparació pública del passat recent. Revifalla i estancament de la "memòria històrica".....	276

V. Art, treball de memòria i el camí cap a una consciència històrica. Alguns exemples de pràctiques artístiques i culturals memorialitzadores.....

286

5.1.	L'art d'avançada i les seves potencialitats crítiques	295
5.1.1.	L'escena local i la seva interpenetració amb el context global	296
5.1.2.	La represa: obstacles i oportunitats d'intervenció en la "memòria històrica".....	303
5.2.	Recerca històrica i procés memorialitzador: escenificació de l'arxiu, formalitzacions artístiques i expositives.....	315
5.2.1.	Fer reviure les veus baixes del passat: "El Camp de la Bota".....	316
5.2.2.	L'enfocament sociocultural de la història de l'art aplicat al marc expositiu. Notes a l'entorn de l'exposició <i>Art a Olot durant el franquisme i la transició a la monarquia parlamentària</i>	323
5.2.3.	La profunditat de les narratives artístiques i la memòria social	334
VI.	Epíleg: ¿de la "memòria històrica" a una "història pública" de la memòria democràtica?	340
6.1.	La memòria social del franquisme i l'imaginari col·lectiu.....	343
6.2.	La utilitat analítica de les actituds polítiques i el testimoni, i els dispositius museogràfics com agents memorialitzadors. El repte d'evitar la banalització.....	349
6.3.	Historització crítica i canals de construcció d'una consciència democràtica	359
6.4.	Coda: la historiografia i l'eficàcia de les polítiques del passat.....	365
VII.	Referències arxivístiques i hemerogràfiques	376
VIII.	Bibliografia citada	377

I. Introducció: eines d'accés a la memòria social del franquisme. Anàlisi històrica, tècniques de patrimonialització i vies artístiques

Amb aquestes ratlles introductòries ens proposem reflectir i justificar quines són les orientacions que ha anat prenent aquesta investigació en el decurs dels anys i que han acabat configurant les principals línies temàtiques finals d'acord amb els objectius establerts. En una primera instància, arran d'un treball previ de recerca¹, s'havia plantejat que l'eix de la tesi havia de ser, com a continuació dels resultats de la investigació pionera, l'anàlisi de les actituds polítiques de la població i la seva plasmació en la memòria social del franquisme a Catalunya en el període comprès entre 1938 i 1951. La tasca desenvolupada a l'entorn de l'estudi de les actituds polítiques de la població, de manera gradual, ens va fer adonar que era possible extreure conclusions sobre la capacitat penetradora a llarg termini de la dictadura i els seus dispositius –ja fossin de caire repressiu, ja fossin de caire propagandístic/educatiu/socialitzador– en allò que podríem considerar com la consciència, tant individual com col·lectiva. És a dir, en la manera que es percebia l'etapa històrica del franquisme, com s'interpretava i s'imaginava en un àmbit, podríem dir, popular, així com també des dels ressorts institucionals.

Aquesta afirmació podria entrar en contradicció amb la constatació objectiva, factual, que, des de 1977, la dictadura franquista formalment, després d'un procés de liquidació lent i dificultós, va deixar d'existir. En aquest sentit, no es pot obviar que van tenir lloc, entre altres, diverses tipologies d'eleccions –legislatives, municipals, autonòmiques– i es va anar establint una institucionalització de la democràcia, però, com havia passat en altres indrets que havien deixat enrere sistemes dictatorials, això és la Itàlia feixista, la França de Vichy, l'Alemanya i l'Àustria de 1945 per citar uns exemples, no es van produir depuracions massives dels cossos administratius i, sí, molts reciclatges i adaptacions del personal procedent de les administracions precedents i també de les persones que havien ostentat càrrecs públics i polítics. En molts sentits,

¹ Jordi Font Agulló, *¡Arriba el campo! Primer franquisme i actituds polítiques en l'àmbit rural nord-català*, Diputació de Girona, 2001.

però, com ha subratllat Martí Marin², el desmantellament de la dictadura fou complet i, en canvi, com en els altres països esmentats, el subvertiment de l'imaginari col·lectiu hegemònic durant els règims no democràtics va ser –està sent a l'Estat espanyol– costós, i no es va fer d'un dia per l'altre. En el després de la dictadura franquista hi ha hagut molts clars-obscurs pel que fa a la seva condemna explícita i al reconeixement de les seves víctimes i de les persones que van lluitar per aconseguir les llibertats democràtiques. Potser, la demora, per part dels diversos governs democràtics, en el fet de no emprendre la implantació de mesures decidides per atènyer una millor qualitat democràtica podria haver estat relacionada amb el manteniment, en el conjunt de la societat i del marc institucional, d'una memòria social del franquisme atapeïda d'elements perniciosos.

Una memòria social que estava farcida de residus de por i temor, però també de molta desconfiança cap a la cosa pública i, alhora, de molta indiferència envers l'activitat política. Cosa que hauria beneficiat que sectors amplis de la societat i de les classes dirigents, en uns territoris de l'Estat més que en d'altres d'acord segurament amb la força que havia tingut l'antifranquisme, haguessin optat pel pragmatisme i, a la pràctica, per la desmemòria en relació amb el passat recent, en comptes de sentir la necessitat del desplegament de polítiques públiques per enfortir la democràcia a fi de contrarestar la injustícia i les tergiversacions històriques heretades. Tot plegat, sens dubte, continua tenint, encara, conseqüències d'ordre polític i cultural en el present. En aquest sentit, cal aclarir que, per bé que no hi ha cap formació política, que sigui significativa en suports, explícitament neofranquista o feixista, sí que algunes de les més rellevants mantenen posicionaments revisionistes i condescendents en relació amb el passat franquista. És el cas, per exemple, del Partit Popular i, de manera encara més oberta i sense complexos, aquesta actitud és ben perceptible en una organització política, relativament nova, com Vox, que s'enquadraria més en l'àmbit de la quarta onada ultradretana³ que hauria arrencat d'ençà l'any 2000. Una dreta radical, nativista

² Vegeu Martí Marin, *!Ha llegado España! La política del franquisme a Catalunya (1938-1977)*, Vic, Eumo Editorial, 2019, pp. 7-35.

³ Sobre les diferents onades de l'ultradreta i les seves diferències des de la Segona Guerra Mundial fins als nostres és molt entenedor un treball recent del politòleg holandès Cas Mudde. Aquest autor fa les següents distincions d'acord amb les tendències principals en cadascun dels talss temporals que proposa: neofeixisme (1945-1955), populisme de dretes (1955-1980), dreta radical (1980-2000), la quarta onada (2000 fins al present). Vegeu Cas Mudde, *Ultradreta. Decàleg per entendre d'on ve i on va l'onada que amenaça la democràcia*, Barcelona, Edicions Saldonar, 2020, pp. 17-45

–que defensa un estat homogeni només amb els nadius i sense estrangers– i, perillosament, més normalitzada dins el joc polític parlamentari.

1.1. De la història crítica de la memòria social del franquisme a la memòria democràtica

En efecte, la presència totalitària dels engranatges de la dictadura fou tan intensa que les seves seqüeles es perllongaren en el temps, més enllà del període històric conegut com a primer franquisme, per arribar, gràcies a les mutacions experimentades per un règim polític preocupat per la seva supervivència, fins als anys de la transició a la democràcia i molt posteriorment, al mateix temps present. És a dir, la dictadura de Franco hauria tingut la capacitat per construir una *opinió pública*⁴ òbviament favorable als seus interessos i, alhora, hauria afectat l'*opinió popular* de tal manera que, en el decurs dels anys, continuarien persistint lectures i valoracions ambigües i atapeïdes de malentesos sobre el que hauria significat el franquisme. Tant és així, per exemple, que en l'escena política espanyola ens trobem avui amb partits polítics que no renuncien a l'herència franquista i, en alguns casos, fins i tot la poden arribar a reivindicar com un passat positiu, al qual arrelar-se i configurar una legitimitat dels valors que diuen defensar. En

⁴ Teòricament en una societat, si és democràtica, l'opinió pública, en un model ideal, es construeix en el si de la societat civil per mitjà de la discussió racional i el contrast de corrents d'opinió sobre els fets concrets en què hi participen diversos actors procedents tant des de la ciutadania, els mitjans de comunicació i les institucions. Per contra, en els règims de característiques i ambicions totalitàries, s'anul·la qualsevol possibilitat de crear aquest context de discussió dels corrents d'opinió. No hi ha debat lliure, ni canals on posar en circulació les opinions que configuren l'opinió pública. Aquesta tipologia de règims polítics tan sols consenteixen la circulació de les opinions formalment públiques, autoritzades institucionalment i “fabricades” pels òrgans propagandístics i els mitjans de comunicació controlats ideològicament i afins. Tanmateix, però, sí que existeix un ampli camp que reuneix el que configuraria una “opinió popular” que aglutinaria percepcions personals, informals, no oficials, sovint preexistents a la imposició del règim dictatorial. Entre aquestes dues opinions “la pública” formal i oficial i la “popular” es produeixen, com no pot ser d'altra manera, intenses interconnexions, en què “la pública”, amb els seus mecanismes de poder coercitius i mitjans propagandístics de què disposa, té una forta incidència en la modelació de l'opinió “popular”. Però, també, amb freqüència l'opinió “pública” sobre la qual s'autorepresenta el poder es veu modulada per allò que transcendeix de la informalitat de l'opinió “popular”, que sol palesar les preocupacions i el malestar de la majoria de la població. Per aquest motiu, els règims totalitaris tenen entre els seus principals objectius establir una “opinió pública” i, alhora, controlar i saber els discursos, crítiques, visions, que circulen entre l'opinió que anomenem “popular”.
Vegeu, en aquest sentit, per exemple el treball de Simona Colarizzi, *L'opinione degli italiani sotto il regime 1929-1943*, Roma, Laterza, 2000, sobre la Itàlia feixista. A un nivell general i teòric resulta rellevant el clàssic de Jürgen Habermas de 1962, del que hi ha una darrera versió en castellà a J. Habermas, *Historia y crítica de la opinión pública. La transformación estructural de la vida pública*, Barcelona, Editorial Gustavo Gili, 2017. També, en una perspectiva més global sobre la rellevància dels mitjans de comunicació i la configuració de l'esfera pública, resulta significatiu John B. Tompson, *Los media y la modernidad: una teoría de los medios de comunicación*, Barcelona, Editorial Paidós, 1998.

definitiva, el potencial repressiu i propagandístic del règim franquista hauria tingut una influència rellevant en el modelatge d'unes actituds polítiques de la població que foren diverses i canviants. Però, malgrat les oscil·lacions que hi s'hi puguin detectar, les actituds sempre van estar condicionades per uns aparells polítics i administratius molt preocupats per consolidar un consens favorable o, almenys, atènyer l'aparença de tenir-lo. En gran mesura, ho van aconseguir. A la mobilització prematura dels seus partidaris durant la Guerra Civil, encara que no fou, en molts casos, ni molt menys voluntària⁵, sinó més aviat fruit de circumstàncies polítiques, socials i geogràfiques determinades, en última instància, per la correlació de forces –sobretot militars– en el moment que es va produir el sollevament del 18 de juliol de 1936, s'hi va sumar amb el pas dels anys, sovint de manera parcial, contradictòria o interessada, un gruix no menyspreable de la població.

Per consegüent, és innegable que la dictadura franquista, com molts altres dels règims sorgits en l'època dels feixismes del període d'entreguerres, va perseguir l'adhesió i va comptar amb ella i, a més, va aconseguir que perdurés en forma de simpatia i de condescendència entre els qui se'n consideren hereus històrics. Àdhuc, es podria afirmar que des de l'etapa de la transició a la democràcia fins a la fi del segle XX, quan es va produir el sorgiment del moviment memorialista que reivindicava la revisió crítica del passat recent –amb demanda d'implicacions judicials–, en l'àmbit públic la percepció sobre el franquisme s'hauria beneficiat d'una relativa aquiescència i tranquil·litat⁶, quedant reduït a un període que ja hauria passat i del que en quedava una visió entre costumista i caricaturesca, i del qual, segons quins assumptes, era

⁵ En aquest sentit, és rellevant el treball de Francisco J. Leira Castiñeira, *Soldados de Franco. Reclutamiento forzoso, experiencia de guerra y desmovilización militar*, Madrid, Siglo XXI Editores, 2020. Tanmateix, com han mostrat altres investigacions, l'experiència del ritus iniciàtic de la guerra sí que va ser molt útil per al règim franquista per tal de construir una cultura política d'adhesió en què els "excombatientes" hi van tenir un protagonisme fonamental en el suport continuat en el temps. Vegeu, per exemple, Ángel Alcalde, *Los excombatientes franquistas (1936-1965)*, Saragossa, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2014.

⁶ Aquesta visió i actitud predominants, entre desinteressades i indiferents, vers el franquisme durant tot aquest període que arribarà fins a la fi del segle XX, també podria tenir a veure amb els efectes indubtables que va tenir el cop d'estat del 23 de febrer de 1981. Malgrat el seu fracàs, va evidenciar que, entre la cúpula militar i les elits econòmiques, hi havia diversos projectes per limitar el canvi polític democràtic conduint-lo cap un "franquisme coronat" i, fins i tot, també per destruir definitivament tot el procés de canvi i adoptar una línia totalment involucionista. Aquesta "transició paral·lela", tal com Roberto Muñoz Bolaños l'anomena en una detallada investigació sobre el 23-F i altres accions colpistes, tot i no produir-se hauria afectat, amb molta probabilitat, l'imaginari col·lectiu post-transicional. Vegeu Roberto Muñoz Bolaños, *El 23-F y los otros golpes de Estado de la Transición*, Barcelona, Editorial Planeta, 2021.

aconsellable no entrar-hi. El record de la història de violència⁷ era, sens dubte, molt viu en la psicologia col·lectiva.

D'aquesta manera, mentre a les facultats universitàries d'Història i Ciències Polítiques i Socials proliferaven les investigacions sobre el període que ens concerneix i apareixien publicacions acadèmiques que posaven sobre la taula la veritable significació de la dictadura, en l'esfera pública i mediàtica el seu ressó era molt limitat. Probablement, aquesta situació té una explicació no tan sols en el procés complex i incert en què es produí la derogació del franquisme, sinó també en la capacitat que va tenir la dictadura de teixir una societat domesticada, incapacitada per al debat polític crític que, de retruc i com és obvi, aquesta naturalesa temerosa i passiva d'amplis sectors de la societat hauria influït enormement en el desenllaç de la transició. Els debats a l'entorn de la "memòria" del gran trauma de la guerra i els anys dictatorials es van apaivagar en l'etapa final de la transició i no es reprendran fins a les acaballes dels anys noranta del segle passat, quan una part significativa dels "néts" dels protagonistes de la Guerra Civil espanyola van sentir-se cridats a saber "què havia passat". En aquest sentit, i molt especialment, la seva demanda responia a l'anomalia que continuava sent més cridanera i escandalosa d'acord amb els paràmetres internacionals hegemònics des dels anys vuitanta a ençà pel que fa a la denúncia de la violació dels drets humans: la persistència de desenes de milers de cossos de persones assassinades en cunetes i llocs inhòspits.

Tot plegat va comportar l'inici del que s'ha anomenat el moviment de la recuperació de la "memòria històrica". Un moviment ampli i variat, amb diversos actors, a vegades procedents de les entranyes de la societat civil i que canalitzen el seu treball a través de les entitats memorialistes, algunes d'elles de nova creació i d'altres històriques que reprenien amb més intensitat la seva acció, i d'altres vegades, encara

⁷ Tal com sosté Sophie Baby, durant la l'etapa de la transició a la democràcia les precaucions preses davant el temor del ressorgiment en el present de conflictes del passat va generar moltes frustracions que són a la base de l'aparició a l'any 2000 del moviment memorialista. A banda del temor a un esclat de violència, també la mateixa violència, existent durant el període transicional sobretot amb la interferència terrorista protagonitzada per grups de l'extrema esquerra i l'independentisme basc així com la contraréplica de l'extrema dreta i del terrorisme d'estat, entre altres qüestions, va donar ales a la no reforma de cossos judicials i policials i, en general, va marcar profundament les etapes, el ritme i els límits de la reforma. Va retardar, en definitiva, la transformació de l'herència del règim dictatorial. Vegeu, Sophie Baby, *El mito de la transición pacífica. Violencia y política en España (1975-1982)*, Madrid, Ediciones Akal, 2018, pp. 605-632.

que molt menys, a través del lideratge de les administracions amb concumitència amb algunes de les entitats memorialistes. En aquest context, un lloc comú molt repetit és el que ve a dir que es tracta d'un moviment que respon a la petició d'intentar reparar situacions injustes seculars, que moltes de les seves reivindicacions haurien d'haver estat ja satisfetes durant els anys de la transició a la democràcia, però les administracions i noves institucions democràtiques ho haurien deixat en un racó i no ho haurien considerat prioritari. Realment, en bona part va ser així i, per això, cal preguntar-se sobre els motius d'aquesta postura que hauria conduït a aquest retard pel que fa a la reparació de les víctimes, a fi que deixessin de ser víctimes, i a la dignificació dels lluitadors i resistents antifranquistes.

Sens dubte, sovint, aquestes afirmacions voluntarioses i benintencionades obliteren que la transició no va comportar una fractura radical amb el franquisme, sinó que la correlació de forces existent aleshores va implicar que l'oposició a la dictadura hagués d'establir pactes i negociacions amb els sectors reformistes de l'interior del mateix règim. Uns sectors que, en el llarg trajecte de la dictadura, havien tingut com a principal preocupació la institucionalització d'un règim que als seus inicis s'autoqualificava de totalitari i que consideraven, des de la fi dels anys cinquanta, que el creixement econòmic els garantiria la via de consolidació d'una "democràcia espanyola"⁸ *sui generis* més presentable a ulls de la població i de les instàncies internacionals. L'intent no va quallar a mitjan dels anys setanta davant de la conflictivitat social, l'activitat política de l'oposició, el desgast de les pròpies institucions i la desorientació d'un personal polític franquista que patia de les divisions entre immobilitistes i uns reformistes extremadament limitats que oferien unes propostes que poc tenien a veure amb una democràcia liberal homologable en el context occidental. Tanmateix, en tot el procés transicional, a causa de les limitacions de les forces polítiques de l'oposició i la incertesa imperant, hi va continuar tenint molt pes allò a què hem anat fent referència: una societat condicionada per l'evolució d'una dictadura que va intentar modelar al seu favor les actituds polítiques d'una ciutadania que mai no va ser tractada com a tal, sinó més aviat sotmesa a la subordinació i a l'obediència.

⁸ Sobre aquesta qüestió, vegeu, per exemple, Pere Ysàs, "Del totalitarismo a la «democràcia espanyola»", dins Manuel Ortiz Heras (coord.), *¿Qué sabemos del franquismo? Estudios para comprender la dictadura de Franco*, Granada, Comares Historia, 2018, pp. 167-187.

En definitiva, podríem assenyalar, que no resulta estrany que el despertar memorialista hagi tingut lloc en el tombant de segle, ja que la influència ideològica i sociològica de la dictadura va traspasar llargament els seus anys d'existència i s'hauria infiltrat en el teixit polític, social i mediàtic fins que s'hauria produït la maduresa d'uns "néts"⁹, menys marcats per l'empremta ideològica d'anys de nacionalcatolicisme i nacionalsindicalisme, que volien saber què havien fet o què els havia passat als seus avis. Fins i tot aquest gir de la cultura memorialista vinculada a un moment i moviments generacionals, evidentment amb l'especificitat de l'Estat espanyol, tampoc no és quelcom excepcional. El cas alemany, tot i el trencament que va suposar la derrota hitleriana a la Segona Guerra Mundial, també fa palès que no serà fins als rebels anys seixanta del segle passat que els "fills" s'interrogaran sobre els actes comesos pels pares una generació enrere i, de fet, hi haurà una segona onada qüestionadora a partir de la segona meitat dels anys vuitanta que culminarà després de la reunificació alemanya amb el desplegament de poderosos programes de polítiques públiques de memòria que aconseguiran instituir una "memòria cultural"¹⁰ –aquella que una societat construeix mitjançant discursos, commemoracions, equipaments, monuments memorials, programes pedagògics– democràtica i autocrítica, malgrat que alguns treballs¹¹ han demostrat que continua existint una "memòria comunicativa" –més emocional i no tant cognitiva, i fonamentada en la transmissió familiar intergeneracional– que malda per esborrar qualsevol rastre de nazisme en els avantpassats i, sovint, presenta els alemanys com un poble víctima dels excessos d'unes elits embogides, dels bombardeigs aeris aliats i dels grans desplaçaments forçosos de població, després de la guerra, des dels territoris de l'Europa oriental vers la zona occidental. A Alemanya, doncs,

⁹ Una generació que també arrossega, tal com assenyala l'escriptor Isaac Rosa, el greu problema que deriva del fet que durant els seus anys a l'escola primària i a l'educació secundària, a finals dels setanta i la dècada dels anys vuitanta, no van rebre continguts relacionats amb la Guerra Civil i el franquisme. Des de les institucions no s'hauria promogut aquest coneixement, cosa que va tenir unes conseqüències en el present. Aquesta tercera generació dels néts hauria arribat al coneixement del passat recent, de manera fragmentària i poc sistemàtica, a través de la memòria familiar i per mitjà de la ficció, és a dir el cinema, sèries televisives o la novel·la. Per tant, ha patit i continua patint un dèficit de continguts, elaborats des de l'àmbit pedagògic i l'educació formal, pel que fa a la dictadura franquista i tot el que va significar. Vegeu "El franquismo narrado: novela. Conversación con Isaac Rosa", dins Zira Box i César Rina Simón (ed.), *El franquismo en el caleidoscopio. Perspectivas y estudios transdisciplinarios sobre la dictadura*, Granada, Editorial Comares, 2020, pp. 255-262.

¹⁰ Sobre la significació i la diferència entre "memòria cultural" i "memòria comunicativa" resulten claus els treballs de Jan i Aleida Assmann. Una primera aproximació es pot trobar a Sara Santamaria Colmenero, "Memoria cultural", dins Ricard Vinyes (dir.), *Diccionario de la memoria colectiva*, Barcelona, Gedisa, 2018, pp. 283-284.

¹¹ Vegeu, per exemple, Harald Welzer, Sabine Moller i Karoline Tschuggnall, "*Grand-père n'était pas un nazi*". *National-socialisme et Shoah dans la mémoire familiale*, París, Éditions Gallimard, 2013.

transcorregudes més de quatre dècades dels terribles dies del maig de 1945, va ser quan es va dur a terme un viratge memorialista pregó.

A l'Estat espanyol prendre com a referència 1936 o 1939 és una errada que condueix a entrebancar-se en la frase feta que recull el suposat lament que ve a dir que, malgrat els més de vuitanta anys transcorreguts pel que fa al gran trauma de la Guerra Civil, no s'ha tingut cura d'impulsar un veritable programa de polítiques públiques de memòria democràtica de caire estatal. I, malauradament, és ben cert, però, en realitat, el més assenyat, a fi d'actuar més adequadament, és tenir com a referència la fi de la transició, a l'entorn de l'inici dels anys vuitanta, i entendrem, amb totes les peculiaritats que es vulguin, el desenvolupament memorialista a l'Estat espanyol. Com és sabut, a la guerra la va succeir una dictadura en què el conflicte civil armat sempre hi serà present com a recordatori fundacional a partir de la victòria del bloc autoanomenat *nacional* i, al seu torn, aquest corpus ideològic, que s'anirà sofisticant en el decurs dels anys, serà molt present, de fet, en tots els actors que van protagonitzar la transició a la democràcia. La impugnació memorialista, i aquí no fem cap judici de valors en el sentit de justificar-ho, arribarà més tard, tal com ja hem assenyalat, quan hi hagi una generació, la nascuda en els anys seixanta del segle XX, que estarà en disposició d'endegar una disputa memorialista que vol revisar tot el passat recent, inclosa l'experiència transicional¹². La impugnació i revisió encara continuen, però han tingut els seus resultats irregulars, amb avenços i retrocessos segons, també molt sovint, les polítiques públiques desplegades en els diversos territoris de l'Estat.

Ateses aquestes circumstàncies, en què observem que els debats sobre la memòria continuen, pensem que resulta oportú optar per una investigació que se centri més en una línia de reflexió historiogràfica duta a terme a partir de diverses tipologies d'exemples i en el paper que pot tenir la disciplina acadèmica dels estudis històrics enmig de les disputes memorialistes. En aquest sentit, cal tenir present que la memòria és susceptible d'estar sotmesa a canvis que, amb el pas del temps, generen les transformacions polítiques i culturals o, fins i tot, les aportacions de les investigacions històriques de les quals sovint se'n nodreix. Alhora, però, la memòria també pot ser un

¹² A l'entorn del que significa parlar de "memòria històrica" a l'Estat espanyol, vegeu Javier Tébar, "Memoria histórica", dins Ricard Vinyes (dir.), op. cit., pp. 290-291.

poderós agent de canvi¹³ i influir en processos de democratització i de lluita pels drets humans, sense oblidar la seva incidència en els camins que pren la investigació històrica.

Indubtablement, Catalunya i la resta de l'Estat respondrien a aquestes consideracions sobre la memòria com si es tractessin d'una mena d'escenari privilegiat a ulls de l'investigador. Un laboratori on és possible aplicar un treball d'ordre més analític sobre les polítiques públiques de memòria en les darreres quatre dècades, tenint en compte la seva incidència en la societat que, com és sabut, ha patit molts alts i baixos segons el context temporal i polític. Tant ha sigut així que, a vegades, ens podem referir més a polítiques de l'oblit o de la desmemòria, generades amb freqüència per les distorsions i tergiversacions històriques difoses durant dècades pels ressorts propagandístics del franquisme i que haurien transcendit el seu període cronològic tot instal·lant-se en el mateix procés de la transició. O, encara més, alguns dels relats tardofranquistes com l'inefable expressió "todos tuvimos la culpa", edificada a l'entorn de les causes de la Guerra Civil, no tan sols no haurien estat qüestionats, sinó que durant la dècada dels vuitanta i noranta s'haurien acceptat acríticament en l'àmbit social i mediàtic. Curiosament, ni els governs socialistes successius a l'Estat des de 1982, ni el dilatat domini del nacionalisme conservador a Catalunya des de 1980, hi van parar massa atenció a la permeabilització social d'aquests relats. I anant més enllà, l'onada revisionista de caràcter neofranquista de la segona meitat dels anys noranta, que va coincidir amb l'ascens al poder de la dreta aznarista, va dificultar de manera ostensible, si no definitiva, el trànsit cap a la consecució, en el conjunt de l'Estat, d'una memòria democràtica robusta que es fonamentés en una història crítica del franquisme i de la seva memòria social.

D'aquesta manera, doncs, la màxima preocupació d'aquesta investigació assagística és mostrar com és necessari construir una història crítica de la memòria social del franquisme si es vol arribar a establir una memòria democràtica sòlida. És a dir, es tracta de fer palès que seran els coneixements empírics i analítics aportats per la investigació històrica en ja quasi quatre dècades i, també, altres tècniques de transmissió

¹³ Vegeu Aleida Assmann i Linda Shortt (ed.), *Memory and political change*, Hampshire, Palgrave Macmillan, 2012, pp. 1-14.

de coneixement històric i patrimonial els que permetran deixar enrere les tergiversacions projectades per la mateixa dictadura. Tanmateix, aquest corpus de coneixement i de divulgació, al qual demanem que estigui subjecte al rigor, al mateix temps es constitueix com una eina imprescindible per tal d'evitar les, amb freqüència, temptacions mistificadores o simplificadores dels moviments memorialistes que se situen en el camp, per expressar-ho de manera planera, de l'antifranquisme¹⁴.

1.2. Les línies de treball i els seus objectius

Aquesta investigació parteix de l'evidència que el franquisme, malgrat l'ingent suma d'estudis d'ordre històric, politològic i sociològic acumulada en les darreres quatre dècades, continua sent, en bona mesura, un desconegut en l'àmbit social i públic. En aquest sentit, aquest desconeixement no prové del fet que les dades de les recerques no estiguin a l'abast. Concretament, tal com ens hi hem estat referint en les línies anteriors, les causes d'aquesta anormalitat són més d'ordre polític i cultural. Tan sols en comptades ocasions, en el marc de l'Estat, s'han creat alguns contextos i marcs institucionals favorables per tal de fer efectiva i accessible entre la ciutadania la transmissió d'una historització crítica del període que compren la dictadura, amb els seus antecedents a la Guerra Civil i el seu desenllaç final en l'etapa de la transició a la democràcia.

Tot i el temps ja transcorregut, continua prevalent en l'àmbit públic una visió del règim franquista molt condicionada tant pel partidisme polític com per la manca de coneixement del que haurien de ser unes dades bàsiques a l'hora de referir-se a aquest passat relativament recent. Per exemple, encara és perceptible actualment la falta de rigor –en alguns casos intencionada– en tractar la distinció entre el que significa viure en dictadura o en democràcia. És a dir, no poques vegades, tot apel·lant a subterfugis com la modernització econòmica i l'estabilitat, es pot arribar a relativitzar el caràcter

¹⁴ Una apreciació similar la fa Lourenzo Fernández Prieto en el pròleg d'un llibre de la investigadora Ana Cabana. L'historiador gallec assenyala que “[...] a la confusión del franquismo como tiempo vivido se añade la de la propia capacidad del franquismo para crear explicaciones duraderas sobre sí mismo y las del antifranquismo para combatirlas, a veces alimentándolas sin querer [...]” Per a ell resulta fonamental deconstruir els mites polítics creats pel franquisme, però, no oblidar, en aquesta operació, els excessos mitificadors de l'antifranquisme. Ambues opcions segur que beneficiaran un millor coneixement del passat i, com no ens cansem de repetir, un enfortiment de la memòria democràtica a partir d'unes bases sòlides aportades per l'anàlisi històrica. Vegeu Ana Cabana, *La derrota de lo épico*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2013, p. 13.

dictatorial del franquisme durant la seva darrera etapa que s'iniciaria a la fi dels anys cinquanta. Com és obvi, la filtració d'aquests discursos relativistes en l'àmbit social ha generat moltes disfuncions que s'han heretat i que s'han transmès generació rere generació. Es tracta d'una filtració que ha aconseguit projectar una imatge pintoresca, fins i tot en ocasions atorgant-li un cert aire positiu, d'un període històric que va tenir com a fonament la repressió dels seus adversaris i la instauració de la por en el conjunt del teixit social.

La pervivència encara avui d'aquesta visió sobre el franquisme es remunta a diverses causes, però n'hi hauria dues d'essencials. D'una banda, la imatge que es va construir el franquisme de si mateix a partir de la dècada dels anys seixanta i que vinculava el règim dictatorial al creixement econòmic i a la creació d'una incipient societat de consum; de l'altra, les conseqüències culturals de la transició a la democràcia en el sentit que, ateses les circumstàncies històriques i la correlació de forces, aquell procés polític no va prioritzar un "judici" crític del franquisme. Públicament s'hauria imposat el "passar pàgina" en benefici d'atènyer un futur millor, tenyit d'uropeisme i, alhora, també de modernització econòmica i modernitat. Un relat que va acabar edulcorant la dictadura i que, salvant totes les distàncies, també connectava amb el tardofranquisme que hauria creat les suposades condicions propícies per a la modernització que vindria posteriorment. Per tant, qualsevol herència incòmoda s'hauria deixat en un segon pla i s'hauria reduït l'espai per a la difusió en l'àmbit social dels resultats empírics de les investigacions realitzades seguint els principis d'una historiografia acadèmica renovada, la qual s'havia anat consolidant des de la segona meitat dels anys vuitanta.

Aquestes carències que han afectat i continuen afectant el que anomenarem la memòria social del franquisme han tingut unes repercussions negatives rellevants en la estabilització de les institucions democràtiques i també en el conjunt del divers i heterogeni teixit de la societat civil. L'equació que formula que una memòria democràtica pública enforteix la democràcia en el present i el futur no ha acabat de funcionar. Un dels motius principals ha estat la debilitat d'aquesta memòria que, paradoxalment, s'ha fonamentat en l'oblit i la desmemòria i, per contra, no ha incorporat en el seu corpus, o ho ha fet molt tardanament, les aportacions de les ciències socials, especialment de la producció historiogràfica, o d'altres disciplines com la

museologia o les arts. Al cap i a la fi, aquestes darreres, unes eines de patrimonialització que permeten accedir a una millor comprensió del passat.

Com ja hem introduït amb anterioritat, a la fi del segle XX va tenir lloc l'eclosió del fenomen que es coneix i que s'ha autoanomenat com "recuperació de la memòria històrica". Aquest sintagma, "memòria històrica", no exempt de suspicàcies emeses per part de la comunitat historiogràfica, recollia metafòricament l'anhel d'una franja important de la ciutadania per arribar a un coneixement més profund del que va significar la dictadura franquista des dels seus orígens en el cop d'estat del juliol de 1936. Conèixer millor històricament el període hauria de comportar un acostament a la veritat, a la justícia i a la reparació de les víctimes. Per això, adquireix tanta importància la qüestió moral i ètica en aquest moviment. El coneixement històric seria un mitjà per denunciar els abusos comesos pel bàndol vencedor a la guerra, el qual va acabar edificant un règim polític dictatorial que va continuar cometent abusos en relació amb el respecte dels drets humans bàsics. Alhora, l'altra pedra de toc seria el combat contra l'oblit, el qual només es podria dur a terme eficaçment amb l'aportació del coneixement empíric de la recerca.

Alhora, cal remarcar que des de fa una quinzena d'anys s'han produït progressos importants en el marc institucional, com ha succeït, per exemple, en el cas de Catalunya amb la creació del Memorial Democràtic, la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica i, en alguns períodes governamentals, amb l'existència d'una direcció general dedicada estrictament a aquests assumptes; també sobre el paper han proliferat arreu lleis de memòria democràtica per tota la geografia de les comunitats autònomes de l'Estat. Tanmateix, en el variat teixit memorialístic, que inclouria tant l'acció institucional com l'acció procedent de la societat civil, s'hi continua constatant una manca de complexitat històrica. En cap cas, no ens estem referint a la manipulació i tergiversació intencionada que va caracteritzar la memòria que va projectar el franquisme de si mateix, però sí que poden ser perceptibles en les files del memorialisme antifranquista relats que s'abandonen a la simplificació, a l'anacronisme o a la mitificació. El resultat normalment és el debilitament dels seus propòsits lícits.

En el decurs d'aquesta investigació es volen tractar i, alhora, mostrar algunes línies de treball que poden fer possible que els esdeveniments i els processos històrics es presentin de manera rigorosa a diverses tipologies de públics. Aquest és el repte del que

en àmbits anglosaxons és coneix com “història pública”¹⁵ i que no és altre cosa que treballar amb pràctiques i mètodes que facin possible comunicar la història a audiències no acadèmiques, tot intentant impulsar la participació pública en la comprensió històrica no només del passat, sinó també del present, en el sentit d’entendre com està articulat històricament. Tanmateix, com veurem més endavant, la “història pública” no està exempta d’alguns riscos relacionats amb la rendibilització econòmica i la banalització. En tot cas, però, un bon ús d’aquesta modalitat de transmissió històrica comportaria, a les nostres contrades, traslladar a un ampli ventall de la ciutadania, de manera atractiva i accessible, els coneixements empírics sobre el franquisme acumulats en les darreres dècades. És a dir, amb l’ús de les propostes de les noves museologies, de tècniques de patrimonialització i de mitjans tecnològics i comunicatius diversos, però sempre preservant el rigor ben combinat amb la divulgació.

Encara avui per avui, per a molts ciutadans, i entre ells els pertanyents a la mateixa comunitat historiogràfica, acostar-se al franquisme comporta tractar amb una “història viscuda” a vegades directament o d’altres vegades de forma vicària a través dels relats transmesos dins de l’esfera de la memòria familiar o de l’entorn polític i cultural. En definitiva, estem al davant d’una història del temps present que pot estar molt condicionada per percepcions personals, experiències biogràfiques i, també, per manca d’informació. Sovint, la proximitat temporal és una excusa per a la no desclassificació de segons quina tipologia de documentació arxivística. Tot plegat, configura un escenari en què la memòria, ja sigui individual, ja sigui col·lectiva, té una ascendència molt forta sobre l’elaboració historiogràfica i el que acabava comportant és el debilitament de la memòria democràtica sobre la qual s’haurien de sustentar les institucions i, alhora, erigir-se com un marc de referència per a la ciutadania. D’aquesta manera, pensem que cal invertir la situació i concedir un pes més gran a un treball historiogràfic i patrimonialístic que tingui per objecte la configuració d’una història crítica de la memòria social del franquisme. Certament, existeix una producció historiogràfica ingent sobre la Guerra Civil, i també del primer franquisme, però a mesura que cronològicament ens acostem a allò més recent i *coetani*, hi continua

¹⁵ Sobre el concepte “història pública”, vegeu una aproximació en l’article Thomas Cauvin, "The Rise of Public History: An International Perspective", *Historia Crítica*, núm. 68, 2018, pp. 3-26, <https://doi.org/10.7440/histcrit68.2018.01>. També hi ha referències a aquest concepte per exemple en el llibre divulgatiu de Lynn Hunt, *Historia. ¿Por qué importa?*, Madrid, Alianza Editorial, 2019.

havent, com assenyalava fa uns anys Julio Aróstegui¹⁶, una cautela per part dels historiadors de tal manera que, l'espai històric present –la memòria social del passat recent s'ha d'entendre també com un possible objecte d'estudi dins el marc de la història del temps present– queda ocupat pel periodisme d'investigació, pels sociòlegs, els politòlegs, els antropòlegs i, en canvi, la historiografia hi mostra una certa distància.

D'acord amb el sostingut fins aquí, en aquesta recerca pretenem mostrar tres camins que considerem que poden aportar eines per aconseguir elaborar una història crítica de la memòria social del franquisme, ja que com a procés i producte històric –la memòria– està molt condicionada en la seva construcció per contextos polítics i culturals. En una societat democràtica, no poden continuar persistint relats malsans que s'havien generat des de la mateixa sala de màquines propagandística del franquisme. En aquest sentit, és molt probable que l'edificació d'una història crítica, amb els canals adequats per tal que fos àmpliament accessible, podria tenir uns efectes positius en la forma com les institucions i la ciutadania acaben relacionant-se amb l'herència incòmoda i traumàtica del règim franquista.

En primer lloc, en el decurs de la investigació, ens referirem a la importància que l'aplicació de l'enfocament microhistòric, així com de la història local i de la història de la vida quotidiana poden tenir en la recerca històrica. Sens dubte, aquestes metodologies que aposten per la mirada microscòpica i les narracions denses ens poden ser molt útils per captar l'origen del que podríem considerar com les diferents patologies que continuen afectant la percepció social del franquisme. Quan ens aproximem a un petit univers geogràfic i social amb la lent del microscopi i analitzem els comportaments quotidians dels individus en el context de la dictadura, és possible que es pugui copsar la intensitat i la complexitat dels mecanismes socialitzadors de la dictadura, els quals, amb freqüència, es fonamentaven en la repressió i l'extensió de la por subsegüent. No obstant això, el feixisme no fou necessàriament una ideologia retroactiva en relació amb el liberalisme o les diverses esquerres d'ascendència socialista i llibertària, sinó que els seus partidaris l'entenien de manera propositiva, com la creació d'una mena de nou començament d'acord amb la proposta de

¹⁶ Julio Aróstegui posava com a exemple el cas de la transició a la democràcia a l'Estat espanyol. Un episodi de gran transcendència en què els historiadors hi haurien arribat tard en relació a altres estudiosos del camp social i polític. Vegeu Julio Aróstegui, *La historia vivida. Sobre la historia del presente*, Madrid, Alianza Editorial, 2004.

l'ultranacionalisme palingenèsic de Roger Griffin¹⁷, encara que mantenint el respecte pels principis de la propietat privada i del lliure mercat¹⁸. El franquisme, especialment en els seus moments fundacionals, no estaria lluny d'aquesta cosmovisió del món i va escenificar allò que va caracteritzar principalment el feixisme: la capacitat per aglutinar en el seu si un ampli ventall de forces de dretes conservadores radicalitzades, antiliberals i profundament anticomunistes¹⁹. En definitiva, aquestes articulacions doctrinàries forjades a l'entorn del feixisme cal prendre-les seriosament des d'una òptica ideològica i no veure-les com una mera reacció al progrés i a la modernitat.

Amb aquest plantejament, volem exposar que el règim de Franco, amb les seves especificitats, també pretenia contenir elements modernitzadors alternatius²⁰ que per a importants sectors de la població podien ser considerats com a positius. En conseqüència, la mateixa dictadura, amb la repressió, la propaganda i el desplegament de polítiques de captació de les masses, hauria tingut la força de modular una memòria pròpia, antidemocràtica, que hauria arribat fins als nostres dies i que hauria influït més enllà dels propis simpatitzants i adeptes. Una explicació parcial de la persistència d'alguns trets d'aquests estereotips amb connotacions positives o condescendents en relació amb el passat de l'Espanya nacionalcatòlica es pot copsar amb l'aproximació taxonòmica de les actituds polítiques. En efecte, l'anàlisi de les actituds polítiques de la població en plena dictadura pot conduir-nos a comprendre amb més concreció molts dels comportaments i percepcions socials que encara persisteixen. A fi de puntualitzar aquestes asseveracions, es mostraran alguns exemples empírics que posen sobre la taula la complexitat de les relacions entre les diferents esferes de la societat i la dictadura franquista. La medició de les transformacions que va comportar el franquisme en l'opinió popular, que va ser modulada per una opinió pública erigida per un sistema polític amb no poques pretensions totalitàries en alguns moments de la seva extensa trajectòria, constitueix un instrument fonamental per valorar aspectes com el

¹⁷ Vegeu, en aquest sentit, una de les darreres publicacions de Roger Griffin, *Fascismo*, Madrid, Alianza Editorial, 2019.

¹⁸ Vegeu l'aclaridor article de Francisco Cobo Romero, "¿Fué realmente revolucionario el fascismo? Reflexiones desde la historia política social y comparada de la Europa de entreguerras", dins Francisco Cobo Romero, Claudio Hernández Burgos i Miguel Ángel del Arco Blanco (ed.), *Fascismo y modernismo. Política y cultura en la Europa de entreguerras (1918-1945)*, Granada, Editorial Comares, 2016, pp. 37-58.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Carme Molinero, *La captación de las masas. Política social y propaganda en el régimen franquista*, Madrid, Ediciones Cátedra, 2005.

consentiment que va aconseguir la dictadura entre la població i, sobretot, de quina manera volia assolir-lo. Necessàriament, el sotmetiment de la població a aquesta pressió ha tingut unes seqüeles en la percepció dels anys de la dictadura, que ha travessat generacions i que ha influït tant la “memòria cultural” com, molt especialment, la “memòria comunicativa”.

Segonament, tot i que es parteix en el nostre treball del reconeixement de la importància del moviment memorialístic des de la fi del segle XX, en alguns dels capítols, de manera subreptícia, proposem alguns apunts de crítica constructiva sobre el conjunt del procés. En aquest sentit, el nostre argument parteix del que considerem com una evidència que es tradueix, molt sovint, en el fet que les urgències lògiques i merescudes de reparació de les víctimes deixen en un segon pla la historització que incorpora complexitat i que s’allunya d’explicacions maniquees. Quan es dona el cas que la mitificació preval sobre el rigor, alguna cosa s’està fent malament i ens estem situant en un terreny que té poc a veure amb els objectius del que hem descrit com una història pública per a una societat democràtica. Un camp adobat a aquestes descompensacions el trobem en el tractament que reben els testimonis, normalment també quasi sempre associats a l’estatus de víctima. En moltes ocasions, la individualització o singularització, que pot desencadenar una mitificació acrítica i acostar-se a una banalització anècdotica i kistch, se sobreposa a una comprensió històrica que incorpori causes de tipus econòmic, anàlisis de marcs culturals globals o processos socials d’ordre col·lectiu. La fascinació pel testimoni/víctima concedeix un paper predominant a les emocions i, a vegades, debilita la reflexió i fragmenta el coneixement dels esdeveniments històrics, i fins i tot de les mateixes trajectòries individuals ja que semblen arrancades o desvinculades del seu context d’acció. D’aquesta manera, sembla que la víctima²¹ és un subjecte passiu, que no és responsable de res, el qual no actua, sinó que pateix. Tot plegat configura un univers de coneixement històric dèbil en què el mateix individu/víctima és reduït, paradoxalment, a un objecte innocu. És l’heroi del nostre temps per la seva innocència i no pas per haver-se caracteritzat per la seva capacitat autònoma per actuar en moments històrics memorables. Tot plegat respon a uns modes de comportaments socials que s’ancoren en

²¹ Vegeu, per exemple, el suggeridor assaig de Daniele Giglioli, *Crítica de la víctima*, Barcelona, Editorial Herder, 2017.

el paradigma d'allò que s'anomena “humanitari”²², en què el sofriment i la seva representació a través dels mitjans de comunicació i les xarxes socials adquireix un paper central, a vegades amb certa tendència a l'espectacularització. L'eix explicatiu en certa manera es despolititza parcialment i els dominats i subalterns passen a ser exclusivament víctimes sobre qui cal sentir compassió i retre homenatge. Aquesta tipologia de visió és molt perceptible en conflictes del mateix present, però és tan hegemònica que l'aproximació cap al passat i envers els seus actors tampoc no se n'escapoleix i, amb freqüència, acaba per prevaldre una retòrica políticament correcte per damunt de l'anàlisi històrica.

L'altre problema, d'un abast també rellevant, pot ser la instrumentalització política partidista de la “memòria històrica”. Com és sabut, el poder i la història i/o memòria han estat, es podria dir, inseparables des de temps remots. Tanmateix, quan es vol construir una memòria democràtica forta, que sigui l'antítesi del conjunt de falsedats històriques projectades durant dècades pel franquisme, mai no es pot renunciar a la història crítica, encara que no concordi a vegades amb una memòria forjada amb relats reivindicatius còmodes, però allunyats de la complexitat històrica. De fet, una opció que prengui partit per la complexitat històrica també seria política, però no hauria de tenir res a veure amb la simple projecció de compromisos personals ni, tal com subratlla Francisco Erice²³, amb una mera traslació directa i mecànica de la investigació històrica a l'acció política en sentit partidari. Apel·lant a la saviesa d'E. P. Thompson, un autor que precisament no va defugir el compromís polític, Erice ens recorda que la tasca de l'historiador ha d'implicar distanciament i la cerca d'objectivitat i mai la submissió del coneixement a la praxi partidista

En tercer lloc, la investigació adquirirà una voluntat més propositiva i mostrarà diferents vies pràctiques per tal d'assolir la inserció en el teixit social i en el marc institucional del que denominem “història crítica de la memòria social del franquisme”. Com és obvi, no s'està considerant que el conjunt de la població llegeixi profunds assaigs historiogràfics sobre el franquisme, sinó de posar a l'abast de la majoria de la ciutadania els resultats de l'ús de diferents tècniques de patrimonialització, que poden

²² Vegeu Philippe Mesnard, *La victime écran. La représentation humanitaire en question*, París, Les Éditions Textuels, 2002.

²³ Vegeu Francisco Erice, *En defensa de la razón. Contribución a la crítica del posmodernismo*, Madrid, Siglo XXI, 2020, p. 522.

anar des de la museïtzació al turisme cultural, passant per formats artístics, que tenen la vocació d'atansar la ciutadania als coneixements empírics sobre la Guerra Civil, el franquisme i la transició a la democràcia i de formular línies de reflexió a l'entorn d'ells. Es tracta d'arribar a una conscienciació històrica i a un enriquiment cívic, que permeti que la ciutadania estigui capacitada per ella mateixa per tal de participar en la construcció d'una mirada crítica sobre aquest període històric que continua tenint tanta ascendència en la política institucional, en la política partidista i en la vida social. El plantejament tindria més a veure a com Walter Benjamin ens ha fet entendre la història. És a dir, com quelcom latent i viu, que afecta el present i que és la clau de la construcció del futur²⁴.

La cara negativa d'aquesta concepció seria el conreu d'una nostàlgia evasiva que ofereix la possibilitat de fugir momentàniament d'un present que no ens agrada tal com és. En aquest darrer cas, el passat esdevé el principal nodridor del comerç d'una nostàlgia emocional que, d'alguna manera, té poc a veure amb virtuds emancipatòries i sí, en canvi, que està molt relacionat amb el mantenint de la situació tal com és. En aquest sentit, la proliferació de productes culturals en aquesta línia està a l'ordre del dia. Per contra, per arribar a la captació d'una conscienciació històrica resulta més productiu fixar l'atenció en propostes artístiques i patrimonials que apliquen sobre el passat una mena d'arqueologia del futur²⁵, en el sentit de mostrar-lo en tota la seva amplitud i posant de relleu allò que podia haver estat i que no va poder ser a causa, precisament, de moments altament repressius que haurien bloquejat les oportunitats de millora social i de radicalització democràtica contingudes en els anhels utòpics. La dictadura franquista seria, sens dubte, un d'aquests dies paradigmàtics contra el progrés social i les conquestes de les llibertats individuals i col·lectives.

En un llibre publicat originàriament el 1969, l'historiador britànic J.H. Plumb²⁶, amb una alta dosi d'optimisme científic i objectivista propi d'aquella època, feia una distinció entre passat i història. El primer, segons ell, estava en retirada, perquè la segona, la història, gràcies als progressos acadèmics, és a dir, la historiografia crítica, estava contribuint a debilitar la força d'un passat normalment atapeït de mites,

²⁴ Vegeu Miguel Ángel Hernández, *El arte a contratiempo. Historia, obsolescencia, estéticas migratorias*, Madrid, Ediciones Akal, 2020.

²⁵ Vegeu Fredric Jameson, *Arqueologías del futuro. El deseo llamado utopía y otras aproximaciones de ciencia ficción*, Madrid, Ediciones Akal, 2009.

²⁶ Vegeu J.H. Plumb, *La muerte del pasado*, Barcelona, Barral Editores, 1974.

d'inexactituds, de falta de veracitat, però que, malauradament, influïa en la vida i el destí dels homes i dones. Per consegüent, la història tenia el caire d'una ciència que ajudava a posar llum en l'obscuritat d'un passat que era forjat pel poder de torn com una ideologia al seu servei, ja fos per exercir un domini injust, ja fos per legitimar una determinada evolució social o el predomini d'una classe social. L'optimisme el portava a afirmar que el passat serveix a una minoria i, potser, la història podria ser útil per a la majoria, la qual ja no cercaria unes arrels en una mitologia pretèrita, atès que hauria estat desmantellada gràcies a la bona feina de la investigació de caire científic de la història. De fet, sostenia, de manera encertada, que en els sistemes totalitaris la història sol estar sota sospita i control, lluny, per tant, de qualsevol veleïtat crítica. D'alguna manera, en molts sentits la memòria social de la Guerra Civil i el franquisme durant molts anys ha anat filtrant-se com un d'aquests passats a què feia referència J.H. Plumb. És obvi que durant la dictadura, la poc desenvolupada historiografia, amb les seves limitacions i sotmesa a vigilància política, no atenia aquell passat immediat extremadament ideologitzat i polititzat.

Tanmateix, des de mitjans dels anys vuitanta del segle passat, el creixement historiogràfic global a l'Estat espanyol va ser considerable i, com ja s'ha assenyalat, els avenços van ser pronunciats pel que fa a la proliferació dels estudis històrics sobre el conflicte bèl·lic i la mateixa dictadura deixada enrere. Però, en l'àmbit públic, la influència d'aquell passat heretat –entès a la manera que el descrivia Plumb– va prosseguir. La història, a causa de l'especificitat política del procés de la transició postfranquista i l'actitud adoptada pels governs democràtics posteriors, com ja ens hi hem referit amb anterioritat, no va gaudir de la fortuna de ser tinguda en compte socialment i, d'aquesta manera, tampoc va comptar amb l'aplicació de la recepta excessivament il·lusòria de l'historiador britànic. Per contra, el passat heretat del franquisme, sense ser sotmès al sedàs de la historiografia crítica, continuava tenint un gran ascendent socialment. A més, però, a una escala més àmplia, internacional, s'evidenciava, que aquesta “mort del passat” –si és que alguna vegada s'havia mínimament insinuat– no obeïa precisament a la realitat del que estava succeïnt en molts dels països occidentals pel que fa a la seva relació amb el passat i els seus vestigis.

De fet, es desmuntava el missatge que pregonava la predominança de la historiografia crítica com a via d'accés als temps pretèrits. Més aviat, des de la fi de la dècada dels anys setanta –moment que la creença en un progrés indeturable que faria oblidar les èpoques anteriors havia manifestat les seves carències– estaven entrant en joc altres paradigmes culturals i econòmics que situaven el passat com un objecte possible de ser sotmès a la intensificació dels seus usos, amb rendiments de caire polític, cultural i comercial. En ser considerat un “país estrany”, separat d'un present perpetu sense un futur que no fos la suposada repetició millorada d'aquest mateix present, el passat va esdevenir, tal com afirmava David Lowenthal²⁷ a mitjan anys vuitanta, un escenari propens per al culte per la nostàlgia, per al sospir per les arrels, per a la reclamació del patrimoni. Al cap i a la fi, es podia convertir en un pròsper negoci turístic²⁸ en què hi van aterrar les maneres de fer que malden per atènyer la popularitat i la rendibilitat. Fou un moment, doncs, que a banda de l'expansió de les opcions de patrimonialització i la seva turistificació –per altra part no necessàriament s'ha de percebre com quelcom nociu com mostrarem en algunes parts d'aquest treball– i comercialització, es va anar extenent, en el camp del passat immediat i també en sintonia amb aquest procés d'obrir el ventall de la patrimonialització, la via de la “història com a memòria” en detriment, en molts casos, de la historització. Una situació que ha anat afavorint, des de fa almenys quatre dècades, que la interpretació històrica sigui cada vegada més captiva del monopoli dels mitjans de comunicació de masses i dels criteris que imposen al tractament del passat²⁹. En la intersecció entre història i memòria³⁰, que es dona quan s'aborda el passat recent, hi afloren els traumes, les identitats, les reivindicacions pendents, aspectes tots ells que continuen vius en la societat i el records dels individus. Tot plegat, propicia l'interès per allò que es percep com experiencial, oral, emotiu, sentimental, en definitiva, personal i testimonial. En aquest sentit, la memòria adquireix l'estatus d'un paradigma explicatiu que sol ser conreat amb devoció per periodistes i, també, per molts historiadors de fora i dins de l'acadèmia. Decisions professionals que, sovint, deixen en un segon pla les aspiracions

²⁷ Vegeu David Lowenthal, *El pasado es un país extraño*, Madrid, Akal, 1998, p. 572.

²⁸ *Ibid*, p. 8.

²⁹ Sobre aquestes consideracions, resulta rellevant l'article de Germán Carrillo García, “Transgresiones de la historia. La misión pública de la historia y la dialéctica científica”, *Pasajes*, núm. 60, 2020, pp. 117-151.

³⁰ Vegeu Jaume Aurell, *La escritura de la memoria. De los positivismo a los postmodernismos*, València, PUV, 2017, pp. 268-269.

d'objectivitat de la historiografia crítica. Altrament, ingènues, quan es creu que es pot aconseguir l'objectivitat pura, ja que la història ha donat proves suficients que difícilment pot ser una ciència freda i despolititzada tenint en compte la matèria sobre la qual treballa. No obstant això, la memòria també pot ser –ha de ser– sotmesa a l'instrumental crític de la història amb l'intent d'atènyer cotes d'objectivitat que seran útils per configurar una memòria més justa i democràtica, despullada d'arcaïsmes i maniqueïsmes.

Així, doncs, pel que fa al nostre objecte d'anàlisi, la memòria social del franquisme, és obvi que que no ha estat impermeable a aquests canvis culturals que s'han produït en les darreres quatre dècades, molt especialment en els països occidentals. Per tant, a l'especificitat de què hem anat parlant relacionada amb el procés de liquidació de les estructures de la dictadura i el trànsit cap a la monarquia parlamentària, que va condicionar, com hem remarcat, la persistència en l'esfera social d'una visió del període que compren la guerra i el règim dictatorial que té molt poc a veure amb les aportacions de la historització –la historiografia crítica–, s'hi ha d'afegir, el gir memorialístic de la fi del segle XX que va entrar en pugna amb la versió memorialista tergiversada que va ser filtrada des de les files tardofranquistes i poc esmenada en les primeres dècades de democràcia.

Des d'inicis del segle actual, el progrés ha estat, sens dubte, considerable, tanmateix el que volem tractar de palesar és que aquest gir memorialístic, el de la recuperació de la “memòria històrica”, ha de complementar-se amb la història, és a dir, ha de nodrir-se dels coneixements i aportacions d'unes metodologies historiogràfiques crítiques. Alhora, com hem anat avançant, aquests coneixements també han d'estar a disposició i/o han de ser considerats en el desplegament de dispositius museístics, en accions patrimonialitzadores i en propostes artístiques que ultrapassen la commemoració amb la voluntat d'estimular qüestionaments de la monumentalística tradicional i crear, a través de l'estètica, canals d'accés a reflexions crítiques. Per consegüent, com es pot deduir del que intentem argumentar, les vies d'arribada al passat són diverses, però seria una oportunitat perduda que la disciplina històrica sigui la que hi tingui menys a dir, per deixar pas a simplificacions o concessions mediàtiques. Sens dubte, l'herència incòmoda a què fem referència en el títol de la nostra proposta

assagística/investigadora ha d'estar sotmesa al sedàs de les perspectives històriques crítiques.

Tal com assenyala el ja citat David Lowenthal, com més innovadora i precisa és l'aportació històrica, més possibilitats hi ha que les persones s'alliberin de les “convencions arcaïques”. És la manera d'evitar que el passat es vegi com quelcom dèbil, obert a la manipulació amb els perills que comporta de soccament de les sempre revisables veritats històriques. Un passat percebut d'aquesta manera, al mateix temps, implica un present fràgil i un futur inestable. Aquestes paraules de l'eminent geògraf nord-americà³¹ especialitzat en l'estudi del tractament dels vestigis del passat, sens dubte, ressonen amb força si les apliquem al passat recent de l'Estat espanyol. En aquest sentit, doncs, ens atrevim a afirmar que si els coneixements generats per una història crítica de la memòria social del franquisme transcendeixen en l'esfera pública seria molt possible que tinguessin una repercussió positiva en el mateix present en el sentit de configurar una *memòria col·lectiva* en relació amb el franquisme i la seva ascendència tant retroactiva –pel que fa a la visió dels anys republicans i la Guerra Civil– com projectiva –pel que fa a la lectura condescendent que havia aconseguit fer d'ell mateix durant la transició a la democràcia i posteriorment– que esdevingués una *memòria democràtica* desprovista de les càrregues mistificadores heretades.

Per anar acabant aquesta introducció, voldríem afegir, a mode aclaratori i en sintonia amb l'exposat fins ara, que en el decurs del text plantejat en les pàgines següents es considera prioritari sobretot les formes com es recorden els fets, encara que tampoc no es negligeix la rellevància de la factualitat per si mateixa. Prendre consciència d'aquesta complexitat comporta un enriquetament perceptiu, la qual ha de permetre detectar els motius de la prevalença en el teixit social d'unes determinades opinions sobre el que va representar la dictadura i que han estat determinants en la configuració de la memòria social. Amb això, volem assenyalar, seguint les recomanacions de Jaume Aurell³², que la realitat del passat no es capta només amb la recopilació de dades, sinó que, a fi de copsar-la amb les limitacions que imposa el mateix pas del temps³³, és imprescindible tenir en consideració el “conjunt d'històries”

³¹ David Lowenthal, op. cit., pp. 571-572.

³² Jaume Aurell, op. cit., p. 220.

³³ Tal com assenyala Jaume Aurell, seguint autors que ell anomena “postmodernistes possibilistes”, el reconeixement fàctic del passat és innegable, però també s'ha de tenir la consciència de la impossibilitat

que han transcendit fins al present i on hi convergeixen fets, veritats, ficcions, invencions, imaginacions, oblots i mites. Amb freqüència, l'imaginari col·lectiu, –l'autorepresentació que es fan de si mateixes les societats– es confegeix de mites o ficcions. Cosa que cal tenir present i valorar-ho al costat també de memòries oficials que han estat transmeses institucionalment i, sense oblidar, la permeabilització dels resultats dels estudis històrics en la societat. La suma d'aquests elements és la que acaba configurant l'imaginari col·lectiu i la clau de volta és com la història crítica desequilibra la balança al seu favor en benefici de tota la societat. Tal com va deixar escrit Maurice Halbwachs³⁴, els individus evocuen els seus records tot recolzant-se en els marcs de la memòria social. Uns marcs que serveixen per reconstruir –i també deformar– el passat. Per aquest motiu, considerem que és tan rellevant que aquests marcs de la memòria col·lectiva, on els individus hi contrasten, reconstrueixen i modifiquen els seus records, estiguin configurats amb la força de la crítica raonada dels esdeveniments històrics i de l'honestedat intel·lectual.

A la novel·la de Manuel Vázquez Montalbán, *Autobiografía del general Franco*, es mostra una conversa significativa, que hauria tingut lloc a inicis de la dècada dels anys seixanta del segle passat, entre l'escriptor Marcial Pombo, encara novell i que més endavant, en els anys noranta, rebrà l'encàrrec d'escriure l'autobiografia simulada del general Franco, i l'empresari editor, Julio Amescua, procedent d'una família benestant i adherida al règim franquista des d'un bon començament. El jove empresari, tanmateix, durant un període de temps havia militat en les files de l'antifranquisme comunista on farà amistat amb l'esmentat Marcial Pombo, que tenia l'ambició de viure de la literatura. Han passat uns anys des de la militància activa i un d'ells, Pombo, n'ha passat uns quants a la presó, mentre que Amescua, la família el va enviar a Massachussets a formar-se com a empresari i de pas el separava de vel·leitats polítiques que no li convenien. El retrobament és amistós i, alhora, es parla de propostes editorials per a Pombo, que continua ferm en la seva lluita directa contra la dictadura franquista. Davant d'això, l'editor, subtilment i mostrant una dosi de possibilisme adaptatiu al tardofranquisme li deixa anar la següent invectiva de renúncia: “[...] el control del patrimoni, su filtraje, era fundamental para la verdad establecida, tan fundamental

de recuperar-lo com a tal, ja que sempre serà una tasca inacabada, insatisfactòria. Vegeu Jaume Aurell, *Ibidem*, p. 213.

³⁴ Vegeu Maurice Halbwachs, *Los marcos sociales de la memoria*, Barcelona, Anthropos Editorial, 2004, pp. 317-344.

como *haberos quitado a los rojos la memoria* [sic] e impedir la formación de una nueva cultura crítica mediante la represión directa. Ya que no podemos ser tan fuertes como ellos, añadio Julio, hemos de ser inteligentes [...]”³⁵. Aquestes paraules, en boca del jove empresari, descriuen amb molt d’encert els objectius del règim franquista pel que fa a la seva relació amb el passat: l’edificació d’una memòria a la seva mida, que anul·lés qualsevol opció de construcció d’una cultura crítica. Però, alhora, també fan palès que l’editor, amb el seu possibilisme empresarial, elegia un camí que segurament té molt a veure amb el que va ser hegemònic –tot i que va haver camins polítics i contraculturals alternatius³⁶– durant la transició a la democràcia i les dècades que l’han seguit fins a la irrupció del moviment de recuperació de la “memòria històrica”. És a dir, no optar per la confrontació amb l’herència cultural de la dictadura –d’altra banda, modulada amb els anys per ella mateixa segons les necessitats– i participar del pragmatisme d’aparença modernitzadora que, possiblement, va suposar una contenció de l’obertura democràtica i, òbviament, va comportar el predomini d’un franquisme sociològic edulcorat que va impedir la revisió crítica del passat recent. Per això, no és estrany que els resultats de la historiografia crítica, que haurien de donar veu i visibilitat fonamentades als vençuts, hagin patit d’aquesta manca de divulgació en l’esfera social i cultural.

El règim franquista, doncs, tal com sosté Marcelo Pombo, la figura ficcional creada per Manuel Vázquez Montalbán³⁷, es va basar, pel que fa a la construcció de la seva imatge, en la mentida que era “[...] ante todo visual y en el futuro será imprescindible que los historiadores adjunten a su escritura analítica la imagen de aquellos comedientes sangrientos”. Aquesta autoimatge ha transcendit i ha influït enormement en la configuració de la memòria social del franquisme tal com ens hi hem referit. Per això és l’hora d’una història que no haurà assassinat el passat perquè “[...] el pasado nos rodea y nos satura; cada escena, cada afirmación, cada acción retiene un contenido residual de los tiempos anteriores” [...]”³⁸, però, en canvi, sí que aportarà rigor enfront de les distorsions heretades i les disfuncions que es poden crear en el present,

³⁵ Manuel Vázquez Montalbán, *Autobiografía del general Franco*, Barcelona, Editorial Planeta, 1992, pp. 11-12.

³⁶ Vegeu sobre aquesta qüestió l’interessant assaig de Germán Labrador Méndez, *Culpables por la literatura. Imaginación política y contracultura en la transición española (1968-1986)*, Madrid, Ediciones Akal, 2017, i una llarga entrevista a l’autor, Germán Labrador Méndez i Concha Jérez, *Carta(s). Economía libidinal de la transición*, Madrid, Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 2018.

³⁷ Manuel Vázquez Montalbán, op. cit., p. 9.

³⁸ David Lowenthal, op. cit., p. 271.

quan el passat és concebut com un refugi a causa de les desil·lusions dels temps actuals. A vegades, aquestes disfuncions es produeixen des de la més bona intencionalitat. En aquest sentit sentit, el recreacionisme històric n'és un terreny adobat, fins i tot també en el cas de la Guerra Civil espanyola i la dictadura franquista. El costumisme, l'anècdota i el sentimentalisme no contribuiran a forjar una memòria democràtica forta. Nodrir la societat de "petites històries", en què s'hi senti fàcilment reconeguda, torna a ser una operació fallida si no s'hi incorpora l'ambició de la "història crítica" amb vocació pública. És a dir, divulgar els coneixements de la historiografia crítica entre la ciutadania mitjançant diferents tècniques que permetin configurar un patrimoni amb el qual estar en constant interacció³⁹ i que possibiliti aproximar-se al passat amb ulls crítics.

En definitiva, en el cas de la història recent, i més quan està travessada per conflictes d'enorme transcendència traumàtica, les pugnes per la memòria estan a l'ordre del dia. Si ens fixem en el cas d'Europa en conjunt, no serà, tal com sostenen alguns autors⁴⁰, fins després de la fi de la Guerra Freda que començarà la veritable postguerra. Des de 1989 és quan s'empren una anàlisi pionera més completa i precisa del succeït durant la Segona Guerra Mundial, és a dir després de quasi cinc dècades. En el cas de l'Estat espanyol, la fi del conflicte civil armat, atès el caràcter del règim polític posterior, també es va convertir en un període de quatre dècades sense guerra, però també amb absència de pau. Una mena de continuació de la bel·ligerància dels vencedors per altres mitjans, molts perniciosos, per altra banda, que van esfondrar la societat en la por, la passivitat, la indiferència i la ignorància. Afrontar críticament l'herència memorialista de la dictadura franquista poc després de la seva derogació segurament no era fàcil. No estem dient que es va fer l'únic que es podia fer, però com es demostra en el cas esmentat de la Segona Guerra Mundial, que va ser un conflicte molt més complex del que aparentment sembla, ja que hi va haver un enfrontament ideològic i guerres civils dins de la conflagració general, els processos de digestió d'aquests escenaris traumàtics són llargs i feixucs.

En el cas de l'Estat espanyol, hauran de passar més de dues dècades d'ençà de la transició per tal d'iniciar un procés de subversió ampli de la memòria heretada de la

³⁹ *Ibíd*, p. 570.

⁴⁰ Vegeu, per exemple, Dan Stone, *¿Adiós a todo aquello? La historia de Europa desde 1945*, Granada, Editorial Comares, 2018.

dictadura de Franco. A continuació intentarem, a través de l'exposició de variats exemples analítics, mostrar diverses vies que van ajudar –i que ho continuen fent– a fer possible el relleu del relat que la cultura política⁴¹ del franquisme va imposar més enllà de la seva supervivència. Ho farem a través de la demostració de la rellevància que hi poden tenir l'anàlisi històrica enfocada en la qüestió dels comportaments col·lectius, les tècniques de patrimonialització, algunes pràctiques artístiques i les polítiques públiques específiques de memòria. Uns mecanismes que han de contribuir a la construcció i la transmissió d'una història crítica de la memòria social del franquisme. En aquesta operació transitarem per diverses escales geogràfiques i històriques, unes de caire més general i altres de més particulars. Així, mateix, ens acostarem a qüestions diverses –des de la microhistòria, la història de la vida quotidiana, la història oral a la crítica cultural i l'anàlisi textual i visual passant per la museografia, el turisme cultural i els estudis de la memòria i el patrimoni– les quals, a vegades, podrà semblar que estan desconnectades entre elles, però, en canvi, les uneix un fil roig, com tractarem de fer palès, en concret, una línia traçada, –a vegades més visible, altres més subtil–, per les herències incòmodes emmagatzemades en la memòria social del franquisme. Per tal de desvelar tot aquest procés necessitem l'exercici d'una història crítica, al costat de la construcció d'una ciutadania amb memòria democràtica.

Per acabar aquesta part introductòria, ens tornarem a referir al que hem esmentat a l'inici quan parlàvem dels orígens d'aquest treball. En efecte, el que va començar com una investigació a l'entorn de les actituds polítiques de la població en el règim franquista, sempre tenint present que aquestes actituds podien ser variades i canviant segons el marc geogràfic i socioeconòmic⁴², així com també a causa de la mateixa evolució del règim franquista en la seva llarga trajectòria, va anar esdevenint amb el pas del temps una investigació de caire més heterodox. És a dir, la heterodòxia derivaria del fet que, a l'itinerari investigador, s'han anat incorporant materials que responen també a una trajectòria personal en què els objectes d'interès s'han

⁴¹ Ens referim a cultura política en el sentit que es tracta d'un cos que inclou valors, idees, percepcions, imaginari, al cap i a la fi, una visió del món i les relacions també amb el passat.

⁴² Volem dir que és imprescindible en l'anàlisi de les actituds polítiques de la població en el franquisme, i també en altres règims similars, tenir en compte els contextos socioeconòmics i els marcs mentals dels individus i les societats que conformen. En cap cas, les conclusions que es poden extreure de la nostra investigació a l'entorn de les actituds –que el seu eix és un microcosmos rural– serien vàlides del tot, posem per cas, en contextos més clarament urbans o obrers, encara que això no significa que no hi hagi molts elements comuns que podrien ser útils per a una valoració global de les actituds polítiques de la població.

caracteritzat per la seva variabilitat. No obstant això, aquesta pluralitat, com ja s'ha remarcat, conté en el seu si una unitat temàtica que no seria una altra que l'estudi de la incidència dels esdeveniments i els grans canvis històrics en la transmissió intergeneracional de la memòria (o memòries), molt sovint amb fortes implicacions traumàtiques, i que, en darrera instància, les formes i els intervinents en la transmissió, tenen una afectació indiscutible en la conformació de l'imaginari d'una societat.

En el nostre cas, tant a un nivell personal/familiar com també a un nivell col·lectiu, constitueix una obvietat que la Segona República, el seu esfondrament en el conflicte civil armat i, després, les dècades d'implantació i domini del règim dictatorial franquista⁴³ fins a la seva liquidació durant la transició a la democràcia, han tingut una incidència inevitable en les nostres vides. A vegades, sent-ne totalment conscients i, d'altres, el pes del desgavell heretat és més subtil i indetectable, però no per això menys important. Particularment, la conseqüència de tot això és que la majoria dels nostres interessos investigadors i professionals han tingut sempre en compte la “càrrega” d'aquest passat i, per aquest motiu, aquest treball ha acabat configurant-se com el reflex d'aquest recorregut. Una ruta investigadora que plasma una mirada oberta sobre l'objecte principal “la historització crítica de la memòria social del franquisme”, la qual combina la reelaboració de parts realitzades ja fa un temps amb d'altres que també són el fruit de l'experiència d'un treball pràctic en l'àmbit de la patrimonialització de la cultura, l'art i la memòria. Tot plegat, ens condueix a la presentació de l'elaboració d'una reflexió global, que aplega la visió de disciplines diverses a fi d'arribar a una comprensió d'aquesta memòria social del franquisme. Una aventura que havia tingut els seus començaments des d'una perspectiva molt sociohistòrica⁴⁴ –l'anàlisi de les actituds polítiques– i que ha tingut la seva continuïtat, sense abandonar els seus orígens, amb la

⁴³ Un règim polític que va passar moltes peripècies, sobretot a causa del que podríem dir la seva “anormalitat” després de 1945, però que no va renunciar mai als seus orígens fundacionals, malgrat que va dur a terme adaptacions i maquillatges davant la comunitat internacional. Tanmateix, com deia el seu màxim dirigent, Francisco Franco, el 1954, “[...] la salida del Movimiento Nacional es el mismo Movimiento Nacional”. Com no podia de ser d'una altra manera, aquest immobilisme petri de fons tindrà uns efectes profunds en la memòria social. Aquest fragment d'un discurs de cap d'any de 1954 apareix citat en el llibre de Carme Molinero i Pere Ysàs, *La anatomía del franquismo. De la supervivencia a la agonía, 1945-1977*, Barcelona, Editorial Crítica, 2008, p. 9. Una recerca que traça una genealogia interna molt analítica sobre l'evolució política del règim franquista i els seus esforços per mantenir-se en el temps tot conservant la seva essència.

⁴⁴ Esmenten aquesta categorització en el sentit que en l'estudi de les actituds polítiques hi entrarien molt en joc elements i aportacions que són fruit de la hibridació rica entre la història i la sociologia històrica, i també l'antropologia. Vegeu Gérard Noiriel, *Introducción a la sociohistoria*, Madrid, Editorial Siglo XXI, 2011.

suma de perspectives interdisciplinàries que inclouen aproximacions més culturalistes i patrimonialistes, amb la finalitat d'atènyer l'explicació i la formulació de mecanismes que puguin contrarestar la memòria social “negativa”⁴⁵ del franquisme. Per tant, el lector es trobarà, en el decurs de les pàgines que prossegueixen, amb el tractament de temàtiques diverses i amb aproximacions transversals des del punt de vista analític i interpretatiu. Tanmateix, malgrat que a vegades podrà semblar que hi ha una aparent llunyania entre els objectes d'estudi, intentarem de fer palès que les matèries plantejades ens poden ajudar a afrontar en millors condicions una crítica a la pervivència del que hem qualificat com una herència incòmoda quan ens referim a la memòria social llegada per la dictadura franquista. D'aquesta manera, ens desplaçarem, amb anades i tornades, per terrenys heterogenis sobre els quals buscarem de trobar una unitat i coherències explicatives.

Aquests desplaçaments comporten, a partir de la centralitat que atorguem en la investigació a la memòria social del franquisme, l'establiment d'una relació entre teoria i història⁴⁶ que ens ha de proveir d'una certa distància crítica respecte de les qüestions tractades, sense, però, renunciar a mostrar el nostre compromís amb elles. És, sens dubte, una condició necessària per poder treballar amb un grau d'objectivitat i, també, amb un punt de vista autocrític. Així, doncs, aquesta herència incòmoda i memòria adulterada tractarem d'analitzar-les des de la combinació entre la reflexió teòrica, la investigació històrica i la descripció d'alguns exemples que ens seran útils per sostenir la nostra perspectiva. És a dir, esperem mostrar-nos fructífers en la combinació d'estratègies d'investigació empírica amb –com assenyala Federico Finchelstein⁴⁷ quan prologa una de les obres de Dominick LaCapra– un “ [...] marco dialógico entre voces del presente y del pasado, que incluyen al autor y sus fuentes en una temporalidad procesal marcada por desplazamientos, discontinuidades y rupturas.” Evidentment, el lector no trobarà, doncs, un enfocament que es declini per un constructivisme històric

⁴⁵ S'utilitza el qualificatiu de “negativa” en el sentit que ho formula Reinhart Koselleck. Tindria una ambivalència perquè al·ludeix a allò recordat que repugna i que no es digne de ser recordat i, ahora, també significa que la memòria es tanca al record i: “[...] rehúsa reconocer lo negativo: es decir, reprime, hace que se eluda el pasado y que se aporte olvido. Ambos, el contenido generador de lo horroroso y la inhibición a llevarlo de la memoria al recuerdo, están estrechamente relacionados. [...]”, Vegeu Reinhart Koselleck, *Modernidad, culto a la muerte y memoria nacional*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2011, p. 53.

⁴⁶ Vegeu Dominick LaCapra, *Representar el Holocausto. Historia, teoría, trauma*, Buenos Aires, Prometeo Libros, 2008, pp. 13-33.

⁴⁷ Vegeu Federico Finchelstein, “Dominick LaCapra, historiador de la historia”, pròleg a Dominick LaCapra, *Escribir la historia, escribir el trauma*, Buenos Aires, Nueva Visión, 2005, p. 13.

radical a la manera postmoderna de Hayden White, Frank Ankersmit o Keith Jenkins⁴⁸, en què la noció de veritat ocupa un pla secundari, però, tampoc no ens decantem per un model d'investigació autosuficient i estrictament documental o positivista. Tal com hem expressat, aquesta investigació s'ha allargat en el temps i, en bona mesura, reflecteix i recull espurnes de la trajectòria de l'autor. Per tant, la nostra opció vol ser un intent d'una tensa reconstrucció objectiva d'aquest passat recent que ens ocupa, la qual impliqui una relació dialògica amb ell, que incorporarà diverses tipologies d'indagacions i punts de vista. Alhora, el coneixement al qual poguem arribar no serà només un processament d'informació, sinó que serà també, seguint el referent que ens proporciona Dominick LaCapra⁴⁹, la plasmació d'afectes, empatia i qüestions de valor.

⁴⁸ Vegeu Keith Jenkins, *¿Por qué la historia? Ética y posmodernidad*, Ciutat de Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 2006.

⁴⁹ Dominick LaCapra, *Escribir la historia, escribir el trauma*, op. cit., p. 57.

II. Història de la vida quotidiana i microhistòria com a mètode de captació de les actituds polítiques de la població. Una mostra empírica

En les dictadures i règims polítics d'ordre autoritari i totalitari constitueix un element fonamental la capacitat que mostren per elaborar una autorepresentació de les seves característiques principals, normalment, com és obvi, projectades com a virtuts. Amb freqüència, aquesta autorepresentació és una plasmació acrítica de la ideologia del règim i, per tant, allunyada d'una visió ajustada i empírica del règim i la societat. S'està al davant d'operacions propagandístiques de les quals no se'n poden fer lectures simples. És a dir, tot el que es divulga des de les estructures publicitàries del règim no és un mer envoltori ideològic sense efectes sobre la població, però, tampoc no és un corpus ideològic que no deixa cap escletxa i que, en conseqüència, ofega i aclapara el conjunt de totes les esferes de la societat. En les darreres dècades, l'anàlisi històrica ha aportat molts matisos a les visions unívokes gràcies, en bona mesura, a estudis que han posat en el centre de la seva atenció la vida quotidiana a fi d'avaluar la naturalesa d'aquests sistemes polítics.

Tal com ha subratllat Alf Lüdtke⁵⁰, l'investigador de la història de la vida quotidiana està interessat en les pràctiques de la gent: què fa, com ho fa, com separa l'esfera pública de l'esfera privada. Es tracta, doncs, d'atansar-se a l'experiència quotidiana de la dictadura, d'analitzar a fons, tal com subratlla Paul Corner⁵¹, el "feixisme real" o, el que és el mateix, l'acció quotidiana del règim i de descobrir les maneres com la població interactuava amb el poder. Una vida quotidiana que en contextos de dictadura, a causa de la intromissió de l'estat en la vida privada, esdevé una vivència extraordinària permanent i la normalitat ésdevé quelcom inusual, tal com subratlla Sheila Fitzpatrick⁵² quan es refereix a la Rússia soviètica. D'aquesta manera, el fet de posar èmfasi en la quotidianitat probablement permetrà conèixer amb més detall

⁵⁰ Vegeu Alf Lüdtke, "Introductory notes", dins Alf Lüdtke (ed.), *Everyday life in mass dictatorship. Collusion and evasion*, Londres, Palgrave Macmillan, 2016, pp. 3-12.

⁵¹ Vegeu Paul Corner, *Italia fascista. Politica e opinione popolare sotto la dittadura*, Roma, Carocci editore, 2015.

⁵² Vegeu Sheila Fitzpatrick, *La vida cotidiana durante el estalinismo. Cómo vivía y sobrevivía la gente común en la Rusia soviética*, Madrid, Siglo XIX Editores, 2019.

les actituds polítiques de la població en els règims dictatorials. Com ja s'ha esmentat, en relació amb el franquisme, les actituds polítiques de la població en plena dictadura poden tenir una transcendència prou important en la construcció de la memòria social que acabarà perdurant del règim franquista un cop, fins i tot, desaparegut.

Així, doncs, en el cas que ens ateny, la dictadura franquista, aquest nivell d'anàlisi obliga, d'acord amb els objectius de la investigació, centrar-se en una zona concreta i descendir arran de terra per tal d'aconseguir mostrar com l'aproximació a la quotidianitat en un escenari reduït, microhistòric, pot contribuir a l'assoliment d'una diagnosi el més precisa possible dels comportaments de la població en un context de forta opressió de tota mena i no poca misèria material. L'escenari sobre el que es treballa des d'aquesta perspectiva seran algunes àrees rurals de la demarcació de Girona. Des d'aquesta contextualització, intentarem mostrar com en la dictadura els individus, tot i els condicionants estructurals, tenien una capacitat creativa i negociadora⁵³ en el sentit de trobar un espai per interactuar amb el poder. L'anàlisi de les actituds en la vida quotidiana mostra la realitat de manera complexa, no binària, amb una àmplia gamma de grisos i és útil per reconstruir experiències individuals i veure com aquestes condicionaven les relacions amb les administracions de l'estat i com aquestes administracions estaven condicionades per les actituds.

Alhora, aquesta anàlisi també pot ser una eina que aporti elements explicatius cabdals sobre el franquisme i sobre com es va imposar i durar en el temps. De fet, l'anàlisi de les actituds polítiques de la població també ha estat una contribució molt rellevant pel que fa al vell debat sobre la "naturalesa" del franquisme que havia generat pàgines i pàgines. Des de la desfasada caracterització com a règim "autoritari" sense ideologia de Juan José Linz, a la concepció de Javier Tusell que el va considerar com a dictadura no totalitària⁵⁴, fins al reconeixement dels components feixistes als seus inicis

⁵³ Sobre una actualització de la revalorització de la història de la vida quotidiana i les seves potencialitats en l'estudi del franquisme, vegeu Claudio Hernández Burgos, "Españoles normales en tiempos anormales. «Nuevas» miradas sobre vida cotidiana y franquismo", dins Gloria Román Ruiz y Juan Antonio Santana González (coord.), *Tiempo de dictadura. Experiencias cotidianas durante la guerra, el franquismo y la democracia*, Granada, Universidad de Granada, 2018, pp. 23-44.

⁵⁴ Una introducció sobre la qüestió de la "naturalesa" del franquisme, en què es fa referència als autors citats, es troba a Carme Molinero, Pere Ysàs, *El règim franquista. Feixisme, modernització i consens*, Vic, Eumo Editorial, 1992, pp. 25-36.

d'acord amb Stanley G. Payne⁵⁵, passant per estudis relativament més recents que incorporen les aportacions procedents dels estudis comparatistes entre els règims feixistes i “feixistitzats” del període d'entreguerres⁵⁶. Justament, ha estat aquest marc comparatista el que, d'alguna manera, va introduir la rellevància de considerar les actituds polítiques de la població com un aspecte indestruïble del coneixement a fons dels comportaments col·lectius en les societats conformades sota l'ègide de polítiques feixistes o que, col·lateralment hi estaven molt inspirades i s'hi emmirallaven. Quan s'entra en detall en l'univers de les conductes dels homes i les dones en sistemes polítics com els de l'Alemanya nazi⁵⁷, la Itàlia feixista⁵⁸, la França de Vichy⁵⁹ o l'Espanya de Franco, es pot observar que, a pesar de les seves singularitats, aquesta darrera presenta no poques similituds amb els règims de les altres contrades que van sorgir en el mateix context històric. En tots ells, el poder institucionalitzat i els seus objectius “movimentistes”, que es canalitzaven a través d'un potent corpus ideològic i la propaganda, tenen una forta influència en la manera d'actuar de les persones, les quals, alhora, haurien tingut capacitat per moure's entre zones de conflictes i petites dissidències en una autonomia molt limitada.

En tot cas, a hores d'ara, és indiscutible que el règim franquista va determinar enormement les actituds de les persones, fins al punt, com ja hem assenyalat, que aquests comportaments haurien condicionat, en un període de temps molt llarg, la percepció de la població sobre el règim i les seves polítiques, la qual, amb freqüència, estava impregnada de deformacions. Afortunadament, amb el pas dels anys, la historiografia ha contribuït a desfer mites relacionats amb les actituds socials de la

⁵⁵ Vegeu Stanley G. Payne, *El fascismo*, Madrid, Alianza Editorial, 1982, pp. 143-164.

⁵⁶ Vegeu, per exemple, Ismael Saz Campos, *Fascismo y franquismo*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2004, pp. 13-169; Ferran Gallego, *El evangelio fascista. La formación de la cultura política del franquismo*, Barcelona, Editorial Crítica, 2014; Joan Maria Thomàs, *Los fascismos españoles*, Barcelona, Editorial Ariel, 2019.

⁵⁷ Vegeu, per exemple, Eric A. Johnson, *La terreur nazie. La Gestapo, les juifs et les allemands ordinaires*, Paris, Éditions Albin Michel, 2001; Hans Mommsen, *Le national-socialisme et la société allemande. Dix essais d'histoire sociale et politique*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'homme, 1997; Robert Gellately, *No sólo Hitler. La Alemania nazi entre la coacción y el consenso*, Barcelona, Editorial Crítica, 2002.

⁵⁸ Vegeu Paul Corner, *Italia fascista. Politica e opinione popolare sotto la dittadura*, op. cit.; Simona Colarizzi, *L'opinione degli italiani sotto il regime 1929-1943*, op. cit.; Emilio Gentile, *Il culto del Littorio. Sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*, Roma-Bari, Laterza, 2001.

⁵⁹ Vegeu Pierre Laborie, *L'opinion française sous Vichy. Les français et la crise d'identité nationale 1936-1944*, Paris, Éditions du Seuil, 1990; Henry Rousso, *Vichy. L'événement, la mémoire, l'histoire*, Paris, Éditions Gallimard, 2001.

població. En aquest sentit, tal com subscriu, Ana Cabana⁶⁰, la investigació acadèmica està sent útil per combatre ficcions i visions tergiversades que haurien servit al franquisme per consolidar-se en el temps i en la memòria que d'ell en perdura. A continuació, doncs, intentarem mostrar que aquestes consideracions d'ordre general són perceptibles en un context concret pel que fa a l'àmbit de les actituds polítiques de la població. D'aquesta manera, en els subcapítols que segueixen, en primer lloc es planteja una contextualització del lloc i temps històrics per a continuació descriure metodològicament la indagació sobre la captació de les actituds polítiques de la població. I, en tercer lloc, es mostrarà, d'acord amb els nostres objectius, una possible aplicació pràctica de les metodologies que pensem que són útils aplicades en el territori i els segments socials sobre els quals hem treballat.

2.1. Una contextualització d'ordre general. Els primers anys de la dictadura franquista a les comarques gironines

Com és sabut, l'estiu de 1936 la República de l'abril de 1931 va rebre un cop irreversible. Entre el 17 i 19 de juliol una part significativa de l'Exèrcit espanyol, amb el suport de l'Església catòlica i de quasi la totalitat de les forces polítiques conservadores, es va revoltar de manera violenta contra l'ordre constitucional republicà. De manera immediata, les organitzacions polítiques i sindicals que estaven situades tant en l'espectre de l'esquerra democràtica com també en el camp revolucionari d'ascendència llibertària i marxista van oferir una forta resistència que va suposar, en moltes zones de l'Estat, la derrota momentània dels alçats en armes. El fracàs relatiu de la insurrecció va implicar l'inici d'una contesa armada civil. A Catalunya, on les formacions polítiques prorepublicanes i les organitzacions sindicals havien anihilat el cop d'estat, es va iniciar un profund procés revolucionari ple de clar-obscur a causa de nombrosos episodis de violència. A la reraguarda de la zona republicana i particularment a Catalunya el litigi constant entre reforma i revolució i les tensions entre el govern de la República i el govern de la Generalitat van donar pas a una situació molt poc favorable per encarar una guerra desigual en recursos. D'aquesta manera, malgrat els esforços invertits, el conflicte va tenir un desenllaç favorable per al bloc autoanomenat *nacional* o

⁶⁰ Vegeu Ana Cabana Iglesia, "Una mirada fugaz ante el espejo: el estudio de las actitudes sociales durante el franquismo", dins Manuel Ortiz Heras (coord.), op. cit., pp. 69-94.

nacionalista. El 10 de febrer de 1939 Catalunya estava sotmesa al jou del feixisme catòlic que regia ideològicament el *Nuevo Estado* en construcció. Pocs mesos després, l'1 d'abril, l'opressió s'estenia a tot el territori peninsular.

A la demarcació de Girona, el cost humà de la Guerra Civil fou considerable. Si es té en compte la totalitat de les comarques, el nombre de víctimes identificables voreja les 7.000⁶¹. Als aproximadament 4.500 morts en el front de guerra s'hi haurien d'afegir 2.500 a causa de la repressió republicana i franquista, els bombardeigs i les penalitats sofertes en centres d'internament i camps de concentració. Tanmateix, a aquestes xifres s'hauria de sumar un nombre desconegut, però segurament rellevant, de víctimes produïdes per la desnutrició, la reaparició de malalties epidèmiques i les seqüeles psicològiques derivades de la tensió, la por i el terror. Tot plegat, confereix un escenari esfereïdor, ja que la majoria dels morts formaven part de la franja d'edat que oscil·lava entre els divuit i trenta anys.

L'escenari sobre el que es va erigir la victòria del general Franco era desolador. La regió de Girona no va ser pràcticament mai front de guerra. Només les darreres setmanes del conflicte. Tanmateix, sí que va ser una zona de reraguarda sobrecarregada de refugiats d'arreu de la península. A la Catalunya de finals de 1938 s'ha comptabilitzat que hi havia entre 800.000 i un milió de persones⁶² que havien deixat la seva terra d'origen per evitar els efectes de la guerra i, sobretot, per escapar-se de la repressió sistemàtica i ferotge del règim totalitari que s'estava configurant amb el general Franco al capdavant. Sens dubte, la situació geogràfica i uns passos fronterers en direcció cap a França de fàcil accés van possibilitar que molta gent salvés la pell durant els dies terribles de la primera setmana del febrer de 1939. En ciutats com Girona i Figueres, a les darreries de gener el col·lapse era gairebé absolut. El tancament de la

⁶¹ Vegeu Jordi Oliva Llorens, *El cost humà de la Guerra Civil a les comarques gironines: combatents morts i víctimes del material bèl·lic abandonat*, Girona, El Punt, 1999.

⁶² Vegeu Julio Clavijo Lesdesma, *La política sobre la població refugiada durant la Guerra civil 1936-1939* (tesi doctoral inèdita), ISBN: 84-688-6535-4, dipòsit legal: Gi.93-2003, <http://www.tdx.cat/handle/10803/7835>. Del mateix autor també "L'acolliment a Catalunya de refugiats i desplaçats forçosos d'altres zones d'Espanya durant la Guerra Civil", dins Martine Camiade i Jordi Font (dir.), *Desplaçaments forçosos i exilis a l'Europa del segle XX. Les condicions de partença i acolliment*, Perpinyà, Edicions Talaia, 2012.

També són significatives, entre moltes altres obres que tracten casos locals o comarcals o tipologies concretes de poblacions refugiades o d'ajudes humanitàries, els treballs de caire més global de Jaume Fabre, "Els refugiats de la Guerra Civil a Catalunya", *L'Avenç*, núm. 63, setembre de 1983, pp. 15-23, i Joan Serrallonga, *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra (1936-1939)*, Barcelona, Editorial Base, 2004.

frontera francesa i els bombardeigs incessants de l'aviació *nacional* van agreujar considerablement la situació. Per exemple, a la ciutat de Figueres, les incursions aèries van ocasionar un gran nombre de morts i ferits. Es parla d'una quantitat de víctimes similar a les del tristament cèlebre atac sobre Gernika⁶³. A partir del 4 de febrer, un cop la ciutat de Girona va ser ocupada per la IV Divisió de Navarra i unitats de la legió, les autoritats franceses van decidir obrir els passos fronterers. Entre el 5 i el 9 de febrer el que quedava de l'Exèrcit Popular a Catalunya, més un nombre molt alt de civils (dones, infants i gent gran), funcionaris i responsables polítics diversos, van atènyer territori de jurisdicció francesa. En total, es tractava de gairebé mig milió de persones que es van veure abocades a l'inici d'un penós trajecte marcat per la humiliació, la gana i la incertesa. Els camps de concentració erigits a corre-cuita a les platges del Rosselló foren la mostra ben clara de tot aquest sofriment⁶⁴.

Si els camins de l'exili i de la diàspora republicana foren durant almenys els anys de la Segona Guerra Mundial un calvari per a milers de catalans i espanyols de procedències diverses, no és menys cert que per a una franja considerable de la població, que va romandre dins de les fronteres del *Nuevo Estado* sota la suposada pau franquista, els patiments també van ser molt grans. Veritablement, la instauració del règim franquista, després de la derrota republicana a la Guerra Civil, va comportar una fractura històrica sense precedents. A la regió de Girona, com a la resta de l'Estat espanyol, les dues primeres dècades de dictadura es van caracteritzar per la submissió de gran part de la població a un escenari dominat per la por, la repressió i les dificultats econòmiques. La lluita diària per la supervivència va esdevenir el principal tret d'identificació d'una societat dirigida per un sistema polític amb voluntat totalitària i una vocació fortament espanyolista. De la mateixa manera que a l'Alemanya nazi i a l'Itàlia feixista, el franquisme va abolir qualsevol signe de llibertat democràtica. Tan sols, més tard, els canvis en el context internacional, ocorreguts una vegada finalitzada la Segona Guerra Mundial, i la seva llarga durada van suavitzar en aparença la duresa del règim.

⁶³ Vegeu Enric Pujol, *Figueres, la Gernika catalana. Els bombardeigs de Figueres durant la Guerra Civil (1938-1939)*, Barcelona, Editorial Efadós, 2019.

⁶⁴ Vegeu, per exemple, Grégory Tuban, *Camps d'étrangers. Le contrôle des réfugiés venus d'Espagne (1939-1944)*, París, Nouveau Monde Éditions, 2018.

Precisament, aquest perllongament en el temps va permetre que la dictadura anés construint la seva pròpia imatge d'acord amb el context històric internacional. Es va passar d'uns primers anys d'entusiasme per les potències de l'Eix –que es van caracteritzar per l'aplicació d'una violència d'estat sense dissimulació, completament oficialitzada i entesa com una purificació i expiació dels suposats pecats comesos pels “mals espanyols”– a una nova projecció de si mateixa de caire liberalitzant que la situava al costat dels Estats Units, el gran baluard de l'ordre capitalista durant la Guerra Freda. Per consegüent, com ja s'ha subratllat, aquesta habilitat per adaptar-se a les necessitats del moment pot induir a una percepció errònia del franquisme, sobretot en el sentit de minimitzar els seus vincles amb els feixismes d'entreguerres. Per això, resulta tan necessari fixar l'atenció en l'estudi dels seus capítols més repressius. És a dir, en tota l'obra repressora que va representar milers d'afusellats i centenars de milers de persones recloses en presons, camps de concentració i batallons de treball disciplinari i obligatori. La violència és inherent als orígens fundacionals de la dictadura i hi serà present, en més o menys intensitat, fins a la seva fi. Pel que fa a les comarques gironines, aquesta violència va tenir com a màxim exponent les més de cinc-centes persones executades a les parets del cementiri de Girona durant el mateix any 1939 i els primers anys quaranta. Van ser poc més de cinc-centes perquè, en certa manera, moltes de les potencials víctimes van escapar per la frontera francesa i perquè, una vegada el conflicte armat havia finalitzat, costava més de portar a terme matances indiscriminades del tipus que es van produir a Andalusia Occidental i a Extremadura durant els primers mesos de 1936 en plena campanya bèl·lica. En el règim franquista –i això cal remarcar-ho– el càstig era fonamental però no era només això el que es perseguia. Com en altres sistemes totalitaris d'entreguerres, hi havia la pretensió d'aconseguir un consens o, el que és el mateix, un suport que oscil·lava entre la passivitat i un posicionament actiu d'una franja ampla de la població.

Per aquesta raó, a la dictadura li calia oficialitzar i burocratitzar la imposició de la violència repressora. Així tot semblava més legítim i justificat a ulls de les persones que eren possibles afectes o adherits. A partir de febrer de 1939, des de les instàncies de l'Estat franquista, es van començar a aplicar en terres gironines una munió de mesures repressives que es justificaven, per exemple, en els consells de guerra i en la posada en pràctica d'articulats legals recentment promulgats com la *Ley de Responsabilidades*

Políticas i la *Ley de Represión de la Masonería y el Comunismo*. Tot plegat va implicar l'endegament de nombroses accions depuradores sobre una gran proporció de la població gironina, que abans del mes de febrer de 1939 havia militat o simpatitzat amb l'elenc variat de les forces polítiques de l'esquerra. Els efectes no podien ser altres que l'extensió d'una densa xarxa repressiva en el si de la societat. Està comprovat que en aquell context es va promoure amb força, entre la població civil, la denúncia i la delació. De fet, la dictadura de Franco va ser modèlica en el seu afany d'estendre la delació entre la ciutadania. Els resultats d'aquestes polítiques no podien ser altres que els afusellaments abans esmentats i els empresonaments. Es calcula que al Seminari Diocesà de Girona hi va haver una població reclusa de més de 2.500 presos fins al 1942 i en el convent de Les Adoratrius de la mateixa ciutat s'hi concentraven més de 1.400 dones a la fi de 1940. També cal tenir present que la presó de Figueres allotjava més de 500 reclusos. A més del sistema carceller terrible, en les contrades gironines hi havia centres de distribució i depuració com, per exemple, la Carbonera de Figueres i nombrosos batallons de treballadors integrats també per presoners que s'encarregaven de la reconstrucció de ponts i altres edificacions destruïdes per la guerra. Aquesta atmosfera repressiva encara s'enraria més pel fet de considerar bona part del territori de la demarcació com a zona fronterera. Aquesta línia traçada al llarg de tota la línia pirinenca entrava cap a l'interior i afectava nuclis urbans com Figueres. Realment, consistia en l'estructuració d'un estat d'excepció que implicava un control social i policial extraordinari i que impedia la lliure circulació de les persones. La militarització de la línia fronterera gironina obeïa als interessos defensius del règim franquista durant la Segona Guerra Mundial i a la seva recerca d'una absoluta impermeabilitat enfront de l'exili republicà.

Com resulta obvi, la voluntat repressora del feixisme espanyol va provocar un clima social enterbolit, governat per la desconfiança i la desesperança. En aquest sentit, l'extrema preocupació del franquisme per les actituds dels seus súbdits va comportar la divisió de la població entre: "adictos, indiferentes y desafectos". Qualsevol signe de dissidència només es podia expressar en privat o mitjançant la realització d'activitats clandestines. En la profusió d'aquest obscurantisme polític i moral durant la postguerra, l'Església catòlica hi va tenir molt a veure. En efecte, aquesta institució va exercir com un dels principals pilars ideològics del franquisme. Podríem convenir que es va celebrar un autèntic renaixement de la religiositat que es manifestava públicament mitjançant la

celebració de múltiples actes que perseguien l'espectacularitat i el protagonisme social. Per una altra banda, la política educativa del franquisme també va jugar un paper clau en tot aquell procés d'adoctrinament. Es va caracteritzar pel seu fort component religiós, pel seu contingut patriòtic espanyolista, per l'exaltació de la figura del Caudillo, per la utilització de l'escola com un instrument de socialització franquista, per la discriminació i el paper subordinat de la dona i, naturalment, pel control ideològic sobre els mestres i els professors.

El procés d'adoctrinament també s'entenia fora del púlpit i de les aules. D'aquesta manera, ben aviat, el règim franquista va dur a terme actes en què homenatjava les víctimes que s'havien produït a la rera guarda republicana en diversos episodis de violència social durant l'estiu i la tardor de 1936, que a vegades havia estat vinculada a l'objectiu de crear un nou ordre revolucionari de ressonàncies llibertàries⁶⁵. Per exemple, el 28 d'abril de 1939 es van exhibir pels carrers de la ciutat de Girona més d'un centenar de fèretres que corresponien als cossos exhumats de víctimes d'aquella violència. Cerimònies d'aquestes característiques es convertien en accions propagandístiques i, a més, estenien la por i la culpabilitat entre la majoria de la població⁶⁶. Es tractava de mobilitzar les masses o, almenys, d'aparentar que es mobilitzaven com estava en boga en països com Itàlia i Alemanya durant aquells anys. Efectivament, el règim franquista, a través de la realització de nombroses commemoracions i efemèrides, va confeccionar, a fi d'aconseguir un veritable rentat de cervell de la població, una mena de calendari litúrgic laic que normalment es complementava amb el religiós⁶⁷. Aquestes mobilitzacions, que comptaven amb una aportació destacada de Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (FET-JONS) i de l'exèrcit victoriós, pretenien subvertir la memòria popular recent i edificar un nou imaginari col·lectiu desvinculat del passat republicà. En aquesta missió, FET-JONS, formació política unificada per decret del General Franco el 1937, va aglutinar, com solia passar en els moviments feixistes, a bona part de les dretes

⁶⁵ Vegeu Josep Maymí, *Entre la violència política i el conflicte social. Els comitès antifeixistes de Salt i d'Orriols en el context de la Guerra Civil 1936-1939*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001. També Josep Manuel López Gifreu, *Ai dels vençuts! Els Comitès de Colomers i d'Orriols i les tornes del franquisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.

⁶⁶ Sobre aquesta qüestió, vegeu Jordi Font Agulló, *!Arriba el campo!...*, op. cit.

⁶⁷ En un àmbit general de tot el territori peninsular, en relació amb el procés de recatolització i de feixistització és rellevant César Rina Simón, "Rituales de pasión, muerte y resurrección. La religiosidad popular y la legitimidad sagrada del franquismo", dins Francisco Cobo Romero, Claudio Hernández Buegos i Miguel Ángel del Arco Blanco (ed.), op. cit., pp. 171-184.

més extremes i conservadores i va esdevenir, com és sabut, la principal font ideològica del règim. A la demarcació de Girona⁶⁸, tot i no comptar en termes quantitatius amb un nombre important de militants i adherits, va exercir una notable influència qualitativa sobre la societat tant pel que fa a ensinistrament ideològic com en la seva contribució en el control social. Mitjançant un llenguatge retòric i, almenys, d'aparença revolucionària, FET-JONS i les seves branques juvenils i sindicals van esdevenir el braç propagandístic per excel·lència de la dictadura.

A tot aquest desgavell causat per la repressió, la violència i la consegüent inquietud social que generava, cal sumar-hi l'autèntica realitat, malgrat estar maquillada per la publicística nacionalsindicalista i nacionalcatòlica, això és la dificultosa vida diària d'una majoria dels habitants de les comarques gironines. En aquest sentit, no es pot deixar d'esmentar que la quotidianitat de la postguerra va estar notablement influïda per la política econòmica autàrquica de la dictadura. Amb l'objectiu d'aconseguir una total independència respecte a l'exterior i l'excusa de les destruccions de la guerra, el règim franquista va imposar un rígid sistema econòmic que es fonamentava en la taxació dels preus a la baixa i en el control de la distribució dels productes mitjançant la imposició, entre la població, d'un racionament dels aliments insuficient. A tot això, s'hi ajuntava la manca de matèries primeres i una gestió nefasta de les fonts energètiques, que va comportar nombroses restriccions i incomoditats per a la població. Els efectes de l'Autarquia van ser ruïnosos per als sectors més desfavorits de la població –els salaris reals de 1948 representaven un 40% dels de 1936–, ja que va propiciar l'aparició d'un prolífic mercat negre o estraperlo, tal com s'anomenava popularment, que va comportar un augment de la injustícia social i de la misèria. Per tant, tot i el triumfalisme demagògic del règim franquista, a la majoria de la població li suposava un gran esforç cobrir les seves necessitats més bàsiques, ja que es veia obligada a recórrer al mercat negre i pagar uns preus inaudits, si volia aconseguir productes tan elementals com l'oli, el pa, el sucre o les patates.

Amb aquesta breu explicació del que van significar els primers anys del franquisme a les comarques de la demarcació de Girona, hem intentat de donar a entendre quina va ser l'autèntica naturalesa de la dictadura. Es tracta, sens dubte, d'una

⁶⁸ Vegeu Josep Clara, *El partit únic. La Falange i el Movimiento a Girona*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1999.

qüestió capital que ajuda a entendre els motius de la importància d'analitzar les actituds de la població. El context creat per un règim com el que hem descrit breument és obvi que tenia un impacte en els seus coetanis, però també l'ha tingut en la transmissió intergeneracional dels records individuals, sempre construïts, com hem insistit, en uns marcs socials. Des de la segona meitat dels anys noranta hi ha hagut una revifalla d'una pseudohistoriografia neofranquista que pretén, de nou, manipular els records d'aquell passat i promoure una visió condescendent d'un sistema polític antidemocràtic. Per tant, l'única manera d'evitar aquest despropòsit —propi d'una cerimònia de la confusió— és que és promogui institucionalment i es faci efectiva una condemna sense paliatius del franquisme, atès que un règim polític com aquell mai no podria figurar entre els sistemes que es poden adscriure dins uns mínims democràtics.

És necessari que hi hagi convicció en aquesta actitud, ja que, a través del coneixement històric, es produeixen arguments que poden ser molt útils per tal d'afermar, en el present, la salut democràtica de la societat. Si aquest camí fos majoritari a tot l'Estat i les forces polítiques ho assumissin de manera convençuda, no hi hauria tan espai per disputes absurdes i es podria afrontar el passat —encara que fos apassionadament— sobre unes bases científiques i morals que continguessin uns criteris mínims indiscutibles a l'entorn de la valoració històrica de la dictadura franquista. Treballar històricament sobre la història recent és una via per tal de consolidar els fonaments de la democràcia. Ras i curt, la historització ha de servir per combatre relativismes de tota mena, com aquells que tendeixen a minimitzar el caràcter tirànic del règim franquista o els seus trets feixistes. Sens dubte, hi ha suficients elements per tal d'argumentar que afirmacions relativistes d'aquesta índole no tenen cap credibilitat objectivable. L'anàlisi de la vida quotidiana i de les actituds polítiques de la població està completament en sintonia amb aquesta finalitat i és una via molt útil per desvirtuar qualsevol relativisme, ja que possibilita incidir de manera bastant precisa en la caracterització de la naturalesa del franquisme. Tot seguit, plantegem mostrar un exercici pràctic d'anàlisi de les actituds polítiques de la població, tot aplicant-lo a una realitat històrica concreta.

2.2. Descripció d'una indagació: la captació de les actituds polítiques en una zona rural durant el primer franquisme, 1939-1959

Explicava el dramaturg alemany Heiner Müller⁶⁹ en un fragment de la seva biografia que una de les seves primeres i traumàtiques vivències va ser quan, de petit, la nit del 31 de gener del 1933 va fingir que dormia per no haver d'acomiar-se del seu pare, arrestat per un grup de SA del partit nazi. Pel que sembla, tot i que només era un nen, al llarg de la seva vida Heiner Müller sempre viuria l'actitud d'aquella nit de la seva infància com una traïció. Aquesta anècdota de l'autor alemany ens serveix per endinsar-nos en el tema que ens hem proposat desenvolupar per tal de comprendre la naturalesa dels estats feixistes⁷⁰ que van sorgir i es van consolidar a Europa al període d'entreguerres. Ens referim a l'estudi de les actituds polítiques i socials del conjunt de la població sota un sistema dictatorial. Tancar els ulls davant la barbàrie, com va fer el petit Müller, simbolitzaria aquesta passivitat còmplice que, tantes vegades i estereotipadament, s'atribueix a amplis sectors poblacionals. Però la realitat històrica és molt més complexa i, potser, aquesta complexitat es fa més evident a l'àmbit de les actituds, com fa anys indicava Borja de Riquer⁷¹ assenyalant el seu caràcter canviant i variable, així com els seus múltiples factors que les motiven, ja siguin de caràcter polític o ideològic o altres més relacionats amb els interessos econòmics, sense oblidar els de caràcter personal. Això explica la rellevància que adquireix l'estudi qualitatiu del conjunt dels protagonistes d'aquest procés històric que, contextualitzat entre els dos conflictes bèl·lics mundials i resultant d'una llarga guerra civil, anomenem primer franquisme.

Però, per què i per a què analitzar les actituds polítiques i socials? Sens dubte, l'èxit del feixisme o, millor dit, la seva perdurabilitat en el temps, no té una explicació unidimensional que es pugui resumir en la capacitat, i els pocs escrúpols, d'aquest

⁶⁹ Heiner Müller, *Germania. Muerte en Berlín*, Hondarribia, Hiru, 1996, p. 19.

⁷⁰ Entenem el terme feixisme tal i com el planteja, per exemple, Francisco Veiga al seu treball sobre la Guàrdia de Ferro romanesa. O sigui, com un concepte ampli, més enllà de l'exclusivitat italiana, capaç de definir allò que es coneix com els feixismes impurs o perifèrics, ja que si tenim en compte l'anàlisi togliattiana, el feixisme, com el camaleó, adopta sempre la coloració del terreny en què es mou. És a dir, s'adaptaria a la situació particular de cada país. Vegeu: Francisco Veiga, *La mística del nacionalismo (Historia de la Guardia de Hierro) Rumania 1919-1945*, Bellaterra, UAB, 1989, p. 25.

⁷¹ Borja de Riquer, "Actituds polítiques durant el primer franquisme", Cap. VI de la primera part del llibre: Borja de Riquer i Joan B. Culla, *El franquisme i la transició democràtica 1939-1988*, Vol. VII, *Història de Catalunya*, dirigida per Pierre Vilar, Barcelona, Edicions 62, 1989.

sistema polític per utilitzar la violència contra qualsevol forma de dissidència; tot i que és cert que l'acció repressiva de l'Estat juga un paper molt important en el control de la població⁷². Tampoc, citant de nou el dramaturg alemany, aquesta pervivència es tractaria d'un acte d'autotraïció comès, infantilment, per amplis sectors socials. Hi ha alguna cosa més, que també sobrepassa aquestes argumentacions que ens remetent a mites, de tan poca solidesa, com apel·lar al victimisme o a la resistència de grans majories sota el jou del feixisme. En el cas alemany, sobretot, existeixen treballs de gran rellevància que fan palès que hi va haver un gran nombre de formes d'adaptació i de participació dels alemanys durant l'època del Tercer Reich i, en conseqüència, no és gens fàcil distingir entre els autors i les víctimes, i fins i tot sembla més adequat parlar d'autors i (co)autors⁷³. Precisament, aquest enfocament de l'*Alltagsgeschichte* basat en l'observació de la pràctica social en la vida quotidiana resulta molt adequat per mesurar la transcendència dels comportaments individuals sota la dictadura franquista en determinats sectors socials. Tanmateix, no és la nostra voluntat obviar l'existència d'una àmplia majoria de la població víctima de la brutalitat i la injustícia franquista sinó que, més aviat, ens hem plantejat uns objectius que partirien de la puntualització que fa Enzo Collotti⁷⁴. Collotti insisteix en la certesa –derivada de les recerques científiques– que, en tots els casos, el propòsit dels règims feixistes i els moviments que tendeixen vers el feixisme és captar i emprar el consens especialment en les classes mitjanes, urbanes o rurals, segons cada context social i nacional.

En el nostre cas, tal com hem avançat, ens circumscriurem a l'examen d'una àrea rural, centrant-nos en particular, com veurem més endavant, en aquest grup social complex i incòmode d'acord amb els esquematismes tancats i reduccionistes aplicats a

⁷² En un excel·lent treball, encapçalat per Conxita Mir, sobre la repressió econòmica a Lleida, basant-se en l'estudi de gairebé 4.000 causes incoades pel Tribunal de Responsabilidades Polítiques, es demostra que en el règim franquista la repressió és com una continuació de la guerra, amb una clara funció política i un caràcter classista. D'altra banda, queda molt clara la intenció, per part de les autoritats, d'implicar en la repressió el màxim nombre possible d'organismes i persones. Per tant, la delació i la denúncia esdevenen armes eficaces de control social, creadores d'un clima social caracteritzat per la por i el silenci, imposats sobre la població sota els efectes de la desmemòria i la desmobilització. Vegeu Conxita Mir, Fabià Corretgé, Judit Farré i Joan Sagués, *Repressió econòmica i franquisme: L'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*, Barcelona, Biblioteca Abat Oliva, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.

⁷³ En aquest sentit de revisió del nazisme alemany, han tingut gran importància els treballs realitzats per historiadors des de l'òptica de l'*Alltagsgeschichte* (història de la vida quotidiana). Una bona síntesi d'aquests estudis la trobem a Alf Lüdtke, "De los héroes de la resistencia a los coautores", *Ayer*, núm. 19, Madrid, Marcial Pons, 1995, pp. 49-69.

⁷⁴ Enzo Collotti, "Cinc formes de feixisme europeu. Àustria, Alemanya, Itàlia, Espanya i Portugal", *Afers*, núm. 25, Catarroja (València), Editorial Afers, 1996, pp. 511-524.

l'estudi de les classes socials que formen els petits i mitjans propietaris dedicats al conreu de la terra. Per tant, responent a la pregunta autoformulada, assenyalarem que l'anàlisi de les actituds conté les eines i els mecanismes apropiats per reflectir aquests estadis de la conducta humana que oscil·len entre l'acceptació i la distància en relació amb el poder autoritari dels estats feixistes. I que, enmig, segons les paraules de Philippe Burrin⁷⁵, trobem, d'una banda, la resignació, el suport i l'adhesió i, de l'altra, la desviació, la dissidència i l'oposició. El més fascinant per a l'investigador és que fins i tot aquesta extensa varietat d'actituds es pot descobrir en un mateix individu. En aquest sentit, la pretensió de les pàgines següents es fonamenta en aquest descobriment, aturant-nos en el comentari de la metodologia de treball, remarcant alguns exemples il·lustratius i perfilant algunes conclusions interpretatives.

Així mateix, cal subratllar que l'estudi de les actituds polítiques i socials té el caràcter d'un instrument imprescindible per comprendre el funcionament dels engranatges sobre els quals se sustenten la penetració i la vertebració social del feixisme. En conseqüència, considerarem les actituds no només des de l'òptica de la resistència o l'adhesió a la dictadura del general Franco mitjançant la militància, la clandestinitat i la lluita armada, sinó també assumint una visió amb sentit globalitzador que situa l'actitud política en un vessant cultural⁷⁶ i socioeconòmic i en l'esfera d'allò més estrictament quotidià.

2.2.1. L'entorn. Consideracions geogràfiques i socioeconòmiques

Sense en cap moment voler menysprear les valuoses aportacions de molts estudis d'*història local*, un dels principals objectius que persegueix aquesta investigació consisteix a, mitjançant les eines que proporciona aquesta metodologia, cercar unes respostes que no siguin gens localistes. És cert que ens hem fixat el nostre camp d'estudi en una àrea geogràfica determinada, però no amb l'objectiu d'estudiar el lloc en la seva totalitat, sinó que, como apunta John K. Walton⁷⁷, ens proposem posar sobre la

⁷⁵ Philippe Burrin, "Política i societat. Les estructures del poder a l'Itàlia feixista i a l'Alemanya nazi", *Afers*, núm. 25, Catarroja (València), Editorial Afers, 1996, pp. 485-510.

⁷⁶ Cultura entesa com a costum, tal i com afirma E.P. Thompson. És a dir, que la cultura o el costum constitueixen els referents sobre els quals s'edificaria el sistema de percepció del món per part d'un col·lectiu social i que, per tant, incidiria en el seu comportament polític. Vegeu E.P. Thompson, *Costumbres en común*, Barcelona, Editorial Crítica, 1995, pp. 13-28.

⁷⁷ John K. Walton, "Aproximaciones a la historia de la vida cotidiana en Inglaterra, 1850-1940", *Ayer*, núm. 19, Madrid, Marcial Pons, 1995, pp. 15-47.

taula qüestions que tinguin una significació més enllà del seu àmbit més immediat; o sigui, des d'una mirada *micro*, contribuir a aquesta visió calidoscòpica⁷⁸ que és la reconstrucció del temps històric.

Així doncs, centrant-nos en el nostre objectiu de recerca, l'espai geogràfic escollit és una àrea situada entre les conques del curs baix dels rius Fluvià i Ter, o el que és el mateix una zona entre les comarques de l'Alt i el Baix Empordà. Aquest lloc, a principis de la dècada del 1940, es caracteritzava pel seu component eminentment agrari, amb predomini del conreu del cereal, l'olivera i, en menor proporció, la vinya i les plantes farratgeres, junt amb una preponderància més destacada del regadiu als nuclis més propers als dos rius. Cal també tenir en compte que la majoria de la població es distribuïa en municipis d'escasses dimensions, tant pel nombre d'habitants com per l'extensió del terme municipal. A efectes del seguiment de les trajectòries individuals dels testimonis orals amb què s'ha treballat, aquestes característiques territorials i demogràfiques tenen unes implicacions importants. Per tant, es fa necessari relacionar les biografies amb el context socioeconòmic.

Com hem esmentat abans, la nostra anàlisi incideix essencialment en aquest grup social que reconeixem com a petits i mitjans propietaris. Tanmateix, situats en aquest racó de la demarcació de Girona, convé assenyalar que aquesta classificació no està determinada per les dimensions territorials objectives de les finques, sinó que aquest etiquetatge cal remetre'l al tipus d'estructura preponderant de la propietat de la terra. Aleshores, per comprendre el comportament i actituds d'aquests homes i dones durant el primer franquisme, és fonamental el seu origen social i, sobretot, un factor que actua com a element decisiu és l'assumpció, en alguns casos conscient i amb justificacions de caire teòric (mitjans i grans propietaris més cultes) i en altres d'una

⁷⁸ Justo Serna i Anacllet Pons proposen, citant Pedro Ruiz Torres, un tipus d'història local basada en la relació dels individus i els grups amb les estructures i els processos socials. Per tant, aquesta disciplina no s'allunyaria del marc històric general de les teories i dels processos socials. Tampoc, segons aquests autors, s'ha de caure en la temptació de fixar un model per extrapolar-lo a escala general o pensar en l'anàlisi d'un àmbit reduït com a cas de prova o model d'experiment. Els plantejaments de la microhistòria van per un altre camí. La tria de l'objecte d'investigació es fa creient en la seva rellevància per si mateix i perquè, alhora, es creu que pot aportar alguna cosa significativa al coneixement històric d'una realitat general que es fa palesa a diferents nivells. Vegeu Justo Serna i Anacllet Pons, "El ojo de la aguja. ¿De qué hablamos cuando hablamos de microhistoria?", *Ayer*, núm. 12, Madrid, Marcial Pons, 1993, pp. 93-133.

manera més instintiva (petits propietaris), del discurs legitimador d'una classe liderada⁷⁹ pels grans propietaris sorgits de les transformacions liberals de la primera meitat del segle XIX que tenia molt clar que, tal com afirmava un dels seus mentors teòrics, “[...] *son hoy los propietarios territoriales el más sólido baluarte de la sociedad, la firmísima peña contra la cual se ha estrellado en nuestros días el ímpetu furioso de los que intentáran destruirla*”⁸⁰.

En un context com el descrit existirà una marcada diferència de percepció de la realitat entre aquesta gran minoria de petits i mitjans propietaris i una majoria de masovers i jornalers. Tot i que caldria subratllar que alguns dels masovers, a nivell econòmic i d'estatus social, es diferenciaven ben poc dels petits propietaris. Fins i tot, segons l'explotació agrària que treballaven, podien gaudir d'una millor situació. Alhora, sovint es dona el cas de l'existència d'aquesta doble figura que seria el masover posseïdor d'una petita propietat. Per tant, alguns d'ells participarien socialment de la mateixa consciència de classe que els que posseïen el títol de propietat.

A la nostra zona les finques d'aquests petits/mitjans propietaris solien tenir una extensió entre les quinze i les quaranta hectàrees. El més simptomàtic d'aquests camperols, que treballaven la terra amb les seves pròpies mans, rau en aquest alt grau d'autoexplotació a què se sotmetien perquè en cas contrari haurien aconseguit una rendibilitat molt minsa de la seva feina. Per tant, per a aquest col·lectiu sembla molt adient la qualificació de propietaris mitjans-proletaris⁸¹. Aquesta sobreexplotació de la pròpia força de treball s'accentuarà al llarg de la dècada del 1940. La causa, sens dubte, cal cercar-la en les polítiques agràries dels governs franquistes, fonamentades en una política intervencionista que es proposava *disciplinar* els preus, ignorant les lleis del

⁷⁹ La historiadora Rosa Congost, a la seva anàlisi de les relacions de classe entre propietaris i no propietaris a les comarques de Girona, derivades del pas del feudalisme a una societat regida per les relacions de producció capitalistes, afirma que la clau d'aquesta regió rau en l'existència de múltiples petits propietaris com a resultat, en part, de dur a terme determinades pràctiques feudals (establiments), la qual cosa dificultava, segurament, l'organització i la presa de consciència de les classes treballadores alhora que en facilitava la integració en el discurs teòric de la classe dominant, els grans propietaris. Vegeu Rosa Congost, *Els propietaris i els altres*, Vic, Eumo Editorial, 1990.

⁸⁰ Narcís Fages de Romà, vocal de la Junta de Agricultura de la província de Girona, s'expressava en aquests termes l'any 1849. Vegeu D. Narciso Fages de Romá, *Memoria. Acerca los medios de más fácil y oportuna aplicación para promover los adelantamientos de nuestra economía rural*, Figueres, Imprenta y librería de Gregorio Matas de Bodalles, 1849.

⁸¹ D'aquesta manera els qualifica la geògrafa Helena Estalella. Vegeu Helena Estalella, *La propietat de la terra a les comarques gironines*, Girona, Edicions del Col·legi Universitari de Girona, 1984, p. 207.

mercat⁸². La ruptura respecte al període anterior, 1900-1936, va ser dramàtica. El procés d'especialització i expansió⁸³ de l'agricultura quedarà definitivament paralitzat fins ben entrada la dècada del 1960. En aquest mateix sentit, tot i que sigui anecdòticament, un dels nostres testimonis orals corrobora el canvi positiu que es vivia als anys vint al camp. Nascut l'any 1914, recorda haver abandonat els estudis primaris al col·legi La Salle de Figueres als 13 anys, deixant-se portar per l'eufòria quan el seu pare va comprar una màquina segadora⁸⁴.

Delimitades algunes de les característiques d'aquest grup social de *propietaris/proletaris*, cal insistir que durant el període que ens incumbeix, les relacions socioeconòmiques de la regió estaran encara marcades per la supremacia de la burgesia agrària rendista que imposava la seva cosmovisió de la realitat, basant-se en un hipotètic i ideal harmonicisme social erigit al voltant d'un ordre el principal pilar del qual era la propietat de la terra. El Nuevo Estado, sens dubte, després de les convulsions de la guerra i la revolució, tornarà a posar les coses al seu lloc des del punt de vista dels detentors de terra. Tanmateix, la història oral i les fonts arxivístiques demostren que els matisos i les contradiccions es converteixen en norma al mateix si d'aquestes sectors socials susceptibles de caure en la xarxa ideològica del feixisme.

2.2.2. Percepcions del context sociopolític. Les fonts orals i escrites

Atès que les variables possibles són molt nombroses, vam creure convenient utilitzar els mètodes de la història oral⁸⁵. L'entrevista, per tant, es converteix en una eina

⁸² Sobre la situació de l'agricultura espanyola al primer franquisme, Carlos Barciela insisteix –en contra de la propaganda del règim– que els efectes de la guerra no van ser catastròfics per a l'agricultura i que, en canvi, sí que ho van ser les polítiques agràries basades en uns principis econòmics rudimentaris de caràcter intervencionista i autàrquic. Vegeu Carlos Barciela, Introducció de “Los costes del franquismo en el sector agrario: la ruptura del proceso de transformaciones”, segona part del Vol. III, Ramón Garrabou, Carlos Barciela i J.I. Jiménez Blanco (ed.), *Historia agraria de la España contemporánea. 3. El fin de la agricultura tradicional (1900-1960)*, Barcelona, Editorial Crítica, 1986, pp. 383-384.

⁸³ José Ignacio Jiménez Blanco assenyala que durant el primer terç del segle XX Espanya va reduir considerablement les distàncies que la separaven de les agricultures europees més avançades. Vegeu José I. Jiménez Blanco, Introducció de la primera part de “El nuevo rumbo del sector agrario español (1900-1936)” del Vol. III, Ramón Garrabou, Carlos Barciela i J.I. Jiménez Blanco, (ed.), *Historia agraria de la España contemporánea. 3. El fin de la agricultura tradicional (1900-1960)*, op. cit., p. 47.

⁸⁴ Entrevista, Josep R., Sant Miquel de Fluvià, novembre de 1995.

⁸⁵ El propòsit, tanmateix, és no caure en una història d'identificació emocional amb el passat. Malgrat tot, creiem, seguint Paul Thompson, que aquesta metodologia ens serveix per millorar les conjectures de caràcter més abstracte (economia, ideologia) i fer-nos veure que hi ha altres forces que actuen a l'àmbit individual com ara les oportunitats econòmiques i socials més immediates, les idees adquirides a través de la socialització, les amistats i les experiències més estrictament personals. Vegeu Paul Thompson,

indispensable. Tanmateix, cal tenir en compte que la història oral conté un marge d'error bastant elevat. El pas del temps, la pèrdua de la memòria, els recels o les por personalment impliquen moltes limitacions a l'hora d'extreure conclusions. En aquest sentit, quan els entrevistats eren persones que havien lluitat a la Guerra Civil, en un o altre bàndol, es corria el risc de caure en l'anecdòtic, com també es percebia la influència dissuasòria que tenia en molts testimonis l'escassa popularitat del franquisme i de la ideologia feixista en les darreres dècades, després del procés de la transició a la democràcia, cosa que no beneficia gens la sinceritat dels entrevistats.

Respecte als entrevistats/ades, en una primera estimació, per tal que la mostra fos representativa, vam treballar amb una trentena de testimonis d'aquest grup de petits i mitjans propietaris, triats més a l'atzar que per un coneixement previ de la seva trajectòria durant el període en qüestió, perquè és potser en aquestes ments, entre cometes, políticament verges on millor es pot copsar la maniobrabilitat i capacitat del feixisme d'interioritzar el seu cos doctrinari en una àmplia majoria. Quant a l'edat, hi hauria dos grups diferenciats: aquells, entre els 70 i 90 anys, que haurien viscut el període republicà i la Guerra Civil, i una segona generació entre 60 i 70 anys⁸⁶ que no hauria conegut res més que el franquisme. No és gratuït puntualitzar aquestes diferències tenint en compte el pes traumàtic que tindrà la guerra en l'imaginari col·lectiu, producte de l'existència de l'explotació i la manipulació conscient que es durà a terme des de les altes instàncies del poder franquista. Obligatòriament, la percepció de l'entorn i de la realitat històrica serà molt diferent entre els que van viure directament l'època republicana i els que tenen d'aquell moment remotes i confuses idees arran del silenci que imperava.

Així, en primer lloc, l'entrevista –si es donava el cas– havia d'insistir en les experiències de l'etapa republicana i la guerra. La segona qüestió es referiria a l'actitud adoptada un cop establert el Nuevo Estado. En aquest apartat era cabdal que el testimoni transmetés quina era la seva impressió de l'entorn, com percebia les actituds dels altres, la seva participació o no en organismes institucionals de la dictadura, en les

“Historias de vida en el análisis del cambio social”, dins José Miguel Marinas i Cristina Santamarina, *La historia oral: métodos y experiencias*, Madrid, Debate, 1993, pp. 65-81.

⁸⁶ Cal tenir en compte que aquestes entrevistes es van fer a finals dels anys noranta, per això es fa esment a aquestes franges d'edat. Per tal de mantenir l'anonimat, moltes vegades demanat pels informants en aquell moment i per respectar la seva voluntat, al text només apareixen els noms de pila, les inicials dels cognoms i l'any de naixement.

convocatòries de les cites electorals *sui generis* de la dictadura i les consultes per referèndum o en les mobilitzacions massives orquestrades pel règim. A l'igual que calia insistir que la persona a qui se li feien preguntes no formulés una opinió valorativa de temes com l'acció repressora del règim, la delació, la denúncia, la seva acceptació o no de la ideologia falangista, les condicions de vida i feina, les seves impressions sobre l'oposició al règim i el desenllaç dels esdeveniments internacionals (sobretot durant la Segona Guerra Mundial). Una última qüestió hauria d'incidir en si era conscient d'haver viscut sota un clima social dominat per la por i el terror.

Precisament, el perill de caure en una excessiva fragmentació i subjectivació del discurs històric que comporta la història oral fa pertinent el desenvolupament d'una feina d'exploració de les fonts escrites que, ineludiblement, ens aporten una informació més fiable –tot i que no sempre– que permet contrastar-la amb les fonts orals. En aquest sentit⁸⁷, es va treballar amb els fons del Govern Civil de Girona i, en concret, d'una banda, amb la documentació vinculada a la seguretat pública de la província, insistint particularment en els comunicats de la Guàrdia Civil i els informes dels cossos de seguretat relacionats amb la frontera i el control de les masies aïllades, així com llistes d'altres i baixes del Somatén armat. Malgrat l'existència de certs buits documentals, com en el cas dels comunicats de la Guàrdia Civil⁸⁸, caldria destacar l'alt contingut polític de la informació revisada fins al 1949-50⁸⁹, molt en la línia d'una continuació de la guerra. En aquesta zona fronterera hi va haver una guerra de baixa intensitat fins pràcticament finals dels anys cinquanta, però que podia adquirir proporcions significatives segons les operacions militars dels guerrillers de l'altra banda de la frontera, que es trobaven a l'exili. En definitiva, es tracta d'unes fonts que ens proporcionen, de manera indirecta, pinzellades sobre la percepció de l'entorn i sobre les actituds de la població. Així, per exemple, en un document del Servicio de Información de la Guàrdia Civil d'octubre del

⁸⁷ A l'Arxiu Històric de Girona (AHG) es van constatar moltes mancances quant als fons que podrien aportar informació de caràcter eminentment polític com els relacionats amb la Delegación Provincial de Propaganda, després de 1951 Ministerio de Información y Turismo, o la Secretaría General del Movimiento de la província.

⁸⁸ No trobem cap document escrit anterior a l'any 1944 a l'Arxiu Històric de Girona quant als comunicats de la Guàrdia Civil.

⁸⁹ A partir de 1950-1951 els comunicats de la Guàrdia Civil adquireixen un caràcter més burocràtic i tècnic (cacera il·legal, accidents de tràfic, contraban) i ja no transmeten aquella sensació d'inestabilitat i de combat per consolidar el règim. Ja no hi ha gairebé moviments de maquis, ni notícies de resistència interior, però sí, en canvi, són freqüents les referències a la delinqüència comuna, reflex de la misèria material, i també moral, del franquisme.

1944, que reflecteix ja el seguiment d'uns veïns i veïnes de Banyoles, suposadament desafectes al règim, trobem el següent comentari:

“[...] No existen en Bañolas sólo los reseñados, que se destacan por su hablar derrotista y contrario al Régimen Nacional, sino que hay un buen número de significados rojos e izquierdistas que tampoco se recatan de exteriorizar sus ideas entre ellos, incluso en el café. Este fenómeno, se viene observando en la casi totalidad de las poblaciones de esta provincia, y tiene su alimentación y desarrollo en los acontecimientos de la guerra internacional, que hacen presumir a este grupo de ignorantes, animados de odio y venganzas, que la supuesta victoria de los ruso-yanquis é (sic) ingleses, hará cambiar el rumbo de la política Española a una situación análoga a Julio de 1936 [...]”⁹⁰.

Fins i tot, malgrat tenir la mateixa procedència que la font anterior, pot donar-se el cas de l'emissió d'informacions contradictòries en relació amb les actituds de la població de la província, manifestant-se, com succeeix en un document no datat, alguna cosa del tipus:

“[...] De todos es conocido el rotundo fracaso de las intentonas de los rojos exilados en la época pasada, pero este fracaso ha sido debido en gran parte, después de la acertada intervención de las Fuerzas Armadas de Vigilancia, al poco calor y entusiasmo que se presta en esta provincia al ideal de los exilados, o sea al comunismo concretamente [...]”⁹¹.

En aquest mateix grup de seguretat pública es troben els informes de frontera dels cossos de seguretat⁹². Es tracta d'una informació molt valuosa per comprendre la guerra oculta que tenia lloc a les zones de frontera. D'acord amb els propòsits de la investigació no es pot menystenir la documentació generada per la lluita antiguerillera.

⁹⁰ Arxiu Històric de Girona. Secció Govern Civil. Comunicats de la Guàrdia Civil, 1944. Lligall 131.

⁹¹ AHG. Secció Govern Civil. Comunicats de la Guàrdia Civil. Lligall 131. Sembla ser pel contingut de l'informe que coincidiria amb el moment que la frontera està sota absolut control de l'exèrcit franquista, després de la fallida invasió de la Vall d'Aran per part de les forces republicanes a l'exili l'octubre de 1944.

⁹² Una anàlisi d'aquesta documentació la trobem a Javier Antón Pelayo, “El control policial de la frontera nordeste durante el primer franquismo”, dins Javier Tusell, Susana Sueiro, José Mª Marín i Marina Casanova (ed.), *El Régimen de Franco (1936-1975) Política y relaciones exteriores*. Vol. I, Madrid, UNED, 1993, pp. 227-236. L'autor destaca dues carpetes que contenen una relació detallada de totes les masies aïllades i exhaustiva informació sobre les actituds de cadascun dels seus habitants, datades l'any 1946.

Mitjançant els serveis d'informació dels cossos de seguretat s'intueixen actituds diverses de la població civil en relació amb el fenomen dels maquis. No existeix una pràctica generalitzable i única, ja que el més freqüent és que la població civil pateixi en la seva pròpia pell la duresa de la lluita i les seves conseqüències: requisos, coaccions i amenaces per ambdues parts⁹³. Tampoc no cal oblidar que l'Estat franquista exigia de la població una col·laboració incondicional⁹⁴. Qualsevol indicatiu, per petit que fos, de negligència en aquesta demanda podia convertir els habitants de les zones més conflictives en sospitosos. El més rellevant, en relació amb el fenomen dels maquis, és l'escàs ressò d'aquella guerra de baixa intensitat en alguns dels testimonis orals⁹⁵ que vivien, en aquella època, en els límits del que es considerava zona militaritzada. Malgrat la propaganda tergiversadora del règim és difícil de creure que, atesa la proximitat geogràfica, aquests homes i dones no donin cap importància a la lluita antiguerillera.

Una altra documentació consultada és la relativa a les altes i baixes del cos de defensa civil conegut com el Somatén⁹⁶. Restablert per decret de 9 d'octubre del 1945, ens ofereix una panoràmica molt detallada del perfil sociològic dels seus membres. A les llistes, confeccionades per un organitzador que sol ser el cap local del Movimiento o l'alcalde, o ambdues coses alhora, es plasma fefaentment la natura dels seleccionats que, normalment, a la nostra àrea d'estudi coincidiria amb un retrat robot que establiria les següents característiques: propietari, agricultor autònom, bon catòlic, en ocasions excombatent de l'exèrcit nacional, militant o adherit a FET-JONS i, el que és més transcendent, addicte a la Causa Nacional. La resurrecció d'aquest cos civil, propi de l'època de la Restauració, possiblement s'expliqui perquè la integració en les organitzacions formalment feixistes no acabava de quallar entre la població d'ordre i sí, en canvi, s'acceptarà amb més naturalitat una institució més arrelada i tradicional. Al

⁹³ En una carta reservada, del 14 d'abril de 1947, el governador civil de Girona comunica al seu homòleg militar que li han arribat notícies que un oficial de l'exèrcit recorre els pobles de la Cerdanya demanant caps de bestiar per al subministrament de la tropa. Però l'escàndol és encara més gran perquè corren rumors que aquest oficial ven el bestiar requisat. AHG, Secció Govern Civil. Comunicats de la Guàrdia Civil. Lligall 132.

⁹⁴ Aquesta col·laboració incondicional queda palesa en una circular reservada, datada el 26 de setembre de 1944, emesa pel Govern Civil i adreçada a tots els alcaldes, en què es comina a no defugir la participació en la lluita contra els maquis. Per fer-ho, s'estableixen una sèrie de consignes molt dures. AHG. Secció Govern Civil. Comunicats de la Guàrdia Civil. Lligall 131.

⁹⁵ Tant Josep R. (1914) com Josep M. R. (1913) –els dos agricultors i posseïdors d'una propietat mitjana – insisteixen que ells tenien massa feina i que no es preocupaven pel que passava al seu voltant. En canvi, sí insistien en la magnitud de la violència de la rera guarda republicana durant la guerra. Entrevistes, Sant Miquel de Fluvià, novembre de 1995, i Torroella de Fluvià, gener de 1996, respectivament.

⁹⁶ AHG. Secció Govern Civil. Somatén armat. Lligalls 215, 216, 217 i 218.

capdavall, complia un paper semblant al de les organitzacions que depenien de FET-JONS: enquadrava una part de la població fidel al Movimiento Nacional i la identificava amb l'Estat. Les anàlisis excessivament formalistes del feixisme sovint passen per alt la seva capacitat d'agrupar al seu si institucions i altres elements propis de l'ampli ventall del conservadorisme i les dretes extremes.

Aquest breu recorregut per les fonts arxivístiques procedents del grup de la seguretat pública del Govern Civil verifica que es tracta d'uns materials que tenen una significació relativa, sempre pensant en la seva qualitat de font indirecta, més propera a una lectura entre línies que no a una utilització directa. Però sí, en canvi, permeten fer una lectura ajustada del clima polític d'aquella postguerra més propera a la guerra que a la pau.

L'altra part que es va examinar de la secció del Govern Civil la conforma el material derivat de les tasques més estrictament administratives. En aquest sentit, tenen un paper rellevant els expedients d'ajuntaments. En efecte, la informació que se n'obté és molt variada, ja que es tracta de l'organisme públic que afecta més directament la vida quotidiana de la gent. Aquest grup d'informació, resultant del control que exercia el Govern Civil sobre la totalitat dels municipis, proporciona, amb detall, un retrat molt ajustat de com es van implicar aquests posseïdors de terra en l'entramat administratiu del Nuevo Estado. La disposició d'una llista per municipi, referent a la confecció i renovació dels càrrecs municipals a partir del 1949, confirma que la majoria del personal polític municipal d'aquests pobles petits procedeix d'aquestes capes mitjanes vinculades al conreu directe de la terra. Tanmateix, aquest enquadrament no exclou les postures dissidents i d'escepticisme quant al funcionament d'aquestes petites administracions municipals, moltes vegades a mercè de les arbitrietats i incompetència dels alcaldes⁹⁷. A banda d'aquesta documentació de caire més burocràtic, es troba en aquests expedients una rica varietat d'informes i problemàtiques que afecten directament la vida quotidiana de la població rural. Des de denúncies per estraperlo

⁹⁷ Pel que respecta a aquest escepticisme envers la política municipal, Martí R., nascut l'any 1910 i sent el propietari rural més important del municipi de Sant Miquel de Fluvià, amb un nivell cultural alt, es vantava de mantenir una actitud indiferent davant els esdeveniments i manifestava que les autoritats eren una "colla d'ineptes". Entrevista, Sant Miquel de Fluvià, gener de 1996. En uns termes semblants s'expressava Josep R., assegurant que, sent regidor del mateix municipi que Martí R., no recordava haver signat ni una sola acta, ni fer-ne cap. Al seu torn, no dubtava a afirmar que gent com l'alcalde del seu poble formava part d'aquella "colla de lladres" que s'aprofitava de la bondat del Caudillo. Entrevista, Sant Miquel de Fluvià, novembre de 1995.

passant per enfrontaments personals entre diferents càrrecs polítics, anònims contra actuacions injustes de les autoritats sobretot quant a l'estraperlo, el racionament i l'assignació de quotes (*cupos*) de cereals, a notícies sobre actes que fan palesa la presa de posicions independents en relació amb les directrius del règim, tot i que, de vegades, molt condicionades per motivacions personals plasmades en rivalitats i enfrontaments⁹⁸. En paral·lel, aquests documents reflecteixen actituds de resistència davant la irracionalitat de les polítiques agràries que l'administració franquista s'entestava a dur a terme, com és el cas de l'assignació de quotes, mitjançant els plans de sementera ordenats per la Jefatura Provincial Agronómica. Així, en algunes ocasions, ens adonem que s'originen desajustaments entre les assignacions ordenades per la Jefatura Provincial i les que finalment decideixen complir les Juntas Agrícolas locals⁹⁹.

Pel que respecta als fons del Movimiento (FET-JONS), s'observa un autèntic buit quant a la Jefatura Provincial, ja que la documentació està desapareguda. En canvi, és als arxius comarcals¹⁰⁰, moltes vegades barrejada amb el material generat per l'administració municipal, on trobem documentació relativa a les Delegaciones Locales del Movimiento. Aquests documents, junt amb la correspondència de l'alcalde i tot i allò referent a la seguretat pública del municipi, adquireixen el valor d'un viu reflex del clima social i polític que predominava als anys quaranta a la nostra zona estudiada. Segurament, d'una banda, caracteritzat per la por que tenallava una majoria de la població tenint en compte la magnitud de la repressió, però, de l'altra, als documents s'entreveu l'existència d'una minoria important disposada “[...] a hacer armas contra

⁹⁸ D'aquesta matriu disposem, entre altres, d'un fet que va succeir al poble de Torroella de Fluvià amb motiu de la celebració del dotzè aniversari de la “liberación”. Explica l'informe de l'alcalde, del 21 de febrer de 1951, que els habitants d'un veïnat s'havien negat a penjar domassos als seus balcons i finestres i, en conseqüència, els van imposar una multa de 25 pessetes. La paradoxa del cas és que l'impulsor de la negativa era un membre de FET-JONS i regidor de l'Ajuntament, segons hem pogut comprovar en un document procedent dels fons del Movimiento local de Torroella de Fluvià. AHG. Secció Govern Civil. Expedients d'ajuntament, lligall 1960, i Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà, documentació relativa a Torroella de Fluvià, respectivament.

⁹⁹ Un exemple il·lustratiu va succeir al poble de Palau de Santa Eulàlia durant la campanya agrícola de 1949-50. De les 120 hectàrees exigides, la Junta local va ordenar sembrar-ne només 83,55, al·legant la incapacitat productiva per arribar als 50.000 kg reclamats per l'administració i, alhora, l'alcalde en una carta dirigida al governador civil manifestava que el màxim que podien arribar a lliurar els agricultors del municipi era 12.000 kg. La resposta del governador civil, basant-se en els informes de la Jefatura Provincial del Servicio Nacional del Trigo, adquireix un to amenaçant, advertint que l'alcaldia d'aquest municipi haurà d'atenir-se a les conseqüències. AHG. Secció Govern Civil. Expedients d'ajuntaments. Lligall 1957.

¹⁰⁰ A l'Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà hi ha emmagatzemada documentació de 30 delegacions locals de la comarca de l'Alt Empordà.

los enemigos del actual remigen (sic) que puedan surgir”¹⁰¹. Sens dubte, la conducta d’aquests *peons* del feixisme s’explicaria més per les seves conviccions polítiques¹⁰² que per la imposició de les autoritats, tot i que és una possibilitat que ni molt menys es pot descartar en alguns casos, com tampoc ho és l’oportunisme i les possibilitats d’ascendència social que sorgeixen en un context com el de la recent postguerra.

2.2.3. Ordre, (auto)sobreexplotació i estraperlo. Tres claus interpretatives.

En una ordre circular de la Dirección General de Propaganda del 13 de novembre del 1946 s’instava la sucursal provincial d’aquest organisme a contestar un formulari que incloïa preguntes sobre informació nacional i internacional. Concretament, es demanava una anàlisi de l’opinió popular sobre diversos temes relacionats amb qüestions de caire marcadament polític. Així, citant textualment els punts més significatiu del document, s’exigia, des d’*“una impresión sobre la situación política relacionada con declaraciones y medidas de gobierno”* a *“precisiones sobre la crítica adversa respecto al Régimen en general, y a los diversos problemas en particular, en la forma concreta de cada momento”* així com *“precisiones sobre el asentimiento (sic) y aprobación respecto a la obra del Régimen, en general, y con los problemas en particular, en la forma concreta de cada momento”*¹⁰³.

Malauradament, no hi ha ni una sola línia escrita pels funcionaris provincials com a resposta a les demandes de la Dirección General de Propaganda, almenys pel que respecta a la còpia de la documentació que es troba a l’Arxiu Històric de Girona. Aquest exemple fa palès, com ja s’ha puntualitzat abans, les mancances documentals que ens podem trobar en una investigació que abordi la captació de les actituds polítiques de la població. Per consegüent, es fa difícil disposar d’unes bases sòlides per accedir a unes

¹⁰¹ Es tracta d’un document no datat –tot i que per la seva tipologia tan militant sembla dels primers anys quaranta– en què l’alcalde va elaborar una llista dels individus mereixedors de portar armes. Entre els deu seleccionats es troben el cap de Falange, excombatents de l’exèrcit *nacional*, addictes al Glorioso Movimiento Nacional, el fiscal municipal i el propi alcalde. Un altre document significatiu és la relació de 26 veïns del poble, convidats voluntàriament a formar part d’una milícia local per fer front contra els rojos. Aquest municipi tenia en aquells moments 240 habitants. Arxiu Comarcal de l’Alt Empordà. Caixa 57, Sant Miquel de Fluvià, Seguretat Pública.

¹⁰² Martí R. sempre percebia el seu entorn (als anys quaranta) en relació amb l’etapa republicana i la guerra, i no dubtava ni un moment a jutjar positivament el franquisme, perquè li havia retornat el seu patrimoni i l’ordre. Entrevista Martí R., Sant Miquel de Fluvià, gener de 1996.

¹⁰³ AHG, Fons de l’administració perifèrica de l’Estat, Informació i Turisme. Lligalls 1 i 2 (circulars i correspondència).

claus interpretatives que ens serveixin per dilucidar les actituds socials i polítiques d'aquestes capes mitjanes integrades per petits i mitjans propietaris. No obstant això, malgrat tenir en compte aquestes insuficiències, sí que podem extreure algunes conclusions explicatives d'acord amb els usos de les fonts disponibles.

En aquest sentit, podríem afirmar que hi hauria tres conceptes –ordre, (auto)sobreexplotació i estraperlo– que constituïrien els vèrtexs d'aquest imaginari col·lectiu, mediatitzat pel discurs hegemònic de la burgesia agrària, que convertia bona part dels petits i mitjans propietaris, i els masovers benestants també, en consumidors disciplinats i protagonistes d'aquella política que silenciava la situació de misèria de bona part de la població –de vegades ells mateixos– i que tergiversava qualsevol mostra d'oposició al règim. Així doncs, aquests tres substantius ens permeten establir unes línies generals per tal d'aconseguir una sistematització aproximativa de les actituds d'aquest grup social caracteritzat per la possessió de terres.

- Ordre: L'aspiració del feixisme, que es concretava en la superació de la lluita de classes mitjançant la imposició d'una mena de solidaritat entre els grups socials tradicionalment enfrontats, era perfectament compatible amb la ideologia de la classe dominant del camp català, nascuda, com ja hem esmentat anteriorment, en les processos de canvi que van tenir lloc al segle XIX. L'explotació a què estaven sotmesos els masovers pobres i els jornalers va fer que aquest col·lectiu cerqués formes de defensa i protesta que qüestionaven aquell domini secular i serà, precisament als anys trenta –en l'etapa republicana i la Guerra Civil–, quan els seus plantejaments arribaran més lluny. La falsa imatge del camperol català dedicat exclusivament a les feines del camp va donar pas a moviments importants de protesta de caire reformista, encapçalats per masovers que proposaven una millora dels arrendaments i la limitació dels desnonaments¹⁰⁴. La politització de les àrees rurals era elevada, com es demostrarà el juny del 1936 amb l'actuació radicalitzada

¹⁰⁴ En aquest sentit, en el treball dels historiadors Miquel Aguirre i Pere Bosch hi ha referències a la formació d'un important moviment agrarista dirigit per masovers a les comarques del Pla de l'Estany i de l'Alt Empordà que desmenteix la suposada tranquil·litat social de la nostra àrea d'estudi. Com a fet significatiu, esmenten que, l'octubre de 1934, més de 200 masovers armats van ocupar l'edifici de l'ajuntament de Cornellà del Terri per exigir el compliment de les seves reivindicacions. Vegeu Miquel Aguirre i Pere Bosch, "El segle XX", dins Joaquim Tremoleda (coord.), *Història del Pla de l'Estany*, Girona, Diputació de Girona, 2000, pp. 623-784.

d'alguns comitès antifeixistes, com per exemple el d'Orriols¹⁰⁵. Aquests esdeveniments no només representaven l'esfondrament de l'imaginari de les classes propietàries, sinó que també posaven en perill la pròpia integritat física dels propietaris, especialment la dels més poderosos. Per consegüent, per a aquest grup social la victòria *nacionalista* va suposar el retorn a l'ordre definit per la inalterabilitat de la propietat de la terra. Un ordre que donava sentit a la seva existència. Els petits i mitjans propietaris, conreadors directes de la terra, volien conservar la seva possessió, ja que aquesta els diferenciava de la resta: els masovers i jornalers.

- (Auto)sobreexplotació: La sobreexplotació a què se sotmet el petit i mitjà propietari rural no és exclusiva del període que comprèn el primer franquisme¹⁰⁶. Normalment la feina del pagès és rentable, sempre que dediqui molt temps a tots els processos productius. La peculiaritat de les dues primeres dècades de la dictadura franquista rau en l'increment considerable de la desproporció entre la despesa d'energia de la força de treball i la rendibilitat aconseguida. Ja hem esmentat que les polítiques agràries dels governs franquistes no van beneficiar en absolut el desenvolupament del sector agrari, sotmès a un intervencionisme estatal anacrònic i incoherent d'acord amb les lleis del mercat.

El més significatiu és que, malgrat tots aquests inconvenients, els productors agraris independents –ja sigui pel trauma de la Guerra Civil, les seves simpaties envers el règim o el temor que suscitava l'acció repressora de l'aparell *del Nuevo Estado*– excepte en poquíssimes ocasions acusaran directament aquesta administració de la ineficàcia d'una política econòmica dirigida des de les altes instàncies. Fins i tot en un cas tan evident com era la requisita de productes agrícoles que imposava l'administració en forma d'una assignació que, en teoria, havia de coincidir proporcionalment amb la producció de cada explotació agrícola, l'actitud del col·lectiu oscil·la entre la condemna de les autoritats locals –inculpan-les

¹⁰⁵ En aquest mateix treball s'aporten dades sobre les activitats d'aquest cèlebre comitè antifeixista i se li vinculen més de 80 assassinats. *Ibíd.*

¹⁰⁶ Vegeu, per exemple, Julia Varela, "El declive de la civilización rural y sus efectos", dins D.A., *La fragilización de las relaciones sociales*, Madrid, Círculo de Bellas Artes, 2007, pp. 131-155.

d'aprofitar-se del beneplàcit o bona voluntat del Caudillo– i la condescendència. Pel fet de ser habitualment considerats addictes a la Causa Nacional havien de satisfer menors quantitats de productes agrícoles en comparació a les que se solien fixar a aquells que formaven part del bàndol dels vençuts de la guerra i que generalment pertanyien a grups socials més desfavorits.

D'altra banda, cal assenyalar que la implantació del feixisme no és incompatible, ni de bon tros, amb l'ètica d'una pagesia d'aquests característiques: fonamentada en el sacrifici i una dosi important de religiositat, connectava amb l'exaltació feixista dels valors del camperol com a pilar de la pàtria. Paral·lelament, la mentalitat que caracteritzava aquella ètica del treball, basada en l'esforç personal, els portava a menysprear els pagesos no propietaris, atribuint aquesta condició a la poca capacitat de treball en comptes d'una estructura de la propietat en què prevalia la desigualtat.

Si a la visió conservadora li afegim l'eficàcia de la propaganda franquista que insistia en els desastres de la guerra com la causa de la situació catastròfica de l'agricultura, difícilment aquests pagesos –que alhora sentien que havien patit en la seva pròpia pell les calamitats d'una contesa armada interpretada com una conseqüència de l'extrema politització dels anys de la República– podien dubtar de la legitimitat del franquisme.

- Estraperlo: En parlar del primer decenni franquista sovint una de les primeres paraules que ens vénen al cap sigui la d'estraperlo. Després del temps transcorregut hi ha hagut una tendència banalitzadora que ha reduït el tema a aquella frase feta de "*tots hem fet estraperlo*". Afirmació, possiblement certa pel que respecta a l'àmbit rural, però que alhora admet molts matisos.

En el col·lectiu de petits i mitjans propietaris el fet d'intervenir en el mercat negre implicava obtenir un millor rendiment de la collita per fer sostenible l'autoreproducció de l'explotació. De nou, les invocacions de l'aparell propagandístic franquista a les destruccions dels *rojos* i al boicot internacional feien acceptable a aquestes famílies camperoles una situació d'anormalitat que, alhora, els permetia uns ingressos extra considerant que els preus del mercat negre duplicaven o

triplicaven els preus oficials¹⁰⁷. També, el fet que la majoria de pagesos propietaris no tinguessin un passat polític *dubtós* els eximia sovint dels càstigs repressius de les forces de l'ordre, gairebé sempre implacables amb els més indefensos, identificats amb els perdedors de la guerra.

Les millores econòmiques que implicava l'activitat estraperlista actuaven –malgrat els esforços i els riscos– com un element d'alienació i desmobilització en unes capes socials que no rebien tan directament els efectes de la carestia. Ben al contrari, és molt habitual una indignació palesa davant aquells casos en què l'estraperlo anava associat amb l'especulació i l'extorsió dels més desafavorits. L'enriquiment ràpid era condemnat i es considerava sospitós d'engany i aprofitament¹⁰⁸, un cop més, de la bona predisposició del general Franco, en comptes de veure's com un defecte inherent a un sistema que constituïa una plataforma perfecta per fer tota mena de corrupteles. La demagògia feixista, que insistia en la voluntat decidida del Caudillo de castigar els casos més flagrants d'estraperlo, va contribuir a la mitificació, entre les capes socials mitjanes, de la figura del dictador, que va ser qualificat de just, valent i equànim i presentat com el defensor dels interessos de tots els espanyols. Possiblement, la tradició camperola heretada de l'Antic Règim comportava una receptibilitat més gran envers la propagació del mite del rei absolut que vetllava per la sort dels seus súbdits.

A través dels tres fils conductors –ordre, (auto)sobreexplotació i estraperlo – hem volgut remarcar que a la zona estudiada convivien una classe terratinent –posseïdora de la major part de la terra i articuladora d'un discurs de classe que justificava la seva supremacia pel fet de gaudir d'aquesta propietat– i un grup bastant significatiu de petits i mitjans propietaris (aquests darrers podrien qualificar-se com a petits ja que les dimensions de les finques són reduïdes) que compartia la mateixa ideologia. Així, aquesta confluència conformaria, l'any 1939, un bloc sociològic globalment traumatitzat pels efectes de la guerra i les experiències de la reraguarda

¹⁰⁷ Carlos Barciela puntualitza que el volum del productes comercialitzats al mercat negre era extraordinari. Tant el blat com l'oli d'estraperlo van superar els del mercat oficial. Vegeu Carlos Barciela, Introducció de “Los costes del franquismo en el sector agrario: la ruptura del proceso de transformaciones”, segona part Vol. III, Ramón Garrabou, Carlos Barciela i J.I. Jiménez Blanco (ed.), op. cit.

¹⁰⁸ Els comunicats de Guàrdia Civil contenen molts exemples de denúncies anònimes contra casos escandalosos d'estraperlo. AHG, Secció Govern Civil. Comunicats Guàrdia Civil.

republicana, en el aquest cas molt estigmatitzada per la violència incontrolada dels primers mesos del conflicte civil armat. Per tant, l'adveniment del règim franquista, malgrat el desastre econòmic, seria acollit entre l'entusiasme i el mal menor que tornava a posar les coses al seu lloc: l'ordre i el costum. El discurs conservador de la classe terratinent, acceptat per aquests camperols independents tradicionalment vinculats al catolicisme i durant la República al vot a la dreta¹⁰⁹, s'imposaria de nou a la gran massa de masovers empobrits i jornalers sotmesos a la misèria i a la por.

Les contradiccions personals, les vacil·lacions i, en ocasions, l'escepticisme són algunes de les impressions que es podrien destacar de les aportacions dels testimonis orals. Però, segurament, aquestes característiques van passar a ser secundàries en comparació amb la conservació de la propietat i d'allò que els informants entenen com la garantia de la pau i la tranquil·litat al seu micromon rural. Les vagues, l'oposició i la resistència al règim franquista seran elements allunyats, propis de la ciutat industrial. Tanmateix, l'adhesió que exhibeixen les classes propietàries no és suficient per explicar el consens que pretenia haver aconseguit la dictadura perquè, com afirma F. Barbagallo¹¹⁰, el consens no és sinònim d'adhesió política sinó que sempre està fonamentat i sostingut per la violència. En aquest sentit, el franquisme ocupa un lloc destacat entre els feixismes i règims feixistitzats europeus. L'ús de la violència o saber que podia ser utilitzada sense contemplacions sumia en el silenci una majoria que, contràriament a aquestes classes mitjanes propietàries, no havia obtingut res positiu de la desfeta republicana, a banda de l'herència d'un clima social dominat per la por i la desconfiança que afectava tots els estaments socials, fins i tot els que es consideraven a si mateixos vencedors.

En aquesta àrea on hem fixat l'anàlisi històrica, durant els primers vint anys del franquisme aquesta pagesia de petits i mitjans propietaris s'erigirà com la principal font

¹⁰⁹ Durant el període republicà, generalment el comportament electoral als municipis de la nostra àrea d'estudi manté unes línies constants. En aquest sentit, per exemple, a les eleccions legislatives del 16 de febrer de 1936, els percentatges oscil·len entre un 50% i un 75% per al Front d'Esquerres i entre un 25% i un 50% per al Front Català d'Ordre. De tal manera que es va imposar una majoria d'esquerra, però sempre al costat d'una minoria important que va votar la dreta (tradicionalistes, nacionalistes conservadors i monàrquics). No seria arriscat deduir que bona part d'aquests votants de dretes s'integrarien posteriorment, amb les seves contradiccions i actituds parcials, en el bloc sociològic del franquisme. Les dades electorals s'han extret de Mercè Vilanova, *Atlas electoral de Catalunya durant la Segona República. Orientació del vot, participació i abstenció*, Barcelona, Estudis electorals/5, Fundació Jaume Bofill, Edicions de la Magrana, 1986.

¹¹⁰ F. Barbagallo, "Societat de masses i organització a la Itàlia feixista", dins D.A., *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya (1938-1959)*, Barcelona, Editorial Crítica, 1990, pp. 23-31.

de reclutament sociològic del règim. Entre l'adhesió i la indiferència col·laborarà en la construcció i el manteniment d'aquest ordre de la por que conformarà l'imaginari col·lectiu sota la dictadura. El feixisme catòlic espanyol trobarà en aquests homes i dones (especialment els homes atès el caràcter marcadament masculista del corpus ideològic articulat per la dictadura), que havien viscut el període republicà i la Guerra Civil, uns patriotes disciplinats que, malgrat les penúries dels primers anys, es deixaran encisar per l'estabilitat –garantida per un amenaçant monopoli de la violència – del Nuevo Estado i pel cultivat atractiu del mite del Caudillo, tancant els ulls davant la injustícia, no com el nen que no vol veure l'horror, sinó, generalment, per convenciment polític. En tots ells sembla prevaldre la certesa que la Guerra Civil va suposar una radicalització extrema de la lluita de classes, com ens il·lustra un propietari del municipi de Sant Julià de Ramis en la seva sol·licitud d'ingrés a Falange Española Tradicionalista y de las JONS, el 20 de setembre del 1939. Al·legant els seus mèrits, deia, “[...] *socorri muchas necesidades de familias muy buenas en concepto de alimentos durante el período rojo y etc, etc. Fuí muy castigado y amenazado de muerte por los rojos*”¹¹¹.

Aquestes conviccions polítiques que van seduir aquests primers franquistes es convertiran, amb el pas del temps, en la desmobilització política i una desmemòria induïda pel propi règim franquista, que, com ja hem insistit a les línies introductòries, romandrà viva i hegemònica socialment en el procés de transició a la democràcia i durant una part important dels anys de monarquia parlamentària, i que afectarà les generacions posteriors. A continuació, aprofundirem amb més intensitat en l'anàlisi d'aquestes actituds polítiques en aquesta microàrea rural.

¹¹¹ AHG. Fons del Movimiento Local, Sant Julià de Ramis.

2.3. Conflictivitat i quotidianitat a les àrees rurals de la regió de Girona durant el primer franquisme

“El nostre país ha quedat una mica tronat i considerablement suat. Les convulsions polítiques no porten res de bo. Ja se sap. Les reaccions, si són dirigides per ineptes, són com les revolucions. L’any 1940 fins els arbres semblaven grapejats”¹¹².

Josep Pla

D’acord amb els objectius que ens hem proposat, l’aprofundiment de l’anàlisi de les actituds polítiques requereix tornar a introduir-se en aquest escenari rural i ho farem, tot utilitzant com a pretext, aquestes aquestes breus pinzellades descriptives que Josep Pla va dedicar a la seva comarca natal. En efecte, a partir de la ploma de escriptor, el lector es pot fer una idea sobre la situació en què es trobava el camp del nord-est català pocs mesos després de l’acabament de la Guerra Civil. Fins i tot els arbres, tal com indica el conegut escriptor, semblaven patir les conseqüències nefastes que va comportar l’ocupació franquista del territori. Sens dubte, l’evocació d’aquell escenari en la prosa distingida de Josep Pla resulta colpidora. La reacció, així era com l’escriptor es referia a la dictadura, semblava ser comparable als efectes perniciosos —segons la seva opinió— de la revolució. En veritat, els mots de l’autor de Palafrugell, —tot i pertànyer a un comentari escrit *a posteriori*, transcorreguts ja uns quants anys— posseeixen una penetrant significació si es té en compte que es tracta d’un testimoni allunyat de qualsevol suspicàcia d’antifranquisme.

Certament, el nou ordre que van imposar els vencedors de la contesa bèl·lica es va convertir en un malson per a la majoria de la població. En efecte, la instauració del *Nuevo Estado* franquista, després de la derrota republicana, va suposar una fractura històrica sense precedents. Tal com hem assenyalat, a la regió de Girona, com a la resta de l’Estat espanyol, les dues primeres dècades de dictadura es van caracteritzar per la submissió de gran part de la població a un escenari dominat per la por, la repressió i les dificultats econòmiques. La lluita diària per la supervivència va esdevenir el principal tret d’identificació d’una societat dirigida per un sistema polític amb pretensions

¹¹² Josep Pla, *Viatge a la Catalunya Vella*, Barcelona, Destino, 1968.

totalitzadores i fortament nacionalista. De la mateixa manera que a l'Alemanya nazi i a l'Itàlia feixista, el franquisme va abolir qualsevol signe de llibertat democràtica. Tal com ja s'ha advertit, tan sols, més tard, els canvis geopolítics, després de la Segona Guerra Mundial, i la seva llarga durada van suavitzar en aparença la duresa d'aquell règim polític. Precisament, aquest perllongament en el temps va permetre que la dictadura anés construint la seva pròpia imatge d'acord amb l'escenari internacional. Des d'uns inicis d'entusiasme per les potències de l'Eix a un maquillatge cosmètic, posterior a la Segona Guerra Mundial, que es reflectia en alguns canvis superficials a fi de comptar amb el beneplàcit de les potències occidentals. Per consegüent, aquesta habilitat per adaptar-se a les necessitats del moment pot induir a una percepció errònia del franquisme, sobretot en el sentit de minimitzar els seus vincles amb els feixismes d'entreguerres. És, per tant, necessari centrar l'esforç en l'estudi dels seus capítols més repressius. És a dir, en tota l'obra repressora que va representar milers d'afusellats i centenars de milers de persones recloses en presons, camps de concentració i batallons de treballadors.

La violència fou inherent als orígens fundacionals de la dictadura i hi serà present, en més o menys intensitat, fins a la seva fi. Per exemple, en els procediments judicials, si es que es poden denominar d'aquesta manera, hi excel·lien la manca de dret a l'assistència jurídica davant la detenció, el menyspreu del dret de presumpció d'innocència, l'arbitrarietat i la tortura com a mitjà per fer confessar la culpabilitat al processat. Aquesta era la cèlebre "Justicia de Franco". A les comarques de Girona, per exemple, la conseqüència més greu en fou l'assassinat de més de mig miler de persones¹¹³ i la resolució, per part d'aquests tribunals que practicaven una "justícia a l'inrevés" tal com cínicament van declarar alguns franquistes reconeguts, de multitud de privacions de llibertat. És a dir, una autèntica farsa. Alhora, en aquells mateixos anys també s'iniciava l'aplicació de tot un seguit de lleis especials repressives de caràcter retroactiu fins a 1934 com, per exemple, la Ley de Responsabilidades Políticas (9 de febrer de 1939), que fins i tot promovia la delació reconeguda institucionalment, la Ley de Depuración de Funcionarios (10 de febrer de 1939) o la Ley de Represión de la Masonería y el Comunismo (2 de març de 1940), o la Ley de Seguridad del Estado de

¹¹³ Josep Clara, "Un aspecte de la repressió de postguerra: els executats a la ciutat de Girona", dins D.A., *La Guerra Civil a les comarques gironines (1936-1939)*, Girona, Quaderns del Cercle, núm. 2, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1986, pp. 379-394.

març de 1941, que van comportar una atmosfera asfixiant en el conjunt de la societat, al costat de nombroses multes i sancions que responien a qüestions econòmiques, morals, religioses, etcètera. Amb aquestes lleis es perpetrava també un altre assassinat, la mort civil de l'afectat a través de depuracions, inhabilitacions, etcètera, com va ser el cas, per exemple, dels mestres identificats com a republicans pel seus antecedents. Eren unes lleis que arribaven a límits insospitats per tipificar la suposada rebel·lió, paradoxalment, dels fidels a la república i, en canvi, eximien, tot remuntant-se a 1931, de qualsevol responsabilitat civil als qui si s'havien rebel·lat de debò o havien comès actes criminals contra l'ordre constitucional de la Segona República. En resum, es tractava d'un marc legal repressiu que es caracteritzava pel protagonisme de la jurisdicció militar i l'absència de garanties processals. Un altre articulat rellevant d'aquell àmbit repressiu fou el Decret-Llei sobre Bandidaje y Terrorismo (18 d'abril de 1947), aprovada en un moment de màxima repressió contra el fenomen guerriller antifranquista, els maquis.

Tot plegat va implicar l'endegament de nombroses accions depuradores sobre una gran proporció de la població gironina. Les conseqüències no podien ser altres que l'extensió d'una densa xarxa repressiva en el si de la societat que se sustentava en la denúncia i la delació. Els resultats d'aquesta atmosfera social van ser, d'una banda, els afusellaments abans esmentats i els empresonaments, i també, de l'altra, l'impuls de tot un conjunt de normatives, que es concretaven en multes i sancions que produïen un autèntic ofec en la vida quotidiana. Sovint, les mateixes pàgines del diari *El Pirineo*¹¹⁴ s'omplien de llistes de multats o d'articles editorials que subratllaven el caire purificador que havia de tenir la dictadura. Tornant a la qüestió de la privació de llibertat, tal com ja s'ha avançat amb anterioritat, al Seminari Diocesà de Girona hi va haver una població reclusa de gairebé 2.500 presos fins al 1942 i al convent de les Adoratrius de la mateixa ciutat s'hi concentraven més de 1.400 dones a la fi de 1940. La tasca repressora s'accentuava més pel fet de considerar bona part del territori de la demarcació com a zona fronterera.¹¹⁵ Una línia de profilaxi traçada al llarg de tota la banda pirinenca entrava cap a l'interior i afectava nuclis urbans com Figueres. Realment, l'entramat defensiu consistia en l'estructuració d'un estat d'excepció que

¹¹⁴ “Notícies de Secretaría General del Gobierno Civil. Información sobre multas”, *El Pirineo*, Girona, 28 de febrer de 1940; “Multas”, *El Pirineo*, Girona, 20 d'abril de 1939; “Justicia serena, generosidad vigilante”, Editorial a *El Pirineo*, 12 de juny de 1939, i la seva continuació amb el mateix títol “Justicia serena, generosidad vigilante”, el 14 de juny de 1939.

¹¹⁵ Javier Antón Pelayo, op. cit., pp. 227-236.

implicava un control social i policial extraordinari i que impedia la lliura circulació de les persones.

Com no podia ser d'altra manera, la voluntat repressora del feixisme espanyol va provocar un enrariment social, on hi destacaven la desconfiança i la desesperança. Tanmateix, com ja hem assenyalat, el sistema polític que encapçalava el general Franco pretenia combinar el caire punitiu amb la cerca de voluntats aprovadores que li donessin legitimitat social. D'aquest afany, en deriva la preocupació extrema del franquisme pels comportaments dels ciutadans conceptuats com a súbdits i que va comportar la seva divisió teòrica en els grups esmentats d'adictes, indiferents i desafectes. No obstant això, malgrat els inconvenients que per a la gran majoria de la població va implicar la instauració de la dictadura franquista, el quefer quotidià¹¹⁶ dels ciutadans convertits en vassalls sense drets es va caracteritzar –òbviament dins dels límits marcats per la vocació totalitària del Nuevo Estado– per allotjar múltiples i diversos matisos. Aquestes conductes, que denominem actituds polítiques,¹¹⁷ centraran, en bona mesura, la nostra atenció, ja que constitueixen un indicador de primer nivell per comprendre les dinàmiques socials del món rural gironí i, en particular, de l'empordanès.

Amb l'aproximació a les actituds polítiques de la població, creiem que resulta factible l'obtenció d'un millor coneixement de les conseqüències que va comportar sobre la vida ordinària dels ciutadans la implantació del feixisme catòlic després de la Guerra Civil. Per bé que pot semblar a primera vista un inconvenient per tal d'arribar a l'establiment d'unes certes generalitzacions, justament és en la càrrega de subjectivitat¹¹⁸ que conté la qüestió de les actituds de la gent corrent que hi resideix el

¹¹⁶ L'estudi dels comportaments individuals no significa optar per una aproximació històrica idealista, en què les decisions i actuacions dels individus reposarien en la seva completa autonomia. Tampoc no creiem que les actituds dels subjectes estan mecànicament determinades. El nostre plantejament s'acosta a la microhistòria italiana en el sentit que destaquem que cada individu disposa d'un marge de maniobra, però dins d'una situació donada, dins d'un univers de possibilitats restringides. En relació amb aquesta qüestió vegeu, per exemple, Paul André Rosental, "Construire le macro pour le micro: Fredrik Barth et la microstoria", dins Jacques Revel (ed.), *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, París, Gallimard Le Seuil, 1996, pp. 141-159.

¹¹⁷ L'estudi de les actituds polítiques de la població sota la dictadura franquista constitueix el nucli a partir del qual vam estructurar una primera investigació. Vegeu: Jordi Font Agulló, *¡Arriba el campo! Primer franquisme i actituds polítiques en l'àmbit rural nord-català*, op. cit.

¹¹⁸ Segons Conxita Mir, l'ús de la font oral o altres materials de tipus personal com podrien ser les cartes, adquireix progressivament més rellevància com a variable explicativa del passat, especialment en allò que concerneix la comprensió dels sentiments que orienten les accions de la gent corrent. Vegeu Conxita Mir, "El estudio de la represión franquista: una cuestión sin agotar", *Ayer*, núm. 43, 2001, pp. 11-37.

seu potencial com a font històrica. En el seu caràcter flexible¹¹⁹ hem de saber-hi veure i descobrir els fracassos i els èxits dels instruments de control social de la dictadura. En conseqüència, el nostre interès es concentra a mesurar l'operativitat del *Nuevo Estado* en la transformació de les consciències individuals i del conjunt de la vida pública.

A fi d'atènyer el nostre propòsit, continuarem mostrant un petit elenc de testimonis als quals vam entrevistar i que constitueix un conjunt de fonts de gran utilitat per a la comprensió de la vida quotidiana en les àrees rurals durant el període que es coneix com a primer franquisme. D'aquesta manera, s'intentarà demostrar, mitjançant l'aportació d'algunes exemplicacions extretes de fonts arxivístiques i testimoniats orals, que l'anàlisi de la conflictivitat¹²⁰ present en el si de les comunitats rurals –sens dubte una conflictivitat que qualificaríem de baixa intensitat, ateses les circumstàncies de la postguerra– pot aportar una lectura més complexa del passat, en ressaltar aspectes i qüestions sovint imperceptibles en un marc d'investigació més ampli. Per això, qüestions com la visibilitat a petita escala de la coproducció¹²¹ de les relacions de poder imposades pels representants de la dictadura o els comportaments i estratègies de la població per sobreviure sota un clima d'opressió tan exacerbada adquireixen un paper principal en acostar la nostra mirada als anys de la immediata postguerra.

Així mateix, apuntarem el que pensem que foren les raons que van motivar que el feixisme catòlic quallés i fos assumit positivament per una part significativa de la població rural, a pesar de les nombroses esclatxes que es visualitzen en el marc de relacions entre la societat pagesa i el món polític i institucional franquista. En concret, ens estem referint a aquell estrat de la població integrat per les petites i mitjanes

¹¹⁹ Borja de Riquer, en un treball considerat ja pioner, al qual ja ens hi hem referit, insistia en el caràcter mutable i variable de les actituds polítiques de la població, així com també en els múltiples factors que les motiven, ja sia de caràcter polític i ideològic, ja sia aspectes vinculats a la situació econòmica. Tampoc no caldria oblidar qüestions estrictament personals. Vegeu Borja de Riquer, "Actituds polítiques davant el franquisme", op. cit.

¹²⁰ El fet que centrem la nostra atenció sobre el conflicte associat a la quotidianitat, a la petita dissidència, a vegades, fins i tot, no percebut com a pràctica política antagonista enfront dels poders de la dictadura pel causant o l'actor de l'acció, no significa que tanquem els ulls davant de la lluita protagonitzada per la resistència heroica dels grups clandestins. Com ha documentat i demostrat Josep Clara, durant els primers anys de la postguerra, especialment entre 1943 i 1948, a la regió de Girona hi van desenvolupar activitats diversos grups vinculats a la lluita armada contra la dictadura. Vegeu Josep Clara, *La primera oposició al franquisme. Els grups clandestins a la demarcació de Girona (1939 – 1950)*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 2002.

¹²¹ A una recerca minuciosa dels mecanismes que regeixen les relacions de poder des de baix ens commina Alf Lüdtkke, difusor destacat del corrent historiogràfic conegut a Alemanya com *Alltagsgeschichte* (Història de la vida quotidiana). Vegeu Alf Lüdtkke, "De los héroes de la resistencia a los coautores. *Alltagsgeschichte* en Alemania", op. cit. pp. 49-69.

explotacions, majoritàriament en mans dels seus propietaris, però sense descartar, tal com hem apuntat en la primera prefiguració d'aquest estudi, la presència de masovers amb una posició comparable en l'àmbit social.

2.3.1. La configuració històrica d'un model agrari i les seves implicacions sociopolítiques.

“Una ideologia dominant ha de negociar contínuament amb les ideologies dels subordinats, i aquest essencial caràcter obert l'impedirà aconseguir qualsevol tipus d'autoidentitat pura.”¹²²

Terry Eagleton

Abans d'entrar plenament en les qüestions plantejades en el marc del primer franquisme, resulta obligat tornar a fer una referència, encara que sigui de manera resumida, al context geogràfic, material, cultural i polític. Aquest esguard enrere ens possibilita remarcar les característiques principals d'aquella societat rural i, a partir d'aquí, establir connexions i lligams amb la conflictivitat i les actituds polítiques que imperaran durant els primers anys de consolidació de la dictadura.

En tractar de caracteritzar el model agrari predominant en la zona, ens trobem amb un sistema de producció que, a grans trets, oscil·lava entre una dèbil especialització en l'elaboració d'oli i una diversificació productiva que no acabava d'explotar tot el seu potencial. En aquest sentit, des dels temps de la revolució liberal,¹²³ la societat rural de la regió de Girona en general va quedar definida per l'ascendència social i econòmica d'un sector minoritari, el dels hisendats,¹²⁴ com a classe dominant que disposava de la major part de la terra i, a l'altre extrem de l'escala social, per la presència subalterna de la gran massa de jornalers, d'arrendataris que tenien al seu càrrec una explotació de petites dimensions i d'una variada menestralia rural que, sovint, combinava el seu ofici amb el treball de la terra. Amb tot, fruit de la transformació —no sense lluites, litigis i

¹²² Traducció al català d'un fragment de Terry Eagleton, *Ideologia. Una introducció*, Barcelona, Paidós, 1997, p. 71.

¹²³ Vegeu Rosa Congost, *op. cit.*

¹²⁴ Enric Saguer i Hom (coord.), *Els últims hereus. Història oral dels propietaris rurals gironins, 1930-2000*, Barcelona, Departament de Cultura/Generalitat de Catalunya, 2005.

oposició antisenyorial—¹²⁵ d'antics sistemes de contractació senyorial en títols de propietat plena en benefici dels que posseïen del domini útil, es va consolidar, enmig d'aquella polarització, un grup intermedi integrat pels pagesos que treballaven de manera autònoma explotacions més o menys viables des del punt de vista productiu. A més a més, tenint en compte l'estructura fragmentada de les grans propietats, que normalment s'estenien per diversos municipis i cases aïllades, bona part d'aquesta terra era cedida pels propietaris rendistes en contractes d'arrendament als masovers. Camperols que moltes vegades, segons la quantitat i qualitat de la finca que treballaven, podien assolir un nivell social igual o superior al dels petits propietaris. Aquest segment de la població, que a partir d'ara anomenarem camperolat familiar,¹²⁶ en el decurs de la segona meitat del segle XIX, però fonamentalment en el primer terç del segle XX, es va erigir, en una proporció considerable, en el dipositari d'una visió de la vida rural conservadora i catòlica, —hereva del pairalisme¹²⁷ decimonònic articulat pels grans propietaris— adaptada a les necessitats i a les dificultats que van sorgir arran de la crisi agrària de finals del segle XIX.

A partir d'aquell moment, com ha argumentat Ramon Garrabou¹²⁸, l'únic camí per superar les mancances causades per la crisi fou augmentar la producció i la productivitat. Òbviament, aquestes transformacions van comportar l'aparició d'una nova realitat social i econòmica en el món agrari català, ja que els productors es van veure obligats a buscar mecanismes que possibilitessin la readaptació en els mercats capitalistes. En aquella conjuntura de canvis dràstics va aparèixer un nou associacionisme vinculat a un sindicalisme de resistència connectat amb la difusió dels idearis republicà, anarquista i socialista que suposava un desafiament dels desheretats a

¹²⁵ Per exemple, un seguiment exhaustiu d'un cas concret el trobem a Rosa Congost, *Els darrers senyors de Cervià. Investigacions sobre el caràcter mutant de la propietat (segles XVII-XX)*, Girona, Biblioteca d'Història Rural, CCG Edicions, 2000.

¹²⁶ A *grosso modo*, l'accepció camperolat familiar identifica aquests estrats intermedis de la societat agrària que posseïen suficient terra per ocupar els membres de la família a temps complet i produir per al mercat. No obstant això, el seu patrimoni era limitat quan es tractava de donar feina a un nombre considerable de treballadors assalariats. Vegeu Gregory Luebbert, *Liberalismo, fascismo o socialdemocracia. Clases y orígenes políticos de los regímenes de la Europa de entreguerras*, Saragossa, Prensas Universitarias, 1999, pp. 484-498.

¹²⁷ Com és sabut, a Catalunya el pairalisme encarna la lectura idealitzada, per part de la classe dominant detentadora de la terra, d'unes suposades relacions socials harmòniques en el camp. Per tant, exemptes de conflictes derivats de les desigualtats socials. Vegeu Rosa Congost, "Presentació. El Pairalisme. Reflexions sobre una paraula, un concepte i dues conjuntures", *Estudis d'Història Agrària*, núm. 12, 1998, p. 12.

¹²⁸ Vegeu Ramon Garrabou, "El camp català als segles XIX i XX", dins D.A., *Estructura social i econòmica del camp català*, Barcelona, Editorial La Magrana, 1983, pp. 122-123.

l'harmonicisme social que els hisendats pretenien fer creure que predominava en el camp. Enfront de l'amenaça de perdre la supremacia econòmica i política, la classe dominant va respondre amb l'impuls d'un nou associacionisme de caràcter interclassista a fi de recuperar l'autoritat política i evitar enfrontaments de classe.¹²⁹ Tot aquest esforç es va plasmar a través de la creació de les cambres agrícoles. Unes institucions que alternaven de manera simultània la difusió de les innovacions tècniques amb la recuperació de les velles tesis "pairalistes", idealitzadores d'un camp català aferrat a les tradicions: el catolicisme, la família, la cooperació, el treball... En definitiva, el restabliment de les solidaritats verticals¹³⁰ que havien assegurat l'hegemonia dels hisendats.

Justament, en aquest context de crisi i de temptativa de recomposició del domini de la classe dominant va tenir un paper destacat el camperolat familiar. En primer lloc, perquè en una situació de descens del valor de la renda agrària, paradoxalment va aconseguir una presència més gran en l'escala social. Sota l'emparament de la unitat familiar va resistir els embats de la crisi i va poder assumir, a costa d'una intensa autoexplotació¹³¹, les exigències d'un sistema agrícola més capitalitzat. A la llarga, en la zona que centrem la nostra atenció, aquest procés va comportar una consolidació¹³² de la petita i mitjana propietat que, en part, va suposar una pèrdua progressiva de la presència econòmica i, per tant, també de la influència política dels propietaris rendistes¹³³. L'altre factor que fa que sobresurti el protagonisme d'aquestes capes mitjanes durant el primer terç del segle XX és el seu posicionament polític i ideològic al costat, en gran mesura, de la burgesia agrària, els hisendats. Cosa que va ocórrer quan es va evidenciar l'existència d'una alternativa reformista, i fins i tot revolucionària, que posava en qüestió l'ordre de la propietat, sobretot en els anys de la Segona República i,

¹²⁹ Vegeu Jordi Planas i Maresma, "Les cambres agrícoles i l'intent de recomposició del món rural tradicional", *Estudis d'Història Agrària*, núm. 12, 1998, pp. 109-127.

¹³⁰ *Ibid.*

¹³¹ Tal és el cas, que per definir aquestes capes mitjanes de la societat rural es proposa la categoria de "propietaris mitjans-proletaris". Vegeu Helena Estalella, *op. cit.*

¹³² Vegeu Enric Sagner i Hom, *L'evolució de la propietat de la terra al Baix Empordà (1860 – 1950)*. Tesina. Universitat Autònoma de Barcelona, 1990. També del mateix autor, *La consolidació de la propietat pagesa a Catalunya (El Baix Empordà 1850 – 1940)*. Tesi doctoral. Universitat de Girona, 1996.

¹³³ Des de les acaballes del segle XIX, amb la caiguda de la renda agrària, el retrocés de la gran propietat fou un fenomen de caràcter europeu. Com a contrapartida es va consolidar lentament l'explotació familiar camperola, ja sia com arrendatària, ja sia com a propietària. Vegeu R. Garrabou, J. Planas i E. Sagner, *Un capitalisme impossible? La gestió de la gran propietat a la Catalunya contemporània*, Vic, Eumo Editorial, 2001, pp. 225-232.

evidentment, encara més durant la Guerra Civil. Moment en què van abundar els experiments col·lectivistes i el repartiment de terres, com per exemple a Sant Pere Pescador o a Orriols (Bàscara).

Aquest camí alternatiu el van prendre jornalers, petits arrendataris, membres d'un artesanat rural amb escassos recursos o propietaris que comptaven amb parcel·les minúscules d'escassa productivitat. També cal recordar que la zona empordanesa no fou de les més agitada socialment durant els anys republicans¹³⁴, si s'exceptua els successos del 6 d'octubre de 1934 –en concret pel que fa a la duresa repressiva governamental que va seguir al breu esclat revolucionari–¹³⁵. No obstant això, la contesa bèl·lica i els episodis dramàtics que es van desencadenar, causats per la violència revolucionària¹³⁶, van suposar un lògic punt d'inflexió des de la perspectiva conservadora dels estrats intermedis de la societat pagesa. El resultat de la Guerra Civil, en principi, va retornar, per aquests integrants d'aquesta *middle class* tan singular, les coses al seu lloc, al suposat estat natural de l'ordre de la propietat. Al mateix temps, també va significar la restitució en un lloc privilegiat de la cultura camperola conservadora, modelada pel catolicisme i una accentuada ètica del treball que els feia sentir diferents dels assalariats i els no propietaris. Per consegüent, en una primera instància, la instauració del *Nuevo Estado*, per a molts d'aquells camperols implicava una hipotètica millora de la seva posició en la comunitat rural, ja que assegurava el seu predomini social i polític, i el manteniment del bé més preuat: la propietat de la terra.

Aquest –potser massa ràpid– recorregut pel “temps intermedi” que hem dut a terme resulta útil, en primer lloc, perquè possibilita conèixer d'una manera més precisa com va prendre forma en un sentit sociocultural aquest sector del camperolat durant els cents anys que van precedir l'esclat de la Guerra Civil. En resum, podríem afirmar que, en aquesta autopercepció conservadora, constitueix un element cabdal l'assumpció com

¹³⁴ Vegeu Josep Matas, “Aproximació als conflictes agraris a les comarques gironines durant la II República”, dins D. A., *La II República, 60 anys després. Estudis sobre les comarques gironines*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1991, pp. 19-39.

¹³⁵ Alguns d'aquests successos els trobem ben explicats i analitzats a Montse Jiménez, “L'Escala durant la II República”, i Javier Antón Pelayo, “Formes violentes a Castelló d'Empúries durant la II República: els blancs i els negres”, ambdós estudis dins AA.VV., *La II República, 60 anys després. Estudis sobre les comarques gironines*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1991, pp. 157-168 i 137-155 respectivament.

¹³⁶ Pel que fa a l'anàlisi de la violència emprada per alguns comitès antifeixistes vegeu Josep Maymí, op. cit.; Marciano Cárdbaba, “Colectividades agrarias en el Alt Empordà 1936-1939”, tesina, Universitat de Girona, 1998, i Marciano Cárdbaba, *Col·lectivitats agràries a les comarques de Girona, 1936-1939. Pagesos i revolució a Catalunya*, Girona, CCG Edicions, 2002.

a propi del discurs existencial dels grans propietaris i el fet d'autoconsiderar-se com un grup diferenciat d'una gran majoria, integrada pels desposseïts o els que tenien escasses possessions, insuficients per garantir la subsistència. En un segon ordre, caldria remarcar que, com a resposta a la intensificació democràtica que va fructificar durant la Segona República, aquestes capes mitjanes van seguir la direcció que marca Gregory Luebbert¹³⁷ en els seus estudis comparatius de l'Europa d'entreguerres. És a dir, el desplaçament –estimulat per l'organització en les files de l'esquerra de bona part del proletariat agrari i dels sectors més desfavorits de la societat– d'aquest camperolat familiar cap a les dretes radicals¹³⁸ i, en darrer terme, al feixisme. L'any 1939, en concret, des del 10 de febrer, amb la total ocupació militar del territori per les tropes de l'exèrcit *nacional*, en el camp de la demarcació de Girona va començar, efectivament, una nova etapa que va retornar la preponderància social a aquests sectors mitjans.¹³⁹ En una conjuntura tan atapeïda de dificultats com fou la immediata postguerra, aquest grup, format per les unitats familiars camperoles, es va configurar com a un dels suports essencials per a la consolidació de la dictadura franquista.¹⁴⁰

Una vegada s'havia foragitat el fantasma de la revolució i la col·lectivització, petits i mitjans camperols –fonamentalment propietaris– van assumir la tasca de reconduir la societat, a partir de 1939, envers el catolicisme i el nacionalsindicalisme. Aquesta acció la van dur a la pràctica exercint càrrecs administratius i polítics, primer a les gestores municipals –després, a partir de 1948, en els ajuntaments pretesament

¹³⁷ Vegeu Gregory Luebbert, op. cit., p. 26. També Charles S. Maier assenyala que, en el període d'entreguerres, aquestes dretes radicals, que asseguraven que el seu blanc a abatere les institucions parlamentàries a partir d'una posició estrident de xovinisme, antisemitisme i antiparlamentarisme, normalment acabaven configurant un bloc divers i heterogeni –agricultors en dificultats, oficials retirats, intel·lectuals i universitaris, dependents i petits comerciants– que contribuïa a la seva manera a la defensa de l'Europa burgesa. Vegeu Charles S. Maier, *La refundación de la Europa burguesa. Estabilización en Francia, Alemania e Italia en la década posterior a la I Guerra Mundial*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1988, pp. 17-31.

¹³⁸ Una dada significativa la trobem, com ja s'ha esmentat, a les eleccions de febrer de 1936. Vegeu: Mercè Vilanova, op. cit. Aquesta orientació cap a la dreta radical també és visible en altres àrees rurals de l'Estat espanyol, com per exemple el camp de Jaén en els anys trenta. Vegeu Francisco Cobo Romero, "El voto campesino contra la II República. La derechización de los pequeños propietarios y arrendatarios agrícolas jiennenses, 1931-1936", *Historia Social*, núm. 37 (2000), pp. 119-142.

¹³⁹ El món rural en la dècada dels anys quaranta encara gaudia d'una gran presència a la regió de Girona. Una dada que confirma aquesta rellevància és la taxa d'ocupació pel que feia a l'activitat agrària. En aquella època superava el 40% de la població activa. Vegeu Borja de Riquer i Joan B. Culla, *El franquisme i la Transició democràtica 1939 – 1988*, op. cit., p. 118.

¹⁴⁰ Com en altres zones septentrionals de la península, el camperolat familiar va esdevenir l'espina dorsal de la CEDA catòlica i conservadora –en el cas català també de la Lliga– entre 1933 i 1936, i durant i després de la guerra, de la Causa Nacional. Vegeu Gregory Luebbert, op. cit., p. 26.

normalitzats pel sistema d'eleccions municipals¹⁴¹ i a les Hermandades de Labradores y Ganaderos. Aquest procés va tenir més eficàcia en identificar-se clarament l'Església catòlica amb la dictadura. La violència revolucionària encarnada en la destrucció dels temples i la persecució dels religiosos, per a molts d'aquests petits i mitjans propietaris, estava estretament lligada als plantejaments col·lectivistes i negacionistes de la propietat privada.

2.3.2. La comunitat rural i el franquisme: zones de conflicte i petites dissidències

“[...] En general puede decirse que el ambiente general de esta zona es bueno y que la normalidad es completa, no habiendo ocurrido hecho alguno de importancia que pudiera haberla perturbado, siendo la única preocupación de sus habitantes el trabajo en sus faenas habituales¹⁴².”

Nota informativa, 13 de juny de 1943

Tal com fa palès aquest fragment d'un informe elaborat per la Guàrdia civil amb destinació a la Vicesecretaria General del Movimiento, el règim franquista estava preocupat per l'opinió que pogués tenir sobre ell el conjunt de la població. Instruments de l'Estat i del Partit Únic, FET-JONS, tenien la missió de mesurar el grau d'acceptació de què gaudia el sistema polític. Normalment, les informacions elaborades estaven condicionades per una forta mediació ideològica i propagandística que impedeix una visió precisa del que succeïa en el si de la societat. Sovint, es comunicava allò que es creia que s'havia de comunicar d'acord amb els interessos polítics de la dictadura. Aquesta manera d'obrar fa que la realitat rutinària¹⁴³ quedés només parcialment reflectida i poques vegades es donava notícia de l'existència d'una dissidència

¹⁴¹ Si s'observen els informes previs dels candidats proposats per a les eleccions municipals elaborats per la Guàrdia Civil, el principal tret distintiu és l'existència d'una àmplia gamma de matisos polítics dins de l'esfera conservadora i dretana. Tot i que la demarcació de Girona fou una zona sense gairebé *camisas viejas* i pocs excombatientes –a causa en part al fracàs del cop militar del juliol de 1936–, el règim franquista valorava el grup d'homes amb un passat dretà, molts d'ells vinculats al grup intermedi de la pagesia. Arxiu Històric de Girona (AHG), Fons del Govern Civil (GC), “Elecciones municipales 1951”, lligalls 2534, 2435, 2536, 2537.

¹⁴² AHG, Cossos de seguretat/frontera, GC, “Nota informativa con destino a la Vicesecretaría General del Movimiento”, 13 de juny de 1943, caixa 197.

¹⁴³ Vegeu el capítol 2 del llibre de Jordi Font Agulló, *¡Arriba el campo!...* op. cit., pp. 46-221.

subterrània que afectava també els mateixos col·laboradors del règim, a causa sobretot dels greus problemes econòmics causats per la política econòmica autàrquica i el subsegüent mercat negre que va estimular. Tanmateix, al costat de la disconformitat també apareixen signes de col·laboració activa amb els procediments políciacs de les jerarquies provincials en mostrar, per exemple, disponibilitat a realitzar informes sobre: [...] *las casas de mercado desafecto a la Causa Nacional* [...] ¹⁴⁴ .

En certa manera, la concentració de la tasca investigadora en el dia a dia permet deixar de banda una concepció monolítica del primer franquisme centrada només en la quantificació de la repressió i el terror. Òbviament es tracta de dos fenòmens indestriables de la dictadura, però la realitat històrica d'aquell moment, malgrat estar condicionada per ambdòs, va ser molt més que això tal com ho demostra el seguiment de les vicissituds del camperolat familiar, ja sia per mitjà d'entrevistes a testimonis, ja sia a través de fonts arxivístiques que descriuen fets i avatars aparentment més trivials. La reducció d'escala analítica constitueix una eina capacitada per rescatar a la superfície la densitat de les situacions existencials i per procedir a desxifrar la controvèrsia, amb freqüència, en excés simplificada, que acompanya els conceptes de dissens i consens en els règims feixistes ¹⁴⁵ .

En veritat, per al règim franquista, la qüestió de les actituds polítiques de la població, era considerada un instrument de poder. Calia saber no només el que feien, sinó el que pensaven els habitants de la zona. Sobretot en una àrea que es considerava en una porció considerable com a fronterera. En aquest sentit, el 1946, després de la Segona Guerra Mundial, per al Govern Civil de Girona la ratlla fronterera era una de les principals preocupacions. Era un moment de nombroses infiltracions de guerrillers i d'incertesa pel que feia a l'acceptació del franquisme en el context internacional occidental. Davant d'aquesta situació, tal com ja s'ha s'hi ha fet esment, el governador

¹⁴⁴ Així s'expressava el president de la gestora del municipi de Palol de Revardit. AHG, Investigació d'Activitats i Persones, GC "Informe del 13 de maig de 1945", lligall 877.

¹⁴⁵ Aquesta penetració en la quotidianitat que adueixen moltes investigacions centrades tant en el franquisme com en els considerats feixismes clàssics ha esmicolat les simplificacions i ha desmitificat visions, producte de l'acceptació acrítica de la imatge que els propis règims propagaren, que tenien poc a veure amb l'autèntica realitat històrica. Sobre aquests assumpte, vegeu Carme Molinero i Pere Ysàs, "La instauració d'un nou ordre polític, socioeconòmic i cultural. El primer franquisme", dins *Actes sobre la fi de la Guerra Civil*, Olot, Ajuntament d'Olot, 2001, pp. 285-305. També Francisco Cobo Romero i M. Teresa Ortega López, *Franquismo y posguerra en Andalucía Oriental. Represión, castigo a los vencidos y apoyos sociales al régimen franquista, 1936-1950*, Granada, Universidad de Granada, 2005, i Peter Fritzsche, *Vida y muerte en el Tercer Reich*, Barcelona, Editorial Crítica, 2009.

civil va encarregar a la Guàrdia Civil l'elaboració d'uns cens¹⁴⁶ de totes les cases de camp aïllades de les comarques que limitaven amb França que, veritablement, és un autèntic model de com la dictadura concebia les seves relacions amb la població. A més, proporciona forces dades sociològiques que podrien ser extrapolables al conjunt de la demarcació de Girona. En els informes, el cos policial i militar proporcionava detalls sobre l'edat, els antecedents polítics dels propietaris o arrendataris, si era el cas, i dels seus familiars o arrendataris que visquessin a la casa. Però el més revelador, era que el cens aportava també una valoració de les actituds polítiques dels relacionats. Amb la seva habitual separació –addictes, indiferents i desafectes– i a partir del recompte de 3300 màsies, els percentatges¹⁴⁷ es dividien en un 30% d'addictes, un 60% d'indiferents i un 10% de desafectes. Uns resultats més o menys sorprenents, que reflecteixen que la dictadura gaudia d'un suport considerable i que una fracció apreciable de la població, a causa de la por a la repressió i a les dificultats econòmiques, expressava un aire d'indiferència acomodaticia. La dissidència ocupava un espai reduït i fàcilment controlable ja que en ella s'inclouen persones amb un passat immediat i conegut, vinculat al divers món republicà.

Aquesta espècie d'inventari adquireix molta rellevància, almenys com a primera impressió, a fi de dur a terme una valoració del suport i rebuig del moviment dels maquis. Tanmateix, tot resulta més complex en intentar establir una catalogació d'actituds en la més estricta i prosaïca quotidianitat, encara que comptem amb l'avantatge que, en el franquisme, la distinció entre delictes polítics i ordinaris estava molt difuminada. Per tant, la història de la vida quotidiana de la gent corrent constitueix un eina molt útil per tal d'esbrinar el grau d'eficàcia de la dictadura per imposar el seu domini.

Les anàlisis de la conflictivitat¹⁴⁸ en l'àmbit rural ens adverteixen que els avatars de la realitat no coincidien amb una simplificació dual de les relacions socials

¹⁴⁶ AHG, Cossos de seguretat/frontera, GC, "Masías", 1946, lligalls 198 i 199.

¹⁴⁷ Aquestes dades les proporciona Javier Anton Pelayo en el seu article "El control policial de la frontera nordeste durante el premier franquismo", op. cit.

¹⁴⁸ Es tracta d'una conflictivitat de baixa intensitat vinculada a la quotidianitat i que es manifesta en l'aparició de múltiples focus de tensió entre la societat i el règim. En el context rural gironí, la gran zona de conflicte fou originada per la política agrària intervencionista. A un nivell comparatiu una referència molt il·lustrativa sobre aquest tipus de conflictivitat es troba en el prefaci de l'edició francesa del llibre: Ian Kershaw, *L'opinion allemande sous le nazisme. Bavière 1933-1945*, París, CNRS Éditions, 1995, pp. 13-23.

basades en els binomis de força/debilitat o autoritat/resistència, sinó que el més normal era que entressin en joc la negociació, el pacte, la dissimulació, l'encobriment o la rebel·lió oberta com és el cas paradigmàtic de la Fiscalía de Tasas.¹⁴⁹ És a dir, s'imposava una espècie de circularitat¹⁵⁰ que caracteritzava les relacions socials i que trenca amb l'esquematisme jeràrquic que estableix, de manera apriorística, la unidireccionalitat del poder des de dalt envers els estrats inferiors de la societat. Tal com sosté l'historiador italià Giovanni Levi¹⁵¹, tots els sistemes normatius contenen moltes contradiccions i, fins i tot, en els més autoritaris, a pesar de la seva inqüestionable capacitat coercitiva, es pot notar un cert marge de maniobra dels dominats. En el nostre cas, la complexitat augmenta en el sentit que molts dels membres del camperolat familiar engruixien també les files dels dominadors en aquell context local. Aquesta percepció laberíntica de les actuacions humanes aflora a la superfície quan s'aborden biografies polítiques perquè, com és natural, apareixen moltes carències en la tripleta encarnada per la separació d'addictes, indiferents i desafectes.

Tenint en compte alguns dels casos de persones entrevistades que apareixen en la nostra recerca,¹⁵² es detecta que enfront de la implantació de la dictadura en l'àmbit rural, les conductes humanes no foren unívocues i que se salten amb escreix la rigidesa esquemàtica de classificació que va elaborar el mateix règim. La primera consideració a tenir en compte és que **“l'adhesió sense condicions”** disposava d'un escàs marge, sobretot a causa de la desastrosa política agrària. Però hi ha testimonis, com per exemple Josep C.(1916) que, malgrat reconèixer aquestes mancances, no dubtava a afirmar que quan va finalitzar la guerra va veure que els vencedors eren: “[...] una gent que anava a missa, que apreciaven las coses ben arreglades, no com allò que prometia la gent d'aquí [...]”. I que: “aquell home era un gran dictador[...]”¹⁵³. La consolidació del Nuevo Estado assegurava, al seu entendre, un futur investit amb la recuperació d'un suposats valors propis d'un passat ideal, vinculats a la religió i al conservadurisme

¹⁴⁹ Així ho confirmava el fiscal provincial de Tasas en un comunicat al governador civil. AHG, GC, Comunicats de la Guàrdia Civil, desembre de 1946, lligall 131.

¹⁵⁰ Vegeu Jacques Revel, "Microanàlisi e costruzione del sociale", *Quaderni storici*, núm. 86, agost de 1994, p. 563.

¹⁵¹ Vegeu Giovanni Levi, "Les usages de la biographie", *Annales*, núm. 6, 1989, pp. 1325-1336.

¹⁵² Jordi Font Agulló, *¡Arriba el campo!...*, op. cit.

¹⁵³ Entrevista a Josep C., Torroella de Fluvià, maig de 1998.

social. Amb una opinió similar, Manel C. (1921)¹⁵⁴ creia que durant la Guerra Civil es va rompre l'equilibri de la “comunitat de sempre”.

Al costat dels suports més o menys incondicionals, abundava **“l'adhesió amb divergències polítiques i morals”**. El cas de Josep M. (1924)¹⁵⁵ respon a aquest tipus de comportament ambivalent. Fill d'arrendataris pobres, amb poc més de 18 anys, no va dubtar a queixar-se a la gestora municipal a causa de l'assignació excessiva que es va imposar al seu pare pel que feia al lliurament de la quota de blat. Alhora, però, es va convèncer que era possible millorar el sistema col·laborant activament dins les institucions de la dictadura. Va ser president de la Hermandad de Labradores y Ganaderos el 1952. A altres informants, com per exemple el propietari mitjà Josep M. R. (1913),¹⁵⁶ no li importava parlar del mercat negre, ja que tothom ho hauria fet i ho definia com una anècdota pintoresca. Fins i tot, hi ha casos d'homes, com el del mateix testimoni, que van romandre internats en camps de concentració franquistes durant un temps no gens menyspreable i, tot i reconeixent que: “[...] ens moriem de gana [...] a cop de pals, sempre a cops de pals [...]”, tendeixen a desdramatitzar l'obra repressora de la dictadura. En una línia similar, per a Lluís S. (1920)¹⁵⁷ el fet d'haver combatut en les files de l'Exèrcit Popular i haver estat fet presoner era com un estigma, del qual no se'n va alliberar fins que es va incorporar al llarg servei militar franquista. De totes maneres, li costava pair la violència i els maltractes que va veure en els centres d'internament on va estar, malgrat que ho compensava amb el convenciment que Franco havia dut el retorn de l'ordre perdut l'estiu de 1936.

Altres conductes les podríem qualificar com de **“passivitat condescendent o indiferència aprovatòria”**. Normalment, es manifestaven en individus que tenien com a objectiu subratllar el seu distanciament de la política durant la postguerra. El primer contacte de Pere B. (1918)¹⁵⁸ amb el franquisme li va deixar una marca inoblidable: “[...] vam passar per la junta classificadora, per cert molt mal educats i força pocavergonyes. Reien, estàvem acollonits, nosaltres no teníem cap idea, èrem joves, i el primer que pregunten és: ¿quants capellans has mort? [...]”. Malgrat la humiliació, per a ell s'havia arribat a aquella situació a causa dels excessos dels anys republicans i de la

¹⁵⁴ Entrevista a Manel C., Sant Mori, febrer de 1998.

¹⁵⁵ Entrevista Josep M., Saus-Camallera, febrer de 1998.

¹⁵⁶ Entrevista Josep M. R., Torroella de Fluvià, gener de 1996.

¹⁵⁷ Entrevista a Lluís S., Llampàies (Saus-Camallera), febrer de 1998.

¹⁵⁸ Entrevista a Pere B., Bàscara, febrer de 1998.

reraguada republicana durant la guerra. Es distingeix en el seu raonament una exculpació del sollevament del 18 de juliol de 1936. Josep B. (1923),¹⁵⁹ un arrendatari d'una explotació de tipus mitjà assegurava dedicar-se exclusivament a treballar: “[...] no sé com dir-ho això. Llavors amb la dictadura no hi havia dictadura[...] sí, em semblava que sí que era positiu per al país [...]”. La suposada indiferència s’acosta a l’aprovació de la dictadura, ja sigui per l’admiració que sentien per l’ordre imposat a través de la por com per la influència que havia exercit aquella por en ells mateixos. Aquell estat de terror va actuar de manera decisiva en la fabricació d’un consens passiu que es nodria també de la hipotètica recuperació de la comunitat i la superació de la fractura social.

Si les conseqüències de les polítiques repressives i l’alliçonament ideològic van influir entre aquesta franja de la població que s’autodefineix com a indiferent, hi va haver un segment, més nombrós, al qual l’adveniment del nou règim li va implicar seqüeles traumàtiques. Ens estem referint, fonamentalment, a individus de la comunitat camperola amb un nivell econòmic inferior al del camperolat familiar, la majoria dels quals treballaven com a jornalers al camp o en petits tallers artesanals. Molts d’ells abans de la guerra simpatitzaven amb l’ampli espectre polític republicà. Aquest va ser el cas de Jesús C. (1911)¹⁶⁰, fill de camperols pobres, ben aviat es va ocupar en explotacions agrícoles mitjanes o en petites empreses rurals. La vida laboral el va posar en contacte amb espais de sociabilitat proclius al republicanisme d’esquerres i, fins i tot, amb comitès antifeixistes. De la conversa que es va mantenir, se n’extreu el seu esforç durant la postguerra per oblidar, almenys a un nivell públic, tot el seu passat llavors recent. Una actitud d’aquest tipus, que va afectar tantes i tantes persones es podria qualificar com de **“desmobilització política i social; la interiorització de la por i el complex de culpabilitat”**. Sovint, aquestes persones van batallar sense fortuna per viure en la indiferència. El seu perible vital constitueix un model del que podríem denominar la formació de mentalitats autoreprimides i l’oblit de la història immediata.¹⁶¹ Aquesta extensió de la por per part de la dictadura va tenir efectes decisius en la imposició d’un consens o en l’acceptació d’un nou context polític mitjançant la renúncia explícita del passat. Així, succeeix en el cas de Conxita P.

¹⁵⁹ Entrevista a Josep B., Saus-Camallera, juny de 1998.

¹⁶⁰ Entrevista a Jesús C., Vilarobau-Ventalló, maig de 1998.

¹⁶¹ Vegeu Raúl Soutelo Vázquez i Alfredo Varela Sabas, “Variaciones en las formas de represión y resistencia popular en el mundo rural ourensano. 1936-1946”, dins *Actas IV jornadas historia y fuentes orales*, pp. 217-233.

(1917),¹⁶² filla menor d'una família d'arrendataris modestos i simpatitzants del republicanisme. Alguns dels seus parents van tenir contactes amb experiències col·lectivitzadores, com feu el cas liderat pel Comitè Antifeixista d'Orriols, però, tot i reconèixer que els seus familiars podien tenir les seves motivacions, sostenia que: "[...] mira, la veritat, si l'amo és amo, és amo per alguna cosa [...]". Aquesta reformulació, a partir de 1939, no la va eximir de netejar l'església quan el capellà de la parròquia del seu municipi ho creia oportú.

Si aquesta compunció per uns comportaments del passat immediat va implicar, segurament, que molts homes i dones lliuressin una lluita amb ells mateixos que es caracteritzava per la contricció, altres van recórrer un camí diferent i van optar per una espècie d'acomodament. Estem al davant de la cerca d'una reconciliació amb el règim franquista per part de persones que havien experimentat en la seva pròpia pell la duresa de la repressió franquista. Cosa que es manifesta en una suma de paradoxes i contradiccions. En efecte, es tracta de testimonis, com succeeix amb Josep C. P. (1906)¹⁶³ que oscil·len de la **“condemna política i moral a l'acomodament”** en relació amb la dictadura. Les aportacions memorialístiques d'aquest petit propietari –que també treballava a temps parcial com a jornalер– són un viu exemple del caràcter canviant de les actituds abans, durant i després de la Guerra Civil. Fou regidor d'Esquerra Republicana abans de la contesa, fou també integrant del comitè antifeixista i va tenir durs enfrontaments amb aquells que defensaven plantejaments revolucionaris propers a la CNT-FAI. En el front va acabar de desmotivar-se i va desertar. Una denúncia, el 1939, el va portar a passar quatre anys a la presó, però no creia que fos a causa del sistema policial franquista, sinó de les males intencions d'algunes persones: “[...] no, no, no, la gent del poble. El règim res, Franco res. Franco res de res, ell no en sabia res, ni... Ell feia allò que li deien perquè si vostè no coneix una persona i li diuen que és dolenta i li diu un amic, ha de creure's allò que li diu aquella persona [...]”. Fos el sentiment de culpa inculcat en el presidi o fos el desig de reiniciar la seva vida, va intentar acomodar-se el millor que va poder en el nou marc sociopolític. Per exemple, no escatimava elogis de les oportunitats que oferia el mercat negre: “sí, després de la guerra, al cap de poc, va ser una temporada molt bona pels pagesos. Llavors, els pagesos guanyaven molts diners [...]”, alhora, però, deplorava els excessos repressius

¹⁶² Entrevista a Conxita P., Valldevià-Vilopriu, juny de 1998.

¹⁶³ Entrevista a Josep C.P., Siurana d'Empordà, març de 1998.

de la dictadura. Quant a les multes deia: “[...] n’havia pel cupo i el que no és cupo. Si, amb el cupo feien disbarats. Els que tenien blat no pagaven res i els que no en tenien, l’havien de comprar per portar-lo [...]”

Sens dubte, existeixen un seguit de tòpics que van fer fortuna durant la postguerra i que van acabar imposant-se sobre la major part de la societat: la tensió social de l’època republicana, el caos, el desordre i els excessos revolucionaris en la zona republicana durant la guerra, el mite de la pau i l’ordre portats per Franco i la desvinculació del Caudillo en relació amb els abusos repressius i la corrupció dels responsables polítics locals. En aquest sentit, Josep S. (1917),¹⁶⁴ pertanyent al segment del camperolat familiar amb una breu afiliació a les Joventuts Socialistes ens va dir: “[...] mira, èrem un ramat, amb un bon pastor i gossos. I un ramat amb un bon pastor i gossos, aquell ramat va tirar endavant ¿no? [...] sí, governava per portar l’ordre, era un dictador, tot era per a ell, havia posat ordre, bé al principi perquè va espantar, però després ja no, qui es portava bé no tenia res a tèmer.”

Aquests individus, forçats per la pressió social que generava la repressió, pel desencant cap la reraguarda republicana –segurament acrescut per la propaganda posterior de la dictadura–, el jou del catolicisme i l’hegemonia en aquell àmbit rural d’una cosmovisió fonamentada en el mite de la propietat de la terra, van voler obviar que aquells que els van denunciar i multar integraven la base del règim polític pel qual admeten que van arribar a sentir admiració.

Tal com s’indicava a l’esmentat informe de la Guàrdia Civil sobre les màsies, el marge de dissidència era més aviat reduït. No superaba el 10% de les persones investigades. El control social, les repercussions de la repressió i la por que va generar, la creació d’una nova política de la memòria, que se cimentava en les efemèrides de la Cruzada Nacional, va criminalitzar, i en darrera instància, esborrar les referències al passat immediat. A tot això s’hauria d’afegir els contratemps econòmics i la lluita per la supervivència en què la majoria de la població es va veure immersa. En un context rural d’aquest tipus, difícilment podia haver lloc per al dissentiment obert. En la majoria de les comunitats camperoles, les persones que van renunciar als seus ideals van quedar aïllades i estigmatitzades com a rojos. Coneixent-se com es coneixia tothom, la

¹⁶⁴ Entrevista a Josep S., Vilacolum (Torroella de Fluvià), juny de 1998.

connexió amb l'oposició en la clandestinitat era una quimera. Ateses les circumstàncies, el més encertat és parlar d'un **“dissentiment entre el temor i la reclusió a l'esfera privada”**. En aquesta tessitura hi solien figurar persones que havien militat en l'esquerra reformista i revolucionària abans i durant la guerra com, per exemple, l'informant Miquel P. (1904)¹⁶⁵. Tercer fill d'una família de petits propietaris, es va afiliar al sindicat CNT quan treballava fora del nucli familiar, va passar després de la guerra dinou mesos a la presó i després va retornar al poble, a la casa natal on hi va romandre per sempre més. La seva vida es va convertir en un monòleg interior en un context hostil, humiliat pel capellà i el control periòdic de la Guàrdia Civil. Altres com Enric C. (1908),¹⁶⁶ arrendatari d'una petita explotació agrícola, que havia simpatitzat amb Esquerra Republicana i que va anar voluntari al front, va optar per la dissimulació: “[...] en el meu interior no ho sentia, però havies de demostrar una altra cosa [...]”. Poca cosa més podia fer després que ell i la seva família es trobessin sense terres per treballar: “[...] l'amo de la propietat, per qüestions polítiques, perquè nosaltres èrem d'esquerres, ens va expulsar de la propietat [...]”.

Com es pot observar, en general, la intolerància extrema va conduir la majoria de la població a recloure's en l'esfera més íntima. I no només ho van fer els que estaven classificats com a rojos, sinó també persones amb un passat polític relacionat molt tibiament amb l'ampli ventall de l'esquerra i, fins i tot, en segons quines situacions, també els propis adictes d'aquell món rural van viure sota la pressió de la por. I és que en el franquisme, com en els altres feixismes, el consens o aprovació fou inseparable de la coerció i la violència.

D'acord amb el que sostenen historiadors com Philippe Burrin,¹⁶⁷ hem d'assumir com un fet ineludible que entre l'acceptació i el distanciament existeixen diversos estadis de comportament. Amb certesa, en referència a les actituds de la població del nostre medi rural, entre les sis formes que hem establert de conviure –potser seria més exacte dir sobreviure com ha matisat Conxita Mir¹⁶⁸ en algun dels seus treballs– amb el franquisme, s'hauria de destacar el paper significatiu del

¹⁶⁵ Entrevista a Miquel P., Torroella de Fluvià, febrer de 1998.

¹⁶⁶ Entrevista a Enric C., Vilopriu, maig de 1998.

¹⁶⁷ Vegeu Philippe Burrin, “Política i societat. Les estructures de poder a la Itàlia feixista i a l'Alemanya nazi”, op. cit.

¹⁶⁸ Conxita Mir, *Vivir es sobreviure. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*, Lleida, Editorial Milenio, 2000.

camperolat familiar. Encara que va adoptar, normalment, un comportament d'adhesió de baixa intensitat militant i amb moltes contradiccions, cal assenyalar que va actuar com a vencedor de la Guerra Civil, al costat d'una immensa "zona gris" integrada pels sectors més desfavorits de la població, en què hi confluien la indiferència, l'aprovació i la passivitat i, excepcionalment, una dissidència quasi imperceptible. La major consecució per als interessos de la dictadura fou, coincidint amb el que ressalten altres investigacions¹⁶⁹ sobre realitats locals, implantar un consentiment passiu entre àmplies capes de la població.

2.3.3. La validesa de l'anàlisi de les actituds polítiques per copsar el franquisme sociològic

Com resumia, un dels informants, amb la seva frase "nosaltres no ens cuidàvem de la política"¹⁷⁰ era obvi que intentava transmetre un signe de distanciament, la qual cosa equival a dir que la política era quelcom suposadament allunyat de la vida quotidiana del testimoni i del seu entorn més immediat. Josep R., propietari mitjà de l'Alt Empordà, va expressar aquest parer a l'inici de l'entrevista, quan se li va explicar que el nostre propòsit era que parlés sobre les seves actituds polítiques durant els primers vint anys del règim franquista. En principi, una resposta d'aquestes característiques podria tenir uns efectes descoratjadors per a qualsevol investigador que tingui com a propòsit revelar qüestions relatives a la socialització política de la població. Tanmateix, en el nostre cas, en dirigir l'atenció a les conductes polítiques en un règim dictatorial, el franquisme, les paraules de Josep R. adquireixen tanta significació com si ens hagués dit sense embuts que admirava José Antonio Primo de Rivera o que formava part d'un grup clandestí de l'oposició antifranquista.

Aquest "nosaltres no ens cuidàvem de la política" comporta una ocultació o l'intent d'arraconar un comportament en el passat. En aquest cas particular, sens dubte, succeeix el que s'ha esmentat, atès que aquest pagès sí que va tenir contactes amb la política com a instructor de Falange durant una curta temporada, just al principi del Nuevo Estado i, més endavant, als anys cinquanta, va formar part de l'ajuntament del

¹⁶⁹ Vegeu, per exemple, Joan J. Adrià, "Los factores de producción de consentimiento político en el primer franquismo: consideraciones apoyadas en el testimonio de algunos lirianos corrientes", dins I. Saz i J. A. Gómez Rodà (ed.), *El franquismo en Valencia*, València, Episteme, 1999, pp. 117-158.

¹⁷⁰ Entrevista a Josep R., Sant Miquel de Fluvià, novembre de 1995.

seu municipi. En termes generals, l'afirmació anterior també podria interpretar-se com una al·lusió a la despreocupació, a la reclusió en l'esfera privada, o sigui, al desinterès per l'entorn, induït pel clima social opressiu que va imposar el Nuevo Estado. Si ja en una sola frase apareixen aquests matisos, és obvi que cal afrontar un estudi qualitatiu de les actituds polítiques de la població sota el franquisme. Les zones intermèdies, els tons grisos, s'imposen a les postures categòriques.

Del que s'ha dit fins ara es pot deduir la viabilitat que ha tingut i continua tenint l'ús de la història oral per aconseguir un major precisió en la sistematització de les actituds polítiques en el període de la immediata postguerra, més enllà de la divisió que el propi règim franquista, en el seu afany de control social, va establir entre addictes, indiferents i desafectes. Walter Benjamin¹⁷¹ va escriure que el mèrit de l'investigador rau a descobrir en l'anàlisi del petit moment singular el vidre de l'esdeveniment total. Doncs bé, fent cas al consell del filòsof judeoalemany, la nostra determinació ha estat, mitjançant l'anàlisi d'uns casos particulars com són els informants, contribuir a un major aprofundiment en el coneixement de la naturalesa del franquisme. Així, quant a aquest ús de les fonts orals, cal destacar que la nostra voluntat no va ser extreure de les entrevistes veritats històriques factuais¹⁷². Una pretensió d'aquest tipus significaria caure en la més absoluta ingenuïtat, ja que quan es treballa amb fonts orals no hem d'oblidar que els informants, en explicar les seves experiències, intenten construir una visió ideal de la seva trajectòria vital amb què conviure amb tranquil·litat. En l'entrevista, els fets sovint queden en un segon pla, ja que la memòria està renyida amb l'exactitud i exposada a reconstruccions, a reinterpretacions¹⁷³ i als condicionants i punts de vista que imposa el pas del temps.

Efectivament, les opinions i les visions dels informants sobre el primer franquisme també estan determinades per l'evolució posterior de la dictadura i el procés de transició a la democràcia. En conseqüència, entren en joc altres elements, com l'enuig, l'entusiasme, el silenci o l'oblit. És a dir, el com es recorda és més útil que allò que es recorda. Per això, s'han de prendre moltes precaucions davant els intents

¹⁷¹ Citat per Josep Fontana a Josep Fontana, *La història dels homes*, Barcelona, Editorial Crítica, Barcelona, 2000, p. 344.

¹⁷² Vegeu Alexander von Plato, "La historia oral en la historiografía alemana", *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, núm. 20, 1998, pp. 7-22.

¹⁷³ Vegeu Josep Fontana, "Franco y el franquismo a través de los libros de memorias", dins J.M. Trujillano i J.M. Gago (ed.), *Actas IV Jornadas, Ávila, octubre 1994. Historia y fuentes orales*, Ávila, Fundación Cultural Sta. Teresa, pp. 19-26.

d'alguns informants d'explicar una història global que no han viscut personalment¹⁷⁴. En definitiva, la història oral és especialment útil per copsar les significacions i les percepcions que per a l'informant va suposar l'experiència de la seva pròpia vida. En un procés històric relativament recent com el franquisme, impregnat de violència i repressió, és important examinar la “digestió” individual i col·lectiva del passat. Aquesta indagació ens permet constatar la confluència de diversos i contradictoris suports al règim¹⁷⁵ i, d'altra banda, evidenciar-ne l'evolució al llarg de la dictadura. Aquesta percepció laberíntica de les actuacions humanes surt a la superfície quan s'aborden les biografies polítiques perquè, naturalment, es fan paleses moltes mancances en el triplet encarnat per la separació entre addictes, indiferents i desafectes. Ismael Saz¹⁷⁶ insisteix en aquest aspecte i assenyala que el principal problema és com calibrar, definir i sistematitzar l'ampli ventall d'actituds segons el moment i les circumstàncies.

La rigidesa de la tradicional classificació de les actituds polítiques –d'altra banda establerta pel propi règim franquista– es dissol en mans dels reportatges narrativitzats¹⁷⁷ que es poden elaborar a partir de la conversa amb els informants. En certa manera –i dient-ho en un llenguatge més microhistòric– reduir al màxim l'escala analítica i elaborar aquests relats densos propers al treball de camp etnogràfic permet revelar les incoherències d'allò general. Tanmateix, en reclamar una visió més complexa de les actituds polítiques de la població no estem advocant un regnat absolut del subjectivisme. Aquesta postura seria absurda, ja que les declaracions personals es

¹⁷⁴ Vegeu Lutz Niethammer, “Approcher le changement. A la recherche du vécu populaire spécifique dans la province industrielle de la RDA”, dins Alf Lüdtke (dir.), *Histoire du quotidien*, París, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1994, pp. 261-331.

¹⁷⁵ Vegeu Encarna Nicolás, “Conflicto y consenso en la historiografía de la dictadura franquista: una historia social por hacer”, dins J.M. Trujillano i J.M. Gago (ed.), *Actas IV Jornadas...*, pp. 27-38.

¹⁷⁶ Vegeu Ismael Saz, “Entre la hostilidad y el consentimiento. Valencia en la posguerra”, dins I. Saz i J.A. Gómez Roda (ed.), *El franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes en la posguerra*, València, Episteme, 1999, pp. 9-35.

¹⁷⁷ Ens sembla més adient utilitzar aquest model per qualificar el treball dut a terme amb els informants, limitat a una introspecció de les seves actituds polítiques durant el primer franquisme. Tot i que s'han pres en consideració altres aspectes de les seves trajectòries vitals, seria abusiu apropiari-se del terme “història de vida”, ja que el treball no té un caràcter exhaustiu des del punt de vista biogràfic. Sobre aquesta i altres formes d'ús de les fonts orals, vegeu Philippe Lejeune, “Memoria, diálogo y escritura”, *Historia y fuente oral*, núm. 1, Barcelona, 1989, pp. 35-71.

vinculen i estan soldades a situacions objectives¹⁷⁸ i a un sistema de valors culturals que estructurin un imaginari a partir del qual els individus donen significat al seu entorn.

En aquest sentit, per tal d'esclarir l'afirmació que acabem de fer, tornarem a fixar-nos en algunes de les trajectòries individuals o, millor dit, en com els informants les autoperceben. Així, ens trobem, per exemple, amb persones com l'esmentat Josep C. (1916)¹⁷⁹, fill primogènit d'arrendataris d'una explotació agrícola mitjana i amb una marcada tradició catòlica, que, en ser preguntat, evita articular la més petita crítica negativa al règim dictatorial, malgrat reconèixer algunes de les seves carències en la política agrària. Després de desertar d'una unitat de xoc de l'exèrcit republicà l'any 1937 i romandre amagat a Barcelona, assegura que quan va acabar la guerra va veure en els vencedors la seguretat de recuperar allò que per a ell significava l'ordre social. Sota el pragmatisme de les seves afirmacions, es fa palesa una opinió positiva de la dictadura, només reprimida perquè era conscient que en el moment cronològic de l'entrevista estava mal vist parlar bé del règim dictatorial¹⁸⁰, però insistia a remarcar que el Nuevo Estado va suposar el retorn d'un ordre necessari per a la convivència, encara que fos mitjançant la imposició de la por i del pànic entre molts dels seus conciutadans. Per a ell, el millor del franquisme és que va acabar amb la política. Estranya convicció, en principi, ja que a la dècada del 1960 va ocupar els càrrecs d'alcalde i cap local del Movimiento. La tradició familiar conservadora –que ell havia trencat mitjançant una fugaç afiliació a la UGT l'any 1936– es fusiona en la persona de l'informant amb una profunda interiorització dels valors del franquisme sociològic, fonamentalment el pretès retorn a un ordre social atàvic i jeràrquic. La consolidació del Nuevo Estado garantia un futur vinculat a la recuperació dels suposats valors propis d'un passat ideal, vinculats a la religió i al conservadorisme social.

Amb una opinió no molt allunyada, Manel C. (1921)¹⁸¹, que hem esmentat breument abans, afirmava creure que durant la Guerra Civil es va trencar l'equilibri de la comunitat de sempre, sobretot al seu poble, que s'hauria distingit per “[...] ser molt de

¹⁷⁸ Vegeu Franco Ferrarotti, “Las biografías como instrumento analítico e interpretativo”, dins José M. Marinas i Cristina Santamarina, *La historia oral: Métodos y experiencias*, Madrid, Debate, 1993, pp. 129-148.

¹⁷⁹ Entrevista a Josep C., Torroella de Fluvià, maig de 1998.

¹⁸⁰ Un dels problemes a què s'enfronta l'ús de les fonts orals és que els testimonis generalment no expliquen el que condemnen els valors morals i socials coetanis al moment de l'entrevista. Vegeu Ronald Fraser, “Historia oral, historia social”, *Historia Social*, núm. 17, tardor de 1993, pp. 131-139.

¹⁸¹ Entrevista a Manel C., Sant Mori, febrer de 1998.

missa [...]”. Com el seu pare, un petit propietari, Manel C. no simpatitzava amb el sistema polític de la Segona República i tot el que comportava a nivell de democratització i laïcització. Ambdós estaven molt influenciats per l’administrador del major propietari del municipi. Tant era així, que el seu pare havia exercit –amb el favor d’aquell home– com a regidor de la Lliga Catalana abans de la guerra. Sens dubte, la sociabilitat, vinculada a les dependències econòmiques, a les oportunitats a l’àmbit quotidià o a les esperances dipositades en una relació basada en la desigualtat i en les necessitats del més feble –en aquest cas el pare– va condicionar la mentalitat política d’aquesta família i de l’informant. Un cop acabada la Guerra Civil –que va viure com un autèntic alliberament– i del seu pas pel servei militar, a finals dels anys quaranta va entrar a formar part de l’ajuntament durant gairebé tres dècades, càrrec que va compaginar amb un altre a la Hermandad de Labradores y Ganaderos. La seva adhesió sense condicions, tot i que dissimulada en el moment de l’entrevista amb molts titubeigs, el porta a negar l’existència d’estraperlo al seu municipi, i amb moltes precaucions avalua positivament l’obra política de Franco ja que: “[...] en un primer moment va semblar que gràcies a ell ara la gent podia viure en pau i tranquil·litat, perquè com abans de la guerra ja havia passat tot allò, que havien assassinat Calvo Sotelo i cada dos per tres hi havia atemptats i coses, semblava que amb ell havia arribat la calma absoluta, clar que la cosa tampoc no pintava gaire bé”.

De manera molt semblant a l’anterior informant, Josep M. (1924)¹⁸² respon a aquest tipus de comportament ambivalent. Després d’afirmar que “[...] nosaltres no havíem conegut res més, no teníem un passat anterior a la guerra, no havíem militat en cap partit, la guerra ens havia agafat amb deu o dotze anys. Si els de casa teva no s’havien significat en res no ens podien acusar [...]” i de reconèixer que, com hem esmentat, la seva família va tenir greus problemes amb una assignació de la quota (*cupó*) de blat, es mostra amb una actitud propensa al règim franquista. Patir aquell ultratge a la seva pròpia pell i possiblement la mínima instrucció ideològica que va rebre al Frente de Juventudes –aspecte que no reconeix obertament– el va portar al convenciment que era possible millorar la situació col·laborant activament en les institucions de la dictadura. Així, l’any 1952 va ser elegit president de la Hermandad de Labradores y Ganaderos. Per a Josep M. la base de la injustícia radicava en l’ambient enrarit de la postguerra i, sobretot, depenia de l’actuació personal de cada home, ja que

¹⁸² Entrevista Josep M., Saus-Camallera, febrer de 1998.

el sistema polític i administratiu en si mateix hauria comptat amb els instruments per intervenir positivament en la vida i la feina dels pagesos. També, per exemple, Josep Maria R. (1913)¹⁸³, en certa manera, incorpora en els seus records un corrent d'opinió molt arrelat a les acaballes de la dictadura i durant la transició a la democràcia, tendent a desdramatitzar els episodis més durs i obscurs. Així, comentava a la seva entrevista que: “[...] por i terror no n’hi havia, *bueno...* als contraris, no se’ls va molestar gaire”. El curiós d’aquesta afirmació és que prové d’algú que va estar retingut durant mes i mig en un centre d’internament a Pontevedra com a presoner de guerra en unes condicions pèssimes, després de l’ocupació de Catalunya: “Ens moríem de gana, amb prou feines ens donaven de menjar, ben poca cosa. Un cullerot de suc per dinar, un cullerot de suc per sopar, que al qui li tocava un tros d’ós ja podia estar content, perquè no parava de rosegat-lo durant tot lo dia. A cops, sempre a cops”.

El subtil reconeixement de la violència franquista es difumina en explicar quan va tornar al seu domicili amb l’aval del seu pare, que precisament era el president de la gestora municipal. Fins i tot recorda de bon grat la germanofília de la seva família durant la Segona Guerra Mundial, tot i que, això sí, va puntualitzar que ni ell ni el seu pare es van afiliar a FET-JONS a causa de les seves desavinences amb el cap local.

Una altra actitud d’adhesió ambivalent davant el franquisme és la de l’aleshores soldat Lluís S. (1920)¹⁸⁴, mobilitzat a principis del 1938 per l’exèrcit republicà i combatent a terres de Lleida. Als pocs dies d’arribar al front va ser fet presoner per l’exèrcit *nacional*. Aquesta desventura li va suposar conèixer de primera mà tots aquells aspectes que, com la fam, els maltractaments i fins i tot la mort, caracteritzaven l’univers concentracionari dels vencedors de la Guerra Civil. Per sortir d’aquell infern, es va allistar voluntàriament a un batalló de treballadors. Al cap de més o menys un any del seu captiveri, van arribar els informes favorables. El seu pare, un petit propietari, va aconseguir els avals i va anar a Albacete per alliberar-lo. Però el seu periple no va acabar aquí, sinó que als pocs dies es va incorporar a files per fer el servei militar a Palma. Sembla que aquest fet, tal com hem esmentat anteriorment, el reconforta en assenyalar que “[...] jo ja era soldat, jo ja vaig passar per la caixa de reclutes. En aquell moment era un soldat com els altres”. Lluís S. interpreta el seu ingrés a files com un pas a la normalitat. Hauria aconseguit desprendre’s de l’estigma de

¹⁸³ Entrevista Josep Maria R., Torroella de Fluvià, gener de 1996.

¹⁸⁴ Entrevista a Lluís S., Llampaiés (Saus-Camallera), febrer de 1998.

presoner de guerra roig, una taca impròpia en un individu que diu que no tenia cap simpatia pel que significava la República. Efectivament, casos com el de Lluís S., que ocupaven una franja molt més gran del que normalment es té en consideració, haurien de tenir-se en compte en una possible valoració dels partidaris de l'Espanya Nacional a Catalunya. A causa de la por, per no trobar l'ocasió propícia o per conservar el patrimoni, podria donar-se el cas que un nombre considerable de potencials partidaris del cop de juliol del 1936 van quedar-se en zona republicana. Alguns van simular la seva adscripció política, van desertar de l'exèrcit republicà o es van amagar. Altres, com aquest cas, van tenir la mala fortuna de caure presoners d'aquells que els van capturar, amb els quals, en gran part, estaven d'acord políticament. Tanmateix, la violència que va presenciar durant el seu captiveri li va crear molts dubtes morals sobre el Nuevo Estado. Com ell mateix argumenta, aquelles actuacions no responien a les promeses de “*pan y lumbre*” que havia llegit als fulls de propaganda llançats per l'exèrcit franquista durant els seus escassos dies al front.

Aquest presumible desencís queda mitigat a la seva memòria en reconèixer que la dictadura va fer possible el retorn i la preservació de l'ordre social. En aquest sentit, recorda amb especial èmfasi que el comitè antifeixista del seu poble va empresonar el seu pare. Un fet que considera inadmissible i que no es podria comparar de cap manera amb el seu captiveri, ja que la responsabilitat en darrer terme recauria en les autoritats republicanes que van ordenar la seva mobilització quan tenia disset anys. Lluís S. és un exemple d'una adhesió amb fissures, derivades de les seves experiències personals, però que en canvi es vana d'un consentiment actiu quan evoca aspectes generals del règim. Per exemple, no estalvia elogis a la figura de Franco: “[...] jo, en aquells moments, el vaig veure com un dictador que va posar en ordre el desgavell que hi havia aquí [...]”. El dictador encarnaria la reconstitució d'una societat que havia patit la fractura social causada pels assaigs revolucionaris al camp. Per tant, en el seu imaginari polític, Franco apareix positivament com un catalitzador de la cohesió social¹⁸⁵, quelcom que hauria desaparegut anteriorment, tal com subscrivia Pere B.¹⁸⁶. Sabater de professió en un petit municipi durant aquells anys, rememora sense vacil·lacions el presumpte ambient d'hipertensió social que regnava abans de la Guerra Civil. Per a ell, els anys republicans

¹⁸⁵ Aquesta identificació de la suposada figura carismàtica del dictador amb un sentiment de cohesió social també està present en estudis sobre la Itàlia feixista. Vegeu Luisa Passerini, *Mussolini imaginario. Storia di una biografia 1915-1939*, Roma-Bari, Laterza, 1991, p. 87.

¹⁸⁶ Entrevista a Pere B., Bàscara, febrer de 1998.

són inseparables de la violència que van emprar alguns comitès antifeixistes que van optar per accions de tipus revolucionari. El record dels suposats excessos insostenibles d'aquells anys va influir en la seva subtil exculpació de la sublevació del 18 de juliol del 1936. Aquest interès a assenyalar el seu distanciament dels fets es dilueix i adopta l'aire de consentiment amb la dictadura, especialment quan es refereix a la persona del dictador: “A mi en Franco mai no em va privar de res. Em passejava tranquil·lament per Barcelona. Anaves més segur en aquella època. Avui la justícia és molt deficient. Com a mínim hi havia la por [...]”.

Víctima o no de la propaganda mistificadora que va fer el franquisme del seu martirologi alimentat per les víctimes de la repressió republicana, és significatiu que oblidí la persecució dels vençuts durant la postguerra. En canvi, recorda amb dosis de recreació literària els pitjors capítols de l'actuació dels comitès antifeixistes. Un altre informant, Josep B. (1923)¹⁸⁷, un arrendatari d'una explotació de tipus mitjà, testimonia amb absolut convenciment que a ell només li preocupaven les feines del camp. Tanmateix, aquesta suposada dedicació exclusiva a la feina no li impedeix dubtar del caràcter dictatorial del Nuevo Estado: “No sé com dir-ho. En aquell temps amb la dictadura no hi ha havia dictadura [...] sí, em sembla que sí que era positiu per al país [...]”. Aquesta última asseveració constitueix una al·lusió a Franco i a la que considera la seva eficaç actuació contra el desordre. En definitiva, és una indiferència –malgrat la seva insistència a destacar que es limitava a treballar la terra– molt propera a l'aprovació. Ambdós informants addueixen una concepció ambigua sobre les seves actituds durant la postguerra. Es mouen en un territori complex, entre l'admiració per la por que va implantar la dictadura, i que hauria atemorit els impulsors dels excessos dels anys republicans, i els efectes que va tenir aquesta por sobre les seves pròpies vides.

Així doncs, en la majoria dels relats dels informants que s'autoperceben com a indiferents sorgeix un signe revelador. Ens referim a la criminalització del passat republicà. Es tracta d'una visió en què sobresurten uns llocs comuns concretats en la divisió de la comunitat i la fractura social. Aquesta indiferència sembla filla de la por, de la propaganda franquista i, moltes vegades, també de la mentalitat conservadora de molts d'aquests sectors intermedis de la societat camperola. L'estat de terror que va instaurar la dictadura va actuar de manera decisiva en la fabricació de consentiment i

¹⁸⁷ Entrevista a Josep B., Saus-Camallera, juny de 1998.

aquiescència. Per exemple, la informant Maria P. (1921), a diferència del seu marit Josep F.(1921)¹⁸⁸, reconeix que un cop acabada la guerra “hi havia molt d’odi, en aquells moments [...]”, però no té la capacitat de delimitar les responsabilitats d’aquella violència. La seva adscripció al catolicisme, la interiorització de la socialització ideològica imposada pel Nuevo Estado i la influència de les posicions dretanes del seu marit l’empenyen a recordar els anys de la postguerra com un purgatori, en què es barreja la mistificació del fenomen del maquis, que ella interpreta com si fos una novel·la de terror, amb efectes reals sobre la seva vida. El seu marit, Josep F., fa el que pot per presentar-se com totalment indiferent a la realitat en què estava immers el poder: “[...] que governa en Pere, tranquil, que governa en Pau, tranquil [...]”. De tota manera, sembla improbable l’existència d’aquesta indiferència pura si es considera, per exemple, que el pare de Josep F. va ser un integrant destacat de la primera gestora del municipi. Sota aquesta màscara apareix camuflat un senyal d’aprovació i de consentiment passiu.

Un altre cas significatiu de voler apuntar-se a les files de la indiferència és, per exemple, el de Jesús C. (1911)¹⁸⁹. Tal com hem dit, un canvi laboral abans del conflicte armat civil el va posar en contacte amb espais de sociabilitat propers al republicanisme d’esquerra, en concret el d’Esquerra Republicana de Catalunya. És més, durant l’estiu del 1936 es va relacionar obertament amb alguns comitès antifeixistes. El significatiu de l’informant, que durant la postguerra no va patir cap tipus de càstig directe pel seu passat, és que s’esforça a minimitzar el seu compromís republicà. És com si durant la llarga dictadura hagués oblidat el seu passat, pressionat per l’atmosfera opressiva d’una societat dividida entre vencedors i vençuts. Malgrat aquesta cancel·lació, no es va lliurar de ser percebut com un roig i fins i tot se sent avergonyit, ja que no ho entén, i argumenta que “[...] a casa eren de dretes, el meu sogre va ser el que va salvar el capellà del seu poble [...]”. La por i el temor van fer que s’imaginés –fins i tot en el moment de l’entrevista– com algú que no havia simpatitzat de manera explícita amb el que significava políticament la República. Víctima de la por imperant, va intentar oblidar les seves antigues afiliacions polítiques i va arribar a creure amb convicció, tal com assenyala, que “[...] al principi hi veia una disciplina”. És a dir, res a veure amb el presumible caos que havia conegut al front d’Aragó com a soldat republicà. Aquest jornalero va batallar per viure en la indiferència, però l’avidesa classificadora del règim a

¹⁸⁸ Entrevista a Maria P. i Josep F., Garrigàs, març de 1998.

¹⁸⁹ Entrevista a Jesús C, Vilarobau-Ventalló, maig de 1998.

l'àmbit polític sempre el va situar en el bàndol dels vençuts. Aquesta extensió de la por per part de la dictadura va tenir uns efectes decisius en la imposició d'un consens en certa forma passiu, ja que moltes vegades es fonamentava en l'acceptació d'un nou context polític mitjançant la renúncia explícita del passat. Ja sigui pel sentiment de culpa que li van inocular durant l'empresonament o pel desig de reprendre la seva vida en un marc de certa normalitat, l'informant va intentar adaptar-se el millor que va poder al nou escenari.

Sens dubte, hi ha un seguit de tòpics que van fer fortuna durant la postguerra i que van acabar imposant-se sobre la major part de la societat. Alguns d'ells van ser la tan pregonada enorme tensió social de l'època republicana, el caos, el desordre i els excessos revolucionaris al bàndol republicà durant la guerra, el mite de la pau i l'ordre que va portar Franco i la desvinculació del Caudillo en relació amb els abusos repressius i la corrupció dels responsables polítics locals. Aquestes experiències quotidianes de postguerra demostren que les actituds de la població poden dependre de qüestions tan aleatòries com les oportunitats socials o econòmiques, però també del temor repressor que projectava el règim franquista. En aquest sentit, l'aleshores adolescent Mercè R. (1927)¹⁹⁰ va comentar a la seva entrevista que no comprenia ni acceptava la passivitat i l'acceptació de la humiliació. Els seus pares, uns arrendataris molt modestos i dominats pel terror, li van advertir, en concret la seva mare, sobre com devia comportar-se davant les injustícies de les autoritats locals: “[...] Jo la veritat, en aquells moments, jo pensava que eren uns dictadors, que dictaven, que ens feien fer una cosa que no tenies ganes de fer i l’havies de fer, i jo per mi pensava: com és possible –jo era jove– que no hi hagi cap persona que digui: això no ho volem fer [...] Jo a vegades li preguntava a la mare: però no hi ha ningú que es revolti, que digui prou? I la meua mare em deia: ai, filla meua, no parlis així, perquè si diguessis això ens tancarien [...]”

Evidentment, les raons esgrimides per la seva mare la van dissuadir d'exercir qualsevol tipus de protesta oberta. Tanmateix, recorda haver dut a terme algunes accions –disfressar-se malgrat la prohibició del carnaval o mostrar-se reticent a participar en un grup de teatre aficionat dirigit pel rector de la parròquia– que li van comportar ser repudiada públicament a la mateixa església, durant la missa. Aquesta intolerància extrema va portar la majoria de la població a recloure's en l'esfera més íntima. I no

¹⁹⁰ Entrevista a Mercè R., Sant Miquel de Fluvià, març de 1998.

només ho van haver de fer els que estaven clarament classificats com a rojos, sinó també persones amb un passat polític relacionat moderadament amb l'ampli espectre de l'esquerra i, fins i tot, en segons quines situacions, també els propis addictes al règim franquista d'aquell context local van viure sota la pressió del temor a patir algun tipus de sanció o repressió. I és que en el franquisme, com en els altres feixismes, el consens o acceptació va ser inseparable de la coerció i la violència.

Com s'ha exemplificat en els resums relatats d'algunes entrevistes, la pagesia familiar constitueix un grup de població que escenifica de manera molt il·lustrativa la importància de la desviació, la dissidència no espectacular, el pas d'actituds de col·laboració a formes de protesta limitada o l'adopció del camí invers¹⁹¹. En part, les causes d'aquests comportaments rau en la convergència en aquest sector social d'interessos satisfets per la macropolítica del règim i de desacords lligats a la quotidianitat, com podrien ser les relacions amb l'administració local. Per contra –i d'aquesta manera tornem a insistir en l'operativitat que ofereixen les fonts orals en enfrontar-nos amb l'anàlisi de les actituds polítiques en el franquisme– cal subratllar que aquesta dissidència, que es fa palesa mitjançant la immersió en el record de les vivències diàries, només és parcialment visible en els informes sobre l'opinió pública elaborats pel propi règim. Algunes vegades portadors de dades de molt interès¹⁹², però sovint caracteritzats per la burocratització i la generalització en el tractament dels temes, com passava, en un “*parte de rumores*” del 1943: “[...] *debo comunicarte que ningún rumor circula actualmente por los medios de la población y la provincia. Únicamente se comenta el desarrollo de la guerra que actualmente acapara el interés de la opinión pública, pero que carece de la denominación de rumor para pasar a ser un comentario personal*”¹⁹³.

Per conèixer a fons els comportaments humans no n'hi ha prou amb fer un recull de les dades i impressions que van aplegar els organismes encarregats de valorar

¹⁹¹ Sobre aquestes resistències submergides és aclaridor l'article de Jesús Millán, “La formació de les classes després de Thompson: alguns debats actuals”, dins Manuel Martí (coord.), *D'història contemporània: debats i estudis. Un homenatge casolà a E.P. Thompson (1923-1993)*, Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1996, pp. 11-31.

¹⁹² Per exemple, en un informe de FET-JONS s'advertia sobre els efectes contraproductius que podria comportar el rigor de la Fiscalia de Tasas a la regió de Girona. “Parte mensual”, gener de 1941, Delegación Nacional de Provincias, Secretaria General del Movimiento, Presidencia, caixa 55, Archivo General de la Administración (AGA).

¹⁹³ Delegación Provincial de Educación Popular, 27 de gener de 1943, Fondos de Cultura, caixa 740, AGA.

l'opinió pública. Sens dubte, pot ser útil en el sentit que permet analitzar el funcionament d'aquests instruments¹⁹⁴ del Partit Únic i del propi Estat. Però habitualment els continguts estan condicionats per una forta mediació ideològica i propagandística que impedeix una visió del que passava al si de la societat. En moltes ocasions, només es percep el que el règim volia que es percebés, com en el cas, per exemple, d'aquesta nota informativa: “[...] *En general puede decirse que el ambiente general de esta zona es bueno y que la normalidad es completa, no habiendo ocurrido hecho alguno de importancia que pudiera haberla perturbado, siendo la única preocupación de sus habitantes el trabajo en sus faenas habituales*”¹⁹⁵.

El desajust amb la realitat és evident, per una banda, si es té en compte l'existència d'aquesta dissidència subterrània que apareix quan s'explora el que devia ser la vida més rutinària¹⁹⁶ de la pagesia familiar o en les entrevistes, quan alguns dels testimonis al·ludeixen a qüestions vinculades a l'economia domèstica. Tanmateix, el més rellevant que es desprèn de la incursió en la quotidianitat d'alguns informants és que, a banda d'una disconformitat tènue, sorgeixen –malgrat els titubeigs i subterfugis de què fan gala quan s'expressen– senyals de col·laboració activa al nucli del segment social encarnat per la pagesia familiar. En certa manera, en concentrar la nostra curiositat en el quefer quotidià i les trajectòries individuals optem per allunyar-nos d'una visió del primer franquisme centrada exclusivament en la quantificació de la repressió i el terror. Aquesta reducció d'escala no constitueix un recurs per afirmar aquella divisa romàntica de “*small is beautiful*”¹⁹⁷, sinó que és una eina capacitada per treure a la superfície la densitat de les situacions existencials i per procedir a desxifrar la controvèrsia, de vegades simplificada en excés, que acompanya els conceptes de dissens i consens en els règims feixistes¹⁹⁸.

¹⁹⁴ Un estudi molt precís sobre aquesta qüestió el trobem a Francisco Sevillano Calero, *Ecos de Papel. La opinión de los españoles en la época de Franco*, Madrid, Biblioteca Nueva, Madrid, 2000.

¹⁹⁵ “Nota informativa con destino a la Vicesecretaría General del Movimiento”, 13 de juny de 1943, Cuerpos de Seguridad/Frontera, GC, caixa 197, AHG.

¹⁹⁶ Vegeu Jordi Font Agulló, *¡Arriba el campo!*, op. cit., pp. 46-221.

¹⁹⁷ Vegeu Hans Medick, “Missionaires en bateau ? Les modes de connaissance ethnologiques : un défi à l'histoire sociale”, dins Alf Lüdtke (dir.), op. cit., pp. 39-70.

¹⁹⁸ Aquesta penetració en la quotidianitat que addueixen moltes de les recents investigacions centrades tant en el franquisme com en els considerats feixismes clàssics ha trencat amb les simplificacions i ha desmitificat visions, producte de l'acceptació acrítica de la imatge que els propis règims van propagar, que tenien poc a veure amb l'autèntica realitat històrica. Sobre aquesta qüestió, vegeu Carme Molinero i Pere Ysàs, “La instauració d'un nou ordre polític, socioeconòmic i cultural. El primer franquisme”, op. cit., pp. 285-305.

Per tant, després del recorregut per les biografies parcials d'alguns informants, s'hauria d'afegir, com a segona qüestió fonamental, que és evident, d'acord amb Luisa Passerini¹⁹⁹, que la forma de la memòria adquireix preponderància sobre el contingut. Sens dubte, a l'hora de modelar els records, al marge de la mentalitat política originària –sotmesa sempre a nombroses contingències–, té un paper cabdal la poderosa obra repressora de la dictadura. Una empresa que, a banda del seu caràcter punitiu –però també gràcies a ell– va aplanar el camí per a la penetració propagandística al si de la societat de tot un nou imaginari de postguerra que va tergiversar la memòria vinculada a la República i la Guerra Civil. En aquesta operació hauria ajudat el maquillatge evolutiu del règim segons els contextos internacionals. L'aparent suavització de la dictadura i el seu pretès distanciament dels feixismes²⁰⁰ després de la Segona Guerra Mundial va contribuir a consolidar una imatge de règim despolititzada, en què, per exemple, alguns dels informants intenten trobar refugi.

Queda clar, doncs, que les fonts orals poden ser un recurs de gran valor per escoltar les “*voces bajas de la historia*”²⁰¹ i intentar analitzar els comportaments col·lectius. En el cas del franquisme, sobretot pel que respecta al treball amb informants, podríem dir que ha predominat fins ara una meritòria recuperació de la veu antifranquista de les classes subalternes. Tanmateix, aquests relats breus, que hem presentat succintament, fan palès que també cal tenir en compte l'existència de grups d'extracció popular que van mantenir, com a mínim, unes actituds que qualificariem d'ambivalents respecte a l'acceptació de la dictadura. Tal com ha suggerit Pierre Laborie²⁰², fent referència a les complexitats que pateix l'anàlisi històrica de les actituds de la població a la França de la Segona Guerra Mundial i les seves posteriors representacions mediaticomemorials, l'ambivalència és la forma més comuna en el funcionament de les actituds. És molt important tenir en consideració aquesta qüestió per tal d'evitar binarismes.

¹⁹⁹ Vegeu Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo*, Roma, Laterza, 1984, pp. 3-11.

²⁰⁰ Vegeu Pere Ysàs, “Franquisme i feixisme”, dins *Franquisme/feixisme*, Reus, Fundació Estudis Socials i Nacionals Josep Recasens, 2001, pp. 5-27.

²⁰¹ Vegeu Ranahit Guha, *Las voces de la historia y otros estudios subalternos*, Barcelona, Editorial Crítica, 2002, pp. 17-32.

²⁰² Vegeu Pierre Laborie, “Histoire, vulgate et comportements collectifs”, dins Pierre Laborie i François Marcot, *Les comportements collectifs en France et dans l'Europe allemande. Historiographie, normes, prismes 1940-1945*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2015, pp. 25-38.

En el cas de França sota l'ocupació nazi, ni hi va haver un país ple de resistents, tal com havia pretès el relat gaullista-comunista durant les tres dècades posteriors a l'alliberament, ni tampoc va haver-hi un país de covards i una minoria aïllada tal com es va començar a imposar en l'agenda mediàtica a partir de la dècada del 1970. L'anàlisi dels comportaments és, per tant, molt determinant per evitar projeccions memorials que poden estar lligades a usos ideològics del passat que l'únic que aconseguen és alterar la possibilitat d'una complexitat històrica que enriqueixi la representació memorial que té una societat de si mateixa. Si extrapolem aquestes reflexions a l'escenari de Catalunya, aquesta petita mostra de l'anàlisi de les actituds polítiques del que hem anomenat pagesia familiar en una zona geogràfica molt concreta ens serveix per advertir que en història els matisos són molt importants. És obvi que el règim franquista va ser profundament anticatalà i anticatalanista, però, això no obstant, hi va haver catalans que es van sentir còmodes amb aquest règim o, almenys, ho van simular i s'hi van adaptar. Fins i tot, un mateix individu podia, segons el moment, les oportunitats o les esperances, tenir diferents comportaments inconnexos, incoherents, o dur a terme accions contradictòries.

Al cap i a la fi, són conductes molt pròpies de règims d'opressió, en què els actors socials, a partir de la seva actitud obstinada, creen els seus propis espais de distanciament, l'*Eigen-Sinn* a què fa referència la història de la vida quotidiana que han conreat molts historiadors alemanys²⁰³. També hi va haver, com és sabut, una resistència persistent contra el franquisme a Catalunya que va anar creixent amb el transcurs dels anys. Reconèixer la complexitat, rebutjant els plantejaments binaris de les actituds polítiques de la població sobre el franquisme, ha d'ajudar-nos a comprendre millor el que va suposar aquest règim opressiu i desmuntar la seva herència incòmoda. Seguint de nou Pierre Laborie²⁰⁴, no podem deixar d'assenyalar la importància de sostreure's, en les operacions d'aproximació històrica i analítica del passat, de la càrrega ideològica d'allò que es considera en cada moment com a políticament correcte i que els reptes memorials acabin condicionant les interpretacions de les conductes col·lectives. Precisament, com més història contingui la representació memorial que la societat es

²⁰³ Vegeu Thomas Lindenberger, "L'*Eigen-Sinn* ou comment penser les rapports de domination. Généalogie et évolution d'un concept", dins Emmanuel Droit i Pierre Karila-Cohen, *Qu'est-ce que l'autorité? France-Allemagne(s), XIXe-XXe siècles*, París, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 2016, pp. 185-200.

²⁰⁴ Pierre Laborie, op. cit., pp. 25-38.

faci de si mateixa, més opcions tindrà per convertir-se en uns dels pilars legitimadors de la democràcia i del gaudi de les llibertats en el present.

III. El testimoni en l'epicentre, propostes patrimonialitzadores i escenaris útils per a la configuració d'una memòria social democràtica.

Tal com venim argumentant, durant les dues darreres dècades, a Catalunya i a la resta de l'Estat s'ha produït un augment gradual de l'interès, no exempt de controvèrsia, pel passat recent, especialment per aquells capítols relacionats amb la Segona República, la Guerra Civil i una postguerra que, segurament, es podria considerar en algunes de les seves facetes una mera continuació de la guerra. Així mateix, des d'aproximadament la crisi econòmica global de 2008 i la crisi institucional i territorial que pateix l'Estat espanyol des de 2010, a la controvèrsia sobre el passat, s'hi ha afegit un debat enconat sobre la transició a la democràcia. Un període que, quan es parla d'ell, se sol precindir massa ràpidament de l'anàlisi històrica per concedir el predomini als desitjos d'un present amb què no s'està satisfet. Deixar de banda la història pot portar a valoracions plenes d'anacronismes i a la formulació d'exigències que els actors d'aquell moment històric no s'havien ni tan sols plantejat, com és el cas per exemple de portar el franquisme als tribunals o la visió negativa de l'amnistia parcial de 1976 i la Llei d'Amnistia del 15 d'octubre de 1977²⁰⁵, especialment en el seu article 2, en els apartats e) i f), que cobreixen els delictes i faltes comesos per autoritats, funcionaris i agents de l'ordre públic en el seu exercici de persecució de l'oposició a la dictadura. Cosa que no vol dir que des de l'època actual no es pugui fer una revisió crítica i dur a terme altres mesures en relació amb aquells assumptes que s'haurien resolt d'acord amb les circumstàncies del moment i les voluntats i o necessitats dels protagonistes. Aquesta digressió sobre la transició a la democràcia és un advertiment més sobre la rellevància que pot tenir prendre en consideració l'anàlisi històrica quan es pretèn afrontar el passat, sobretot, si és recent podríem afegir encara que sembli contradictori, ateses les implicacions polítiques, socials i morals que té en el present.

Per això, en aquesta part del nostre treball ens referirem a la importància que adquireix, sempre, l'ús analític del coneixement històric tant en el tractament dels testimoniatges –ja sigui en formats híbrids ficcionalitzats o pretesament en “brut” com

²⁰⁵ Vegeu, en aquest sentit, Carme Molinero, Pere Ysàs, *La transición. Historia y relatos*, Madrid, Siglo XXI Editores, 2018.

és el cas dels diaris personals– com en propostes patrimonialitzadores de qüestions de caire memorialístic. En aquest darrer camp, les institucions museístiques hi poden tenir un protagonisme, com veurem, essencial. Per aquest motiu, emprendrem l’anàlisi de la que pensem que continua essent la realitat museística de “memòria” més aconseguida, en concret ens referim al Museu Memorial de l’Exili que està ubicat a la Jonquera, Alt Empordà, i també incorporarem a aquesta exemplificació el “més enllà dels murs del museu” a fi de captar la seva incidència en l’erició d’un paisatge de memòria en què la frontera i l’exili en són els dos pilars fonamentals; i, alhora, traçarem un itinerari crític immersiu en la institució museística a l’Estat espanyol, específicament sobre els que es poden considerar com a museus d’història, en què plantejarem quina és la presència de la memòria social del franquisme en les seves propostes i quin grau de penetració hi han tingut els discursos relacionats amb la memòria democràtica.

Tornant al que hem denominat controvèrsia sobre el passat, és obligat afirmar que no té una única motivació, sinó diverses i complexes. Tot i això, es poden assenyalar tres qüestions que, més o menys, oferirien una explicació de la conjuntura memorial en què ens trobem immersos des de fa més de dues dècades. En primer lloc, tindriem un aspecte, per dir-ho d’alguna manera més filosòfica i existencial, que es vincularia amb un estat d’esperit finisecular motivat pel traspàs d’un segle a un altre. En veritat, aquest fenomen no seria ni pròpiament català ni espanyol, sinó que afectaria tota la civilització occidental. Amb la fi de segle pujaria, per dir-ho fent un símil, la febre memorial i seria l’hora de fer balanç sobre la centúria dels desastres i les guerres. Enmig d’aquest exercici recapitulador, la Guerra Civil espanyola i les seves conseqüències hi ocupen un lloc privilegiat si es té en compte la transcendència enorme que ja va adquirir el conflicte en plena dècada dels anys trenta del segle XX. La lluita entre feixisme i antifeixisme que es va palesar en aquella conflagració va prendre una dimensió internacional inusitada que ha perdurat en el temps.

Un segon element a valorar seria el protagonisme que ha adoptat el que hem anomenat, tot generalitzant, la tercera generació. És a dir, els néts dels protagonistes d’aquells fets traumàtics tornen a l’època dels seus avis amb un suposat punt de vista renovat per la distància temporal i que es fonamentaria en l’intent d’aconseguir, sobretot, una reparació moral i un reconeixement. A vegades, la comprensió històrica

roman en un segon pla. Cosa que comporta la perdurabilitat de velles passions partidistes que dificulten assumir uns paràmetres d'anàlisi cimentats en una concepció democràtica de l'organització de la vida dels homes i les dones en comunitat. Malauradament, en el cas dels nostres anys trenta i l'ominosa postguerra està costant molt que en l'àmbit públic s'acabi imposant una visió d'aquest tipus, malgrat l'existència de nombrosos estudis acadèmics que, des de fa més de tres dècades, han posat sobre la taula el caràcter eminentment antidemocràtic de la dictadura franquista. Així, doncs, si l'evidència és tan gran, per què no s'ha produït una condemna definitiva de caire institucional del franquisme assumida per totes les sensibilitats polítiques demòcrates i un elogi –afrontant tota l'autocrítica que sigui necessària– de les virtuts democràtiques de l'època republicana i de l'antifranquisme? Es tracta, sens dubte, d'una pregunta que no té una única resposta. Tanmateix, tot simplificant, provarem de respondre-la i, així, podrem encarar-nos amb allò que considerem que és la tercera qüestió, el rovell de l'ou de la controvèrsia.

Com ja s'ha assenyalat, el règim de Franco va disposar de suficients anys d'existència per poder elaborar tot un corpus teòric de legitimació –arrelat a la violència fundacional de la Guerra Civil– que, a causa del context polític dominat per la tensió i la coacció que imposaren els mateixos hereus del franquisme, durant l'etapa de la transició a la democràcia no es va poder desmuntar. A principis del segle actual, algunes actituds neofranquistes dels governs del Partit Popular van, d'una banda, agreujar el problema i, de l'altra, com a rebuig van estimular, sense pretendre-ho, un interès públic cap al passat republicà i la lluita antifranquista. D'aquesta manera, l'espanyolisme ultramuntà ancorat en un temps pretèrit d'escassa credibilitat democràtica va esperonar una reacció en contra de les seves tesis incongruents, que és la que ha acabat fent quallar un moviment ciutadà ampli i divers que s'empara sota el paraigües de la denominada recuperació de la memòria històrica. Arribats fins aquí, la tessitura d'aquest moment allotja encara, tot i les carències del règim dictatorial pel que fa als índexs de llibertat i al respecte dels drets humans, una memòria (o memòries) dividida del passat que no és la pròpia d'un país i d'un Estat democràtics.

Ens trobem, doncs, que malgrat els esforços en aquesta direcció i les iniciatives d'algunes administracions, com per exemple, la Generalitat de Catalunya, continuen persistint vestigis materials i immaterials del franquisme. A més, en el record d'àmplies franges de la població encara perdura –fruit dels efectes perniciosos d'allò que s'anomena el franquisme sociològic– una visió de la dictadura que oscil·la entre la indiferència i, a vegades, l'admiració. La continuïtat social d'aquesta apreciació entre laudatòria i indiferent del règim autoritari comporta que, amb freqüència, al bàndol dels que tenen com a propòsit el sosteniment de la memòria democràtica hereva de l'edifici republicà hi apareguin, a manera de resposta, discursos radicalitzats, sovint insostenibles des d'un punt de vista científic. En definitiva, en l'espai públic de l'Estat espanyol molt sovint la percepció del passat està mancada d'equilibri intel·lectual en imposar-se més les arengues maximalistes que no pas les argumentacions ben sostingudes històricament i èticament. Des de la revifalla del moviment de la recuperació de la memòria històrica, sovint, es produeix una confrontació entre memòria i (H)istòria perquè els promotors del moviment de la *memòria històrica* reclamen una reparació del seu sofriment i subalternitat com a víctimes directes o indirectes del franquisme i de la manera que aquest va construir el relat històric. A vegades els marcs narratius de la *memòria històrica* responen a idealitzacions del passat o a exercicis de amateurisme historiogràfic que, malgrat els seus esforços meritoris, perjudiquen l'empoderament de les víctimes²⁰⁶. Aquesta *memòria vindicadora* tindrà més credibilitat com més integrada estigui en un marc narratiu que permeti democratitzar al màxim els coneixements històrics. En concret, aquest marc narratiu pensem que es pot construir per mitjà, d'una banda, la proposició de vies reflexives i crítiques pel que fa a la producció de testimonis. D'aquesta manera, tal com suggeria Annette Wieviorka²⁰⁷ és important tenir present l'evolució del testimoni en el temps i considerar el paper que juga en la construcció del relat històric i la memòria col·lectiva. Els testimonis no poden ser rebuts en brut, com tampoc no ho poden ser els productes culturals que empren el testimoni com a matèria primera, ja sigui o no una pura ficció o una realitat ficcionada. En aquest capítol ens referirem a l'impacte que va tenir la novel·la *Soldados de Salamina* de Javier Cercas en el moment de la seva aparició i, així mateix, mostrarem l'exemple d'un diari de guerra d'un mestre republicà. A ambdòs els

²⁰⁶ Vegeu Ignacio Fernández de Mata, *Lloros vueltos puños. El conflicto de los «desaparecidos» y vencidos de la Guerra Civil española*, Granada, Comares Historia, 2016, pp. 9-47.

²⁰⁷ Vegeu Annette Wieviorka, *L'ère du témoin*, París, Plon, 1998, p. 15.

sotmetrem a una anàlisi crítica des de l'àmbit de la història perquè pensem que no els invalida, sinó que, contràriament, reforça encara més el paper que poden tenir en la construcció del marc narratiu històric democratitzat. Es tracta de dos exemples, molt diferents entre ells, ja que un, l'obra de Javier Cercas, es pot enquadrar en l'àmbit de l'alta literatura i, a més, es podria dir que fou un bestseller. En canvi, l'altre, el diari de guerra, forma part d'univers confegit per una escriptura oculta i amateur. No obstant això, ambdós ens seran útils per tal de copsar les dinàmiques d'un règim d'historicitat en què hi predominen la literaturització del passat i el pes del testimoni. D'alguna manera el que farem serà analitzar la relació entre aquests textos que hem triat i els seus contextos²⁰⁸, amb l'ambició d'evidenciar la seva potencialitat per comprendre la influència que té el passat recent sobre el present i el futur. Una influència de caire circular i dialògica ja que aquesta tipologia de textos estan travessats pels contextos en què es desenrotllen i hi són creats o bé percebuts i, alhora, també tenen ells un influx sobre el seu temps i la manera en què es construeixen les cultures de la memòria de les societats.

De l'altra, aquest marc narratiu, per tal de consolidar-se, necessita d'infraestructures, de llocs recuperats i patrimonialitzats. Tal com ha assenyalat Montserrat Duch²⁰⁹, en un text relativament recent, calen espais de construcció de ciutadania que defugin la propaganda, els clichés polititzats i les visions doloroses i que incloguin els valors democràtics. La mateixa historiadora subratllava que fins ben entrat aquest segle la memòria republicana, en particular, i la cultura democràtica, en general, eren pràcticament invisibles en l'espai públic de Catalunya. Tenia raó la historiadora tarragonina amb la seva afirmació, encara que en les línies que segueixen mostrarem, tal com ja s'ha avançat, un dels exemples que sobresurt com a infraestructura on és possible aprendre històricament un passat traumàtic i, alhora, impregnar-se de valors democràtics. Ens referim al Museu Memorial de l'Exili (MUME), obert al públic el 2008. La fixació en aquesta institució museística també ens permetrà aportar un seguit de reflexions sobre les potencialitats del record de l'exili en l'edificació d'una memòria

²⁰⁸ Aquesta és la metodologia que estableix Dominick LaCapra. Una combinació d'empirisme i reflexió teòrica com a via per aproximar-se als passats controvertits i traumàtics, Vegeu Dominick LaCapra, *Historia en tránsito, identidad, teoría crítica*, Buenos Aires, Fondo de Cultura Económica, 2006, p. 35.

²⁰⁹ Vegeu Montserrat Duch, *Paisajes bélicos patrimonializados: los espacios de la Batalla del Ebro en Cataluña*, dins Stéphane Michonneau, Carolina Rodríguez-López i Fernando Vela Cossío (ed.), *Paisajes de guerra. Huellas, reconstrucción, patrimonio (1939-años 2000)*, Madrid, Casa Velázquez/Ediciones Complutense, 2019, pp. 138-154.

democràtica activa en el present. Finalment, el capítol finalitzarà amb una aportació analítica sobre les carències de la institució museística a l'Estat espanyol pel que fa a la inclusió de la memòria democràtica en les seves instal·lacions. En aquest sentit, intentarem aportar algunes consideracions sobre com ha estat possible aquest retard. Una anomalia, sens dubte, si es té en compte que en el context internacional occidental, des dels anys vuitanta del segle passat, els nous corrents museològics, molt relacionats amb els canvis culturals i socioeconòmics profunds ocorreguts en aquella dècada, van conferir als museus el caire d'una hipotètica àgora. Un lloc on ha estat possible l'esmicolament de les visions totalitzadores i elitistes sobre els afers del passat que havien predominat fins aleshores, i on ha estat permès l'aflorament de vivències negligides o oblidades i el reconeixement de col·lectius i identitats marginalitzats; al cap i a la fi s'obria la possibilitat de posar en relleu allò que havia quedat bandejat de les històries oficials.

Així, doncs, el museu, podia ser una eina útil per tal de generar discursos alternatius, fora dels convencionalismes, i obrir debats en el present i sobre el mateix present. La fixació en el passat ja no era un mer gest historicista, sinó que el fet de pouar en determinades experiències ocorregudes en altres temps adoptava un caràcter exemplaritzant, una possible invitació a la formació crítica de la ciutadania. Al cap i a la fi, el museu posicionat com a cenacle on és possible, d'una banda, l'abandonament d'aquelles narratives històriques obsessionades en la glorificació del passat i, de l'altra, la inserció progressiva en l'imaginari col·lectiu dels relats experiencials d'aquells que han estat objecte d'oprobri i injustícies. La rehabilitació d'aquestes experiències, amb la deguda aportació rigorosa de la recerca històrica, contribueix a la millora dels processos democratitzadors en el present i ajuda en l'enfortiment, tal com subratlla el crític cultural Andreas Huyssen²¹⁰, de les esferes públiques de la societat.

Anem a veure, doncs, amb una visió heterogènia, la utilitat d'aquestes propostes memorialitzadores, que oscil·len entre la producció del testimoni en diferents formats com l'anàlisi de dietaris personals o les històries ficcionalitzades i la configuració de dispositius de mediació i d'interpretació del patrimoni com és el cas de

²¹⁰ Vegeu Andreas Huyssen, *En busca del futuro perdido. Cultura y memoria en tiempos de globalización*, Ciutat de Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 2002.

les museïtzacions, les quals poden adoptar diverses formalitzacions tant a l'interior d'edificis com a l'exterior a través de la lectura de realitats paisatgístiques.

3.1. El treball amb els relats testimonials i la seva inclusió en el patrimoni memorial col·lectiu. L'exemple del diari de guerra de Miquel Oliveras (abril de 1938 – maig de 1939)

En les línies que segueixen, el nostre propòsit és, d'una banda, aconseguir situar històricament i culturalment el diari de guerra d'un mestre, de nom Miquel Oliveras, que va arribar a les nostres mans després d'haver-li efectuat una entrevista en el marc del projecte de l'anàlisi de les actituds polítiques de la població. És a dir, pretenem explicar i raonar com un document d'aquestes característiques no és aliè, de cap manera, a l'esperit de l'època en què va ser escrit. De fet, el diari guanya en interès quan la lectura que se'n fa té en compte aquests factors, ja que –encara que a vegades sigui de forma no explícita– en les formes i alguns continguts del text es pot detectar la presència subjacent d'estils i tendències culturals de l'Europa d'entreguerres. De l'altra, i en segon lloc, tindrem en compte l'anàlisi formal del diari, valorant-ne els seus recursos literaris quan hi són i la seva organització. Això comporta assajar de mostrar els elements comuns que comparteix amb la literatura i els diaris testimonials dels fronts de combat. Paral·lelament, oferirem una interpretació al voltant de com Miquel Oliveras va viure políticament i èticament la seva experiència de guerra, tot combinant-ho amb l'aportació d'algunes dades biogràfiques personals i familiars quan s'escaigui. En aquest apartat, atendrem reflexions personals, actituds enfront de les adversitats i, sobretot, provarem de captar el seu pensament políticomoral.

Com és clarament observable, els seus posicionaments ideològics i polítics no van romandre indemnes a les contingències del camp de batalla i al desenllaç final de la Guerra Civil espanyola. Aquest diari de guerra, sens dubte, ofereix exemples morals eloqüents d'un home enfrontat als desafiaments terribles de la violència bèl·lica i a la submissió pertorbadora i obligada al règim feixista que s'establirà a inicis de 1939, després de la derrota del govern legalment constituït. Per acabar, el seguiment de la singladura com a soldat que va registrar aquest mestre republicà en el seu quadern de

campanya, també ens serà útil per endinsar-nos, mínimament, en les desfetes que, en la darrera fase del conflicte, van sofrir les unitats de l'Exèrcit Popular. A més, aquesta comparança entre la vicissitud personal i l'esdeveniment més general ens permetrà evidenciar la rellevància que poden tenir els testimoniatges en la matisació d'un relat històric de marc més general que, sovint, negligeix l'aportació que pot suposar el rescat de fonts històriques i memorialístiques en què hi predominen l'emotivitat i el sentiment humans.

3.1.1. El diari com a eina d'afirmació personal i d'enregistrament de l'experiència

Si es té en compte el clima cultural que prevalia a l'Europa d'entreguerres, no és estrany ni tampoc excepcional que Miquel Oliveras, quan es va incorporar a les files de l'Exèrcit Popular de la República, decidís fixar en un diari la seva futura immediata experiència bèl·lica. Com tractarem d'explicar breument, en el seu diari, tot i la rellevància que ostenta com a testimoniatge de les seves vicissituds durant la Guerra Civil espanyola, hi circula un corrent subterrani conformat per referents formals i morals que remetent a l'entramat cultural que es va anar perfilant en l'escenari europeu durant i després de la que va ser la primera conflagració mundial. Certament, la Gran Guerra, que es va iniciar l'any 1914, va agitar les consciències d'uns combatents immersos en una mena d'esfondrament de la civilització occidental. Mai com llavors els homes no s'havien vist exposats als terribles efectes de la guerra moderna. La producció fabril aplicada a l'armament, juntament amb la mobilització general i la implicació de la població civil en el conflicte, van comportar autèntics estralls. La matança s'havia industrialitzat. Al cap i a la fi, les mutacions socioeconòmiques de naturalesa estructural implícites als processos de modernització s'havien traslladat als camps de batalla.

D'aquella colossal catàstrofe col·lectiva, de seguida en va brollar una crisi moral de magnitud considerable que, entre altres qüestions, va posar sobre la taula si era o no encara possible, després de tota la barbàrie desencadenada, comunicar les vivències horribles del front a través d'una tipologia de relats més propis de l'era premoderna i que es fonamentaven en l'acte més espontani i flexible de la parla. La massificació i la mobilitat urbanes, la intensitat dels nous ritmes laborals havien comportat una mudança

irreversible dels antics costums. En aquest sentit, el filòsof alemany Walter Benjamin no anava errat, quan en el seu breu assaig *El narrador*, escrit l'any 1936, postulava que la vida del segle XX, marcada pel desenvolupament sense aturador i a tots nivells de les tecnologies, feia impossible l'intercanvi d'experiències tal com s'havia entès fins aleshores. Les relacions humanes en les metròpolis gegantesques estaven exposades a l'estranyament i el distanciament, però, sens dubte, —afegia— el causant per anonomàsia d'aquest empobriment del gaudi vinculat amb el compartiment de l'experiència narrativa a la manera tradicional n'hauria estat l'impacte aclaparador de la Primera Guerra Mundial. De manera explícita, sobre aquest aspecte, Walter Benjamin va escriure: "[...] Una generació que encara havia anat a l'escola en tramvia arrossegat per cavalls, es va trobar de sobte a la intempèrie, en un paisatge en què res havia quedat sense canviar a excepció dels núvols. Entre ells, envoltat per un camp de força de corrents devastadors i explosions, es trobava el minúscul i trencadís cos humà. [...]"²¹¹.

Tenia part de raó l'autor alemany, quan afirmava que s'havia liquidat la instantaneïtat tan característica de l'acte de comunicació portat a terme mitjançant la veu. De fet, caldria assenyalar que Benjamin, en la seva formulació, hi fa cabre un suposat interval temporal utòpic en què es viuria allò que es relata i es relataria allò que es viu. Tanmateix, en el moment que va escriure el seu assaig, ja feia uns quants anys que pertot arreu afloraven els testimonis de guerra i, en particular, de la Guerra del 1914. És a dir, que malgrat l'emudiment que, en una primera instància, es podia haver derivat dels efectes horribles de les metralladores, de l'artilleria pesant, dels gasos químics i de la vida feixuga a les trinxeres, molts dels qui van patir similar desventura —i que van sobreviure a tantes contrarietats durant la seva estada en la terra esventrada dels camps de batalla— van prendre nota de les seves vivències. Alguns, posteriorment, van mirar de traslladar a la resta de la ciutadania, per via dels mecanismes de l'escriptura, els seus records o la reelaboració de les seves notes de campanya relatius a tot allò terrorífic que havien sofert. Per tant, es pot afirmar que en el període d'entreguerres va tenir lloc un autèntic desembarcament de materials que es fonamentaven en l'evocació meditada o, millor dir, sobretot en la reformulació dels fets viscuts a través del filtre de l'escriptura. En definitiva, lluny d'aquell suposat estadi ideal

²¹¹ Walter Benjamin, "El narrador", dins Walter Benjamin, *Para una crítica de la violencia y otros ensayos. Iluminaciones IV*, [1972] Madrid, Taurus, 1999, pp. 111-134. (Traducció catalana pròpia del fragment transcrit.)

de transmissió que tal vegada no ha existit mai, es va encetar l'era del testimoni de masses per dir-ho en paraules d'Annette Wieviorka²¹². De tot plegat se'n desprèn que, malgrat que la vida a les trinxeres havia tingut unes conseqüències nefastes en el sentit que per a la majoria dels mobilitzats era difícil deslliurar-se del sentiment de desorientació i de pèrdua²¹³, molts homes –i algunes dones²¹⁴ també– es van esforçar per tal d'explicar-se a si mateixos i als altres tota aquella desraó per mitjà de la plasmació de les seves confessions, ja fos en forma de correspondència, ja fos en quaderns de notes o memòries, o ja fos en poesies i novel·les.

Veritablement, arran de la gran quantitat d'obres publicades per veterans dels fronts de guerra durant la dècada dels anys vint i trenta del segle passat, es va estrenar un procés d'articulació cultural de la memòria de la guerra²¹⁵. Amb l'excepció de la gran novel·la, *Le Feu*, d'Henri Barbusse, que va aparèixer l'any 1916 en ple conflicte i que, sens dubte, té un caràcter inaugural pel que fa a la visió crítica de les penalitats de la guerra, la majoria de les novel·les de més èxit es van publicar gairebé una dècada després de la finalització del conflicte. Tan sols a títol d'exemple i tot fent referència a alguns dels escriptors més coneguts no podem deixar de fer esment de Robert Graves, Ernest Hemingway, Siegfried Sassoon, T. E. Lawrence, Erich Maria Remarque, Ernst Jünger, Louis-Ferdinand Cèline, etcètera. La llista és molt llarga i ara no és el moment de continuar-la, però la seva evocació parcial serveix per donar una idea de la importància d'aquest fenomen que em diríem vertebració cultural de les experiències bèl·liques.

Aquesta construcció intel·lectual es va traduir en l'aparició de tot un seguit de temàtiques que, gairebé per obligació, seran indestriables dels relats de guerra i que, posteriorment, apareixeran de manera conscient o inconscient en qualsevol acte

²¹² Annette Wieviorka, op. cit.

²¹³ Paul Fussell, *La Gran Guerra y la memoria moderna*, [1975] Madrid, Turner, 2006.

²¹⁴ Per exemple, Vera Brittain, *Testamento de juventud*, Madrid, Perifèrica/Errata Naturae, 2019. L'edició original és de principis dels anys trenta del segle passat.

²¹⁵ Fins i tot, cal afegir que el record del conflicte no es va restringir només en l'àmbit cultural, sinó que amb la fi de la guerra, l'experiència de la guerra va assenyalar l'inici d'un procés en què aquella experiència es va estendre en el marc ideològic i va reviure en l'acció i l'imaginari polític de les dues dècades posteriors. Vegeu: Mireia Llorens, *L'experiència bèl·lica de Siegfried Sassoon i l'autobiografia de George Sherston: el compromís ètic i la vocació literària*, tesi doctoral, UPF, 2005, i també Mireia Llorens, *Siegfried Sassoon. L'experiència de la Gran Guerra i la seva transformació literària*, Lleida, Pagès Editors/Universitat de Lleida, 2011; Eric J. Leed, *Terra de nessuno. Esperienza bellica e identità personale nella prima guerra mondiale*, Bolonia, Ed. Il Mulino, 1985.

d'escriptura que tingui com a epicentre la guerra. En aquest sentit, algunes de les temàtiques més habituals seran la crítica a la rereguarda, la guerra com a mal suprem, la justícia als caiguts, la compassió respecte de les víctimes, l'idealisme traït, el ressentiment cap als polítics, el compromís amb la veritat... Al capdavall, seria pertinent parlar de l'establiment de tota una nova mitologia de la guerra que maldava per imposar-se a la vella mitologia que fins llavors havia presentat els conflictes bèl·lics com a gestes patriòtiques atapeïdes d'actituds cavalleresques. Aquest gir cultural²¹⁶ el va protagonitzar el testimoni del soldat, a qui se li va conferir prestigi i autoritat perquè era qui suportava la violència de primera mà i, per consegüent, aportava una mirada –en quasi totes les ocasions– amarga, on no hi restava espai per a l'èpica i sí moltes dificultats per copsar una impressió estable del record. Com ja s'ha remarcat amb anterioritat, un dels handicaps més difícils de sobremuntar era el desconcert causat per la tempesta de foc que descarregava la nova guerra tecnològica. Una afirmació que ens fa convenir que sovint el guiament i la reubicació per trobar un sentit a una situació límit es buscava per mitjà de l'escriptura. Una tècnica que permet la delimitació dels fets i la reflexió a l'entorn d'ells a mesura que s'exerceix l'acció mateixa d'escriure. És a dir, la possibilitat de resituar-se en el món i de recuperar una certa orientació enmig de la devastació.

3.1.2. El potencial del diari de guerra de Miquel Oliveras i la captació de les actituds davant la guerra

La digressió que encapçala aquestes notes introductòries ve molt al cas per apreciar, amb tot el seu potencial, el diari de guerra del mestre Miquel Oliveras. Amb molta probabilitat, sense aquesta percepció del fet bèl·lic que es va anar filtrant progressivament en els països europeus durant el període d'entreguerres del segle XX, el seu diari no tindria el caràcter que té. Potser, l'autor ni tan sols s'hagués proposat

²¹⁶ De fet aquest gir cultural, d'acord amb el que subscriu Eduardo González Calleja, no consistiria només en pràctiques, gestos, rituals, modes de vida i de producció intel·lectual i artística, sinó que inclou un sistema de representacions que componen l'imaginari d'una societat, la seva adaptació i acomodació en el context de violència i l'articulació de la seva memòria. Segons Annette Becker i Stéphane Audoin-Rouzeau, la cultura de guerra seria “el mode en què els contemporanis del conflicte han representat i s'han representat la guerra” com un conjunt de pràctiques, actituds, expectatives, que també inclourien creacions artístiques i literàries. Vegeu Eduardo González Calleja, “La cultura de guerra como propuesta historiográfica: una reflexión general desde el contemporaneismo español”, *Historia Social*, núm. 61, València, UNED – IHS, 2009, pp. 69-87.

escriure'l. És obvi que, amb certesa, d'això no en tenim notícia perquè, malauradament, no hem pogut conèixer amb precisió quins eren els seus interessos culturals durant la seva joventut, però, en tot cas, difícilment podria haver estat impermeable al *zeitgeist* (l'esperit de l'època) que li va tocar viure. El 1930, el mateix any que Miquel Oliveras²¹⁷ va ser llicenciat del seu servei militar en una companyia de transmissions en el Protectorat espanyol del Marroc, va arribar a les llibreries catalanes la traducció de la novel·la ja esmentada, *Le Feu*. A la versió catalana, *El Foc*²¹⁸, Henri Barbusse hi va incloure un pròleg específic del que paga la pena retenir els següents mots: "[...] El fet està que no es pot representar sincerament la guerra, sense que això sigui una evocació d'horror i execració. [...]". En veritat, l'asseveració de l'escriptor francès s'erigeix com a un pilar ètic indispensable per a tota aproximació literària o testimonial que pretengui plasmar la quotidianitat del trasbals que és indestriable de tota experiència de guerra. De fet, la Catalunya²¹⁹ prèvia al juliol de 1936, que s'hauria d'inscriure en aquest context més ampli que es coneix com l'Europa d'entreguerres, no era gens aliena a l'atmosfera sociocultural que es respirava arreu. La densitat d'aquell període es ben perceptible en la simbiosi manifesta de cultura, política i violència que travessava les mentalitats, les idees, les representacions i les pràctiques dels actors socials. És l'època que alguns historiadors²²⁰ han denominat amb el concepte de "guerra civil europea". Una franja històrica que s'inauguraria el 1914 per finalitzar el 1945 i que tindria en la Guerra Civil espanyola l'inici d'una dinàmica en què l'acarnissament ideològic estarà en la base d'una conflagració de caire total, en què imperarà la convulsió i la fractura de la societat. Més o menys, això significaria, com ha subratllat Claudio Pavone²²¹, el sorgiment d'una desconfiança difusa de tots contra tots i la imposició d'un minuciós control sobre tota la població. Uns factors, sens dubte, molt perniciosos que s'afegirien a uns camps de batalla en què la tècnica i la indústria hi van desenvolupar un paper

²¹⁷ Entrevista amb Miquel Oliveras, Torroella de Fluvià, març de 1998.

²¹⁸ Henri Barbusse, *El foc*, Barcelona, Col·lecció Balagué (sèrie internacional), 1930.

²¹⁹ Sobre l'impacte cultural i polític de la Primera Guerra Mundial a Catalunya, i molt concretament a les comarques gironines (lloc on viurà Miquel Oliveras abans de la Guerra Civil), resulta molt revelador l'estudi de Maximiliano Fuentes Codera, *La Gran Guerra a les comarques gironines. L'impacte cultural i polític*, Girona, Diputació de Girona, 2015.

²²⁰ Sobre aquest assumpte és molt rellevant l'estudi d'Enzo Traverso, *À feu et sang. De la guerre civile européenne 1914-1945*, París, Éditions Stock, 2007.

²²¹ Claudio Pavone, "La guerra en la Historia. Apuntes para una investigación sobre la guerra total en el siglo XX", dins Àngel Vaca Lorenzo (coord.), *La guerra en la Historia*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 1999, pp. 255-263.

mortífer de primer ordre gràcies a l'increment de l'eficàcia destructora. El corol·lari de tot plegat serà la Segona Guerra Mundial.

També l'any 1930 es va publicar una obra essencial en termes de tot allò que fa referència a la descripció dels desastres de la guerra. En efecte, *Imán*, de l'escriptor aragonès Ramón J. Sender, tindrà un gran impacte. En concret, en aquest text novel·lat s'hi troba una evocació crítica i en clau gairebé periodística de la derrota espanyola l'any 1921 a Annual, en el Protectorat marroquí²²². Simultàniament, es tracta d'un text que llega amb gran vivesa i tot tipus de detalls els horrors que van associats a la violència bèl·lica. Alhora, resulta rellevant l'estructuració senzilla del relat novel·lístic. Les tres parts reflecteixen en gran manera el típic recorregut d'una persona allistada per tal de participar activament en el combat guerrer. Una primera part que fa referència a la instrucció, normalment associada a un cert avorriment i desídia. En canvi, la segona està relacionada amb la baixada als inferns que es materialitza en el baptisme de foc. Per acabar, tot el procés culmina en el llicenciament, el qual no està exempt d'humiliacions i penalitats. Tampoc en aquest cas no sabem si Miquel Oliveras coneixia o tenia referències d'aquesta novel·la de Ramón J. Sender, tanmateix el vincle de Sender amb l'imaginari al voltant de la guerra creat per la literatura arran de la Gran Guerra del 1914 és ben evident²²³. L'ús d'allò grotesc com a al·legoria del més terrible salvatgisme assoleix una gran eficàcia evocadora i això només es pot entendre a partir de la constatació d'aquesta expansió de la literaturalització de la vida real. Segurament, com assenyala Paul Fussell²²⁴, en el marc de les guerres del segle XX, la tradició literària i la vida real s'entrecreuen donant origen a un procés concomitant i recíproc en què la vida alimenta la literatura amb materials, mentre que la literatura retorna aquest favor traspasant aquelles formes a la vida.

²²² Amb un caràcter totalment divergent a l'obra de Ramón J. Sender, uns anys abans –el 1922– Francisco Franco va publicar *Marruecos, Diario de una bandera*. Es tractava d'un suposat diari de campanya del qui en aquells moments comandava la primera bandera del Terç d'Estrangers. L'obra de Franco transmetia una idea mítica del guerrer que no escatimava els passatges plens de crueltat i violència gratuïta. A més, contenia un missatge ple de prejudicis colonialistes i racistes. Vegeu Paul Preston, *Franco, "caudillo de España"*, Barcelona, Grijalbo Mondadori, 1994.

²²³ Una visió ampliada d'aquesta qüestió es troba a Vicente J. Benet, "Lo grotesco y el horror: paisajes corporales de la violencia", dins Vicente J. Benet i Vicente Sánchez-Biosca (ed.), *Decir, contar, pensar la guerra*, València, Generalitat Valenciana, 2001, pp. 137-154.

²²⁴ Paul Fussell, *La Gran Guerra y la memoria moderna*, op. cit.

Amb aquesta argumentació sobre les relacions de la vida quotidiana amb la literatura no és que estem tractant d'arribar a la sentència que conclouria que el diari de Miquel Oliveras estava pensat com un text literari a l'hora de la seva confecció. No obstant això, el mateix autor, el 8 de juny de 1938, enfront l'evidència que potser no tornaria viu del front, va deixar anotat que, sobretot, volia que el diari, en cas que es produís la seva mort, arribés a la seva esposa a qui, alhora, el dedicava. Per a ell, el petit quadern era l'instrument idoni per tal de deixar testimoniatge als demés del seu pas per la guerra. D'aquesta manera, malgrat que assignés al diari la categoria de: "[...] el meu company íntim [...]", és obvi que no deixava de banda la rellevància de la transmissió d'una experiència extraordinària, fora de la quotidianitat convencional. Sovint en parts considerables del document, aquesta operació la va portar a terme amb l'ús d'una expressió escrita que apuntava envers un estatus literaturitzant. Per poc que es pari atenció en alguns dels seus fragments, de seguida un s'adona que en l'escriptura del dietarista hi ha rastres d'un cert bagatge literari que recorda amb escreix la tradició que s'inaugurarà durant o poc després de la Primera Guerra Mundial. Per exemple, el 17 d'agost, essent traslladat en camió al front on es desenvolupava la Batalla de l'Ebre, –període en què finalitzava la segona contraofensiva franquista i s'encetava la tercera d'una gran virulència²²⁵– escriu: "[...] enormes embuts solcaven el sòl donant la sensació de trobar-nos transportats en ple paisatge lunar. [...]". Sens dubte, és innegable que el panorama descrit en aquestes línies succintes es podria correspondre ben bé amb algun dels paratges desolats del front occidental que es localitzaven en la línia difusa que separava els exèrcits aliats i l'alemany durant les batalles del Somme o Verdun. Així mateix, durant aquell dia, fa referència a un aspecte que apareix en la majoria dels testimoniatges o narracions de guerra de l'època moderna. En concret, va anotar: "[...] Es feu fosc i els camions anaven avançant carretera enllà. Vaig perdre del tot el sentit d'orientació [...]". Aquest símptoma de pèrdua de l'esma, d'efecte de trobar-se confós és molt corrent en qui està sotmès a l'estrès i a les restriccions que suposa l'entrada en primera línia de foc. En aquest sentit, l'historiador Marc Bloch²²⁶, en els seus escrits sobre la seva experiència personal durant la Gran Guerra, fa al·lusió a la percepció parcial que tenia sobre el que li estava succeint. Bàsicament, constata que li era

²²⁵ Sobre aquest assumpte, resulta molt il·lustratiu el llibre de Javier M. Reverte, *La batalla del Ebro*, Barcelona, Editorial Crítica, 2003.

²²⁶ Citat per Nicolás Sánchez Durá, "Palabras e imágenes, límites y alcance de los testimonios del dolor de la guerra", dins Nicolás Sánchez Durá (ed.), *La guerra*, València, Pre-Textos, 2006, pp. 207-246.

impossible comprendre la globalitat del que estava vivint. Per tant, estem al davant d'uns recursos comuns que implanten unes formes de transferir les sensacions que s'experimenten si es té la malaurena de viure en la pròpia pell la guerra moderna i tecnològica que s'encetarà amb el segle XX.

Al llarg del diari que va escriure el nostre autor, es percep l'empremta d'això que n'hem dit memòria cultural de la guerra després de la Primera Guerra Mundial. Un fet que no és estrany si tenim en compte el seu nivell cultural i educació. De fet, normalment, almenys durant bona part del segle, la història del soldat ordinari "real" no existeix, ja que gran part de memorialistes i escriptors eren joves de classe mitjana educada²²⁷. En el cas concret de Miquel Oliveras, no es pot dir exactament que procedís de la classe mitjana urbana més convencional. Però, tenint en compte l'àmbit rural d'on procedia i els oficis del seu pare (fuster-ebanista, propietari d'un cafè-hostal i d'una botiga de betes i fils, ampliada a comestibles, que regentava la seva mare) es pot considerar que socialment estava situat en un estrat superior en comparació de la majoria de la població que habitava en aquella època en els municipis d'escasses dimensions on l'agricultura hi tenia un pes específic molt important. A més cal indicar que la seva edat –en el moment d'incorporar-se a files tenia 31 anys–, fa que sigui tot un "vell" d'acord amb els cànons de la guerra i de l'època. Aquest tipus de percepció entre els combatents era molt habitual. En la monografia sobre la Batalla de l'Ebre de Javier M. Reverte²²⁸ hi trasllueixen comentaris en aquesta direcció. Probablement, aquest fet que d'alguna manera podia perjudicar un reservista de la quinta del 1928 com era Miquel Oliveras, atès que gran part dels integrants dels contingents que estaven en el front eren nois molt joves i, per tant, en teoria més ben dotats físicament, d'altra banda, segurament, li va proporcionar una lucidesa, un saber fer, als quals se li sumaven el fet de tenir el títol de mestre. Cosa que el va facultar per l'accés a destinacions no tan perilloses.

A mesura que es llegeix el diari tenim notícia dels diferents càrrecs que, sempre que ho permetin les contingències bèl·liques, la seva condició d'home lletrat li va possibilitar aconseguir. D'aquesta manera, en el decurs del text es detecten els seus treballs com a òptic de telegrafia i transmissions, també com a cartògraf i topògraf de la

²²⁷ Mireia Llorens, *L'experiència bèl·lica de Siegfried Sassoon...*, op. cit.

²²⁸ Javier M. Reverte, *La Batalla del Ebro*, op. cit.

plana major, mercès a les seves aptituds per al dibuix i la pintura, fins a tasques d'escrivent de la companyia. Tanmateix, les circumstàncies sovint impossibilitaran la continuïtat en aquestes destinacions i en algunes ocasions haurà d'actuar com a enllaç, fet que posava en més risc la seva integritat física. De totes maneres, malgrat que els membres del cos de transmissions no solien estar en primera línia de foc, això no significa que no estiguessin exposats a la potència de foc de l'enemic, ja que per a l'aviació constituïa una prioritat destruir les línies de comunicació de l'adversari. A la Batalla de l'Ebre, amb un gran desplegament aeri, sobretot per part de l'exèrcit franquista, es donaren moltes vegades situacions d'aquesta índole²²⁹. En la part que configura l'eix central del diari, l'autor dóna un testimoni colpidor d'una vivència d'aquest tipus durant els dies 17, 18 i 19 d'agost. Moment en què fou traslladat a aquell front i que dóna una idea molt precisa de la pressió i sofriment a què estan sotmesos els combatents.

De totes maneres, malgrat les vicissituds que sofrirà, l'edat i la seva preparació les farà valdrà sempre que pugui i, de fet, durant bona part de la instrucció dubtarà sobre si es fa o no es fa milicià de la cultura. També s'interessarà –o el faran interessar, ja que a l'Exèrcit Popular hi havia una mancança considerable de quadres de comandament d'ordre mitjà que es poguessin considerar prou preparats per les tasques de la guerra– per ingressar a l'Escola Popular de Guerra a fi de convertir-se en oficial. En concret, el dia 27 de juny, va escriure que ja havia fet la instància. Tanmateix, a causa dels avatars de la guerra, aquella iniciativa no va tenir cap continuïtat. Creia, fins i tot amb certa arrogància, que no podia renunciar a la seva personalitat, tal com va apuntar l'11 de maig de 1938, "[...] i ser un bè més del ramat, del “montón” no és possible. He procurat solventar-ho i m'han posat a òptica. Estic en part satisfet. Aquesta tarda veuré a un company Milicià de Cultura amb el qual parlaré per tal de veure que serà el més convenient: òptic o M. de la C.[...]". En relació amb allò que va escriure sobre aquest assumpte, no tenim coneixement que fos nomenat oficialment milicià de cultura, però sí que durant el període d'instrucció a Vilafant (Alt Empordà) va ajudar el milicià de cultura de la seva companyia i es va fer càrrec d'algunes classes de cultura general. Cosa que li reportà quedar exempt d'algunes tasques pròpies dels soldats ordinaris. També en el front, quan es trobava en el sector del Segre, després d'un breu període

²²⁹ *Ibíd.*

com a secretari del comissari polític de la companyia, tornà a dedicar-se a la labor cultural de la seva unitat. Al voltant d'aquesta qüestió, el 22 de juny escriví: “[...] segons em comunicà el comissari deixaré d'ésser secretari seu en substitució del company Costal, dedicant-me exclusivament a la labor cultural de la Cia.[...]”. Sigui com sigui, entremig de les diferents activitats que li van encomanar els seus superiors, sempre va tractar de col·laborar activament en funcions d'alfabetització i preparació cultural dels soldats.

De la mateixa manera, cal dir, com es pot observar en els seus registres escrits de finals de juny fins a ben entrat l'agost, que algunes vegades es va veure implicat en actes i accions d'adoctrinament polític. En tots els cossos d'exèrcit que integraven el G.E.R.O. (Grupo de Ejércitos de la Región Oriental) es va considerar una activitat urgent esperonar l'actitud per al combat d'una tropa desmoralitzada arran de la desfeta del front d'Aragó entre finals de març i principis d'abril de 1938. En el seu cas particular, pel que fa a aquest alineament polític, resulta difícil discernir sota quins interessos va actuar. És a dir, si es tractava d'un convenciment sincer o, més aviat, si es tractava d'un posicionament de conveniència per tal d'atènyer algunes prerrogatives enmig de tantes privacions. Aquest dubte ve originat pel fet que, com és sabut, a partir del maig de 1937 gairebé tot el conjunt dels cossos d'exèrcit que hi havia en territori català van quedar en mans del PCE-PSUC²³⁰, de tal manera que gran part de les distintes unitats militars estaven comandades per oficials que eren militants comunistes i adoctrinades per comissaris del mateix signe. En el decurs del diari, fins a l'arribada de la desfeta irreparable del febrer de 1939 no apareix cap comentari que posi en qüestionament els valors que representava la Segona República i, en concret, tampoc de tot allò que implicaria la victòria de les forces vinculades a la radicalització democràtica. Tot i això, l'1 de setembre de 1938, una vegada fou rellevat de la zona central del front de l'Ebre, va anotar una meditació que apuntava un fort desencís. El contrast entre les penalitats que havia sofert i vist enmig de l'estrèpit de la batalla i la vida de la rereguarda, en part entre allunyada i indiferent a l'esdevenir de la guerra, semblava accentuar el seu pessimisme. El sacrifici de molts companys, manifestava, no hauria servit per a res. Les seves observacions amargues no ens deixen indiferents. Amb una indignació no dissimulada s'autocomentà: “[...] La població es veu animada i

²³⁰ Ramon Brusco, “La creació d'un exèrcit revolucionari”, dins Josep M. Solé Sabaté i Joan Villarroja (dir.), *Breu història de la guerra civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 2005, pp. 359-366.

concorreguda. Els soldats que en sa immensa majoria baixen estripats, bruts i sense roba, envaeixen els establiments adquirint el que poden i aviat el seu aspecte és un altre. Sembla festa major; quin contrast! I pensar que tots hem deixat companys immolats per un ideal que es veu fosc, imprecís, i molt possiblement impossible d'assolir. [...].

El seu escepticisme polític, del qual se'n té notícia poc congratulant a les acaballes del seu diari, potser, es va originar en aquells dies amargs de l'estiu de 1938, a la qual cosa se li va sumar una mena d'exili interior o ostracisme durant la postguerra franquista. Aquesta decepció a l'entorn dels ideals polítics d'esquerres de caire transformador persistirà al llarg de la seva vida. Per exemple, en converses posteriors²³¹ o en les reflexions que apareixen en un dels contes²³² que publicarà el 1980 no sembla que congeniés gaire amb els idearis revolucionaris de caire socialitzant i anarquitzant. Fins i tot, tornant de nou al mateix any 1938, tal com va escriure el 4 de maig des de la caserna de Barcelona on hi va estar uns pocs dies, es mostrava extremament intransigent amb els integrants de les classes més baixes de la ciutat. Amb l'exposició d'unes opinions pròximes a plantejaments eugènics²³³, d'altra banda habituals en els cercles de pensament dels anys vint i trenta tant a la dreta com a l'esquerra polítiques, esgrimia una visió dels mals que afectaven la societat molt poc complaent amb els més desvalguts. És més, en part, els inculpava de la seva pròpia situació. En concret, va anotar: "[...] A mitja nit davant la porta de la caserna s'ha format una ma de famolencs que vénen a cercar les sobres del ranxo [...] Això és el corc de la ciutat [...] Llavors, més sensible per desconeixement del món em produïen commiseració. Avui hi veig l'escòria del mal [...]".

Potser, aquesta opinió es devia a la seva discordança amb els crims comesos a la rereguarda republicana durant els primers mesos de la guerra que van anar de bracet dels experiments revolucionaris fets en nom de l'alliberament del sectors socials més deprimits. Tanmateix, en el context de la guerra, durant la primavera-estiu de 1938, no

²³¹ Entrevista a Miquel Oliveras, Torroella de Fluvià, març de 1998.

²³² Miquel Oliveras, "Les cabòries d'un pescador de canya", dins Miquel Oliveras, *Vivències d'un temps*, Figueres, Gràfiques Montserrat, 1981, pp. 71-90.

²³³ L'eugènesia, des de la segona meitat del segle XIX, fou una mena de doctrina social que fonamentava els seus principals arguments en la millora dels trets hereditaris dels humans. Per tant, apostava per la millora de les condicions de vida dels més desposseïts, per la presa de mesures preventives pel que fa als naixements i a la reproducció en general i pel control de les malalties hereditàries sovint vinculades a factors de caire social. Fins ben entrats els anys trenta del segle XX va ser una disciplina científica molt respectada des d'àmbits molt diversos. Posteriorment, l'ús pervers que van fer els nazis de l'eugènesia va suposar-li una pèrdua de credibilitat, en ser associada a pràctiques racistes i discriminatòries.

cal oblidar que les opcions del PCE-PSUC encarnaven l'ordre i la contenció respecte de les posicions anarquistes i pousmistes que, en aquell moment, es trobaven en ple retrocés a causa del desenllaç dels Fets de maig de l'any anterior. En conseqüència, no és gens estrany que en general Miquel Oliveras, en els seus escrits, mostri una tranquil·la comoditat i una bona concordança amb els ideals polítics que prevalien a la seva companyia. Al capdavant, en aquella època concreta de mitjan any 1938, el PCE-PSUC personificava més allò que l'historiador Enrique Moradiellos²³⁴ en denomina el projecte reformista democràtic que no pas el revolucionari col·lectivitzador. Encara que ambdós projectes compartien una aliança estratègica amb la finalitat d'aturar el projecte totalitari que pretenien imposar els franquistes.

A grans trets, en aquestes darreres línies, arran de voler comprendre de quina manera el seu bagatge cultural va influir en la seva trajectòria bèl·lica, hem parat esment a una part de les actituds que va adoptar l'autor, en funció de la seva edat i de la seva experiència professional en la vida civil, durant el seu pas per l'Exèrcit Popular. Més endavant, cap a la part de cloenda d'aquest escrit dedicat a subratllar les potencialitats del diari de guerra, tornarem a insistir sobre aquestes qüestions relatives a les seves maneres d'actuar i pensar d'acord amb les circumstàncies que li toquen viure. Abans però, calen unes mínimes referències a les característiques formals del diari. Sens dubte, el primer que el lector adverteix és que l'autor té intenció de fixar el present, d'inventariar l'instant. Alhora, es descobreix, a través d'un acte d'escriptura gairebé executat cada dia, que el quadern s'ha convertit en un refugi, una mena de lloc on pot parlar amb ell mateix i articular les seves reflexions i preocupacions més personals. Seguint a Phillippe Lejeune²³⁵, una de les autoritats més prestigioses sobre les formes d'escriptura autobiogràfiques, ens veiem facultats per afirmar que, per a Miquel Oliveras, la seva llibreta esdevindrà una manera de viure. Va ser el receptacle de reflexions personals, d'impressions i d'apreciacions de l'entorn i el paisatge, de sentiments i de catalogació de fets quotidians sovint ordinaris i tediosos, però que en ocasions, quan canvien radicalment les tornes tal com sol ocórrer en un escenari bèl·lic, es converteixen en fets extraordinaris que alteren la normalitat, si es que es pot anomenar així una vida exposada a la intempèrie de la guerra. D'acord amb les

²³⁴ Enrique Moradiellos, "Ni gesta heroica, ni locura trágica: nuevas perspectivas históricas sobre la guerra civil", *Ayer*, núm. 50, 2003, pp. 11-40.

²³⁵ Citat per Silvia Adela Kohan a *De la autobiografía a la ficción. Entre la escritura autobiográfica y la novela*, Barcelona, Graefin Ediciones, 2000.

distincions que estableixen els especialistes²³⁶ sobre aquestes modalitats de textos, aquest diari es podria incloure en el grup dels no literaris. Tanmateix, com venim argumentant, hi ha ocasions en què hi són molt perceptibles els ecos d'això que es qualifica com articulació cultural de la memòria de la guerra. Per tant, no està de més, titllar-lo també com a diari que, de forma indirecta, assoleix una fesomia literària, especialment en alguns fragments. Aquest fet, per exemple, és apreciable amb els usos dels temps verbals. En aquest sentit quan l'autor es limitava a anotar purament una relació d'allò realitzat al llarg del dia, amb freqüència emprava el present i el pretèrit indefinit d'indicatiu. En canvi, quan el text esdevé més evocatiu i reflexiu –més a prop del registre literari–, solia utilitzar altres temps verbals com els pretèrits imperfect i perfect d'indicatiu o condicionals. També cal remarcar que, a vegades, a causa de la rapidesa en l'execució de l'escriptura, la combinació resultant dels temps verbals és incoherent i poc ortodoxa.

Resulta innegable que, per a Miquel Oliveras, l'inici del diari va suposar una manera de viure l'alteració extrema en què es va veure immersa la seva existència després de mitjan del mes d'abril de 1938. Amb certitud, es podria assegurar que el va escriure per raons catàrtiques. Més exactament, que hauria començat el procés d'escriptura motivat per una forta pressió emotiva que, al seu torn, també l'hauria ajudat a alliberar-se de les torbacions més extremes abans d'actuar en un context advers. Un altre element a considerar és que, d'acord amb el que assenyala el teòric de la literatura Enric Bou²³⁷, aquesta crònica diària d'una experiència personal, des del present, està exposada a una gran vulnerabilitat, sovint, arran de l'autocensura que s'aplica un mateix, ja sigui originada per un entorn condicionant, ja sigui per qüestions de tipus familiar. En concret, en el cas d'aquest mestre republicà aquest fenomen es fa ben palès, com explicarem més endavant, en comentar el seu acabament de la guerra.

Malgrat que no es tracta d'un text organitzat, com seria el cas de unes memòries, en aquest diari, tot i que teòricament s'hi recull la frescor del moment, això no comporta que no hi apareguin –de manera molt marcada– els tres moments en què, habitualment, es divideix el trajecte experiencial del soldat: la partida-instrucció, el

²³⁶ *Ibid.*

²³⁷ Enric Bou, *Papers privats. Assaig sobre les formes literàries autobiogràfiques*, Barcelona, Edicions 62, 1993.

camp de batalla i el retorn²³⁸. En aquest sentit, resulta ben distingible el període d'instrucció que s'enceta el 19 d'abril de 1938 fins que és enviat al sector del Segre/Noguera-Pallaresa cap a finals de maig. Majoritàriament, les vicissituds anotades tenen a veure amb els seus tempteigs per tal de cercar una bona col·locació, tot aprofitant la seva edat i estudis com ja hem comentat, i, simultàniament, amb el lament per les hores perdudes sense saber què fer, mentre que, entremig, comenta les visites familiars i alguns dels permisos que li concedeixen per anar a casa. La part que reflectiria allò que seria pròpiament el camp de batalla no té precisament unes connotacions tan èpiques com podria indicar el nom que se li atorga. En efecte, abans que res, cal recordar que la seva destinació no serà un cos de combat de primera línia. Una segona qüestió que cal retenir és la tipologia industrialitzada i mecanitzada de la guerra moderna. Sobre aquest aspecte ja n'hem parlat a fi de transmetre la idea d'insignificança del soldat enmig del brogit de la violència generada per les màquines mortíferes. El mateix Pere Calders, a l'epíleg del seu llibre *Unitats de xoc*²³⁹, ja adverteix al lector que no hi trobarà episodis bèl·lics d'aquells que apareixen a les pel·lícules guerrerres que persegueixen l'espectacle. Veritablement, les impressions aplegades per Miquel Oliveras, quan es va trobar a prop de la línia de foc o sota una pluja ingent de metralla procedent del cel, són d'aquesta naturalesa. Estem al davant de l'autoretrat d'un home superat per les circumstàncies, al qual, fins i tot a vegades, li semblava viure quelcom oníric, fora de la vida real. Un bocí del 26 de maig –primer dia de contacte amb la guerra en el Montsec lleidatà– reproduïx molt ajustadament aquestes percepcions. Concretament escriu: "[...] Semblava que la foscor ens empassava. La nit era fosca i el constant desfilars de fusellers, sapadors... amb drings de ferros que s'en entrecocaven i amenitzat pel tro del canó, feia de la nit un espectacle lúgubre, dantesc, puix que de la foscor eixien ombres que anaven prenent forma humana habillats amb la més estrambòtica vestimenta. Si a tot s'hi afegíex el silenci de la nit, no podia ser més fantasmagòric sobre tot per rebre el primer bateig quant que n'érem, els nous, influenciats per l'incògnit del desconegut i del que ens esperava. [...]". La commoció que li produeix el soroll dels bombardeigs i l'amenaça permanent de la mort augmenta amb l'angoixa que també sent per les problemàtiques de feina i habitatge que

²³⁸ Sobre aquesta qüestió és molt instructiu l'article de Josep E. Corbí, "Lo real y lo imaginario en la experiencia del soldado", dins Nicolás Sánchez Durá (ed.), *La guerra*, València, Pre-Textos, 2006, pp. 207-246.

²³⁹ Pere Calders, *Unitats de xoc*, Barcelona, Edicions 62, 1984.

amenaçaven la seva esposa i fills²⁴⁰ a la reraguarda. A tot això, se li afegia el sofriment pels seus germans²⁴¹, Joan i Jaume, que també havien estat cridats a files en altres cossos d'exèrcit –les cartes que rep i escriu a la seva muller, al seu pare, als seus germans i a una alumna de l'escola de Torroella de Fluvià, són nombroses durant tot el període que abasta el diari– i, en darrera instància, es mostrava pendent del desnucament final del conflicte. Sobre d'aquest assumpte, va escriure el 19 de juliol: "[...]Portem dos anys de lluita; dos anys constants d'angoixes i amb un futur incert. Haurem recobrat la pau i la tranquil·litat l'any que ve? [...]".

En relació amb el tercer punt, que faria referència al retorn del soldat a casa, normalment, una gran part dels especialistes en l'anàlisi d'aquesta tipologia de textos sol destacar la metamorfosi irreparable de qui ha romàs molt de temps atrapat en l'escenari bèl·lic. Sovint, el combatent que torna troba que ja no existeix res tal com ho va deixar i la seva vida queda malmesa per sempre. Alguns autors²⁴² parlen d'una mort en vida que es produiria justament amb la tornada a la llar. El sentiment de culpabilitat de les atrocitats comeses o tan sols el fet d'haver-hi assistit com a espectador sol esdevenir una mortificació per a sempre més. En allò que s'anomena les guerres heroiques del tipus de la Segona Guerra Mundial, els soldats vencedors tenen, potser, més marge per tal d'autojustificar la seva situació i el seu paper en el món. Però, què succeeix quan es tracta d'una guerra civil i, a més, es forma part del bàndol dels vençuts? En el cas català i espanyol la dimensió de tot plegat s'agreuja amb motiu del caràcter feixista i totalitari dels guanyadors de la guerra.

²⁴⁰ La seva primera esposa, Maria Lluïsa Homar Ribot (Mary en el diari) també era mestre. Quan Miquel Oliveras era al front ja tenien dos fills, Eduard (Dito), nascut el març de 1936) i Maria Lluïsa (Lisa) nascuda el juliol de 1937. Posteriorment, tindran dos fills més, Miquel (febrer de 1940) i Maria Consol (març de 1945). La seva primera esposa, Mary, va morir l'any 1957.

²⁴¹ La situació dels seus germans serà una preocupació constant. Amb en Jaume, destinat a Múrcia, hi mantindrà contacte via correspondència. Amb en Joan, que era de la quinta del biberó, sembla que hi tenia un sentit de protecció paternalista i intentarà ajudar-lo quan sàpiga que ha estat enviat a infanteria. Després, a partir del 22 de setembre, sabrà que el seu germà petit està a prop seu treballant en una gravera. En Joan Oliveras hauria estat integrat en un batalló disciplinari adjunt al XVIII Cos de l'Exèrcit que estava emplaçat a Bellpuig. La seva militància a les joventuts del POUM (Partit Obrer d'Unificació Marxista) de l'Alt Empordà, juntament amb qui serà a l'exili un dels principals líders del Moviment Socialista Català (MSC) i, posteriorment, del Partit Socialista Català (PSC Reagrupament), Josep Pallach, li va suposar aquesta condemna a treballs de fortificació i construcció de defenses. Des dels Fets de Maig de 1937, els militants del POUM havien estat acusats injustament pels comunistes afins a la URSS (PCE-PSUC) de formar part de la quinta columna o de ser agents feixistes infiltrats. Aquesta informació relativa a Joan Oliveras, es dedueix dels comentaris sobre Josep Pallach que apareixen en el llibre de Josep Massamunt i Marquès, *Els biberons. Els seus escrits, vivències, trobades i ofrenes florals 1938-2000*, edició pròpia, 2001.

²⁴² Josep E. Corbí, op. cit.

Aquest fet, com és sabut, va suposar una continuació dels mètodes violents de la guerra durant la llarga postguerra, cosa que va comportar la submissió d'una part considerable de la població sota el domini de la por i el terror a una repressió ferotge. Com s'explicaria si no el canvi de llengua i d'actitud política de Miquel Oliveras a partir del 5 de febrer de 1939, en el moment que tornem a tenir notícia del seu diari a través dels fulls solts²⁴³ que escriu sobre les seves peripècies durant la retirada cap a França. A partir del dia 10 de febrer, un cop havia traspassat la frontera per Puigcerdà i havia entrat per La Guingueta d'Ix (Bourg-Madame) i la Tor de Querol (La Tour de Carol), va glossar: "[...]Es ahí donde tenemos la gran suerte de dejar de una vez a esas hordas de forajidos e incorporarnos al ejército de Franco. [...]". El següent pas serà passar a la zona franquista per Hendaia i Irun.

Realment, aquestes notes esparses de principi de febrer de 1939 reflecteixen un moment dolorós i patètic d'un home que, esfereït de por, va fer renúncia del seu passat i dels seus ideals a fi de trobar un camí per a la seva supervivència. Poc després, malgrat aquest acte de penediment, no ho tindrà fàcil. El 13 de febrer va entrar en territori espanyol on, segurament, va rebre com la resta dels que es van passar a l'altre costat de la frontera, tal com informa detalladament Javier M. Reverte²⁴⁴, dues llaunes de sardines, xocolata i pa per al viatge. En el seu cas particular, deixa constància que també li van servir menjar calent. De totes maneres, aquest parèntesi de relatiu confort va durar poc. D'acord amb el diari –el qual queda interromput entre el 13 de febrer i el 22 de març– coneixem la seva estada en el camp de concentració de Màlaga a l'espera que li arribin els avals per tornar cap a casa. Pel que fa als informes que necessitava per sortir

²⁴³ Encara que no ho sabem amb certesa, és probable que Miquel Oliveras deixés el seu quadern a casa en el darrer permís que va tenir a mitjan d'octubre de 1938. Posteriorment, no tenim notícia de la seva trajectòria fins al 5 de febrer de 1939 a través de les notes que deixa escrites en fulls solts i que, al cap de molts anys, la seva segona esposa, Rosa Poch, va afegir en el quadern primigeni. Durant la retirada, devia quedar poc temps per escriure o, en tot cas, va perdre o va llençar els papers escrits fins aleshores en valorar que el millor per a ell era passar-se a l'altre bàndol. Tanmateix, en plena desbandada torna a sucumbir a la necessitat d'escriure, encara que ho fa totalment condicionat per l'autocensura que s'imposa. Prendre notes en tot tipus de papers –des de fulls de llibreta al revers d'etiquetes de llaunes– era una pràctica comuna en molts soldats que registraven les seves vivències en un diari de campanya. Més informació sobre aquest assumpte es recull, per exemple, a Javier M. Reverte, *La caída de Cataluña*, Barcelona, Editorial Crítica, 2006. De fet, és probable que Miquel Oliveras ho hagués fet així durant bona part del temps que ocupa el diari, ja que, per exemple, l'1 de juny, fa referència al fet de transcriure en el quadern notes que hauria elaborat amb anterioritat, possiblement en papers esparsos. Una altre indici sobre això podrien ser els canvis estilístics en el tipus de lletra.

²⁴⁴ *Ibid.*

en llibertat, va tenir la fortuna de comptar amb la bona voluntat del president de la gestora municipal de Torroella de Fluvià que aleshores era Pere Ripoll, un pagès propietari que formaria part del que hem anomenat camperolat familiar. Per bé que en aquest municipi tan sols hi havia impartit classes durant quatre mesos l'any 1938, va aconseguir que el màxim responsable administratiu i polític del consistori garantís que la seva conducta i trajectòria durant l'etapa republicana no fossin motiu de ser sotmeses al rigor repressor de la dictadura. En canvi, de Sant Miquel de Fluvià –lloc d'origen i de residència de la família– no va rebre cap mena de suport per part de les autoritats. Finalment, el 8 de maig de 1939 va ser llicenciat.

Si fem cas dels seus apunts durant el procés de la reculada, l'abandonament de l'Exèrcit Popular i el seu pas a l'Espanya nacional per anar a raure, com altres centenars de milers de persones, a un camp de concentració, semblaria que estem al davant d'un cas de conversió política accelerada. No hi ha dubte que aquelles ratlles d'inici de febrer de 1939 estan escrites sota els efectes d'un xoc i les condicions poc agradables del seu breu desplaçament forçós a França. Papers escrits en una llengua que no fos l'espanyola o amb opinions contràries al règim dictatorial o tan sols poc entusiastes li podien haver comportat un alt cost, traduïble, com a mínim i tenint sort, en dificultats per obtenir els avals per sortir del camp. No es podia arriscar, com a presoner que era, als maldecaps d'un escorcoll rutinari. Cal esmentar aquest aspecte, ja que com sabem Miquel Oliveras no va tenir una postguerra fàcil. Amb una família bastant nombrosa, de quatre fills, i amb destinacions de mestre en llocs recòndits i mal pagat, va haver de deixar durant molts anys l'ofici de mestre. Salomó Marquès i Josep González-Agàpito²⁴⁵ han dedicat treballs a comentar amb més precisió les problemàtiques a què va estar sotmès el magisteri durant el primer vintenni franquista. Per tant, els darrers fulls del diari diuen més sobre el caràcter opressor de la dictadura franquista que no pas sobre els vertaders pensaments de l'autor. Segons el que ens va manifestar a l'entrevista²⁴⁶ que vam mantenir fa uns anys, el seu ideal polític i pedagògic, proper a Francisco Giner de los Ríos i a la Institución Libre de Enseñanza²⁴⁷, el va haver d'adaptar en un sentit més

²⁴⁵ Vegeu Salomó Marquès i Josep González-Agàpito, *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943) segons les dades del Ministeri d'Educació Nacional*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1996.

²⁴⁶ Entrevista a Miquel Oliveras, Torroella de Fluvià, març de 1998.

²⁴⁷ Francisco Giner de los Ríos va ser un dels fomentadors del krausisme a l'Estat espanyol a partir de la segona meitat del segle XIX. Aquesta filosofia va tenir unes grans implicacions en el camp pedagògic,

moral i de pràctica ètica. En mots d'ell mateix referint-se al franquisme afirmà: “[...]ho aguantava per força, havies de fer el simulacre, ni afiliat, ni romanços[...]” i “[...] en general fer l’indiferent [...]”. Malauradament, aquesta actitud va ser, per força, l’adoptada per molt homes i dones durant més de tres dècades després de la guerra. És obvi que tot això va tenir unes conseqüències nefastes per a les mateixes persones que van haver de viure recloses en una mena de tancament interior sense poder aprofitar tot el seu potencial i, de retruc, va influir molt negativament en el conjunt d’una societat que, entre altres privacions, va sofrir la pèrdua valuosa d’aquests reformistes democràtics²⁴⁸. És ben bé cert que els materials autobiogràfics, ja siguin en forma de memòries organitzades, ja siguin en forma de diaris com és el nostre cas, tenen, com va dir Antonio Gramsci²⁴⁹, un gran valor històric en tant que mostren la vida en acte i no només com hauria de ser segons les lleis escrites o els principis morals dominants de cada època. Amb tota certitud, la lectura atenta d’aquest text de Miquel Oliveras aporta una dosi de complexitat a la visió d’aquest passat –Guerra Civil i franquisme– que no acaba de passar i pot contribuir a erigir una comprensió més ajustada tant dels horrors de les guerres com, de manera més concreta i a través dels seus efectes sobre una figura individual, dels mecanismes oprobiosos que va imposar el sistema totalitari del general Franco.

sobretot en referència a l'impuls de la laïcitat, a la no creença en els dogmes i a la valoració positiva del contacte de l'alumne amb la natura. Giner de los Ríos, amb dificultats a la universitat a causa del seu tarannà crític, va impulsar el 1876 la fundació del Instituto Libre de Enseñanza. Era un establiment educatiu privat laic d'un gran nivell on hi va posar en pràctica unes línies pedagògiques fonamentades en la formació d'homes útils i idealistes, en la igualtat de la dona, en el racionalisme, la llibertat de càtedra, la llibertat de textos, .etcètera. La seva influència es va estendre també a tots els àmbits de l'ensenyament en promoure una escola activa, basada en el mètode científic. Amb l'arribada de Franco tot aquesta via progressista va ser desmantellada.

²⁴⁸ Malgrat tots aquests condicionants pocs favorables, Miquel Oliveras sempre va estar preocupat per la cosa cultural. Per exemple, durant molts anys, quan s'instal·là a Torroella de Fluvià a finals dels anys seixanta, va ser un membre actiu de la junta del Centre d'Estudis del Baix Fluvià. Un centre d'estudis que té una existència de més de mig segle i que va ser fundat per pagesos, menestrals i professionals de la zona. Els seus objectius han estat i són la conservació del patrimoni de la zona i el foment de la cultura i la llengua catalanes. Entre els seus actes, destaquen conferències de personalitats com Josep Pla, Frederic Marès, Maria Àngels Anglada, Miquel Porter, Lluís Folch i Camarassa, Joaquim Nadal, Tomàs Malloll, Ernest Lluch, Jordi Sargatal, entre altres. També cal esmentar que Miquel Oliveras conrearà la pintura i la música de manera molt constant al llarg de la seva vida. D'altra banda, el seu vessant catalanista el portarà, durant la segona meitat dels anys setanta, a contribuir, com a soci-subscriptor, en la creació del diari *Avui*.

²⁴⁹ Citat a Carles Feixa i Carme Agustí, “Los discursos autobiográficos de la prisión política”, dins C. Molinero, M. Sala i J. Sobrequés (ed.), *Una inmensa prisión. Los campos y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*, Barcelona, Editorial Crítica, 2003, pp. 199-230.

3.1.3. El diari de guerra entre la factualitat, la veritat moral i la transcendència històrica de les fonts individuals

Per últim, si haguéssim de sintetitzar i valorar els continguts del diari de Miquel Oliveras en relació amb els esdeniments més generals dels fronts de batalla del Principat durant la darrera fase de la Guerra Civil, no podríem passar per alt que la incorporació a files del nostre protagonista es va produir poc després que l'Exèrcit franquista va esmicolar el front d'Aragó la primavera de 1938. De fet, poc després d'aquell esfondrament de les tropes republicanes, la línia de front es va situar en zona catalana, ja a finals de març de 1938. Poc després, el 3 d'abril Lleida esdevenia la primera capital catalana ocupada per l'exèrcit *nacional*. El seu ingrés al Centre de Reclutament, Instrucció i Mobilització (C.R.I.M.) coincideix amb la crida a partir del 13 d'abril de les lleves del 25, 26, 27 i 28²⁵⁰ per tal de recompondre l'Exèrcit de l'Est i l'Agrupació Autònoma de l'Ebre que, passades unes setmanes, es convertiria en l'Exèrcit de l'Ebre. D'acord amb la informació de què disposem, semblaria que ell, en un principi, havent estat uns dies abans a Girona, La Garriga i Barcelona, va quedar enquadrat en la 31 Divisió del X Cos de l'Exèrcit de l'Est²⁵¹ –possiblement en una de les seves Brigades Mixtes, la 133 o la 134–, que fou una de les divisions més danyades durant l'ofensiva franquista sobre les línies aragoneses. Tant fou així, que els seus efectius van haver d'escapar de la persecució de l'enemic a través de la frontera francesa pel pas de Benasc²⁵² en el Pirineu aragonès i, posteriorment, tornar a entrar a Catalunya.

Tal com dèiem, la 31 divisió que va pertànyer a la Reserva general de l'Exèrcit, amb quarter general a Barcelona²⁵³, s'hauria començat a refer de nou a Vilafant, al costat de Figueres per mitjà de la reestructuració de les Brigades Mixtes 133 i 134 a fi de formar la Divisió "X" provisional. Pertanyia a l'Agrupació del Nord de

²⁵⁰ Juli Cuéllar, "El desbaratament de les forces republicanes", dins Josep M. Solé i Joan Villarroya (dir.), *Breu història de la guerra civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 2005, pp. 621-630.

²⁵¹ En el diari, concretament el dia 22 de maig quan estava destinat a Vilafant en compliment del període de preparació, comenta que va anar al ball amb la seva esposa i que els músics eren de l'orquestrina de la 31 Divisió. Es tracta d'un indici que coincideix amb el fet que aquesta divisió, amb les seves corresponents Brigades Mixtes 133 i 134, es va reconstituir a l'Alt Empordà durant el mes de maig de 1938. Informació extreta de Ramón Salas Larrazabal, *Historia del Ejército Popular de la República*, Vol. II, Madrid, Editorial Nacional, 1973.

²⁵² David Tormo, "La batalla de Terol, l'ofensiva d'Aragó i l'entrada dels feixistes a Catalunya", dins Josep M. Solé i Joan Villarroya (dir.), op. cit., pp. 555-567.

²⁵³ Juli Cuéllar, "L'organització de l'exèrcit de l'est. La batalla de Belchite", dins Josep M. Solé i Sabaté i Joan Villarroya (dir.), op. cit., pp. 463-470.

l'Exèrcit de l'Est i la seva caserna central en l'àrea del front, a partir de mitjans de maig de 1938²⁵⁴, estava establerta en el quilòmetre 18 entre Artesa de Segre i Tremp. En aquell període, va tenir lloc la contraofensiva republicana de Tremp i Balaguer, entre el 22 i 23 de maig, amb l'objectiu d'aturar l'avanç de l'exèrcit insurgent, recuperar les centrals d'energia del Prepirineu lleidatà i establir contacte amb la 43 Divisió que havia quedat aïllada i envoltada per les tropes dels rebels a Bielsa, en el Pirineu aragonès. Justament, és en aquest moment que Miquel Oliveras va prendre per primer cop, com ja hem comentat, consciència dels riscos de la guerra en arribar, el 26 de maig, a una zona amb un front molt actiu i convuls. En els dies successius va restar unes setmanes a la Serra del Montsec fins que la seva companyia fou rellevada i emplaçada, a partir del 15 de juny, més al sud, a Arbeca, comarca de Les Garrigues.

Aquest canvi de destinació i enquadrament coincideix amb la reorganització dels exèrcits situats en territori català que va implicar, a les acaballes del mes de maig, la constitució, per part de l'alt comandament de l'Exèrcit Popular, del G.E.R.O (Grupo de Ejércitos de la Región Oriental). Arran d'aquest procés, una de les intencions era l'ampliació del nombre de tropes. En aquest sentit, per exemple, a partir de la 135 Brigada Mixta, que fins aleshores comandava la defensa de costes, s'havia de formar la base de noves unitats. Miquel Oliveras, a inicis d'estiu, hauria anat a parar a aquesta brigada, específicament a la seva secció de transmissions²⁵⁵. La 135 Brigada Mixta havia de ser la base d'un nou cos d'exèrcit, el XXIV, completant la 62 Divisió, que juntament amb la suma de la 43 Divisió –que va escapar per la frontera francesa, el juny de 1938, de l'encerclament a què estava sotmesa– i de la 55 Divisió, havien d'acabar conformant el nou cos. Tanmateix, això no va passar a causa del dur càstig que la 135 Brigada va rebre a l'Ebre²⁵⁶. En aquest breu interval de temps abans de ser traslladat, precisament, a terres tarragonines, el mestre republicà es desplaçarà, complint petites missions de segona línia, per pobles del Segrià i d'altres de Les Garrigues, molt a prop de Lleida, com Juneda, Puigverd, Alfés, Sunyer, Torres de Segre, etcètera. Quan es trobava en aquesta àrea, el dia 27 de juliol es va assabentar, i ho comenta amb no poca

²⁵⁴ Juli Cuéllar, "El desbaratament de les forces republicanes", dins Josep M. Solé i Joan Villarroya (dir.), op. cit., pp. 621-630.

²⁵⁵ Hem pogut esbrinar aquesta dada gràcies a una carta conservada que ell va enviar a la seva alumna Rosa Poch (al cap de molts anys serà la segona esposa) de Torroella de Fluvià, en què en el sobre hi figura un remitent que especifica la seva pertinença a la unitat de transmissions de la 135 Brigada Mixta.

²⁵⁶ Vegeu Ramón Salas Larrazabal, *Historia del Ejército Popular de la República...*, op.cit.

eufòria, que les forces republicanes havien travessat el gran riu. Com és sabut, en ple estiu de 1938, des de l'Estat Major de l'Exèrcit Popular, es va engegar una operació militar de gran envergadura, —la més gran de tot el conflicte— que tenia com a principal objectiu, per mitjà de la travessia del riu Ebre, l'establiment d'un cap de pont prou profund a la zona de Gandesa que trenqués les línies franquistes i, en última instància, fes possible de nou el contacte de l'Exèrcit de la regió oriental amb l'Exèrcit de Llevant, que romania desconnectat de Catalunya després dels avenços de les forces que s'autoqualificaven de *nacionals* durant l'ofensiva de l'Aragó.

Tenint en compte la munió de recursos humans i materials emprats, aquest fet provocarà que, a mitjan d'agost quan per als republicans la batalla ja havia adquirit un caire defensiu, la unitat a què estava adscrit Miquel Oliveras, la 135 Brigada Mixta, sigui portada en direcció a Corbera d'Ebre, passant el riu per Flix i Ascó, a fi d'efectuar el relleu de la 149 Brigada, pertanyent a la 16 Divisió del XII cos d'Exèrcit. En concret, la seva brigada cobria l'hipotètic front passiu en els flancs del XV Cos i del V Cos de l'Exèrcit de l'Ebre més els de la 16 Divisió ja esmentada. Aquests dies d'agost, com ja hem assenyalat, foren els més terribles per a ell a causa de la intensitat de les accions bèl·liques²⁵⁷ i, gràcies a l'atzar moltes vegades, es va poder escapar d'una mort o ferides segures. A finals d'agost, la seva companyia era rellevada i es va dirigir a la reraguarda a Valls, quedant instal·lada en el poble del Milà, on va rebre la visita de la seva muller (Mary) i el seu fill Eduard (Dito). Belianes va ser el nou destí, municipi situat no molt lluny de Montblanc i Les Borges Blanques. A partir del 12 d'octubre sortirà de permís fins al 22 d'octubre. De la resta dels dies, amb el seu retorn al front, no en sabem res fins a les notes esparses que es conserven i que va començar a escriure el 5 de febrer, en els dies confusos de la retirada. Un moment que reflecteix un nou canvi de destinació, motivat per la dissolució a finals de 1938 de la 135 Brigada Mixta. D'aquella brigada, el que es conservava d'ella es va transformar en una agrupació pirenaica independent amb base a la Seu d'Urgell i afecta al X Cos de l'Exèrcit²⁵⁸. Aquest grup de l'exèrcit republicà tornarà a passar a França per segona vegada i de manera definitiva pel pas de Puigcerdà-Guingueta d'Ix (Bourg-Madame) i la Tor de Querol (Tour de

²⁵⁷ Efectivament, Jorge M. Reverte corrobora, en el seu estudi, que la 135 Brigada Mixta el dia 19 d'agost va rebre un al·luvió de foc. El dia següent, el 20 d'agost, gairebé va ser anihilada. Javier M. Reverte, *La batalla del Ebro...*, op. cit.

²⁵⁸ Vegeu Ramón Salas Larrazabal, *Historia del Ejército Popular de la República...*, op. cit.

Carol) el 10 de febrer de 1939.²⁵⁹ Amb anterioritat a aquestes dates fatídiques, el X Cos, a la fi de l'hivern de 1938²⁶⁰, estarà desplegat en una zona que s'estenia des del Coll de Nargó a Artesa de Segre. En aquesta zona va passar Miquel Oliveras les seves darreres setmanes en les files de l'Exèrcit Popular.

Un periple que, explicat basant-nos tan sols en els desplaçaments geogràfics, les accions militars i les reorganitzacions laberíntiques i continuades de les distintes unitats militars, tindria un interès més aviat escàs. Al cap i a la fi, milers de soldats van fer itineraris similars i, malauradament, ens hem de conformar a saber ben poca cosa de les seves peripècies durant la Guerra Civil. La suma de tot el seu conjunt configura un contingent sense noms ni cognoms, una massa amorfa que sovint és percebuda com meres fitxes d'un tauler d'escacs que es mouen segons els desigs i necessitats d'uns jugadors que estarien encarnats per les autoritats polítiques i els càrrecs militars de més rang. Es tracta, sens dubte, d'una visió del passat en excés impersonal, que té molt poc presents les accions individuals dels homes i les dones. Davant d'aquesta situació, quan es té la oportunitat de comptar amb un document testimonial de primera mà com el que ens va deixar Miquel Oliveras es pot dir que estem de sort. La fortuna es posa de la nostra banda i ens permet acostar-nos de manera individualitzada a un fet històric de primer ordre com fou la Guerra Civil espanyola. Dit això, tanmateix, cal precisar que fixar l'atenció envers els comportaments individuals no significa judicar que les decisions dels homes reposen en la seva plena autonomia. Tampoc, evidentment, les seves actuacions no estan mecànicament determinades per factors externs a la seva personalitat. Tot plegat és més enrevessat en el sentit que cada individu disposa d'un marge de maniobra, tal com han demostrat molts estudis de microhistòria²⁶¹, però dins d'una situació donada o, de forma més precisa, dins d'un univers de possibilitats restringides. Efectivament, en el diari de Miquel Oliveras es verifica de manera molt diàfana aquesta relació espessa i complexa entre context general i àmbit personal.

²⁵⁹ Joan Vilarroya, "Crònica final de la Guerra Civil al Principat", dins Josep M. Solé i Joan Vilarroya (dir.), op. cit., pp. 738-763.

²⁶⁰ Javier M. Reverte, *La caída de Cataluña*, op. cit.

²⁶¹ Sobre aquesta qüestió, per exemple, vegeu l'article de Paul-André Rosental, "Construire le macro pour le micro: Fredrik Barth et la microstoria", dins Jacques Revel (ed.), *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, op. cit., 1996, pp. 141-159.

Llegir un diari de guerra d'aquestes característiques, en primer lloc, és fascinant perquè, en aquest pacte teòric entre autor i lector, hi entra en joc la fascinació que comporta conèixer uns documents privats i íntims que, en principi, no es pensaven publicar i, en conseqüència, malgrat les carències derivades de l'autocensura inconscient o conscient, conté unes garanties de veracitat²⁶². Segonament, tal com hem advertit, la fascinació per al document testimonial pot augmentar quan l'experiència única de l'individu es posa en relació i comparança amb el que és la història a una escala més general. Aquest joc d'escala, en el cas particular d'aquest mestre republicà, permet endinsar-se, a través d'un conflicte d'una dimensió històrica innegable, en l'època dels anys trenta del segle XX. Una dècada que, com va escriure l'historiador Ricard Vinyes²⁶³, constitueix la part densa del segle si és té en compte els grans propòsits i les actituds de canvis de vida que allotja. En fi, un autèntic pòsit d'esperança. En part, tots aquests aspectes apareixen, a vegades directament, altres més subtilment, en les vivències que Miquel Oliveras va reportar durant el seu pas per l'Exèrcit Popular de la República. Encara que també hi hauríem d'afegir que al final de la dècada dels anys trenta les esperances per un món millor van entrar en una dinàmica de defalliment. La derrota republicana a la Guerra Civil espanyola i el començament de la Segona Guerra Mundial ho fan ben palès. I també, tot aquest desencís és detectable en el diari de Miquel Oliveras en l'evolució del seu estat d'ànim i canvis d'actituds polítiques.

És aquest contrast, com hem subratllat, entre la història general i aquesta escriptura testimonial individualitzada que posa en evidència les carències de les dinàmiques interpretatives i explicatives que es fonamenten en la transmissió d'una narració del passat en clau estructural i despersonalitzada. En conseqüència, la gran rellevància de documents com aquest diari de guerra deriva sobretot dels matisos –fins i tot de les contradiccions– que aporten a les visions en excés panoràmiques de les èpoques passades recents. D'això que se n'anomena història del temps present. En resum, per acabar aquesta disquisició sobre aquesta font històrica, tan sols dir que la lectura d'aquest document ens fa adonar que la memòria individual –en forma de diari, autobiografia o història de vida– és una font crucial per a la història i, especialment, tal

²⁶² Sobre aquestes qüestions d'índole més literària i moral, vegeu Enric Bou, *Papers privats...*, op. cit.

²⁶³ Ricard Vinyes, *El soldat de Pandora*, Barcelona, Proa, 1998.

com indica la sociòloga argentina Elisabeth Jelin²⁶⁴ –reafirmant tot l’esmentat– en les seves tergiversacions, desplaçaments i negacions. Es tracta, per tant, d’arribar a un estadi analític²⁶⁵ del document testimonial, més que no pas d’oferir o treure a la llum un altre testimoni que se sumaria de manera acumulativa a altres centenars o milers. Aquesta és la tasca que ens hem imposat d’aconseguir en aquesta presentació de l’exemple d’aquest diari de guerra. El camí emprès ha estat provar de contextualitzar i comparar, en la mesura del possible, el nostre objecte d’estudi en el marc de la història europea del període d’entreguerres. Estem al davant d’un ric univers íntim, cultural i polític –encara que no exempt de certs clar-obscurs forçats per les eventualitats– que està contingut en el diari de guerra d’aquest mestre republicà.

3.2. Literatura, història i testimoni. Proposta d’una lectura crítica de la novel·la *Soldados de Salamina*

Tot seguit prendrem l’exemple d’una novel·la, *Soldados de Salamina*, que va tenir un gran impacte a principis d’aquest segle en l’àmbit dels processos memorialitzadors i, sobretot, també va despertar un interessant debat al voltant de les relacions entre literatura, història i testimoni. Les línies que segueixen es plantegen com una reflexió a l’entorn d’aquella irrupció, tot esperant aportar vies de col·laboració i simbiosi fructíferes entre aquesta important tríada. Començarem, doncs, aquest camí entre crític i reflexiu remuntant-nos unes dècades enrere.

En plena Segona Guerra Mundial, entre la resignació davant el que ha estat una de les desfetes militars més vergonyoses registrades en la història contemporània de França i el seu pas a la resistència contra la invasió nazi, Marc Bloch va escriure que la història era encara una ciència que estava a les beceroles. Aquesta afirmació, en principi tan dràstica, apareixia a l’apassionant apologia²⁶⁶ de l’ofici d’historiador que el brillant intel·lectual va deixar inacabada. En la seva opinió, aquesta debilitat epistemològica tenia el seu origen en l’evidència que el principal objecte d’estudi de la història el constituïen els esdeveniments que eren causa o conseqüència de les actuacions de

²⁶⁴ Citada a Beatriz Sarlo, *Tiempo pasado. Cultura de la memoria y giro subjetivo. Una discusión*, Buenos Aires, Siglo XXI Editores, 2005.

²⁶⁵ Vegeu Carles Feixa i Carme Agustí, “Los discursos autobiográficos de la prisión política”, op. cit.

²⁶⁶ Marc Bloch, *Apología para la historia o el oficio de historiador*. (Edició crítica a càrrec d’Étienne Bloch), Ciutat de Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1996.

l'esperit humà. L'aproximació racional a l'àmbit dels fets del passat es trobava, segons l'historiador francès, en un procés formatiu. Malgrat l'autocrítica a què se la sotmetia, com és sabut, des de feia més d'una dècada, Marc Bloch i Lucien Febvre, amb la creació de la revista *Annales d'histoire économique et sociale*, havien marcat un camí determinant pel que fa als progressos "científics" dels estudis històrics. Prenem amb cautela la terminologia que fa referència a la ciència, ja que és evident que el conreu de la història no està regit en un cent per cent pels mateixos mecanismes que operen a les ciències de la natura. Tanmateix, tal com subscriu Antoine Prost²⁶⁷, això no vol dir que la matèria de la història sigui una qüestió de parer. Ben al contrari, els historiadors que coneixen el seu ofici s'esforcen a impulsar un mètode crític basat en la comprensió, el rigor i l'experiència.

Després d'aquest breu incís i tornant a la dècada del 1930, no es pot deixar d'assenyalar la rellevància de l'obra de la parella fundadora d'*Annales* que, sens dubte, havia contribuït de manera decisiva a situar la història en el món acadèmic com a disciplina de prestigi. Cal dir també que, malgrat la seva crida un pèl alarmista, Marc Bloch, en el fons, pretenia que els estudis del passat assolissin un estatus comparable al de la ciència. Tanmateix, això no implica que estigués caient en la ingenuïtat d'un positivisme d'estar per casa. La seva categoria intel·lectual li permetia conèixer els canvis experimentats, en aquelles dates en què duia a terme les seves reflexions, en el camp de la física i les matemàtiques. Efectivament, les teories quàntiques havien situat la probabilitat per sobre de la certesa i, per tant, no era agosarat referir-se a l'examen del passat com una activitat semblant a la ciència. Evidentment, no com una ciència exacta, sinó com una ciència social. Al cap i a la fi, la història de la humanitat, com no podia ser d'altra manera d'acord amb la naturalesa humana, conforma un gran escenari governat per les contingències i la incertesa. L'aspiració d'assolir aquest científisme *sui generis* no era cap estúpida, ja que el propòsit no era arribar a constatar unes lleis immutables que imperarien en les societats de base, sinó que plantejava un treball marcat pel rigor i fonamentat en la cerca contínua d'una veritat incompleta, sempre subjecta a la crítica i la renovació.

En conseqüència, arribem a la conclusió irrefutable que, per als historiadors responsables, fa bastant temps que el desig d'aconseguir una veritat absoluta no ha

²⁶⁷ Antoine Prost, *Doce lecciones sobre la historia*, Madrid, Cátedra-Frónesis, 2001, p. 162.

ocupat –ni ocupa– un lloc important entre els seus principals interessos. Tanmateix, aquesta actitud tampoc ha comportat separar-se de la senda que ens ha d’apropar a la veritat. En aquest sentit, només cal fer una ullada a les quatre dècades que van seguir a la tràgica mort de Marc Bloch per confirmar que l’estudi de la història va arribar a un gran nivell de sofisticació quant als mecanismes i tècniques de contrast de les fonts del passat. A tall d’exemple i generalitzant molt, podem afirmar sense por que les aportacions dels continuadors dels *Annales* a França –amb totes les seves variants–, de la rica heterodòxia dels historiadors marxistes britànics –que va fer fertilitzar positivament la història social– als avenços experimentats per la història econòmica i social nord-americana i alemanya²⁶⁸, constitueixen unes fites indiscutibles en el camp de la historiografia del segle XX. Durant aquells anys posteriors a la gran conflagració internacional, la història com a disciplina acadèmica havia guanyat una reputació i una credibilitat en els circuits culturals més prestigiosos i, d’altra banda, gaudia d’una presència rellevant en l’opinió pública.

3.2.1. El setge postmodern i la literaturització de la història

Amb la breu digressió anterior, només s’ha pretès mostrar que, entre els historiadors sensats (òbviament entengui’s al llarg del text també les historiadores), la veritat ha estat considerada com quelcom que es pot perfeccionar i que, per tant, depèn d’una multiplicitat de matisos. Naturalment, aquest treball per la veritat actua a diferents nivells i obté en alguns casos resultats incontestables, tant en el terreny de les ciències físiques com en de les anomenades ciències socials. Aquest gradualisme constitueix un aspecte indiscutible. Per exemple, a hores d’ara, a ningú que estigui bé del cap se li ocellerà mai negar l’existència de la llei de la gravetat, com tampoc –si es treballa honestament– es pot posar en dubte que Franco va ser un dels principals inductors de la Guerra Civil. Tanmateix, al marge de qüestions irrefutables –sempre que no es doni un improbable gir copernicà– com les esmentades, des dels anys vuitanta del segle passat el camp de la història ha experimentat una invasió d’escepticisme, producte de

²⁶⁸ Per a una major comprensió de la significació del desenvolupament historiogràfic que va tenir lloc al segle XX al món occidental i la seva influència en els departaments universitaris hispànics, vegeu Julián Casanova, “El secano español revisitado”, introducció a l’obra del mateix autor, *La Historia social y los historiadores (nueva edición actualizada)*, Barcelona, Crítica, 2003, pp. 7-35.

l'assetjament a què ha estat sotmesa per la diversitat de discursos d'allò que en general s'anomena postmodernitat.

Tot i que cal reconèixer que les perspectives aportades pels *Cultural Studies*, la teoria postcolonial o, en general, les filosofies anomenades "post" han contribuït, com assenyala el sociòleg Eduardo Grüner²⁶⁹, a desbrossar el camí dels excessos essencialistes, reduccionistes i abusivament totalitzadors del pensament modernista clàssic o del marxisme de caràcter més mecanicista, tampoc cal oblidar que aquest context cultural convuls ha comportat alhora una pèrdua gens menyspreable. Ens referim a la disminució de la radicalitat crítica implícita en molts dels grans contrarrelats de la modernitat que van perdre visibilitat social i política en el darrer terç del segle passat. Aquesta crisi, fonamentalment, s'ha traduït en la incapacitat de teixir un pensament crític amb ambició totalitzadora²⁷⁰ (no confondre amb totalitària) i sentit històric a causa de la pressió que exerceix la fascinació pel fragment i la discontinuïtat. És més, tal com ens indicava Josep Fontana²⁷¹, les dificultats davant del gir postmodern es tornen irresolubles des del moment que la majoria dels pensadors postmoderns es mostren reticents a qualsevol pas dirigit a comprendre el passat. Davant postures d'aquest tipus, que no en conviden absolut al diàleg, l'historiador intel·ligent –d'acord amb el que ens diu Josep Fontana– ha d'optar per aprofitar algunes de les aportacions teòriques de la postmodernitat. Sens dubte, poden adoptar el paper d'eines que ajudin a corregir errors de visió, a aprofundir en el rigor de les anàlisis dels textos o, fins i tot, fer que l'estudiós de la història sigui conscient que els condicionants personals influeixen en els resultats del seu treball. Consegüentment, no són nimietats que puguin ignorar-se.

Malgrat que tancar els ulls per evitar els canvis esdevinguts a les quatre darreres dècades a l'àmbit de les humanitats seria com a mínim sinònim de cometre un pecat venial, tampoc cal subestimar els efectes negatius –molt més transcendents– que ha comportat la irrupció del posmodernisme. A grans trets, els corrents postmoderns, en propugnar un combat sense treva contra la racionalitat il·lustrada, han pertorbat els estudis històrics en el sentit que basen la peça medul·lar del seu discurs a posar en dubte el valor de la realitat i que, sobretot en la seva versió més vulgar, mantenen una

²⁶⁹ Eduardo Grüner, *El fin de las pequeñas historias. De los estudios culturales al retorno (imposible) de lo trágico*, Buenos Aires, Paidós, 2002, p. 283.

²⁷⁰ *Ibid.*

²⁷¹ Josep Fontana, *La història dels homes*, Barcelona, Crítica, 2000, pp. 301-318.

obstinació malaltissa a mostrar la veritat com quelcom indefinible. Arran d'aquests plantejaments, generalment s'arriba a la conclusió que la comprensió és un camí inútil i es tendeix a la sublimació buida de les paraules. D'aquesta manera, quant als casos més extrems de violència, com per exemple l'Holocaust del poble jueu, qualsevol intent d'explicació i raonament és sospitós de possible justificació i, en conseqüència, l'única via que es considera vàlida és l'aproximació moral a categories abstractes del tipus el "mal absolut" o el "poder", tractats com a ens indesxifrables. Res de completament nou, però que, postulat des de la realitat neoplatònica del postestructuralisme, ha desgastat perillosament la cerca de la científicitat tal com l'entenen els historiadors; és a dir, indissociable de la comprensibilitat. En resum, hem assistit a una literaturització de la història. Concretament, això significa que el que descriu i explica l'historiador seria un text tancat, fruit de la seva capacitat de narrar, i la veritat s'hauria d'associar amb allò que en el camp de la literatura es coneix com a versemblança. Una presumpció d'aquest tipus significa que la verificació de les fonts i els vincles amb els referents de la realitat passarien a un segon pla i el valor realment important seria el do narratiu.

Tot i que és obvi que l'historiador organitza els materials de la seva recerca en el que anomenaríem una estructura que ell construeix, en què es proposa plasmar una forma comprensible i creïble de comunicar els resultats obtinguts, també és cert que les fonts utilitzades estan sempre subordinades al principi de la comprovació²⁷². L'investigador seriós sap que ha d'orientar la imaginació al servei de l'establiment d'un sistema interpretatiu i conceptual, quelcom molt diferent de la creació d'efectes dramàtics que cerquen captar l'emotivitat del lector. Tanmateix, el predomini de discursos filosòfics que insisteixen a qüestionar la capacitat d'interpretació d'allò real²⁷³, ha comportat que la història es percebi com un disciplina al marge de qualsevol valor de racionalitat científica, per molt *sui generis* que sigui. Ens trobem en un carreró fosc, semblant a un gir radical cap a un estadi anterior a la Il·lustració. Com és de suposar, un gran nombre d'historiadors han continuat la seva tasca obtenint bons resultats i sense parar massa atenció a aquestes qüestions. Això no obstant, com anem insistint, l'àmbit dels estudis històrics no ha sortit indemne de les transformacions

²⁷² Isabel Burdiel, "Historia y literatura: el zumbido y el murmullo de la cultura", *Debats*, núm. 27, març 1989, pp. 4-7.

²⁷³ José Saramago, "La historia como ficción, la ficción como historia", *Debats*, núm. 27, març 1989, pp. 8-12.

ocorregudes en el vast camp cultural. Ben al contrari, ja que estem sent espectadors de la consolidació de dos fenòmens remarcables.

D'una banda, als cercles universitaris l'historiador ha anat perdent, per dir-ho de manera senzilla i planera –no s'ha d'interpretar com una defensa corporativista– autoritat intel·lectual a favor del crític literari, el crític d'art, el filòsof i, especialment, el crític cultural; en resum, aquells que asseguren propugnar una aproximació interdisciplinària als “productes” culturals. No deixa de ser paradoxal que aquest gir culturalista, que va invocar i continua invocant el culte a la hibridació²⁷⁴, hagi acabat situant la història a la franja més baixa de la “taula de classificació” de les humanitats, quan, de fet, al llarg del segle passat ha estat, gairebé per antonomàsia, la branca del saber humanístic més interdisciplinària. N'hi ha prou amb pensar en el diàleg constant que ha establert amb l'economia, la sociologia i l'antropologia. En un segon terme –i aquest seria també un factor altament determinant– en el món de la comunicació i l'edició ha pres molt impuls la proliferació de no poques publicacions que defensen una història narrativa –en el sentit més literal de la paraula– i amb un profund caire neopositivista, principalment per raons mercantils²⁷⁵ que no deixen de ser també, al cap i a la fi, ideològiques. Aquest fenomen també s'ha fet palès de manera notòria amb l'aparició i reforç a l'àmbit editorial, tant en llengua catalana com castellana, de revistes que, sota la bandera de la voluntat de divulgar la història, dediquen una quantitat ingent de les seves pàgines a mostrar èpoques pretèrites com si fossin un depòsit ple d'anècdotes i curiositats. Sens dubte, ens trobem davant del despullament de qualsevol aparell crític que pugui –suposadament– complicar la vida al lector de llibres que tracten temes d'altres temps, en particular si se'n dedueix algun ressò que el vinculi al

²⁷⁴ Cal assenyalar que des de la segona meitat de la dècada del 1990 han aparegut –sobretot a les universitats dels mal anomenats països del tercer món– algunes veus crítiques que aposten per superar el deconstruccionisme i altres variants postestructuralistes tan predominants als Estudis Culturals i per recuperar el sentit històric a partir d'una teoria crítica basada en un marxisme complex del qual serien precursors autors, molt diversos entre ells, com Raymond Williams, E. P. Thompson, Fredric Jameson, Terry Eagleton, Slavov Zizek o Aijaz Ahmad. Per a més informació, vegeu Eduardo Grüner, op. cit.

²⁷⁵ Pierre Bourdieu sostenia que la tendència dels mitjans de comunicació a celebrar productes comercials destinats a acabar a les seves llistes dels llibres més venuts, junt amb la intromissió reeixida dels escriptors periodistes i dels periodistes escriptors, suposa que als joves autors –i no només joves afegiríem–, ja siguin poetes, novel·listes, sociòlegs o historiadors, que publiquen en tirades de més de 300 exemplars els costaria cada vegada més publicar. Pierre Bourdieu, *Sobre la televisió*, Barcelona, Edicions 62, 1997, p. 67.

marxisme. Com va assenyalar E.J. Hobsbawm²⁷⁶ a la seva autobiografia, tot sembla indicar que a finals del segle XX es va abandonar el mode analític a favor del descriptiu.

Probablement, en una etapa com la que encarnen almenys les darreres tres dècades, que es caracteritza per la manca de perspectives de futur –si no són en forma d'un futur que no sigui sinó el present que coneixem– i que es distingeix per aquest esperit commemoratiu i la mirada nostàlgica del passat, es llegeixen més llibres d'història que mai en cap altre període de la humanitat. L'abundància de títols publicats semblaria confirmar-ho. Però, el més significatiu és que, junt amb aquest hipotètic augment del nombre de lectors, es registra una tendència regressiva quant a la difusió de treballs en què prevalgui el rigor “científic”, la mirada crítica envers el passat i, per suposat, allò que alguna vegada va tenir a veure amb la pràctica d'una història radical capaç de contribuir al canvi social²⁷⁷. Des de l'any 1989 s'ha imposat la propensió a percebre els esdeveniments històrics des d'una posició posthistòrica, teòricament allunyada d'implicacions polítiques en el present. O sigui, el passat només tindria interès per ell mateix i de cap manera es projectaria cap a l'actualitat. Per consegüent, la seva utilitat per iniciar-nos en un coneixement raonat i crític del món dels nostres dies seria molt escassa. Al cap i a la fi, aquest punt de vista comporta una mirada tan esbiaixada com pretendre fer-nos creure que l'època en què vivim estaria desvinculada de la història,²⁷⁸ i que, consegüentment, ens trobaríem en una època pòstuma amb un final feliç, de la qual caldria destacar l'abraçada (més aviat impúdica) del lliure mercat capitalista amb la democràcia liberal, quelcom que després de la crisi econòmica del 2007-2008 és totalment insostenible.

Subsegüentment, aquest horitzó, determinat per l'hegemonia dels valors impulsats pel capitalisme d'última generació, es distingiria per la convergència al seu si de tres elements que definirien el paisatge cultural. Si els imaginéssim disposats en un quadre, observariem un fons que, a causa de la seva llunyania, es fa palès com poc perceptible i comprensible; el lloc perfecte per situar el passat (la Història). Aquesta

²⁷⁶ E.J. Hobsbawm, *Años interesantes. Una vida en el siglo XX*, Barcelona, Crítica, 2003.

²⁷⁷ Como subratllava Geoff Eley al pròleg d'un dels seus llibres, les revolucions han deixat de tenir bona premsa. Els vint anys posteriors al 1989 s'han caracteritzat per la disminució de l'espai per imaginar alternatives. Potser el rebrot dels moviments antisistema contraris a la mundialització del capitalisme va ser un signe de canvi de tendència que no va fructificar. Geoff Eley, *Un mundo que ganar. Historia de la izquierda en Europa, 1850-2000*, Barcelona, Crítica, 2003, pròleg, pp. xvii-xxv.

²⁷⁸ Lutz Niethammer, “Reflexions sobre la posthistòria”, *L'Espill*, núm. 8-9, tardor-hivern de 2001, pp. 100-120.

distància seria insalvable per a qualsevol empresa que es proposés una hipotètica reconstrucció fefaent amb el fi d'arribar a cert nivell de veritat. Estaríem davant d'un terreny idoni per a la llegenda i la recreació literària; un pou de profunditat infinita al qual el filòsof podria recórrer per exemplificar les seves abstraccions. Com a contraposició a aquesta línia difusa del fons, en la secció inferior del quadre hi hauria tots aquells signes d'inadaptació a les convencions marcades per la recepta que combina màgicament democràcia i mercat. En definitiva, es tractaria d'un indret en què coincidirien des de treballadors a l'atur o amb contractes precaris a països sencers condicionats per la violència, el fanatisme religiós, l'exclusió, el subdesenvolupament econòmic i la pobresa. Constituiria un gran receptacle on anirien a parar tots aquests suposats residus, que estarien tant fora de la història com de la posthistòria. En concret, aquest darrer estadi temporal, la posthistòria, que seria el que domina actualment al primer món, se situaria al centre d'aquest quadre. Des d'una mena d'atalaia-fortalesa, que inclouria els hipotètics principis immutables de la democràcia de mercat atlàntica, els triomfadors posthistòrics observarien, amb suficiència i desentenent-se – hipotèticament– de qualsevol connotació política, la resta del quadre.

3.2.2. *Soldados de Salamina* al paisatge posthistòric

Aquesta descripció que evocava un quadre imaginari té indubtablement una correspondència amb el *Zeitgeist* que distingeix l'època de les darreres dècades i, per consegüent, ens ha estat útil per establir unes coordenades que ens guiïn en el nostre desplaçament pel context en què creiem cal situar el fenomen sociocultural que va suposar la novel·la *Soldados de Salamina*²⁷⁹, de Javier Cercas, immediatament després de la seva publicació. Sense l'existència d'aquest horitzó cultural no es podria explicar l'èxit social d'una novel·la que té com a rerefons la Guerra Civil i el franquisme.

Normalment, entre un segment considerable de la crítica literària contemporània, el que té importància en una obra és el grau en què aquesta s'ha apropiat a la “veritat literària”. Si ens cenyim a la majoria de tot el que s'ha escrit sobre *Soldados de Salamina*, sembla ser que la “veritat literària” que conté l'escriptura de Javier Cercas

²⁷⁹ Javier Cercas, *Soldados de Salamina*, Barcelona, Tusquets, 2001.

constitueix una qüestió incontestable. Assolir aquesta veritat tindria diverses motivacions, entre les quals destacarien especialment les virtuts formals de l'obra. Precisant una mica més, segons aquest parer, aquestes qualitats farien possible que el que se'ns explica a la novel·la tingui, a ulls del lector-crític, una absoluta versemblança. Per tant, la veritat dependria de l'habilitat de l'escriptor per servir-se d'estratègies d'escriptura que siguin capaces d'oferir i millorar els efectes de la veracitat. Aquesta anàlisi, en el cas de *Soldados de Salamina*, podria ser vàlida, amb una matisació obligada, –no neguem que els recursos ficcionals, en novel·les²⁸⁰ en què es barreja clarament allò real amb allò fictici tinguin la capacitat de potenciar el sentit de realitat i, així, fer més planer el camí envers la veritat– si es restringís de manera concisa a allò que afecta el text i les virtuts formals de l'obra. Però, és clar, hi ha un afora del text, per molt que els pesi als adalils del postmodernisme.

Tanmateix, l'enorme repercussió mediàtica de *Soldados de Salamina* no s'explica només perquè suposadament l'escriptor Javier Cercas hagués assolit la més que provada convicció literària. Les motivacions van molt més enllà, ja que aquest èxit sembla basar-se en la transmutació –sustentada i creada pels grans mitjans d'opinió– de la veritat literària en una veritat històrica paradoxalment monocord i indiscutible, que s'adeia molt bé al clima politicocultural hegemònic en el moment de la publicació. Per aquest motiu, pensem que cal remarcar que aquest “relat real” –així és com Javier Cercas qualifica la seva obra– s'inscrivía en aquest context cultural posthistòric a què ens hem referit. Efectivament, la novel·la, malgrat que alguns insisteixen a veure-la com un text tancat en ell mateix, sorgeix d'un espai i un temps determinats i, el que adquireix més rellevància, és que ha tingut un ressò gens menyspreable al conjunt de l'Estat espanyol –i també a nivell internacional– pel que respecta a la percepció de la Guerra Civil i el franquisme.

La nostra intenció no és analitzar ni valorar si l'autor, Javier Cercas, escriu o no una prosa de “tot a cent”, perquè es tracta d'un escriptor de pocs recursos –com cruelment afirmava Gregorio Morán al diari *La Vanguardia*²⁸¹ o perquè, fent un ús conscient d'una estratègia narrativa, l'autor, amb aquesta forma d'escriptura, que no li

²⁸⁰ Sobre la complexitat que implica barrejar allò real amb allò fictici en l'art de la novel·la és molt encoratjador l'epíleg que, en forma de nota d'autor, Norman Mailer va incloure en la seva novel·la que recorre la història de la CIA en paral·lel a diversos capítols de la Guerra Freda. Vegeu Norman Mailer, *El fantasma de Harlot*, Barcelona, Plaza & Janés, 1992, pp. 1217-1222.

²⁸¹ Gregorio Morán, “Soldadito de Plomo en Salamina”, *La Vanguardia*, 29 de març de 2003.

agradava a Gregorio Morán, el que fa és informar indirectament al lector sobre alguns dels trets distintius de la personalitat del protagonista-narrador de la novel·la. Les interioritats formals de l'obra no són banals, però, com hem assenyalat, el nostre interès rau a argüir com aquesta novel·la té clares connexions amb l'horitzó cultural mediatitzat per aquesta mistificació postmoderna anomenada posthistòria.

Al llarg de la novel·la –estructurada com un *work in progress*– planeja el fantasma d'una impossibilitat. En concret, s'adverteix entre bastidors una reflexió sobre les dificultats que comporta l'escriptura²⁸². Però, alhora, aquests contratemps semblen agreujar-se perquè l'objecte sobre el qual pretén construir el seu relat el Cercas-narrador (no confondre amb l'autor real) és un esdeveniment controvertit del passat que va tenir lloc durant la Guerra Civil. En el fons, el protagonista assegura que el seu propòsit és dur a terme una investigació –entre periodística i històrica– al voltant d'un aspecte marginal de la Guerra Civil com va ser l'afusellament frustrat del líder falangista Rafael Sánchez Mazas al santuari del Collell, que funcionava com a presó a finals de gener del 1939. Tanmateix, en el seu propòsit hi ha alguna cosa essencial: la creença que aquest esdeveniment atípic i residual, en certa forma, pot ajudar-lo a descobrir qüestions –sobretot de tipus moral– per entendre el conflicte bèl·lic. De fet, aquesta estratègia investigadora –amb moltes semblances, potser casuals, amb els mètodes de la microhistòria italiana– li serveix per centrar quirúrgicament la seva atenció a l'interior de la mirada compassiva que el milicià dirigeix sobre Sánchez Mazas quan el descobreix amagat i mort de por enmig de la vegetació del bosc, després d'haver protagonitzat una fugida desesperada sense cap rumb. En aquesta peripècia figura que el soldat republicà, segons el que va explicar *a posteriori* el jerarca falangista, l'hauria lliurat d'una mort segura no delatant-lo i permetent que fugís. La resta de la petita història es desenvolupa arran de la trobada accidental, al bosc, de Sánchez Mazas amb tres desertors del bàndol republicà, que eren de la comarca del Pla de l'Estany, i de l'auxili que va rebre d'uns pagesos de la zona. Per al Cercas-narrador –i naturalment també per al Cercas-autor– aquella sèrie de trobades fortuïtes en la frondositat del boscatge són útils per fer palès, a títol d'exemple, que fins i tot en els moments més cruentos d'una contesa civil perviuen els valors humans més nobles com l'amistat, la solidaritat i el perdó. Com a agraïment, Sánchez Mazas sembla que hauria promès als

²⁸² Jordi Ibáñez Fanés, "Ire ad plures. Soldados de Salamina", *El Viejo Topo*, núm. 179, maig de 2003, pp. 72-77.

seus salvadors i protectors (els amics del bosc) que escriuria un llibre, titulat *Soldados de Salamina*, destinat a immortalitzar aquells dies de patiment a les muntanyes que envolten el Pla de l'Estany. Com el cofundador de Falange Española no va complir la seva promesa, el Cercas-narrador s'entesta a escriure aquest llibre que ha de rescatar de l'oblit aquells actors secundaris de la història i, d'altra banda, insisteix en la seva idea que l'estudi d'aquells esdeveniments marginals no és trivial, ja que contenen alguna cosa fonamental per entendre la conflagració bèl·lica.

Norman Mailer²⁸³, un escriptor al qual tornem atès que sabia de què parlava quan es referia a la construcció de relats reals o novel·les de no ficció, afirmava que *“escribir la historia íntima de un acontecimiento en la que se hace recaer el protagonismo sobre una figura no central en tal acontecimiento, es dar lugar de inmediato a interrogantes acerca de la competencia del historiador. O, ciertamente, de la honestidad de sus motivaciones. La figura elegida resultará quizá más conveniente a sus intereses que crucial para la historia”*. És ben cert que el narrador Javier Cercas (que seria diferent de l'escriptor real, però que, sens dubte, en tractar-se d'un “relat real” alguna cosa havia de tenir a veure amb ell) es proposa, arran d'un esdeveniment no central, arribar a les intimitats més inextricables de la Guerra Civil. Si ens limitem a aquest objectiu, és evident que la novel·la té un desenllaç proper al fracàs. En principi, això no hauria d'amoïnar-nos en excés –és possible que tampoc a l'autor–, ja que els esdeveniments històrics fàctics estan al servei de l'elaboració d'un relat en què –com ja hem assenyalat– sobresurt la reflexió al voltant de les problemàtiques vinculades a l'activitat creadora de l'escriptor. Como és sabut, la novel·la és un gènere que es caracteritza per la vampirització de la resta dels gèneres literaris i, en especial, també de totes aquelles expressions narratives que es consideren no fictionals com podria ser l'escriptura de la història. De tota manera, les dades històriques que nodreixen el relat de Javier Cercas són delicades o, almenys, ho són per com es processen al llarg del text. N'hi ha prou amb fixar-se en les ambigüitats que sovintegen a la novel·la. Quins són els herois: Sánchez Mazas, els amics del bosc o el milicià? En les parts primera i segona de la novel·la, mentre es plantegen, entre altres coses, una cadena d'interrogants sobre la pertinença de valorar literàriament, en una operació de justícia històrica, els escriptors falangistes, s'entreveu un rerefons del qual podem distingir una humanització del

²⁸³ Norman Mailer, *Los ejércitos de la noche. La Historia como Novela. La Novela como Historia*, Barcelona, Anagrama, 1995, p. 69. (L'edició original nord-americana és de 1968.)

cofundador de Falange. En altres paraules, malgrat les seves indubtables responsabilitats en la confecció d'un programa d'odi envers la democràcia i els moviments reformistes i emancipadors de l'esquerra, un dels legitimadors ideològics de la sublevació militar del 18 de juliol també tindria dret a mostrar gradualment el seu rostre més humà. En aquest sentit, el calvari del Collell i l'amistat que s'estableix amb els soldats evadits apopen Sánchez Mazas a la categoria d'heroi. Més endavant, el curs de la novel·la fa que, al capítol final, perdi aquesta condició en benefici de Miralles, heroi estereotipat de la llibertat i la democràcia. Per què es donen tots aquests jocs ambivalents²⁸⁴? De vegades, sembla que l'encertat joc de paraules “fascinant feixisme”, que en el seu dia va formular Susan Sontag, trobi el seu lloc en alguns fragments del relat.

En veritat, les ambivalències i els jocs al voltant de la percepció del lector es fan presents en molts nivells i fases de la novel·la. Des de la confusió que s'arriba a crear entre personatges reals i ficticis fins a una visió del falangisme que oscil·la entre el romanticisme aristocratitzant i la crítica aferrissada, passant pel masclisme que caracteritza i domina la relació del Cercas-narrador amb la seva xicota, la Conchi. Respecte a aquesta qüestió, segurament, és desproporcionat atribuir a l'autor, com es fa des d'algunes perspectives crítiques de gènere²⁸⁵, el masclisme que exhibeix el Cercas-narrador que parla en primera persona. Tanmateix, fins i tot acceptant que estem davant d'estratègies ficcionals aplicades a un text amb el fi d'assolir un grau convincent de realitat, *Soldados de Salamina* no es pot rebre com una obra d'art autònoma estrictament parlant. El gran èxit de públic obtingut per la novel·la té molt a veure amb com l'autor utilitza el material històric i, molt especialment, amb la interpretació que es projecta de la Guerra Civil. Raymond Williams²⁸⁶ advertia sobre la rellevància d'observar en una obra literària què es diu, com es diu i des d'on es diu. Cap creació artística pot analitzar-se sense donar importància al context en què s'ha produït. Per tant, és obligat dur a terme una doble lectura d'allò que l'autor de la novel·la s'esforça a assenyalar. En concret, ens referim a la seva insistència a puntualitzar que ha confeccionat un relat real cosit a la realitat. Una afirmació que s'ha de considerar parcial i que s'hauria de complementar. En aquest sentit, cal afegir que la costura de Javier

²⁸⁴ Eva Anton, “Soldados de Salamina. Guerra y sexismo: otro ejemplo narrativo de la reacción patriarcal”, www.nodo50.org/mujeresred/cultura/soldados_de_salamina.html

²⁸⁵ *Ibid.*

²⁸⁶ Citat per Isabel Burdiel, *op. cit.*, p. 5.

Cercas s'acosta molt menys a la realitat històrica i, en canvi, sí que ho fa clarament a la realitat dels temps en què vivim, governada pels cants de cigne posthistòrics que han proclamat que l'escriptura de la història no és res més que una forma més de narrativa de ficció. D'aquí, pensem, prové la seva gran acceptació popular, atès que, amb molta probabilitat, una immensa majoria del públic ha llegit la novel·la com si es fos un llibre d'història i, per aquest motiu, creiem pertinent remarcar l'ús controvertit que fa l'autor de les fonts històriques sobre les quals fonamenta la seva novel·la. A primera vista – malgrat els elogis emesos per la crítica, potser derivats de la celebració del tema que volem exposar– el que percebem és que el llibre de Javier Cercas va afavorir la consolidació d'unes pautes socials –massa esteses en tots els circuits culturals de l'Estat espanyol– que, a l'hora d'oferir una visió de la Guerra Civil i el franquisme, s'acosten a allò que, en altres països que han patit l'opressió del feixisme, es coneix com a revisionisme. Possiblement, això va passar sense que l'autor ni tan sols s'ho hagués proposat. Algunes de les seves obres posteriors²⁸⁷ allunyen, sens dubte, l'autor de qualsevol tipus de revisionisme que minimitzi els efectes perniciosos del franquisme.

3.2.3. Memòria antifeixista, mites revisionistes i referencialitat històrica

Un símptoma de la lògica cultural que impera en societats en què predomina el sentiment posthistòric és, sens dubte, el revisionisme. A la pràctica, el revisionisme històric ha gaudit –tot i que no han de subestimar-se els efectes d'allò que vulgarment es va anomenar la segona transició aznariana– d'un escàs marge en les diferents historiografies de l'Estat que tenen com a objecte d'estudi la Guerra Civil i el franquisme²⁸⁸. En altres països, amb un passat tant o més agitat, com és el cas d'Alemanya²⁸⁹, des de la dècada del 1980 el revisionisme a l'àmbit de la història recent gaudeix d'una visibilitat gens menyspreable. Normalment els seus ideòlegs no són neonazis –d'aquests ja es coneix el seu punt de vista ple de despropòsits–, sinó historiadors que diuen pertànyer a una tradició liberal-demòcrata o, fins i tot, social-

²⁸⁷ Per exemple, *Anatomía de un instante* (2009), *El impostor* (2014) o *El Monarca de las sombras* (2017).

²⁸⁸ Sobre aquesta qüestió és molt suggerent la ressenya de *Soldados de Salamina* de Josep M. Lloró, "Ficció per a la liquidació", *L'Avenç*, núm. 265, gener de 2002, pp. 76-78.

²⁸⁹ Sergio Bologna, *Nazismo y clase obrera (1933-1993)*, Madrid, Akal, 1999, p. 45.

liberal. El seu principal senyal distintiu és que aquests autors afirmen estar situats en una posició centrada en relació amb l'extrema dreta, d'una banda, i de les posicions que es defensen des de l'esquerra, de l'altra, que pot rebre el qualificatiu de totalitària. En aquesta maniobra docta, però, bàsicament, política, la conseqüència més identificable ha estat la desvirtualització de la memòria històrica del nacionalsocialisme que s'havia erigit durant la lluita antifeixista²⁹⁰. A l'Estat espanyol, aquesta operació historiogràfica muntada amb el fi d'aconseguir una relativització de la legitimitat històrica de la memòria antifranquista –excepte alguns casos aïllats– no ha estat generada, com ja hem avançat, malgrat els múltiples matisos que existeixen per exemple en les lectures de la naturalesa del franquisme, des dels departaments universitaris d'història contemporània un cop acabada la dictadura. La peculiaritat espanyola rau en el fet que els efectes del revisionisme històric es van anar filtrant al si de la societat des de les altes esferes polítiques del tradofranquisme i, també, que cal tenir-se en compte que la cerca d'aquest suposat punt intermedi va ser una de les cartes de presentació de la classe política que va encapçalar el procés conegut com la transició a la democràcia. Per contra, a les darreres dècades la tasca exemplar, a què s'han dedicat molts historiadors, ha consistit a combatre amb el rigor i la crítica la mitologia de la Guerra Civil i de la pròpia dictadura propagada pel franquisme amb un èxit notable en els seus gairebé quaranta anys d'existència. No ha estat fàcil, i només a la darrera època han començat a tenir ressò públic els fruits d'aquest treball orientat a la comprensió del passat immediat.

Tanmateix, malgrat la tasca lloable dels especialistes en la història, el rastre del discurs oficial tardofranquista que, en nom de la reconciliació nacional, equiparava confusament els dos bàndols enfrontats pel que respecta a les responsabilitats del conflicte té, encara, una força significativa a l'àmbit social. Indubablement, aquest discurs va capitalitzar la visió del passat durant la transició²⁹¹. Una mostra ben eloqüent és la fortuna de què va gaudir el tòpic de “tots vam tenir la culpa” als anys convulsos de

²⁹⁰ Sobre la qüestió de la memòria antifeixista a Alemanya, cal ser també cauts, ja que, a l'extinta República Democràtica Alemanya, l'antifeixisme es va convertir en una memòria oficial esclerotitzada i unívoca, en què no hi havia espai per al record de l'Holocaust i altres víctimes com el poble gitano, els discapacitats o el col·lectiu homosexual. Buchenwald seria el bressol del renaixement del comunisme alemany i tots els treballadors antifeixistes i, per tant, no hi hauria responsabilitat en relació amb el nazisme. Res més allunyat de la realitat històrica. Vegeu F. Miguel del Toro Muñoz, “La memoria del Holocausto en Alemania. La memoria dividida”, *Historia Social*, núm. 65, València, UNED – IHS, 2009, pp. 87-104.

²⁹¹ Paloma Aguilar Fernández, *Memoria y olvido de la Guerra Civil española*, Madrid, Alianza Editorial, 1996.

la derogació del franquisme. Tenint en compte les amenaces reals que apuntaven a l'estabilització de la democràcia, pot entendre's, fins a cert punt, que s'imposés en aquell moment aquella tergiversació del passat. El que és més difícil d'acceptar és la pervivència dels residus de la propaganda amb voluntat de consens dels darrers anys del règim franquista transmutats a l'atalaia-fortalesa posthistòrica –de què parlàvem amb anterioritat– en forma d'un relativisme, en aparença, allunyat de la política. Per tant, no és arriscat afirmar que no ha estat difícil l'adaptació del revisionisme espanyol *avant la lettre* en el regnat finisecular del pensament feble i de la mercantilització del passat. Precisant una mica més, la nostra argumentació seria que ens trobem davant d'una interpretació *light* de la història de la segona meitat del segle XX, la qual pretén tenir com a millors cartes de presentació un caràcter obert, neutral i conciliador, quan, en el fons, el que comporta, a banda de camuflar una falsificació del passat immediat, constitueix una soscavació de la consciència sobre la qual s'edifica l'esperit democràtic d'aquest Estat divers.

El que resulta més sorprenent és que, malgrat la solvència demostrada per multitud de treballs de caràcter històric sobre la Guerra Civil i el franquisme, persisteixi la versió del franquisme sociològic, tot i que ara amb dosis d'una hipotètica sofisticació proporcionada per un conreu carrincló de la nostàlgia i l'èmfasi a promoure un sentimentalisme, en teoria, destinat a lluitar contra l'amnèsia, però que, en realitat, desperta una mirada més emotiva²⁹² que analítica del passat. Un exemple ben complaent d'aquesta tendència el vam tenir a la sèrie televisiva *Cuéntame*. Davant un panorama no només cultural, sinó també polític, d'aquestes característiques, en què predomina aquesta apropiació “feble” del passat en nom de l'assoliment d'una justícia equidistant, sobretot pel que fa a capítols violents com van ser la guerra, la revolució i la contrarevolució entre 1936-1939, la posterior postguerra franquista i la transició, la història –responent a l'afirmació de Marc Bloch– sí que, malauradament, continua estant a les beceroles. Si matisem la resposta, no es pot deixar d'esmentar que aquest estat gairebé rudimentari no es deu a la manca d'avenços en el camp investigador, tant pel que respecta a la metodologia emprada com als resultats obtinguts, sinó a les dificultats per traslladar uns progressos incontestables més enllà dels cercles acadèmics i d'un públic especialitzat. És a dir, per més que, dia a dia, sorgeixen treballs de recerca

²⁹² Carme Molinero, “Crónica sentimental y falsa memoria del franquismo”, *Historia del Presente*, núm. 1, 2002, pp. 98-100.

que aporten una quantitat colossal de dades i una millora interpretativa d'aquell període, continua sent molt complicat desbancar en el marc de l'esfera pública la versió "oficial" construïda pels sectors reformistes del règim dictatorial i els seus epígons. És més, no hem d'oblidar, com ja hem avançat unes línies més amunt, que els guardians del suposat *juste milieu* es van reforçar en el canvi de segle, gràcies a un govern central presidit per la dreta acèrrimament espanyolista amb aires modernitzadors procedents de l'Atlàntic nord. Alhora, s'ha de tenir en compte que l'estreta vigilància s'ha incrementat, en primer lloc, amb l'objectiu de contrarestar el vigor "científic" de la historiògrafa recent sobre la guerra i la dictadura que ha estat causa i conseqüència d'una segona qüestió cabdal: l'explosió d'una demanda de memòria sense precedents a l'Estat espanyol que va coincidir, evidentment, amb un fenomen més general relacionat amb el balanç i interrogants que van ser incitats per l'arribada del fi de segle al món occidental.

Aquest tipus de control de la transmissió del passat recent que hem estat esmentant és evident que no s'executa mitjançant una censura a l'antiga, lletja i amb mals modals. Tanmateix, les crides a la recuperació de la memòria històrica, a la lluita contra l'oblit, han creat un camp propici per al desenvolupament d'un conjunt de lloc comuns, políticament molt correctes des del punt de vista del pensament *mainstream* que domina el panorama cultural de l'Estat. Fins i tot, cal destacar que s'ha posat gairebé de moda parlar d'aquests temes en molts cenacles culturals i comunicacionals. En principi, aquest fenomen pot semblar positiu en un país en què l'herència del franquisme ha causat moltes llacunes en la memòria col·lectiva, especialment pel que respecta a la repressió brutal que va cimentar la raó de ser de la dictadura. De tota manera –sempre respecte al context social en general–, el que ha acabat imposant-se, fruit de la mirada posthistòrica i postheroica que preval a nivell social, és un tractament del passat que oscil·la entre un interès morbós pels esdeveniments més truculents d'aquell període i el cant de les gestes dels resistents antifeixistes amb un caire gairebé llegendari. És a dir, com si aquells homes i dones s'haguessin mogut per un impuls aventurer per sobre de tot, que avui en dia ja no tindria raó de ser en un món en què qualsevol moviment amb voluntat emancipadora o qüestionadora de l'ordre vigent constitueix un motiu per treure a la palestra les al·lusions al simulacre i a l'anacronisme. En efecte, aquests visions de la història faciliten l'augment dels índexs del que es coneix com a consum cultural –que no és el mateix que democratitzar l'accés a la cultura. ¿Però, realment contribueixen a potenciar una comprensió –que significa molt més que

un coneixement d'anècdotes— dels temps passats? Amb aquesta insistència a calibrar l'escabrositat de la violència de la guerra i de la repressió, pot passar que els interessos historiogràfics acabin desviant-se envers aquells temes que es consideri reuneixen dosis d'espectacularitat en perjudici de categories històriques veritablement explicatives com podrien ser les relacions entre les classes socials o els orígens del feixisme autòcton, per posar dos exemples. L'especialista en nazisme Tim Mason²⁹³ va assenyalar que la fixació en el racisme nazi, si bé per una banda atia la passió per conèixer el passat, alhora obstaculitzava el distanciament crític tan necessari per assolir la clarividència que ha d'anar associada amb tota recerca solvent. Tot i que també caldria recordar que des que Tim Mason va fer aquella afirmació, els avenços en els estudis sobre el nazisme han estat ingents i el racisme d'aquell règim és una important categoria analítica per explicar la naturalesa del feixisme alemany²⁹⁴.

A la pàgina 69 de la novel·la *Soldados de Salamina*²⁹⁵, el Cercas-narrador, que diu estar preparant un llibre sobre Rafael Sánchez Mazas, assegura haver llegit, a banda de molta bibliografia específica sobre l'escriptor falangista, una gran quantitat de publicacions centrades en la Falange, el feixisme, la Guerra Civil i la naturalesa equívoca i canviant del règim franquista. Per tant, el lector pot sentir-se esperançat que, a les pàgines que segueixen a aquella afirmació, trobarà reflectit tot l'esforç intel·lectual del narrador. És cert que no es tracta d'un llibre d'història, però també ho és que el text es presenta com una novel·la no ficcional i, si es té en compte la capacitat de metamorfosi del gènere novel·lístic, no seria forassenyat que el text irradiés una impressió d'estudi històric analític que ha incorporat en el seu discurs les darreres trobades “científiques” relatives al conflicte bèl·lic i la llarga tirania. Per contra, al llarg de l'obra —no passa, creiem, el mateix a la pel·lícula de David Trueba en què l'ús que es fa de les imatges documentals fa impossible treure qualsevol conclusió benèvola de l'aparell polític de la dictadura— flota, malgrat les ambivalències a que ens té acostumats el narrador, la típica visió idealitzada del falangisme primigeni, o sigui, la cançó massa escoltada i desentonada que vindria a dir que el programa “revolucionari” de la Falange prefranquista havia estat empassat i adulterat pel pragmatisme conservador del franquisme. Després dels avenços que s'han fet en el camp de la recerca històrica, ¿és

²⁹³ Tim Mason, “Què se n'ha fet del feixisme?”, *Afers*, núm. 25, 1996, pp. 475-484.

²⁹⁴ Vegeu, per exemple, Saul Friedländer, *Réflexions sur le nazisme. Entretien avec Stéphane Bou*, París, Éditions du Seuil, 2016

²⁹⁵ Javier Cercas, op. cit.

legítim continuar oferint una imatge tan allunyada de la realitat dels *camisas viejas*, tot i que sigui a l'interior d'un text literari que s'erigeix com a possible vindicador de la memòria històrica? Naturalment, no postulem que l'autor simpatitzi amb els creients de la *Revolución pendiente*. Constitueix una evidència el seu compromís sincerament democràtic a mesura que flueix l'escriptura de la novel·la. El que passa és que, a l'hora de construir el relat, el novel·lista sembla caure presoner del *Zeitgeist* posthistòric que hem esmentat i es deixa portar per un univers ple de jocs ambigus que confeccionen una trama de caràcter postmodern en què pretén introduir el lector. En conjunt, assistim a un ús teòricament imparcial dels referents històrics al servei de la construcció d'una estructura complexa narrativament parlant, tot i tenir un aire de senzillesa a simple vista. Veritablement, és un llàstima que una exhibició tan elevada de talent creatiu tingui unes conseqüències, després de llegir el text, tan poc estimulants.

En el calidoscopi postmodern no hi ha lloc per a les declaracions categòriques ni les jerarquies derivades d'un estudi raonat i, per aquest motiu, no és d'estranyar que, un cop llegida la novel·la, una de les conclusions més esteses popularment sigui que ni un bàndol era tan bo (el republicà), ni l'altre (el nacional) era tan dolent. Una vegada més, ens trobem davant la hipotètica reconciliació nacional que, como sabem, consistia en una manipulació històrica per segellar amb l'oblit la Guerra Civil. *Soldados de Salamina* no aposta per l'oblit. Ans al contrari, a nivell popular va aixecar un interès pel passat, però ho ha fet contribuint a una distorsió de la comprensió històrica en prioritzar llimar les asprors d'aquells anys convulsos en comptes de promoure una visualització de les zones de conflicte per tal d'esbrinar els punts més foscos. Aquest enfocament es fa molt palès en la manera com es construeix la peça que el Cercas-narrador considera essencial per completar el *puzzle* novel·lístic. En concret, ens referim a la memòria antifeixista encarnada en Antonio Miralles. Finalment, sembla ser que aquest personatge posseiria totes les virtuts dels veritables soldats de Salamina, és a dir, la lluita contra la barbàrie i per la conservació de la civilització democràtica.

En efecte, Antonio (o Antoni) Miralles, combatent republicà, atret en altres temps per velles utopies –molt poc especificades per cert–, exiliat a França per sempre, en les mans de Javier Cercas es converteix en el paradigma de la memòria dels vençuts. Tanmateix, el principal problema rau en que aquesta pretesa reivindicació de la

memòria, como sosté J.M. Lloró²⁹⁶, comporta una liquidació o, sent més explícits, una invitació a una nostàlgia paralitzant que no té altra direcció que el desencís. Alhora, pensem que també constitueix una petrificació idealitzada d'aquella memòria. Amb un ús abusiu de recursos molt propis de l'èpica romàntica i del drama sentimental, sense oblidar una recreació excessiva de l'ètica del *loser* –que coincideix clarament amb l'estat d'ànim del Cercas-narrador–, se situa el resistent antifeixista en un paisatge que ens remet a un passat gloriós de caràcter absolut, totalment desvinculat del present. Un paratge que, malgrat les bones intencions, mostra i reflecteix molt pobrament la diversitat i la complexitat indissociables del combat contra el feixisme, i el franquisme en particular. Tant és així que s'extreu una noció molt poc real del bàndol republicà. En aquest sentit, la figura de Miralles, concebuda com l'estendard d'uns ideals sublims i ahistòrics, només contribueix a augmentar la mistificació acrítica de la contesa bèl·lica.

En cap moment –ni que sigui en forma de soroll de fons– tenim notícies de les contradiccions i les lluites internes en què es van veure involucrades les formacions de l'esquerra o, posem per cas, les discrepàncies entre la Generalitat republicana i el govern de la República. En definitiva, els herois i les seves gestes formarien part d'un passat percebut com un terreny mític i deixarien d'encaixar en la nostra època i la nostra manera de viure, ja que les motivacions de les seves conductes haurien desaparegut. Recordem que el passat s'observa des de l'atalaia de la posthistòria. No estaria de més que els lectors de *Soldados de Salamina*, si persisteixen en el seu interès per les intimitats de la resistència antifranquista, s'acostessin al llibre *El soldat de Pandora*, de l'historiador Ricard Vinyes²⁹⁷, un model magnífic d'història narrativa, que no deixa de banda l'anàlisi, malgrat que gairebé totes les seves pàgines transpuen una gran emotivitat. En canvi, en el cas de *Soldados de Salamina*, l'eficàcia literària que aconsegueix Javier Cercas amb aquest esquematisme emocional comporta, per contra, una deshistorització de l'antifeixisme i una lloança grandiloqüent d'un conjunt de valors, per altra banda molt característics de la posthistòria o del fi de la història, com són la llibertat i la democràcia. Això està molt bé, però com ens adverteix l'experiència pública, aquests valors generalment els assumeix tot l'espectre polític sense fer massa atenció al seu veritable significat i, fins i tot, els poden adoptar aquells que no hi creuen per acabar destruint-los.

²⁹⁶J.M. Lloró, op. cit.

²⁹⁷ Ricard Vinyes, *El soldat de Pandora*, op. cit.

L'historiador francès Antoine Prost²⁹⁸ indica que la història es construeix contra la memòria. Basa la seva argumentació a sostenir que la feina dels historiadors consisteix a dur a bon port la trama d'una estructura fonamentada en fets i dades contrastables per tal d'arribar a comprendre i donar sentit al passat. La memòria, per tant, seria quelcom molt més imprecís i dependria de les inclemències del pas del temps, les quals li atorgarien un estat permanent de fragilitat. D'aquesta manera, a través d'aquesta inconsistència s'escorrerien i adquiririen acceptació popular les concepcions llegendàries i mitològiques dels temps pretèrits. Si tenim en compte aquesta perspectiva, la manca més visible de *Soldados de Salamina* és que ha transcendit com una obra literària amb pretensions d'assolir una reparació de la memòria històrica. Quelcom molt difús, sens dubte, ja que en el relat real només es perceben petits indicis d'aquesta reparació que sembla ser que hauria de tenir amb l'aportació d'arguments que nodrissin i enfortissin la memòria. Ens hem referit ja als excessius estereotips i tòpics que pesen sobre el desenvolupament del text.

En conclusió, pensem que l'esmentada reparació –per dur-se a terme– hauria comportat una operació realitzada des de la història o des d'aquella escriptura ficcional que incorpora, en el procés creatiu –al cap i a la fi, la novel·la es caracteritza pel seu transformisme–, les formes i els mètodes de la història. Quan això passa, les emocions ocupen un lloc complementari o, com a molt, paral·lel als continguts històrics tractats sobre els quals s'edifica el relat. Aquesta afirmació no significa que proposem una narrativa literària exempta de sentiments. La clau de la qüestió rau en la mesura que el sentimentalisme enfosqueix i simplifica l'aprenentatge històric que es pot extreure de la lectura. Per tant, *Soldados de Salamina*, amb tots els seus mèrits artístics que no són pocs, és una oportunitat perduda per promoure una comprensió més exacta del passat recent, ja que el relat, que es proposa com a no ficcional, es converteix, paradoxalment, en una agressió a la història. Això passa perquè la barreja del món imaginari amb els esdeveniments fàctics comprovables no aconsegueix una intensificació d'allò real²⁹⁹, sinó que l'artificiositat aflora arreu, i el sentit històric es perd pel camí que ens porta fins a l'excessivament romantitzat personatge d'Antonio Miralles. Amb el potencial creador de la literatura i l'excel·lent base empírica aportada per les nombroses investigacions històriques sobre el període i de la qual es podia haver servit amb més

²⁹⁸ Antoine Prost, op. cit., pp. 120-124.

²⁹⁹ Norman Mailer, *El fantasma de Harlot*, op. cit., p. 1221.

rendibilitat el novel·lista, és una llàstima que aquest “relat real” no hagi contribuït a la divulgació d’allò que Paul Ricoeur³⁰⁰ anomena el treball per una memòria justa, en aquest cas de la Guerra Civil i el franquisme. És dolorós veure com una obra literària – d’una força innegable– va col·laborar, en el moment de la seva màxima divulgació, a deixar a les beceroles els avenços investigadors experimentats fins a aquells anys de principis del present segle al camp dels estudis històrics. Sobretot, si es té en compte la bona acollida que va tenir la novel·la en el terreny de la comunicabilitat social. Tal plegat, ens agradi o no, no ha de semblar-nos insòlit en aquests temps mal definits com a posthistòrics, en què tan bé s’acobla la mirada encotillada del passat recent, presonera de la sensibleria, l’entreteniment i l’admiració per les proeses d’uns herois literaturitzats i despolititzats.

Per últim, un breu comentari per tal de fer palesa la nostra inquietud sobre una qüestió que manté un relatiu lligam amb *Soldados de Salamina*. En concret, en sintonia amb l’onada de banalització del passat, ha sortit a la superfície una visió de la Guerra Civil –per cert bastant estesa entre creadors cinematogràfics i escriptors– que es basa en la idea d’equiparar-la amb el *western* nord-americà, entre altres coses, pel seu atractiu romàntic. Els que sostenen aquesta opinió farien bé de reflexionar sobre el que significa el *western* com a artefacte cultural als Estats Units. A banda d’unes poques excepcions, que han estat prou audaces per subvertir el propi gènere (pensem per exemple en la pel·lícula *La puerta del cielo* de Michael Cimino), el *western* constitueix –a banda d’un gran negoci a l’època clàssica de Hollywood– una de les idealitzacions i tergiversacions més grans que s’han donat mai en la interpretació del passat d’un país. Sense oblidar la seva eficàcia contrastada quant a la transmissió, a nivell mundial, d’uns valors de comportament caracteritzats pel masclisme, el racisme i un patriotisme obsolet, que encara actualment conformen la carcassa de la imatge més tòpica dels Estats Units. Coneixent aquests antecedents, pensem que seria una veritable llàstima que, en nom d’un art cada vegada més proper a la cultura del lleure, s’acabés imposant a l’àmbit de la creació artística i literària tal distorsió de la història recent de l’Estat espanyol. L’art – la bona literatura en aquest cas– que es duu a terme a partir de la feina amb materials històrics, no com a diversió, sinó per aconseguir una transcendència social i moral pel que fa a la visió d’aquell passat, no pot perdre de vista que la història és, com afirma

³⁰⁰ François Dosse, “El moment Ricoeur”, *L’Espill*, núm. 8-9, 2001, pp. 34-52.

Fredric Jameson³⁰¹, allò que fa mal, plena de desitjos no aconseguits i limitacions tant individuals com col·lectives. A *Soldados de Salamina*, malgrat les insuficiències que hem assenyalat, s'entreveuen, efectivament, espurnes d'aquesta constatació.

3.3. El projecte del Museu Memorial de l'Exili (MUME). Un exemple de dispositiu memorialitzador per mitjà de la història

El desembre del 2007 s'inaugurava a la Jonquera (Alt Empordà), molt a prop de la ratlla fronterera, el Museu Memorial de l'Exili (MUME). Ha transcorregut ja més d'una dècada des d'aquell moment inaugural, i en aquest subcapítol sobre propostes de patrimonialització del passat recent volem fer una descripció de les accions realitzades durant aquest període per aquest equipament, que continua sent un dels pocs espais de construcció de ciutadania, a partir del treball combinat entre la historització i la memorialització, que existeixen ara per ara. Alhora, la nostra intenció és posar sobre la taula una avaluació crítica d'aquesta ja dilatada trajectòria. En aquest balanç es tindrà en compte quin lloc ha anat ocupant en la recuperació de la memòria de l'exili republicà i, sobretot, amb quins instruments s'intenta dur a terme aquesta empresa. Al llarg del text s'abordaran el paper dels testimonis en la conformació del patrimoni del museu, la vigència en el temps de l'exposició permanent, l'activitat divulgativa i dinamitzadora mitjançant el servei educatiu i la seva relació amb l'espai geogràfic circumdant, així com la programació d'esdeveniments culturals. D'altra banda, si bé el museu s'inscriu en l'àmbit del procés que es coneix com a "recuperació de la memòria històrica", s'intentarà traçar unes línies explicatives sobre quelcom que resulta obvi en el convuls món contemporani. És a dir, què vol dir treballar al voltant d'una temàtica tan candent com l'exili en una àrea geogràfica transfronterera, alhora que s'esbossaran algunes de les projeccions de futur d'aquest equipament memorialitzador, gairebé únic al conjunt de l'Estat espanyol.

³⁰¹ Citat per Perry Anderson, *Los orígenes de la posmodernidad*, Barcelona, Anagrama, 2000, p. 106.

Detall de l'exposició estable del MUME, (Foto MUME)

3.3.1. La memòria democràtica com a assignatura pendent i la reactualització contínua de l'exili

Sens dubte, els esdeveniments històrics ocorreguts al segle XX i a les dues primeres dècades de l'actual certifiquen de manera fefaent que l'exili i l'emigració s'han convertit en la gran experiència humana de la nostra època³⁰². En aquest sentit, en un centre com el MUME, malgrat tenir una forta connotació històrica com habitualment correspon als anomenats museus de memòria, és evident que el seu eix temàtic, l'exili republicà, el situa, pels paral·lelismes amb l'actualitat dels grans desplaçaments forçosos de població, al centre de les problemàtiques culturals i sociopolítiques del present. De fet, tal com estipula l'ICMEMO (Comitè Internacional per a Museus en Memòria de les Víctimes de Crims Públics), el MUME no seria necessàriament un

³⁰² Marc Augé, *La comunidad ilusoria*, Barcelona, Editorial Gedisa, 2012, p. 41.

museu d'història, sinó que més aviat caldria considerar-lo com un dispositiu que dona tanta importància a la divulgació dels esdeveniments del passat com a la creació d'un discurs amb forts vincles amb el present.

Efectivament, la transferència de coneixements sobre la Guerra Civil espanyola, el franquisme i, especialment, l'exili republicà no limiten la funció del centre com a generador de debat i de reflexió crítica que poden ser útils en el moment present. Per contra, no és gens trivial afirmar que en aquest cas la prospecció en el passat recent no consisteix només en una mera lliçó d'història, sinó que pot comportar una lliçó de cara al futur. D'una banda, això és així perquè a l'Estat espanyol, a l'àmbit dels museus, perviu encara un retard endèmic quant al tractament normalitzat del que hauria de ser una veritable recuperació de la memòria democràtica. No existeix, com és sabut, un museu estatal sobre la Guerra Civil que abordi de manera completa i complexa un esdeveniment històric amb tanta incidència i transcendència fins als nostres dies³⁰³. És més, ens trobem davant el despropòsit de l'existència, fins i tot amb aportacions econòmiques de l'Estat, d'un monument com el Valle de los Caídos que no és altra cosa que la personificació sense embuts de l'apologia del règim franquista. Matisant, també caldria dir que en alguns dels museus d'història militar³⁰⁴ hi ha una secció dedicada a la Guerra Civil. Normalment, aquesta tipologia de centres museístics ha anat modificant el seu discurs segons la conjuntura històrica al llarg dels anys. O sigui, que de l'exaltació dels vencedors als anys dictatorials es va passar, a l'etapa de la transició a la democràcia, a la configuració d'una lectura asèptica, en què el conflicte hi és gairebé absent i, sobretot, deixant de banda si són adequades o no les propostes museogràfiques, s'eviten a propòsit els debats sobre el que s'ha anomenat "memòria històrica" des de l'inici del present segle.

En general, des de l'àmbit museístic es projecta una visió fragmentària del que ha estat l'esdeveniment angular del segle XX a l'Espanya diversa i plurinacional. Precisament, aquesta diversitat territorial i identitària, si bé pot ser un factor que dificulta la possibilitat de produir un relat consensuat sobre el passat, també és cert que

³⁰³ Mari Carmen Rodríguez, "Usages politiques des passées traumatiques en Espagne : muséohistoire de la Guerre Civile", dins Frédéric Rousseau (dir.), *Les présents des passés douloureux. Musées d'histoire et configurations mémorielles. Essais de muséohistoire*, París, Michel Houdiard Éditeur, 2012, pp. 269-303.

³⁰⁴ Mari Carmen Rodríguez, "Du musée de la guerre à la guerre au musée. Quelques cas inédits de narrations franquistes", dins Julien Mary i Frédéric Rousseau (dir.), *Entre Histoires et Mémoires. La guerre au musée. Essais de muséohistoire (2)*, París, Michel Houdiard Éditeur, 2013, pp. 82-96.

ha obert el camí per trencar amb un immobilisme estatal alarmant, el qual ha permès a la darrera dècada elaborar, a l'àmbit públic, relats historicomemorials alternatius centrats, en principi, a assolir la veritat i a executar polítiques amb voluntat reparativa. Per dur a terme aquesta tasca, a zones com Catalunya, s'han utilitzat diversos instruments. Tal com ja ens hi hem referit amb antelació, des de l'aprovació d'una llei pròpia de memòria (Llei del Memorial Democràtic, octubre del 2007) a l'impuls, amb els seus alts i baixos, d'una Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica. En aquesta xarxa, el MUME, des de la seva obertura el febrer del 2008, ha jugat un paper rellevant com a espai de referència pel que respecta a les temàtiques relacionades amb la frontera i l'exili.

En primer lloc, cal ressaltar que la seva naturalesa museística ha trencat amb el discurs suposadament neutral en relació amb el conflicte civil armat tan predominant encara, com s'ha assenyalat, en infraestructures museístiques estatals. Al MUME no hi ha un to de condescendència reconciliadora. Més aviat qui recorre el sentit de la visita de l'exposició permanent es troba amb un discurs marcadament antifranquista i filodemocràtic. Tanmateix, no es tracta d'un militantisme bast i sense fonament. El propòsit primordial és teixir una contramemòria que reculli el cúmul de lluites contra la dictadura franquista i que posi en valor els moviments i actituds a favor de la democràcia i els drets humans. La contramemòria és la memòria dels vençuts, en què l'exili ocupa un lloc preeminent. O sigui, el dispositiu museístic adopta un caràcter reivindicatiu però també inclusiu, ja que es pretén incorporar en els discursos públics que conformen l'imaginari col·lectiu la rellevància d'un passat esbiaixat.

En definitiva, pel que respecta concretament al MUME, en el transcurs de gairebé deu anys d'activitat s'ha anat aconseguint que l'equipament contribueixi a la consolidació del coneixement de l'exili republicà com a memòria pròpia del país, d'importància cabdal. De tal manera que ha fet possible la “desprivatització”³⁰⁵ de memòries personals que havien romàs recloses, de vegades per la por interioritzada dels qui foren vençuts i altres a causa de la indiferència social respecte al passat que va regnar durant molt temps després de la transició a la democràcia. Indubablement, formar part d'aquest engranatge ha comportat que el MUME es pugui considerar un dispositiu

³⁰⁵ Luz Maceira Ochoa, *Museo, memoria y derechos humanos: itinerarios para su visita*, Bilbao, Universidad de Deusto, 2012.

amb un alt caràcter pedagògic. Restituir i reconèixer la memòria de l'exili republicà significa també aportar una mirada autocrítica i reflexiva sobre les vicissituds pretèrites d'una societat i alhora ser una eina útil per actuar en el propi present. Drets humans i valors democràtics haurien de ser indissociables de les societats avançades, i una manera de reforçar-los és recolzar-se en el coneixement històric rigorós. Aquesta és la tasca més complicada en el camp de la memòria, no poques vegades farcida de discursos militants o contaminada per patrons hegemònics com seria el cas del paradigma de la víctima que ha fet, justificadament, tanta fortuna en el cas de la Shoah i que no sempre, como és lògic, es pot traslladar a totes les realitats històriques. En el cas de l'exposició permanent del MUME, alguns analistes³⁰⁶ addueixen que detecten en la posada en escena un cert mimetisme del model de la Shoah, el qual no acabaria d'encaixar en la realitat exílica republicana. És cert que costa sostreure's davant la grandesa del sistema memorialístic estructurat al voltant de la Shoah. Tanmateix, aquesta circumstància no desmereix l'aposta del MUME pel foment d'un compromís cívic centrat tant en la dignificació de l'exili republicà com en la promoció d'una interpretació de l'exili com un fenomen essencial per comprendre els grans reptes que plantegen el present i el futur.

Aleshores, d'altra banda, cal assenyalar que el MUME no ha actuat durant aquest període al marge del que va deixar escrit, a finals del segle XX, Edward W. Said³⁰⁷. Amb encert, l'intel·lectual palestí venia a dir que l'esdeveniment únic i més important de les darreres dècades havia estat l'enorme migració humana com a conseqüència d'un món en permanent agitació. Guerres, processos descolonitzadors i neocolonitzadors, revolucions polítiques, implantació de règims polítics despòtics i repressors, enfrontaments identitaris i religiosos, així com fets devastadors com la fam i les conseqüències de desigualtat cròniques han estat i són les principals causes d'un flux constant de moviments forçats de població. El resultat de tot plegat és que, a l'inici del segle XXI, les xifres de persones refugiades i desplaçades no han deixat d'augmentar. Tot i que, tal com hem subratllat, a Catalunya i al conjunt de l'Estat espanyol l'exili forma part del nostre patrimoni històric amb moltes mancances encara per resoldre des de l'àmbit memorialístic, és també irrefutable que l'exili com a problemàtica global contemporània ha passat a ser una presència fixa a les nostres vides.

³⁰⁶ Marin Carmen Rodríguez, "Du musée de la guerre à la guerre au musée...", op. cit.

³⁰⁷ Edward Said, *Reflexiones sobre el exilio*, Barcelona, Editorial Debate, 2005.

A les portes d'Europa continuen amuntegant-se desenes de milers d'éssers humans desarrelats, errants, moltes vegades clandestins i exclosos, que viuen tenallats entre el que han deixat enrere i un present marcat per la inadaptació a un lloc i a una realitat que no reconeixen com a propis. Les conseqüències d'aquestes situacions, com no pot ser d'una altra manera, són l'aparició de múltiples disfuncions de caire psicològic i social a nivell personal que, sovint, tenen també una translació en les memòries col·lectives que erigeixen les comunitats exiliades. Privacions que, igualment, pateixen els suposats migrants per motius econòmics. Concedir una condició exílica a la migració en general significa, d'acord amb alguns corrents interpretatius³⁰⁸, donar, tal i com es mereix, un contingut polític a allò que s'ha convertit en una normalitat inadmissible. Davant aquest ordre mundial governat pel caos i el desequilibri, els refugiats polítics actuals i els migrants per raons econòmiques o mediambientals s'han convertit també en subjectes a tenir en compte des del MUME. D'alguna manera, del passat de la Guerra Civil i l'exili republicà es poden extreure analogies comparatives amb l'època actual, però el més important és que el coneixement dels patiments dels nostres conciutadans pot ajudar a crear sentiments d'ajuda i empatia envers aquelles persones que ara pateixen els estralls de l'exili.

Resumint, podríem dir que el MUME, seguint els principis del que s'ha anomenat els nous museus de societat³⁰⁹, adopta el caràcter d'un instrument que s'ubica al centre de problemàtiques ben candents. D'una banda, el centre museístic juga un paper rellevant en l'àmbit del desenvolupament de polítiques públiques de memòria i, de l'altra, ocupa un lloc significatiu en un debat que, a l'Estat espanyol, segueix viu i irresolt. De l'altra, si ens cenyim a les crisis humanitàries que no s'aturen a causa de la interminable llista de conflictes armats que assolen el planeta, la temàtica gairebé monogràfica del museu el situa en l'eix de problemàtiques d'ordre polític i cultural extremadament vigents. Vegem, en definitiva, com en aquest dispositiu memorial patrimonialitzador, al llarg de ja més d'una dècada, el passat recent és convocat en el present no només per prendre consciència de les arrels democràtiques de la societat en què vivim, sinó també, a partir de l'exemple d'aquests esdeveniments pretèrits, tenir eines per configurar una guia d'orientació. És a dir, un mapa cognitiu que permeti

³⁰⁸ Alexis Nouss, *La condition de l'exilé*, París, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 2015.

³⁰⁹ Xavier Roigé, Jusèp Boya i Gabriel Alcalde, "Els nous museus de societat: redefinint models, redefinint identitats", dins Xavier Roigé, Jusèp Boya i Gabriel Alcalde (ed.), *Museus d'avui. Els nous museus de societat*, Girona, ICRPC, 2010, pp. 155-195.

establir comparacions i avaluacions crítiques i que sigui un marc que ens doti per actuar solidàriament envers els més febles i desemparats com generalment és el cas dels exiliats. A continuació analitzarem què s'ha fet durant aquest període tenint en compte el com, sense oblidar les perspectives d'actuació que té l'equipament en el futur.

Imatge d'una visita a l'exposició estable del MUME (Foto MUME)

3.3.2. Descripció valorativa d'algunes experiències dutes a terme pel MUME a l'escenari transfronterer

Abans de desenvolupar aquest epígraf, cal fer un aclariment sobre l'ús del vocable transfrontera. En efecte, el MUME està situat al principal pas fronterer entre l'Estat espanyol i el francès. L'any 1939, tenint en compte el procés final de la Guerra Civil espanyola i un context internacional agreujat per la tensió entre les diverses potències europees, es tractava d'una frontera gairebé impermeable. De fet, aquesta va ser una de les raons de les moltes dificultats que van haver d'afrontar els milers de refugiats republicans. Avui en dia, al contrari, almenys els ciutadans europeus es troben en una situació molt més favorable. En efecte, el marc institucional de la Unió Europea ha permès la creació d'àrees de desenvolupament econòmic i cultural concebudes com a

euroregions fonamentades en les transaccions preexistents derivades de la condició fronterera. Per exemple, pel que respecta al MUME, de forma més immediata geogràficament, des del 2004 hi ha una zona que inclou l'Aragó, Catalunya, les Illes Balears i la regió francesa d'Occitanie-Méditerranée, la qual conforma l'Euroregió Pirineus Mediterrània. Alhora aquesta gran regió té les seves subàrees i una d'aquestes seria l'espai català transfronterer. Precisament, seria en aquest indret, que inclou el nord de tota la demarcació de Girona i el departament francès dels Pirineus Orientals, on han romàs de forma més feaent les rastres materials i immaterials del moment històric del gran èxode republicà.

D'aquesta manera, rebaixades les funcions tradicionals de les barreres físiques frontereres tan presents a l'esperit dels estats nació³¹⁰, es podria assenyalar que s'han creat condicions que afavoreixen l'inici de nexes de col·laboració diversos a les zones frontereres que estimulen, lògicament, el despertar d'un passat comú, amb les seves avinences i desavinences. En aquesta acció col·laborativa poden sorgir capítols del passat de gran transcendència i impacte que han deixat seqüeles inesborrables en aquests territoris. Un cas ben palès és l'exili republicà a la nostra zona de treball, al qual caldria afegir els efectes col·laterals de la Segona Guerra Mundial. En conseqüència, aquesta àrea fronterera pot convertir-se en un espai de memòria excepcional a causa de la seva densitat històrica. Un laboratori territorial que, a través d'intervencions memorials i de musealització patrimonial, serveix per mostrar, analitzar i repensar les repercussions de la convulsa història europea del segle XX. En aquesta forma d'actuar a l'àmbit de la recuperació del patrimoni historicomemorial, el MUME ha maldat sempre per trobar un espai propi i pererigir-se en una referència a l'àmbit dels centres dedicats a la restitució de la memòria. Aquesta àrea catalana transfronterera associada amb l'exili es caracteritza per estar marcada per una forta empremta de la terciarització i el turisme de masses. Fenòmens, sens dubte, que dilueixen els vestigis de l'herència històrica al territori. No sembla fàcil crear les condicions per treure a la llum un passat recent com l'exili, el qual, a causa de la precarietat en aquest tipus de circumstàncies, a penes deixa un rastre tangible. Coneixedors d'aquest handicap, el MUME, junt amb altres agents d'aquesta àrea liminal, intenta que la comprensió d'aquest passat es plasmi al territori, ja sigui mitjançant la instal·lació de senyalitzacions memorials o bé amb la realització

³¹⁰ Joan Nogué, "Les fronteres i el nacionalisme", dins Jordi Domingo i Coll i Lluís Mallart i Casamajor (ed.), *A l'entorn de la frontera*, Barcelona, Oikos-Tau, 1997, pp. 27-38.

d'activitats que superin la divisió fronterera. L'objectiu és activar vincles entre diferents agents compromesos amb la socialització d'una memòria crítica europea sustentada en la història com a eina de coneixement.

La forma de dur a terme aquesta empresa s'expressa en l'aposta per la concepció d'aquesta zona fronterera com un paisatge cultural i semiològic³¹¹ dels rastres de l'exili republicà. És a dir, entenent que la lectura del paisatge pot permetre una representació que ajudi a comprendre el que va significar l'exili republicà, quelcom que no és tan senzill de dilucidar en una zona que es caracteritza per la superposició heterogènia de realitats històriques, socials, econòmiques i culturals entre les quals l'exili és un estrat més de l'espèc palimpsest transfronterer. És, en conseqüència, un paisatge cultural i emocional complex, que està integrat per components naturals, etnogràfics, memorials i vestigis tangibles i intangibles, en què, amb tècniques de recordació, és factible potenciar la visualització d'un patrimoni vinculat a l'exili i a històries de frontera durant la Segona Guerra Mundial i la llarga pervivència del franquisme.

El que s'anomena, doncs, àrea catalana transfronterera, des de l'any 2008 amb l'actuació del MUME com a eix de referència en qüestions memorials –i també des de finals del 2015, duent a terme un paper semblant, amb el Mémorial du Camp de Rivesaltes com un altre dels vectors essencials– ha estat possible, a partir d'aquests *sights* o nodes, establir itineraris territorials que recullen la complexitat dels processos històrics i culturals a partir d'un esdeveniment d'impacte³¹² com va ser el pas per la frontera de gairebé mig milió de persones entre finals de gener i principis de febrer del 1939. D'aquesta manera, fent balanç del que s'ha comentat fins ara, el repte d'aquest equipament ha estat i segueix encara sent aconseguir que llocs històrics com Argelers, Elna, el Barcarès, Cotlliure, Ribesaltes, Perpinyà, la Jonquera, el Pertús, Portbou, Agullana, la Vajol o Figueres, per citar els més significatius, acabin formant una mena de paisatge mnemònic³¹³, en què les referències geogràfiques –muntanyes, passos

³¹¹ José Antonio Donaire, *Turisme cultural. Entre l'experiència i el ritual*, Bellcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la, 2008.

³¹² J. A. Donaire, op. cit.

³¹³ Raphael Samuel, *Teatros de la memoria. Pasado y presente en la cultura contemporánea*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008, pp. 9-68.

fronteres, colls, camins i senders, platges, etcètera.– es converteixin en una brúixola simbòlica per trobar algunes de les arrels de la memòria democràtica del present.

El MUME s’ha erigit al llarg d’aquest temps en un centre que ha intentat que el seu entorn més immediat formi part també de la seva trama museogràfica. O sigui, ha actuat com una estratègia “expansionista o difusa³¹⁴” que va més enllà de les parets de l’edifici i que inclou la posada en valor d’aquest territori que hem anomenat espai català transfronterer. Què s’ha fet en aquest espai des de la perspectiva patrimonial i memorial? Si només s’haguessin invocat de manera buida paraules clau com memòria, commemoració, identitat, víctima o testimoni, potser s’hauria creat algun bon eslògan³¹⁵ pseudopublicitari, sovint propici a ser utilitzat de manera banal en l’àmbit del partidisme polític. Per contra, sense deixar de banda la faceta memorialista, el MUME ha optat per una feina arrelada en els fonaments de la recerca històrica i en el potencial pedagògic de la sensibilitat que pot aportar el vessant artístic de moltes de les propostes realitzades. Per tant, transferència de coneixement i conscienciació democràtica, una barreja que ha esdevingut la base del que s’anomena “turisme de memòria”, el qual vindria a representar una pràctica turística que incita el públic a explorar els elements patrimonials posats en valor per així extreure’n tot l’enriquiment cívic i cultural que proporciona la referència al passat³¹⁶.

3.3.2.1. La dinamització de l’equipament: la programació cultural temporal

A continuació, s’exemplificarà i es descriurà encara que sigui sucintament algunes de les activitats expositives que es considera que condensen millor quin ha estat l’esperit cultural i patrimonialístic (en el sentit de restitució d’un patrimoni en vies de desaparició) del MUME. L’exemple serà útil per oferir una imatge diversa i complexa d’una política expositiva que ha ofert l’oportunitat de dur a terme una seixantena d’exposicions temporals a la sala principal dedicada a aquestes activitats i una vintena de mostres a l’espai “Art i memòria. Propostes artístiques contemporànies”. Veurem, doncs, seguint un relat cronològic i prenent com a base alguns d’aquests treballs, quines

³¹⁴ Ersilia Alessandrone Perona, “La présentation de la Résistance et la déportation en Italie : mémoires, opinion, politique à la fin du XXe siècle”, dins Jean Yves Boursier (dir.), *Musées de guerre et mémoriaux*, París, Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme, 2005, pp. 113-123.

³¹⁵ François Hartog, *Croire en l’Histoire*, París, Flammarion, 2013, pp. 37-108.

³¹⁶ François Cavaignac i Hervé Deperne, “Les Chemins de mémoire. Une initiative de l’État”, op. cit.

han estat aquestes línies expositives rellevants per al dinamisme de l'equipament i que han fet possible establir nombrosos llaços institucionals, sobretot transfronterers.

A principis de l'any 2009, el MUME va inaugurar l'exposició "Febrer 1939. L'exili dins la mirada de Manuel Moros". Fruit d'una recerca duta a terme per l'historiador Gregory Tuban³¹⁷, amb el suport de l'Ajuntament de Perpinyà, el Consell General del Departament dels Pirineus Orientals i el Consell Regional del Languedoc-Roussillon, el MUME, en el marc transfronterer que s'ha evocat, va col·laborar en la producció d'aquesta exposició i d'altra banda la va incloure en la seva programació d'activitats culturals. Va representar una oportunitat per presentar a l'àmbit de l'Estat espanyol una obra fotogràfica sobre el pas dels refugiats republicans per la frontera que era pràcticament inèdita. Efectivament, un pintor aficionat a la fotografia, Manuel Moros, que vivia l'any 1939 a Cotlliure, havia deixat un important llegat visual d'aquell moment dramàtic al part fronterer entre Portbou i Cervera. La connexió entre institucions d'ambdues bandes dels Pirineus va fer viable donar a conèixer un fons fins aleshores pràcticament desconegut per al gran públic. Una missió d'aquest tipus és el que dona sentit a un equipament com el MUME. I, sobretot, és el que dona sentit a una ubicació geogràfica sobre el mateix terreny històric on van tenir lloc aquests importants esdeveniments. De la Leica de Manuel Moros es conserven un centenar i mig d'imatges que ja formen part de la memòria gràfica dels primers moments de l'espera de l'obertura de la frontera francesa a finals de gener del 1939 fins que es va desencadenar el gran èxode de refugiats durant els primers deu dies de febrer. Infants desemparats, dones i homes esgotats i militars vençuts són els protagonistes d'unes fotografies que també mostren, per exemple, els inicis de la creació del camp per a refugiats d'Argelers.

Uns mesos abans, l'estiu i la tardor del 2008, el MUME havia exposat respectivament les mostres "Israel-Lebanon, 2006" i "Ausencias". En aquest cas es proposava la generació d'un vincle amb altres realitats afectades per les violències polítiques. Concretament, l'exposició "Israel-lebanon 2006", amb obres de Heidi Levine, Ziv Koren, Michael Robinson Chavez i Stephanie Sinclair, proposava una incursió en un conflicte recent en aquells moments com va ser la invasió del sud del Líban per part d'Israel. Fruit d'un contacte amb el centre fotogràfic War Photo Limited, amb seu a Dubrovnik (Croàcia), es van poder veure al MUME les obres de quatre

³¹⁷ Grégory Tuban, *Février 1939. La Retirada dans l'objectif de Manuel Moros*, op. cit.

fotoperiodistes molt reconeguts internacionalment per les seves col·laboracions a mitjans de premsa com *Time*, *Newsweek*, *Stern*, *Chicago Tribune*, *Paris Match* o *Washington Post*, entre altres. En general, les imatges feien palès el patiment de la població civil, el dolor de la guerra i les vivències quotidianes als bàndols enfrontats, sense oblidar les vicissituds dels soldats mobilitzats capitalitzats per l'estrès, la por i el desassossec. Amb poc més d'un centenar de fotografies s'oferia una visió desmitificadora dels conflictes armats. Si bé la incursió en les problemàtiques del Pròxim Orient oferia una mirada visual exhaustiva de la realitat de la guerra, per una banda l'exposició "Ausencias" del fotògraf Gustavo Germano, amb un discurs més conceptual, il·lustrava 14 casos concrets de persones desaparegudes víctimes de la dictadura militar argentina (1976-1983) posant precisament l'atenció en el buit del camp visual arran de la desaparició física d'aquelles persones. Aquesta exposició, produïda per la Fundació Casa Amèrica de Catalunya, s'inclouïa en aquesta línia del MUME de treballar, a partir d'alguns episodis capitals del passat immediat, la visió comparativa i empàtica amb altres situacions històriques afectades per la conflictivitat política i la violació dels drets humans.

Sens dubte, l'expressivitat artística com a factor testimonial i, alhora, com a instrument per apre(h)ndre les condicions vitals de l'exili i de fenòmens adlèters com són, malauradament, la gran diversitat de violències polítiques a què són sotmesos els individus ha estat un dels punts forts de la programació expositiva del MUME. N'és un exemple l'exposició "Els diaris de Josep Franch-Clapers"³¹⁸, inaugurada l'estiu del 2009. A partir d'una obra pictòrica, que va veure la llum en el context difícil dels camps d'internament de França i de la posterior ocupació alemanya durant la Segona Guerra Mundial, es posava de manifest que el dibuix també va ser una eina eficaç per reflectir i registrar una quotidianitat plena de dificultats. La mostra oferia l'oportunitat de veure l'obra testimonial del pintor Josep Franch-Clapers, ell mateix refugiat republicà, realitzada in situ en el seu pas pels camps de Sant Cebrià i Gurs, així com la seva estada en un Grup de Treballadors Estrangers a Saint-Rémy-de-Provence. Es tractava d'un veritable arxiu visual, un quadre d'època i de llocs construït des de la plasticitat de la pintura, però que tenia una gran connexió amb el que es coneix com a literatura

³¹⁸ Catàleg de l'exposició: amb textos introductoris de Pere Parramon Rubio, Montserrat Prudon-Moral, Maria Lluïsa Faxedas Brujats i Roberto Forniés Alaiz, *Els diaris de Josep Franch-Clapers*, Museu Memorial de l'Exili, La Jonquera, 2009.

concentracionària. L'art com a testimoni del passat i l'art com a instrument problematitzador d'un temps més proper.

En aquest sentit, títols com “*Víctimas de bombardeos serbios en zona croata por encima de las posiciones bosnias en Mostar. (A partir de una imagen aparecida en Tve-1)*” o “*Seis niños murieron ayer en Sarajevo alcanzados por el fuego de los morteros cuando jugaban con sus trineos en la nieve, sábado 22 de enero de 1994. (A partir de una fotografía de Reuters)*” ens traslladen a la primavera del 2010, quan el MUME va exposar el projecte “J'est un je” del pintor madrileny Simeón Saiz Ruiz. Iniciada el 1996, el pretext d'aquesta creació plàstica és realitzar pintures de víctimes de les guerres balcàniques dels anys noranta a partir dels arxius visuals dels mitjans de comunicació. Amb un procés artístic que qüestiona formes i mecanismes de representació comuns i molt presents a l'esfera pública, l'artista posava sobre la taula una interpel·lació tan terrible que venia a dir: ¿com som capaços de viure amb aquestes imatges? Art, doncs, reflexiu i meditatiu molt en sintonia amb la pretensió del MUME de fomentar l'estímul de la formació crítica de la ciutadania per tal de posar en qüestió allò que, aparentment, és objectiu i acceptat com la veritat indiscutible.

Tornant a la realitat de l'exili republicà, l'octubre del 2011 es va presentar l'exposició “Virgilio. Virgili Batlle Vallmajó. La radicalitat estètica d'un pintor català anarcosindicalista exiliat a Tolosa”, comissariada per l'historiador de l'art Narcís Selles³¹⁹. Aquesta mostra responia a la política de recuperar artistes d'interès que, a causa de la instauració de la dictadura franquista, van haver de prendre el camí de l'exili. En aquest cas, no es tractava d'una obra qualificada com a directament testimonial, sinó que es posava en relleu l'obra que un autor gairebé desconegut, Virgili Batlle Vallmajó, va dur a terme al seu exili optant, davant la misèria i les penalitats quotidianes, per la creació d'un món plàstic fet d'ordre, puresa i idealitat. En aquest cas es feia palès com l'experiència de l'èxode va fer possible que un artista jove entrés en contacte amb corrents estètics presents a la terra d'acollida. Tant va ser així que Virgili Batlle es va convertir en un dels primers artistes nascuts a l'Estat espanyol que va portar l'abstracció geomètrica a una essencialitat extrema. Personatges gairebé anònims com el cas de Virgili Batlle, però importants per la seva aportació, en aquest cas pictòrica, o

³¹⁹ Catàleg d'exposició: amb text introductori de Narcís Selles, *Virgili Batlle Vallmajó: la radicalitat estètica d'un pintor català anarcosindicalista exiliat a Tolosa*, Catarroja/Perpinyà, Editorial Afers/Editorial Mare Nostrum, 2011.

personatges molt coneguts han estat objecte d'atenció del programa d'activitats del MUME.

Tanmateix, quan es tracta d'algú del qual se suposa que ja s'ha dit pràcticament tot, és important oferir un nou punt de vista o treure a la llum una font inèdita que faci referència a aquest personatge o temàtica. Aquest va ser el cas que va motivar l'estiu del 2012 la presentació de l'exposició "De Prada a Perpinyà. Pau Casals i el món de l'exili. Reportatges del fotoperiodista Jean Ribière (1944-1956)", comissariada per l'expert en l'art dels creadors refugiats republicans a la França dels anys quaranta, Eric Forcada. Es tracta d'un exemple de col·laboració transfronterera que tenia com a objectiu mostrar un fons inèdit del fotoreporter Jean Ribière (Niort, 1922-Perpinyà, 1989). Imatges que, a partir de la centralitat de la figura del músic Pau Casals, reflectien el dinamisme social, polític i cultural dels refugiats republicans a l'àrea de Perpinyà poc després de l'alliberament de França l'agost del 1944. A través de la figura del gran solista català, l'exposició resseguia la història de la resistència a l'exili i permetia al públic apropiarse d'un patrimoni local recentment aparegut que, alhora, té una dimensió universal.

Dibuix de Josep Narro, "Latrines del Camp d'Argelers, 1939", (Foto MUME)

Queda molt clar, doncs, que la vocació de l'equipament és que la programació temporal, i en especial les exposicions, comporti aportacions en el camp de la recerca i el coneixement sobre l'exili republicà. En aquest sentit, continuant en la línia de revelar fons inèdits, l'any 2013 el MUME va rebre una donació de dibuixos inèdits del gran il·lustrador de llibres Josep Narro. Després d'un procés de recerca i de curadoria per part d'Eric Forcada, amb el suport de l'Ajuntament d'Elna, a finals del 2014 es va mostrar per primera vegada el conjunt dels dibuixos a l'exposició "Josep Narro. Dibuixar la veritat nua als camps del Rosselló (1939-1944)". Va ser una oportunitat per presentar un testimoni únic, de gran qualitat artística i de gran profunditat ètica, que havia romàs inèdit. Sens dubte, Josep Narro va representar com ningú ho havia fet abans el patiment en camps de concentració com Argelers, L'Haras a Perpinyà, el Barcarès i Agde en el període 1939-1941 i, sobretot, les calamitats que van patir els nens indefensos, afeblits per les condicions infames de l'internament. La realització d'una exposició d'aquest tipus constitueix un autèntic treball de memòria en recuperar una obra desconeguda i, alhora, suposa un homenatge als milers de refugiats. Art i memòria es fusionen amb gran eficiència en una exposició dedicada a un artista-testimoni.

En efecte, art i memòria conformen la columna vertebral d'una programació temporal que, quant al capítol expositiu, alterna les exposicions de caràcter històric, vinculades a l'exili republicà, amb altres relacionades amb aspectes més propers a la contemporaneïtat i que fan referència a altres realitats, o bé treballades amb un perfil més reflexiu i filosòfic com és el cas de "Fragments. A partir d'*Els emigrats* de W.G. Sebald". Un projecte audiovisual que naixia de la lectura d'una obra literària com *Els emigrats* de l'autor alemany W.G. Sebald per part de la seva traductora al català, Anna Soler Horta. L'any 2012, aquest projecte va ser reconegut amb el Premi Internacional Memorial Walter Benjamin³²⁰ que convoca, precisament, el Museu Memorial de l'Exili junt amb la Càtedra Walter Benjamin, Memòria i Exili³²¹ de la Universitat de Girona. El projecte es va exposar la tardor del 2013 al MUME recreant un espai sonor que aplegava cançons, textos, fotografies i diàlegs que transportaven el visitant a escenaris

³²⁰ El Premi Internacional Memorial Walter Benjamin, a partir del caràcter transversal de l'obra de l'autor judeoalemany tenia a la seva primera edició del 2012 un doble objectiu. Per una part, donar suport a projectes artístics i, per l'altra, el reconeixement del gènere de l'assaig crític. En ambdós casos, els treballs havien de centrar-se en temàtiques vinculades a les relacions entre història i memòria al segle XX.

³²¹ Més informació: <http://www2.udg.edu/tabid/19982/Default.aspx> (consultada el 30 de juny de 2017).

europaus marcats per l'odi i la violència durant els anys de la Segona Guerra Mundial. Es tractava d'un acte creatiu, de coneixement i de reflexió. Aquesta aposta pel pensament al voltant de la memòria i la història va estar també molt present en una altra mostra, inaugurada la tardor del 2015 i resultat d'una col·laboració amb el Museu d'Història dels Jueus de Girona i l'Arxiu Walter Benjamin de l'Akademie der Künste de Berlín. En concret, va centrar la seva atenció en la reconstrucció de la vida i exili de Walter Benjamin a través de testimonis i documents de diferents personalitats del seu entorn procedents de l'arxiu berlinès que, al seu torn, es va completar amb documentació referida al filòsof aportada pel municipi de Portbou, lloc on va morir el setembre del 1940 fugint del nazisme. Aquestes col·laboracions i connexions reflecteixen, precisament, el que s'ha comentat sobre l'espai transfronterer català com a lloc singular de la memòria europea en el període convuls que va inaugurar la Guerra Civil espanyola i que va perdurar durant la Segona Guerra Mundial.

Com corrobora aquest repàs d'algunes de les exposicions temporals, aquest caràcter inherent de l'exili a l'espècie humana vinculat a causes i conseqüències violentes permet ser un punt de partida per explorar i exposar una multiplicitat de circumstàncies històriques que poden transcórrer al llarg de gairebé tot el segle XX. L'exposició "J'ai dessiné la guerre. La mirada de Françoise i Alfred Brauner", resultat d'una col·laboració amb la Université Blaise Pascal de Clermont-Ferrand, permetia, per exemple, descobrir un retrat de les guerres a l'època contemporània a partir de dibuixos fets per nens i nenes atrapats en situacions de conflicte bèl·lic i que van ser documentats i recollits, durant dècades, pel matrimoni Brauner, veterans de les Brigades Internacionals i, posteriorment, destacats activistes humanitaris i pacifistes. Es podria dir que l'exili com a constant universal, doncs, ha estat i és el fil argumental que ha anat teixint tot un entramat d'exposicions que han permès dinamitzar l'activitat d'aquest museu singular i únic. Qüestions històriques generals, temes col·laterals a l'exili, recuperació de fons artístics de gran valor testimonial o narracions sobre la condició exílica fonamentades en vides particulars com és el cas de l'exposició "Vides errants. Postguerres i exilis dels germans Pi i Sunyer", inaugurada l'hivern del 2017. És a dir, des de la fixació microscòpica sobre l'esdevenir d'una família significada políticament i culturalment, capitanejada per August, Carles i Santiago Pi i Sunyer, és possible acostar-se a la veracitat dramàtica i traumàtica de l'exili: desarrelament, viatges i desplaçaments arreu del món, separacions familiars, enyor, etcètera.

Detall de l'exposició temporal "Vides errants. Postguerres i exilis dels germans Pi i Sunyer", 2017 (Foto MUME)

Tal i com s'ha anunciat al principi d'aquest epígraf, l'ús d'alguns exemples facilita que ens puguem fer una idea del que significa per al MUME treballar rere les empremtes de l'exili pel que respecta a l'apartat expositiu. Una tasca en què l'exili republicà ocupa un espai significatiu que es complementa amb visions d'altres situacions exíliques o el tractament de temes afins a l'exili. Caldria afegir que, junt amb les propostes d'exposicions, el MUME també desenvolupa una programació diversa centrada en actes puntuals. Alguns d'ells són més modestos, com poden ser la presentació de llibres, i altres més complexos que inclouen concerts, obres de teatre³²², jornades commemoratives³²³, seminaris en col·laboració amb la Universitat de Girona,

³²² Es poden comptabilitzar al voltant de dos-cents actes durant el període 2008-2017. Quan es tracta d'espectacles de petit format, el museu té en compte la relació d'aquest amb temàtiques relacionades amb l'exili o el que es coneix com a "memòria històrica".

³²³ Des que es va inaugurar, el museu ha format part de diversos actes commemoratius. El més destacable ha estat la participació anual en els "Chemins de la Retirade" que organitza l'Associació FFREEE (Fils et Filles des Républicains Espagnols et Enfants de l'Éxode) junt amb l'Ajuntament d'Argelers. Obviament, el MUME va ser la columna vertebral dels actes que va organitzar la Generalitat de Catalunya els anys 2009 i 2014, moment respectivament del setanta i setanta-cinc aniversari de l'exili republicà. Més darrerament, el febrer de 2017, després que la Generalitat institucionalitzés el 5 de febrer com a Dia Nacional de l'Exili i la Deportació, la Jonquera, Agullana i Argelers van ser l'escenari d'un gran acte de memòria massiu en record de l'èxode de 1939.

seminaris de caràcter transfronterer i col·loquis de caràcter internacional³²⁴. D'altra banda, tot i que no s'ha comentat exhaustivament, un altre eix del MUME, com no pot ser d'altra manera, és la seva exposició permanent³²⁵ que, fins a cert punt, es concep com el catalitzador del Servei Educatiu, instrument essencial per a la projecció de l'equipament i la creació de la consciència de l'existència d'uns llocs de memòria fronterers.

3.3.2.2. L'exili i el seu potencial pedagògic

Resulta evident, tal i com s'ha anat explicant, que la programació temporal té un protagonisme fonamental en la dinamització del MUME. Però, com passa en aquesta tipologia d'equipaments, la difusió pedagògica, tenint com a eix l'exposició permanent, constitueix també una de les seves columnes vertebrals, sobretot perquè es considera cabdal a l'hora d'estimular la formació crítica de la ciutadania i difondre valors democràtics.

El coneixement històric es percep, doncs, com una possibilitat d'aprenentatge que pot tenir efectes positius en la convivència i la tolerància en l'actualitat. Precisament, d'ençà de mitjans del 2008, en relació amb aquesta funció pedagògica, el museu va posar a disposició d'estudiants i persones de la comunitat educativa, així com de tots els públics, el seu Servei Educatiu, integrat per professionals formats en disciplines i especialitats diverses de l'àmbit de l'educació en patrimoni cultural i memorial. Aquesta confluència de pedagogia i tractament patrimonial es deu en part al

³²⁴ Sobre l'activitat acadèmica del MUME, cal destacar la realització de quatre seminaris transfronterers al voltant del tema dels desplaçaments forçats i exilis a l'Europa del segle XX, duts a terme amb la Universitat de Girona, la Universitat de Perpinyà i el Mémorial du Camp de Rivesaltes durant els anys 2010, 2011, 2012 i 2013. Anteriorment, l'any 2009, el MUME havia organitzat el col·loqui "Reflexionant l'exili: l'aproximació a l'experiència de l'exili republicà entre la història, l'art i el testimoni". També l'any 2014 el MUME va ser la seu d'un important seminari internacional, "Memòria i testimoni al segle XXI. La frontera de la memòria. La memòria a la frontera", coorganitzat pel mateix MUME i el Centre for Memory and Testimony Studies de la Wilfrid Laurier University (Canadà) amb la col·laboració de nombroses institucions de la zona transfronterera catalana. Capítol a part, des del 2009 són les edicions celebrades del Col·loqui Internacional Walter Benjamin que organitzen el MUME i l'esmentada Càtedra Walter Benjamin de la Universitat de Girona. Aquests col·loquis, amb seu a Girona i Portbou, tenen generalment un caràcter molt transversal i tracten qüestions com la memòria, l'exili, les guerres civils, el compromís i els intel·lectuals.

³²⁵ Sobre l'exposició permanent del MUME pot consultar-se: Jordi Font Agulló i Anna M. Garcia Rovira, "El Museo Memorial del Exilio de la Jonquera – MUME", *Revista de museologia*, núm. 41, (2008), pp. 98-107 o Jordi Font Agulló, David González Vázquez, Gemma Domènech Casadevall i Salomó Marquès Sureda, "La memoria del exilio republicano a través de sus espacios: patrimonio, turismo y museos en el territorio catalán transfronterizo", dins Iñaki Arrieta Urtiberea (ed.), *Lugares de memoria traumática*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2016, pp. 71-98.

fet que el Servei Educatiu es va articular, d'una banda, a partir d'una experiència pionera³²⁶ sorgida a la Facultat d'Educació de la Universitat de Girona uns anys abans de la inauguració del MUME (curs 2001-2002), dirigida pel professor Salomó Marquès, l'objectiu de la qual era resseguir els passos dels mestres que van emprendre el camí de l'exili. Per dur a terme l'activitat es va començar per tornar, amb els estudiants universitaris, a recórrer els indrets que van freqüentar els refugiats republicans en creuar la frontera. D'altra banda, seria cabdal el procés de recuperació i senyalització de diversos llocs i itineraris situats a la zona circumdant del MUME dins d'un projecte anomenat "Retirada i Camins de l'Exili", integrat alhora en un pla general conegut com a Xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya³²⁷. En concret, l'any 2009, el MUME i el Consell Comarcal de l'Alt Empordà van liderar aquesta operació de revalorització i interpretació patrimonial de llocs i camins propers a la Jonquera que, certament, va proporcionar més elements per consolidar l'estructuració de l'oferta pedagògica del MUME. Una operació que va fer possible un primer pas per teixir el que abans hem anomenat paisatge mnemònic.

Detall "Ruta de l'Exili pel Coll de Lli, La Vajol" (Foto MUME)

³²⁶ Més informació a Jordi Font Agulló, David González Vázquez, Gemma Domènech Casadeval i Salomó Marquès Sureda, "La memoria del exilio republicano a través de sus espacios: patrimonio, turismo y museos en el territorio catalán transfronterizo", *op. cit.*, pp. 71-98.

³²⁷ David González Vázquez i Jordi Font Agulló, "La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios", *MIDAS*, núm. 6 (en línia des del 24 de març de 2016). <https://midas.revues.org/1038?lang=es> (consultat el 30 de juny de 2017).

D'aquesta manera, el que va començar com una “ruta d'exili” per a futurs mestres i pedagogs, amb l'obertura del MUME, va anar adquirint més complexitat i inclou la realització de visites guiades, visites-taller, rutes de l'exili i activitats familiars. Aquestes activitats, com és obvi, parteixen en una primera instància d'uns fets concrets, inscrits en un espai i un temps, com va ser el cas de la Guerra Civil espanyola i el consegüent exili, per abordar de forma més general i amb voluntat didàctica qüestions relacionades amb la memòria col·lectiva, els testimonis, la història recent de Catalunya i del conjunt de l'Estat espanyol, els totalitarismes i els seus efectes, fins arribar a una conceptualització general dels exilis i els desplaçaments forçosos de població en el passat immediat i en el present.

D'aquesta manera, el Servei Educatiu s'estructura a partir de diverses propostes. En primer lloc, una possibilitat és la “visita guiada a l'exposició permanent”. Aquesta activitat pretén sobretot potenciar la relació interactiva i oberta amb els usuaris segons la seva edat i coneixements previs. Així mateix, aquesta visita, que podríem considerar estàndard, es pot combinar amb la realització de tallers, enfocats a estudiants que poden oscil·lar entre el cicle superior de primària, secundària i batxillerat. El propòsit principal és activar la participació i la creativitat de l'alumnat potenciant també la seva consciència crítica. Tanmateix, tal com s'ha anat assenyalant, la plasmació del “museu expandit” a l'espai transfronterer es materialitza mitjançant les rutes de l'exili. Totes elles s'inicien a l'exposició permanent i, posteriorment, s'emprèn el camí. Concretament, el “paisatge mnemònic” ha fet viable la proposta de diferents opcions en què es pot visitar, entre altres, des del lloc on es troba la mina on es van amagar els fons del Banco de España i obres d'art procedents del Prado i altres llocs els darrers mesos de la guerra a Catalunya (Mina Canta – La Vajol) fins a fer un breu *trekking* que recorre el camí que van seguir Manuel Azaña, Diego Martínez Barrio, José Aguirre i Lluís Companys per anar a l'exili (Coll de Lli – La Vajol) passant per indrets com l'antiga ubicació dels camps d'internament d'Argelers i Sant Cebrià, l'edifici de la Maternitat d'Elna, la tomba del poeta Antonio Machado a Cotlliure, el Portbou de Walter Benjamin i la Segona Guerra Mundial o la Prada que va acollir Pau Casals i Pompeu Fabra. Fonamentalment, aquests itineraris, amb una durada de sis a set hores³²⁸, són una via d'accés al món quotidià de l'internament dels refugiats i les condicions d'acollida, a

³²⁸ Les rutes també es poden combinar entre elles i establir recorreguts de dos dies.

les accions d'humanisme i solidaritat, al coneixement de la frontera durant els anys complicats de la guerra mundial i l'expansió del nazisme, així com a la valorització de la cultura com a arma de resistència a la intolerància i el totalitarisme.

Una qüestió a destacar d'aquest vessant pedagògic és la col·laboració del MUME amb la comunitat educativa. En aquest sentit, cal destacar la integració del MUME en el grup “Exili, Deportació i Holocaust”³²⁹, format per professors de secundària de l'Alt Empordà, a partir de la col·laboració entre el Memorial Democràtic i el Departament d'Educació, amb el qual s'organitzen actes educatius i commemoratius dirigits a estudiants com, per exemple, el Dia Internacional en Commemoració de les Víctimes de l'Holocaust. No hi ha dubte que al MUME, més que un recull d'objectes, el que s'ofereix és un relat en què es pot participar essencialment mitjançant el Servei Educatiu, que és un instrument eficaç per “descobrir” un patrimoni tant material com immaterial. Un patrimoni, el de l'exili republicà, que ofereix als usuaris l'oportunitat d'estimular el pensament crític, la promoció dels drets humans, el coneixement i enriquiment d'un imaginari compartit, la visibilització de discursos silenciats i, al cap i a la fi, l'educació cívica.

3.3.2.3. Usuaris del museu i musealització del patrimoni exílic

Segons el que expliquem, és indiscutible que el MUME té poc a veure amb aquells museus que es caracteritzen per ser un lloc que acull objectes singulars (tot i que n'hi ha alguns) o rareses, sinó que s'ha de considerar com un equipament amb una forta implicació en la funció educativa i la divulgació cultural, a partir de les quals s'ofereix la interpretació d'un patrimoni vinculat a uns fets històrics fonamentals del passat recent amb connexions molt vives amb el present. Malgrat que s'ha insistit especialment en els usuaris del Servei Educatiu, també cal assenyalar que, des de l'any 2008, els públics i usuaris del MUME han estat diversos, però, arran de la seva temàtica, s'ha d'indicar que un dels col·lectius més nombrosos ha estat el dels últims protagonistes de l'exili, especialment els seus descendents directes, la major part dels quals viu a França. Els darrers anys, aquesta tipologia d'usuaris ha disminuït a causa de l'envelliment biològic producte del pas del temps. Un altre col·lectiu de visitants és el que pertany al grup global de la gent gran procedent de la zona més immediata, que generalment fa la visita

³²⁹ <https://sites.google.com/a/xtec.cat/gtexilideportacioholocaust/> (consultat el 30 de juny de 2017).

en grup. No és fàcil arribar a aquest tipus d'usuari que se sent habitualment poc motivat i, de vegades, incapaç d'empatitzar amb el relat que transmet el MUME. Possiblement, tot i que s'hauria de comprovar empíricament, el dany moral infligit pel franquisme sociològic impedeix una identificació més gran amb el tipus de coneixement històric que es vol transferir. D'altra banda, una tipologia d'usuaris més interessats la constitueix el públic familiar que visita de manera independent l'exposició permanent i totes aquelles persones que assisteixen a les activitats culturals que es generen i que s'han descrit i analitzat a les pàgines precedents.

Si ens referim a les xifres globals, els visitants des de l'any 2008 han estat, fins a mitjans del 2017, 117.000. Uns números insuficients per a un museu que aborda un tema tan candent encara avui al conjunt de la societat de tot l'Estat espanyol i que s'inscriu en el marc de la construcció d'una memòria europea que té com a fonament la lluita contra els totalitarismes i les violències polítiques. La tendència, tanmateix, és d'un creixement gradual que arriba a 15.000 visitants anuals els darrers cursos. Aquestes xifres han oscil·lat segons el context commemoratiu. Per exemple, els anys 2009 i 2015 (setanta i setanta-cinc aniversari de l'exili republicà) es va percebre un repunt dels usuaris/visitants. A banda de les funcions de col·leccionar, identificar, documentar, catalogar o preservar, és important que els centres d'aquesta tipologia comptin amb una oferta d'activitats culturals de qualitat i, alhora, afavoreixin la creació d'un context en què els ciutadans intervinguin activament en la construcció diària del discurs del museu. Aquesta qüestió és molt pertinent en una infraestructura museística en què molts dels usuaris són testimonis directes dels fets explicats o descendents de segona i tercera generació. Aquest plantejament concep el museu com un ens viu, capacitat per recollir testimonis de forma contínua. Uns testimonis que poden ser la narració d'una història de vida, per una banda, o bé, per l'altra, objectes o documents que, com a "propietaris"³³⁰ del patrimoni exílic, els testimonis cedeixen o donen. Com ja s'ha escrit en un altre lloc, *"esta cooperación supone ciertamente, como sucede en ecomuseos, museos etnográficos y nuevos museos de sociedad, un enriquecimiento y una complejización de los elementos que se musealizan y, además, una democratización al potenciar el sentido de identificación de la población con el equipamiento*

³³⁰ Rosa Calaf, *Didáctica del patrimonio. Epistemología, metodología y estudios de casos*, Gijón, Ediciones Trea, 2009.

museístico”³³¹. En aquest sentit, aquestes relacions de proximitat amb els testimonis han servit per anar articulant un centre de documentació que conté objectes i documentació variada (correspondència diversa, dietaris...) de caràcter original que pertany al que s’anomena col·loquialment “la gent comuna” de l’exili, així com la recollida de centenars de trajectòries d’exili amb la intenció d’incorporar-les al relat de l’exposició permanent.

D’acord amb les dades recollides per l’equipament, els principals usuaris del museu són ciutadans procedents de Catalunya i del sud de França, tot i que no es pot menysvalorar un degoteig progressiu de visitants d’origen europeu que es desplacen des del nord de França, Alemanya, Itàlia i altres països europeus així com també del continent americà. En definitiva, en termes relatius i qualitius es pot afirmar que, des de la seva posada en funcionament, s’ha produït una estabilització positiva quant a la tipologia d’usuaris, la qual ha anat experimentant un increment quantitatiu a mitjà termini. Per a infraestructures d’aquestes característiques és òptim aconseguir un nombre regularment creixent d’*“individuos, curiosos, motivados, que consideren que los monumentos y los museos son necesarios para la vida del espíritu”*³³². Caldria afegir, òbviament, que considerin la memòria del passat recent com la llavor de la democràcia del present.

3.3.3. L’equipament museístic en un futur entre carències i esperances

Un dels reptes fonamentals d’aquest museu és exercir el seu paper com a instrument de transferència del saber històric a la societat, alhora que actui com a llar d’acollida dels testimonis de l’exili republicà i els seus descendents. Museu d’Història i Casa de la Memòria, malgrat el que pugui semblar, no és exactament el mateix. Els testimonis són portadors d’una memòria(es) que entren en col·lisió amb la Història. Aquest és un dels motius per què en equipaments com el MUME és molt positiu que es puguin establir ponts de diàleg entre Clio (la Història) i Mnemòsine (la Memòria). Al cap i a la fi, l’abast d’aquest mestissatge és un dels grans desafiaments, ja que sovint crea els canals

³³¹ Jordi Font Agulló, David González Vázquez, Gemma Domènech Casadevall i Salomó Marquès Sureda, “La memoria del exilio republicano a través de sus espacios: patrimonio, turismo y museos en el territorio catalán transfronterizo”, op. cit., pp. 71-98.

³³² Vegeu Roland Recht, *Pensar el patrimonio. Escenificación y ordenación del arte*, Madrid, Abada Editores, 2014, p. 223.

per, d'una banda, abandonar les narratives històriques obsessionades en la glorificació del passat i, de l'altra, per la inserció progressiva en l'imaginari col·lectiu de relats experiencials d'aquelles persones que van ser objecte d'oprobri i injustícies. La rehabilitació d'aquestes experiències, amb la deguda aportació rigorosa de la recerca històrica, pot ser útil per aprofundir la qualitat democràtica i cimentar les conquestes de les esferes públiques³³³ de la societat.

És important, per tant, tenir la capacitat de saber comunicar que la comprensió i el coneixement de la nostra història concreta no impliquen necessàriament recloure's en una esfera autoreferencial. El passat no serveix per oblidar els problemes que no són coetanis. Ben al contrari, copsar la magnitud de la pèrdua i de la ferida que va comportar l'exili als nostres conciutadans és un pas essencial per acostar-se als que pateixen situacions semblants. Empatia i ètica de la solidaritat, al costat d'eines crítiques i reflexió històrica, és el que ha d'aportar qualsevol reparació memorial feta des de l'atalaia del present. Com va afirmar el filòsof hispanomericà Adolfo Sánchez Vázquez³³⁴, l'exili és viure a deshora, marcat per l'escissió amb la terra natal i la inadaptació a la terra d'acollida. Evitar aquesta tragèdia a mitjà termini és, tal com assenyala un altre filòsof, Slavoj Žižek³³⁵, eliminar les condicions que creen refugiats. Una tasca monumental, en què equipaments museístics com el que hem analitzat poden col·laborar amb la seva feina compromesa amb la divulgació històrica i les polítiques reparatives. Lluny tant de la generació vàcua d'espectacle i consum com que el treball de posar en valor el patrimoni vinculat a l'exili en aquesta àrea transfronterera acabi sent només una tècnica de "desenvolupament territorial"³³⁶. Unes tendències de vegades perceptibles en fenòmens com el *dark tourism* i el *war tourism*.

En aquest repàs de la trajectòria d'aquest equipament museístic, com no podia ser d'altra manera hi ha abundat la descripció, atès que hem intentat traçar una panoràmica de la seva activitat en el decurs d'aproximadament una dècada. Tanmateix, enmig de l'explicació narrativa del seu itinerari, hem tractat d'incloure espurnes de caire més interpretatiu i analític que evidenciessin el que significa treballar en línies

³³³ Andrea Huyssen, op. cit., 2002.

³³⁴ Adolfo Sánchez Vázquez, *A tiempo y destiempo*, Ciutat de Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 2003.

³³⁵ Slavoj Žižek, *La nueva lucha de clases. Los refugiados y el terror*, Barcelona, Editorial Anagrama, 2016.

³³⁶ Luc Boltanski i Arnaud Esquerre, *Enrichissement. Une critique de la marchandise*, París, Éditions Gallimard, 2017, pp. 37-47.

relacionades amb processos memorialitzadors, en aquest cas l'exili republicà i l'antifranquisme. El relat que transmet aquest equipament fa que s'articuli com una mena d'agòra oberta, propositiva i receptiva. Això és possible, tant per mitjà de la seva exposició estable, com a través d'una activitat temporal focalitzada en una visió de l'exili que oscil·la entre la diacronia dels esdeveniments històrics ocorreguts entre 1936 i 1977 i la reflexió de tipus més global que enllaça aquesta temàtica de manera transversal a qüestions memorialistes reparatives vinculades amb un passat recent no resolt, a causa de la herència incòmoda de la memòria social de l'franquisme i, també, a causa de les no menys seqüeles traumàtiques que implica l'experiència de l'exili. Alhora, aquesta proposta reflexiva també té un peu en el present, arran de les connexions que s'estableixen amb els fenòmens migratoris i els desplaçaments forçosos de població en general, els quals s'han erigit en una problemàtica contemporània difícilment esquivable. Es tracta, doncs, d'un espai de memòria que, tot i trobar-se en una perifèria i, per tant, allunyat dels eixos centrals generadors de narratives culturals *mainstream*, aprofita aquesta situació geogràfica per, justament, treballar des de la singularitat que li concedeix la ubicació fronterera. Aquesta especificitat en el camp de la història i la memòria no és qualsevol cosa, sinó que, contràriament, és una base fonamental que permet copsar els canvis històrics tant a un nivell immaterial com físic. Uns canvis que tenen uns efectes innegables en la configuració dels imaginaris col·lectius i, alhora, en un escenari com el fronterer la seva visibilitat sembla augmentar, sobretot a través de les traces i cicatrius que subjauen en el paisatge. A continuació, en el següent subcapítol, afrontarem amb més profunditat totes aquestes qüestions relacionades amb les significacions de les fronteres i les seves irradiacions memorialitzadores. Per això, és tant important la tasca patrimonialitzadora en aquest espai i, en aquest sentit, el Museu Memorial de l'Exili, des de la seva quasi solitud, n'és un exemple.

3.4. Una temptativa memorialitzadora. Pensar la frontera i l'exili com a escenaris d'activació del record

[...] Les frontières ne sont pas naturelles, malgré les montagnes et les fleuves; il n'y a pas d'emplacement naturel pour les frontières. Mais elles ne sont pas non plus complètement artificielles, arbitraires. Au fond, je voudrais vous suggérer avec mes cartes [...] le fait que les frontières, c'est de l'histoire. [...]³³⁷

Étienne Balibar

Així, doncs, continuant amb el comentat anteriorment, en aquest subcapítol pretenen aportar, modestament, un seguit de reflexions a l'entorn de la frontera i l'exili. Ho farem tot utilitzant com a eix l'equipament museístic analitzat al subcapítol anterior, el Museu Memorial de l'Exili –el qual com hem vist, és també un espai de memòria– situat, com és sabut, en un escenari liminal. En moltes fases del text que seguirà, algunes de les nostres asseveracions es referiran al seu paper com a dispositiu memorialitzador en un entorn, com veurem, prou singular. És a dir, de la fixació *micro* en el treball pràctic dut a terme en el cas particular n'intentarem extreure algunes generalitats que puguin ser útils quan parlem de fronteres, exilis i ho relacionem amb l'herència llegada pel franquisme en el camp de la memòria social. Veurem, doncs, com el paisatge transfronterer, malgrat les transformacions de tot ordre ocorregudes –sobretot de caire socioeconòmic amb conseqüències visibles fins i tot en l'orografia– pot contenir múltiples senyals per activar el record.

Una activació que ha de dur, en el cas que ens ocupa de la memòria social del franquisme, a una obertura del camp de visió en connectar-la obertament a un context internacional i a posar en valor l'herència de la cultura política i l'experiència de l'exili, el qual, al cap i a la fi, continua sent una de les impugnacions polítiques, culturals i simbòliques més rellevants del llegat que va voler deixar la dictadura franquista. El més significatiu és, com tractarem de demostrar en les línies següents, és que aquesta impugnació es pot fer visible de manera material treballant en la configuració d'un paisatge de memòria. Alhora, però, en aquest recorregut analític es farà un ús de la comparació amb altres escenaris europeus i es traçarà una genealogia sobre l'evolució cultural, geogràfica i econòmica de la frontera. Una figura geogràfica, una barrera física,

³³⁷ Étienne Balibar, *Très loin et tout près. Petite conférence sur la frontière*, París, Bayard, 2007.

però també una construcció política i cultural que ha tingut i continua tenint uns efectes molt rellevants sobre el desplegament de processos memorialitzadors. Normalment és així perquè les fronteres són indestruïbles de qüestions de caire traumàtic com desplaçaments forçosos, exilis, fugides, fronts de guerra, desigualtats i incomunicacions entre comunitats. Alhora, totes aquestes convulsions tenen una traducció en una diversa producció cultural, la qual està impregnada, sovint, de connotacions melancòliques.

3.4.1. Històries i geografies transfrontereres. Entre les desavinences i els acords memorials

En general, resulta evident que en atansar-nos al passat –sobretot al més proper– dels diferents Estats-nació, de les nacions sense estat, de les cultures diverses, de grups i/o classes socials, normalment, a causa de la competència econòmica i territorial i dels antagonismes identitaris, ideològics i culturals, ens trobem amb una dinàmica en què hi prevalen els desacords i les contraposicions. Així mateix, amb freqüència ens topem amb l'enfrontament violent; també, en algunes ocasions hi apareix la negociació i l'amistat, però de remor de fons sempre hi circulen interessos discordants latents. El conjunt de tots aquests factors, per tant, dificulta l'ús d'un adjectiu com “compartida”, quan ens referim a aquesta història que reuneix una variada tipologia d'esdeveniments. Aquesta temptació adjectivadora sol aparèixer quan es recorre a la retòrica “humanitarista”³³⁸ tan en boga, sobretot arran de la penetració en l'imaginari col·lectiu occidental de la sacralització de la víctima. Una operació que voreja la mitificació, però que és poc esclaridora pel que fa a la complexitat dels fets històrics, i que, en bona mesura, sí que és molt esperonada des del camp mediàtic.³³⁹

En algunes àrees geogràfiques que han esdevingut limítrofes pel fet d'estar separades per disposicions imposades pels aparells politicoadministratius i militars dels Estats-nació i que històricament han tingut com a corol·lari la consolidació d'una frontera, ara per ara, i en especial a l'Europa Occidental, sembla haver arribat un cert

³³⁸ L'humanitarisme com a categoria analítica per afrontar el passat acaba esborrant les causes dels conflictes històrics en el sentit que, a partir de una visió liberal tèbia projectada a posteriori, es tendeix a condemnar tot allò que no encaixa en una època que es vol “postideològica”. L'únic compromís destacable és el dels qui van ajudar les víctimes. La resta de compromisos s'interpreten com a perniciosos o emparentats perillosament amb apostes ideològiques properes al fanatisme. Vegeu Enzo Traverso, *Où sont passés les intellectuels?*, París, Éditions Textuel, 2013.

³³⁹ Vegeu Philippe Mesnard, op. cit., 2002.

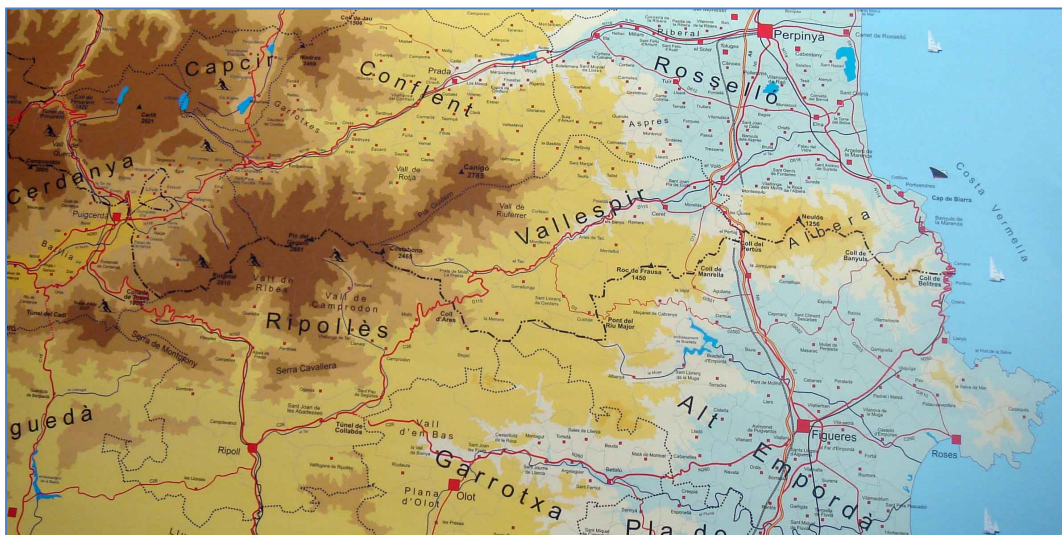
alleugeriment en les constriccions que afecten la lliure circulació. Aquest fenomen ha comportat l'entrada en escena d'un concepte com el de "transfronterisme", el qual ha estat i és emprat fins a la sacietat. El "transfronterisme" vindria a significar la dissolució progressiva de les barreres frontereres. Sens dubte, és una de les eines ideològiques amb més èxit en l'Europa de la Unió, però, malauradament, a l'hora de la veritat s'aplica de manera restrictiva, quedant més associat al trànsit franc de mercaderies que no pas de persones. No obstant això, ha tingut els seus efectes en l'imaginari europeu i per això, des d'un temps a ençà, no és casual que es parli d'una història europea compartida. És més, l'ús d'aquesta denominació tan conciliadora en referir-nos a un passat proper, que es basaria en la significació del fet de compartir i que, per consegüent, tothom disposaria de la seva part justa, sens dubte, traspua el tríptic compost per compassió, democràcia i víctimes. Uns vincles que afavoreixen, en principi, un sentit d'igualtat i de pertinença a una mateixa àmplia comunitat. Tanmateix, l'aproximació analítica a àrees que han estat frontereres en un sentit fort i que en molts aspectes ho continuen essent, ens faculta per afirmar que el "transfronterisme oficial" no dissol les fronteres establertes entre els Estats nació europeus, sinó que les consolida més subtilment i, de fet, deixa molt poc espai per refer velles i persistents identitats culturals i nacionals malmeses pels efectes de la imposició dels Estats nació erigits sobre altres realitats nacionals preexistents. El "transfronterisme oficial", per exemple, no dóna cap oportunitat a les nacions sense estat.

Dit això, i tornant al tríptic esmentat en què predomina el factor compassiu, caldria matisar que l'aparició de la víctima en un primer pla no és per si mateix un element negatiu, sinó ben al contrari, però tot depèn dels usos que se'n fan i sobretot dels abusos comesos³⁴⁰. En aquest sentit, per exemple, tot evocant el cas emblemàtic de la *Shoah*, Toni Judt³⁴¹ ens recordava que negar-la o menysprear-la implica situar-se al marge del discurs civilitzat públic. Per tant, de cap de les maneres hem de menysvalorar la situació "privilegiada" de la víctima, però sabem que, si bé el paradigma de la víctima ha estat essencial per avançar en índexs de qualitat democràtica en les darreres tres

³⁴⁰ Dominick LaCapra subratlla que, en casos de trauma sever, s'ha d'escoltar de manera respectuosa les veus de les víctimes. El pensament crític, postula, ha de contribuir no només a registrar i rastrejar les "veus", sinó que també ha de crear vies que els permetin articular-se i interactuar amb un autoconeixement més objectiu. Vegeu Dominick LaCapra, *Representar el Holocausto*, op. cit., p. 29.

³⁴¹ Vegeu Tony Judt, "Desde la casa de los muertos. Un ensayo sobre la memoria europea contemporánea", dins Tony Judt, *Postguerra. Una historia de Europa desde 1945*, Madrid, Taurus, 2006, pp. 1145-1183.

dècades, tampoc no podem oblidar que en les ciències socials –la història entre elles– i també en les polítiques públiques de memòria s’ha de tenir present que hi ha altres protagonistes. Per exemple, figures com els perpetradors de crims o botxins; així mateix, tal com hem exposat en altres capítols, trobem diversos graus de col·laboracionistes amb les tiranies o, en sentit contrari, de resistents i opositors. És a dir, en molts casos tant les conductes individuals com les col·lectives i/o institucionals contenen paradoxes i duplicitats ben sorprenents. En conseqüència, pensem que l’adjectiu “compartida” caldria matisar-lo i parlar d’una *història comuna* en un sentit polifònic, és a dir amb la participació de molts actors diversos, però amb divergències i antagonismes entre ells, a vegades insalvables.

Fragment cartogràfic de l’espai català transfronterer a la zona més oriental

Al cap i a la fi, podríem dir que la percepció d'aquesta *història comuna* s'ha de sustentar en un relat complex, crític i ponderat. En aquest sentit, la transmissió del passat immediat, que és on des del present se cerca una determinada legitimitat, no pot defugir la responsabilitat d'una aproximació plural i polièdrica als temps que ens precedeixen. La democràcia, per tal de ser forta, ben segur que s'ha de nodrir de complexitat. Aquest tractament és el que pretendrem aplicar en aquest intent de plantejar algunes qüestions a l'entorn del paper de la frontera com a vestigi i lloc representatiu de l'exili que, alhora, està inscrit, de manera dialògica, en la memòria social del franquisme, tal com si es tractés d'una contramemòria.

En el decurs del text es farà esment d'alguns exemples de diverses contradetes, però amb la finalitat d'il·lustrar una explicació del concepte de frontera per tot seguit posar-lo en relació amb el nostre objectiu principal: plantejar la ressignificació de la frontera com a lloc de record de l'exili en tant que és dipositària de rastres materials i immaterials d'un episodi històric que ens és proper. En concret, ens referim a l'exili republicà causat per la Guerra Civil de 1936-1939 que tanta empremta ha deixat en la franja més oriental del marc de la frontera francoespanyola, la qual, alhora, està traçada, com és sabut, enmig del que podríem anomenar l'espai comunicacional català transfronterer. Circumstància històrica que no fou anecdòtica en el moment de l'exili després de la desfeta de Catalunya el febrer de 1939 i que no ho és, tampoc ara, a l'hora de treballar en polítiques públiques de memòria i l'establiment de circuits i itineraris vinculats a un cert turisme cultural, entre altres coses, perquè qualsevol d'aquestes accions, per tal de reeixir, s'han d'emprendre, malgrat les limitacions de què hem parlat, amb una òptica transfronterera que, en aquest cas, es fa tant emprant canals interestatals, com molt sovint actuant-ne al marge. Així, doncs, els vincles culturals i/o nacionals permeten un aprofundiment qualitatiu, més arrelat a les peculiaritats de la zona fronterera, en què els agents locals d'un vessant i l'altre de la ratlla prenen la iniciativa.

En certa manera, es pot observar que s'actua a diferents nivells. D'una banda, per mitjà d'aquells canals més institucionals l'existència dels quals es remuntaria – evidentment subjectes a nombrosos canvis polítics, jurídics i econòmics en el decurs del pas de més de tres segles – a la divisòria pactada i acceptada històricament entre els dos

Estats, francès i espanyol, que fou imposada, tal com remarca Òscar Jané³⁴², verticalment. De l'altra, cal tenir present que aquesta afirmació anterior admet també alguns matisos. Peter Sahlins³⁴³, antropòleg social que va treballar en el context comarcal de les dues Cerdanyes, subratlla que les societats locals d'ambdós costats de la ratlla van tenir i continuen tenint un protagonisme ambivalent molt rellevant. A voltes, convertint-se en la força motriu de la formació i consolidació del caràcter nacional (referint-se a l'Estat nació respectiu) i, a voltes, la seva voluntat de mantenir la identitat catalana, sobretot al sud, posa sobre la taula la naturalesa problemàtica de les identitats nacionals francesa i espanyola, atès que malgrat els efectes del tractat dels Pirineus de 1659 i els tractats de Baiona de 1856-1868, la unitat lingüística i cultural catalana, especialment en el cas de la Cerdanya, es va preservar en major o menor mesura segons el context determinat per les diferents trajectòries dels dos Estats.

En els darrers anys, com ja s'ha remarcat, ens trobem en una conjuntura, podríem dir, aparentment força favorable. El marc institucional de la Unió Europea, que ha permès la creació d'aquestes àrees de desenvolupament econòmic i cultural concebudes com a euroregions fonamentades en les transaccions preexistents derivades del caràcter fronterer –per exemple l'Euroregió Pirineus-Mediterrània–, amb les seves subàrees com seria el cas de l'Eurodistricte de l'Espai Català Transfronterer en allò que concerneix la nostra anàlisi, no ha comportat la dissolució de les fronteres. De fet, a la zona empordanesa, la frontera francoespanyola continua sent una de les més impermeables de la Unió Europea³⁴⁴. No obstant això, sí que ha pressuposat, en situacions normals –és a dir, sense alarmes per terrorisme o emergències causades per la pandèmica de la COVID-19– una rebaixa de les seves funcions tradicionals dins la lògica territorial dels Estats nació que implicava el manteniment de les barreres físiques, els passos duaners³⁴⁵. Aquest fet, ha possibilitat retrobar o iniciar nexes de col·laboració diversos en les zones frontereres que estimulen, lògicament, el despertar d'un passat comú, que no significa compartit ni ideal, sinó atapeït, per tant, d'encontres i desavinences. En aquesta cerca, poden emergir capítols del passat recent de gran transcendència i impacte que han deixat unes seqüeles inesborrables en aquests

³⁴² Vegeu Oscar Jané, “Construir les fronteres de la frontera quan no hi ha frontera”, *Mirmanda*, núm. 3, 2008, pp. 10-25.

³⁴³ Vegeu Peter Sahlins, *Fronteres i identitats: la formació d'Espanya i França a la Cerdanya*, S. XVIII-XIX, Vic, Eumo Editorial, 1993, pp. 15-45.

³⁴⁴ Vegeu Enric Pujol, “El cas català com a paradigma”, *Mirmanda*, núm. 3, 2008, pp. 26-28.

³⁴⁵ Vegeu Joan Nogué, “Les fronteres i el nacionalisme”, op. cit., pp. 27-38.

territoris, com és el cas de l'exili republicà i els efectes col·laterals de la Segona Guerra Mundial. En conseqüència, l'àrea fronterera pot esdevenir un espai de memòria excepcional arran de la seva densitat històrica. Un laboratori territorial que, a través d'intervencions memorials i patrimonials, sigui útil per recollir i mostrar, analitzar i repensar, les repercussions de la convulsa història europea del segle XX i prendre consciència dels perills i dificultats que amenacen la democràcia i la llibertat. Pretenem, doncs, de mostrar, encara que sigui parcialment, una forma d'actuar en l'àmbit de la recuperació del patrimoni històricomemorial i que, com és obvi, té molt en comú amb les accions que fa més anys que porten a terme els veïns europeus: des de Gran Bretanya a Itàlia, passant per Alemanya i França.

En definitiva, a fi de dur a terme aquest seguit de reflexions, en una primera instància es farà un recorregut sobre les significacions de la frontera, especialment tractant de copsar la seva presència real i simbòlica en la història de la conflictiva Europa del segle XX i sense obliterar la seva encarnació més recent: les desigualtats que assolen el planeta. Com a segona qüestió, ens proposarem evidenciar com la frontera pot adoptar diferents tipologies segons els contextos històrics i socioeconòmics. En tercer lloc, es perfilarà una anàlisi de la frontera com a àmbit apropiat per mostrar una lectura complexa de l'exili des d'una perspectiva històrica i cívicomemorial. Per consegüent, la frontera es plantejarà com un paisatge cultural, emocional i semiològic de l'exili que conté moltes petjades d'aquell episodi i que pot ser també un àmbit on és factible fer intervencions memorials i, alhora, convertir-se en una àrea per al desenvolupament d'un turisme cultural responsable, vinculat al foment d'una consciència democràtica i d'una ètica de la solidaritat. Una mena de paisatge mnemònic³⁴⁶ en què un seguit de referències territorials poden ajudar a construir els camins materials, i també immaterials, per tal d'arribar a confegir un coneixement més sòlid i històric dels antecedents democràtics del present. Aquest punt s'exemplificarà breument retornant a l'experiència més immediata que tenim a l'abast i a la qual hi hem dedicat anteriorment una descripció analítica: el Museu Memorial de l'Exili i la seva relació amb els llocs de memòria de l'exili republicà i de la serralada pirinenca –en la

³⁴⁶ Els paisatges mnemònics foren fonamentals per a la cristiandat durant l'Edat Mitjana. Pensem amb les rutes de pelegrinatge amb els seus camins, coves, fonts, muntanyes que confegien una geografia sagrada que posteriorment fou secularitzada en benefici de l'aplec de referències fundadores de la nació moderna i de l'Estat-nació. Vegeu Raphael Samuel, op. cit., pp. 9-68.

seva part catalana més oriental— durant la Segona Guerra Mundial tant en el vessant sud com en el del nord.

3.4.2. Significacions de la frontera en l'Europa del segle XX

Tal com assenyala Enzo Traverso³⁴⁷, l'emergència de la memòria, al costat del retorn de l'esdeveniment —sovint molt lligat a l'accés a ell a través del testimoni oral³⁴⁸— i l'auge d'una història de perspectiva global, s'ha erigit, en les darreres dècades, en el paradigma historiogràfic dominant. És més, ha superat a bastament el marc acadèmic. En efecte, estem immersos en l'època que podríem designar com de l'anamnesi, cosa que significa el retorn a la memòria de qüestions que havien estat guardades als calaixos de l'oblit durant dècades. Precisament, la conjuntura que oscil·la entre 1989 i 2001, tal com remarca Enzo Traverso seguint la tesi de Reinhard Koselleck, es podria qualificar com de xarnera (*sattelzeit*) perquè encarna la transició entre el final polític, l'any 1989, d'un segle, a Europa i als dos blocs de la Guerra Freda en conjunt, marcat per guerres devastadores i esperances utòpiques fracassades, i l'inici, a partir de 2001, d'un nou escenari en què no s'albira cap certesa en el futur que no sigui la reproducció desequilibrada i caòtica del sistema polític i econòmic vigent. L'horitzó és ple d'inseguretats diverses: terrorisme global, crisis energètiques i financeres, esfondrament de l'estat del benestar, emergència dels populismes i de les dretes extremes³⁴⁹, i tot el que això comporta en l'àmbit social i relacional. Així, doncs, és durant aquest decenni llarg quan arreu del vell continent europeu van emergir amb més força que mai les accions de recuperació d'una memòria gravada pels cataclismes del segle XX. Tant Auschwitz com el Gulag s'imposaren com a símbols màxims, d'una banda, d'un qüestionament dels principis benèvols de progrés de la modernitat i, de l'altra, —vinculant-ho amb l'anterior— el Gulag soviètic esdevé l'element metonímic indiscutible de l'ensulsiada dels somnis emancipadors de la humanitat.

³⁴⁷ Vegeu Enzo Traverso, *L'histoire comme champ de bataille. Interpréter les violences du XXe siècle*, París, Éditions la Découverte, 2011, pp. 5-27 i 251-282.

³⁴⁸ Vegeu François Dosse, *Renaissance de l'événement. Un défi pour l'historien: entre sphinx et phénix*, París, Presses Universitaires de France, 2010, pp. 287-296.

³⁴⁹ Vegeu Roger Eatwell i Matthew Goodwin, *Nacionalpopulismo. Por qué está triunfando y de qué forma es un reto para la democracia*, Barcelona, Ediciones Península, 2019; María Esperanza Casullo, *¿Por qué funciona el populismo? El discurso que sabe construir explicaciones convincentes de un mundo en crisis*, Buenos Aires, Siglo XXI Editores, 2019; Federico Finchelstein, *Del fascismo al populismo en la historia*, Madrid, Editorial Taurus, 2019.

Tanmateix, enmig de les guerres, genocidis i totalitarismes, hi ha episodis històrics i comportaments humans que es van caracteritzar per la dignitat, la valentia i un sentit de justícia vinculat a la defensa de valors democràtics i de la llibertat. A l'Europa occidental i, particularment a casa nostra, les lluites contra els feixismes iniciades ja en el període d'entreguerres, que s'escenificaren obertament durant la Guerra Civil de 1936 i durant els anys de la Segona Guerra Mundial en què van aparèixer molts moviments de resistència al nazisme i al feixisme italià en els països que foren ocupats per ells, constitueixen un patrimoni immaterial –experiencial– de gran rellevància. De totes maneres, quan ens aproximem a aquests episodis de la història europea, no hem de sucumbir a lectures simplificadores i idealitzadores i hem d'observar el fenomen amb totes les seves contradiccions i no rebutjar els debats controvertits que se'n generen. Per exemple, la violència desfermada a la rereguarda republicana durant la nostra guerra civil ens obliga a reconsiderar fins a termes antropològics les ambivalències dels processos revolucionaris. O un altre exemple prou problemàtic el trobem en la valerosa lluita dels partisans iugoslaus liderats pel mariscal Tito contra l'invasor nazi. Sobre aquest episodi, l'escriptor de Trieste, Claudio Magris³⁵⁰, en parlar-nos de les ambivalències que caracteritzen les àrees de frontera en el segle XX, recorda les humiliacions i l'èxode a què van ser sotmesos els 300.000 italians que vivien a la península adriàtica d'Istria i a l'enclau de Fiume (l'actual Rijeka croata) un cop ocupades pels partisans iugoslaus.

Malgrat els comportaments no impol·luts dels vencedors, aquelles experiències sostingudes en el combat i la resistència contra el feixisme conformen les bases de l'assentament de molts règims democràticoliberal europeus. D'aquesta manera es va entendre en països com Itàlia i França després de la conflagració mundial. En llocs on la dictadura va perdurar més de tres dècades, com en el cas espanyol i per extensió català, aquestes lluites contra la tirania foren fonamentals per a la creació d'una consciència cívica. És a dir, una identitat civil lligada a la legitimitat democràtica que a l'Estat espanyol, institucionalment i cívicament, es remuntaria als anys de la Segona República, al paper referencial de l'exili republicà, i a l'oposició antifranquista teixida a l'interior però relacionada dialècticament amb l'exili. Un exemple ben clar el tenim amb la màxima institució de govern catalana, la Generalitat. A pesar de tota la polèmica que

³⁵⁰ Vegeu Claudio Magris, "Posfacio", dins Marisa Madieri, *Verde agua*, Barcelona, Editorial Minúscula, 2000, pp. 185-203.

hi va haver en el període de la derogació de la dictadura, és innegable que el retorn de Josep Tarradellas de l'exili el 1977 per ocupar la presidència de la Generalitat va comportar la reafirmació de la continuïtat de la legalitat republicana i la incipient consolidació institucional de la identitat nacional catalana en el nou escenari de la monarquia parlamentària.

En fi, amb això volem palesar que tot i acceptar la validesa crítica que aporten els paradigmes del Gulag i la Shoah per entendre i copsar les contradiccions de la mateixa modernitat, amb l'eclipsi de les utopies com a estandard d'un període vergonyant com pot personificar, posem per cas, l'estalinisme, també cal subratllar que en aquest mar de contradiccions i despropòsits hi van tenir lloc uns esdeveniments i accions en què les lluites populars³⁵¹ havien estat essencials en la consecució de més quotes de llibertat. Cosa que fa que es constitueixen en un patrimoni democràtic de primer ordre per a un present europeu presoner, en bona mesura, d'un esguard cap al seu passat molt pendent del culte de la víctima. Així, doncs, a partir de l'assumpció d'aquesta greu mutilació causada pel fracàs estrepitos de les ideologies utòpiques decimonòniques posades parcialment en pràctica en el segle XX i que no van aportar les respostes adequades a preguntes que, com ja remarcava Claudio Magris³⁵² l'any 1993, continuen mantenint en part la seva vigència, ens és fonamental elaborar mirades crítiques, més enllà de la confrontació de perseguïdors i víctimes, però, evidentment, sense oblidar-los. No hi ha viaranys directes i senzills, sinó que s'imposa l'observació que no defuig la complexitat. Relacionat amb aquesta qüestió, no es pot obviar, per exemple, que a l'Europa oriental i central, el comunisme no es percep com la versió fallida d'un patrimoni progressista, sinó com una aplicació, remarca Toni Judt³⁵³, massa reeixida de les patologies de l'autoritarisme del segle XX.

Es necessita, doncs, una comprensió de la història, no un joc de fantasies patrimonials,³⁵⁴ que incorpori l'accessibilitat del conjunt de la població a visions que ultrapassin la monocausalitat i la simplicitat, sense sectarismes ni dogmatismes. La densitat i la pluralitat han de ser claus per explicar processos històrics cabdals que van

³⁵¹ Vegeu Geoff Eley, *Un mundo que ganar. Historia de la izquierda en Europa 1850-2000*, op. cit.

³⁵² Vegeu Claudio Magris, "Desde el otro lado. Consideraciones fronterizas", dins Claudio Magris, *Utopía y desencanto. Historias, esperanzas e ilusiones de la modernidad*, Barcelona, Editorial Anagrama, 2001, pp. 55-70.

³⁵³ Vegeu Tony Judt, "Desde la casa de los muertos. Un ensayo sobre la memoria europea contemporánea", op. cit.

³⁵⁴ Vegeu John Urry, *La mirada del turista*, Lima, Universidad de San Martín de Porres, 2004.

tenir lloc en el segle XX. En aquest sentit, els contextos fronterers reuneixen unes condicions excepcionals. El cas de la frontera francoespanyola en el seu extrem oriental –l'àrea catalana– entre 1936 i 1977 és un lloc on és possible, si no fem cap viratge vers la complexitat, fer-hi una lectura pobra, reduccionista, de víctimes i perseguïdors. Sens dubte, és més productiu treballar-hi amb més detall, tenint present aspectes diversos i fenòmens històrics com per exemple: feixisme, revolució, Guerra Civil i refugiats durant el conflicte, democràcia, exili republicà, resistència cultural i nacional catalana, camps d'internament, condicions de vida, drets humans, Segona Guerra Mundial, refugiats del nazisme, deportació i genocidi del poble jueu, oposició contra el franquisme i passos clandestins de frontera, expressió artística en l'exili i l'internament, etcètera. L'acció de l'esmentat Museu Memorial de l'Exili i d'altres agents d'aquesta àrea liminal vol anar en la línia de fer palès que és fonamental que la comprensió d'aquest passat es plasmi en el territori i que hi sigui present per mitjà de diverses senyalitzacions memorials, la realització d'activitats que superin la divisió fronterera i l'activació de vincles entre agents múltiples que promoguin una socialització d'una memòria crítica europea a partir, sempre, de la història com a eina de coneixement. A continuació, tractarem, seguint alguns dels millors especialistes sobre la qüestió de les fronteres, d'aportar uns quants raonaments que justifiquen la rellevància històrica, sociològica i sentimental de les fronteres.

En la cloenda d'un col·loqui celebrat a Perpinyà, l'any 1990, sobre els francesos i la Guerra d'Espanya, l'historiador Pierre Vilar³⁵⁵ es preguntava què és una frontera. Ell mateix es responia afirmant que en el decurs del temps han existit les fronteres inestables i inquietes, amb significacions ben diverses: des dels *limites* entre els romans i els bàrbars, la *frontera* entre musulmans i cristians, la *frontier*³⁵⁶ entre població d'origen europeu i indis del llunyà oest nord-americà a la teranyina jurisdiccional de l'Edat Mitjana que implicava la figura del vassallatge personal i la

³⁵⁵ Vegeu Pierre Vilar, "Els francesos i la guerra d'Espanya", dins Pierre Vilar, *L'historiador i les guerres*, Vic, Eumo Editorial, 1991, pp. 85-109.

³⁵⁶ En aquest cas, *frontier*, s'ha d'entendre com el territori que quedava fora de la jurisdicció de l'estat en procés de construcció i amb voluntat colonitzadora. Als Estats Units, l'oest era concebut com un lloc buit, tot i que estava poblat pels indígenes –les primeres nacions–, a disposició de l'arribada de l'home blanc per tal de treure rendiment de totes les seves riqueses. L'expansió territorial de l'Argentina independent és força similar. L'ocupació de territoris més enllà de la província de Buenos Aires es va fer mitjançant diverses guerres d'extermini de pobles indígenes, conegudes com la conquesta del desert, tal com si es tractés d'un espai deshabitada. Sobre el cas dels Estats Units, vegeu l'obra clàssica, de caire etnocentrista, de Frederick Jackson Turner, *La frontera en la història americana*, Madrid, Ediciones Castilla, 1976.

distinció que atorgava unes certes llibertats als nuclis urbans, passant per les fronteres polítiques i administratives modernes dels Estats nacions que incorporen el caràcter eminentment territorial. En referir-se a aquests darrers feia esment del “fet català” dividit jurídicament i militarment arran del tractat dels Pirineus de 1659 entre les dues monarquies –de Lluís XIV i Felip IV–, i afegia que entre el 1856 i 1868 es va acabar de consolidar aquesta separació amb el traçat de la ratlla imaginària acordada als tractats de Baiona signats entre els dos Estats, que ja hem esmentat amb anterioritat.

En veritat, l’espai català intrapirinenc és un banc de proves de primera magnitud per copsar la formació del fet fronterer. La superposició de dues realitats estatals politicoadministratives en un espai històricocultural que transcendeix els dos vessants de la ratlla i que, amb continuïtat des de 1977, també en el costat del sud s’hi va sumar una entitat politicoadministrativa, la Generalitat, que encarna, ara per ara, la representació institucional del fet diferencial nacional català, converteix aquesta zona en un escenari privilegiat per acostar-se a les dinàmiques que es fan presents en les realitats frontereres.

En un sentit ampli, tal com assenyala el geògraf Michel Foucher³⁵⁷, les fronteres, tant en l’alegria dels retrobaments o en la tristesa dels conflictes i els seus records, sempre són llocs singulars de la història. Malgrat la immutabilitat que semblava implícita a unes decisions geopolítiques que s’havien pres a les conferències internacionals de Ialta i Postdam en el tram final de la Segona Guerra Mundial –febrer i juliol de 1945 respectivament– i que suposadament havien d’aportar estabilitat, és evident que les línies frontereres de l’interior d’Europa eren la mostra patent de separacions indignes com succeïa amb el Teló d’Acer o eren el lloc on es palesava la divisòria resultant de les diferències polítiques i socials entre un món sense llibertats, com era –entre altres– l’Espanya franquista, i un altre món més desenvolupat i més lliure com el que representaven els països del Mercat Comú –la naixent posterior Unió Europea– en els anys seixanta o els primers setanta del segle passat. Per tant, les fronteres obeïen quasi literalment al seu origen etimològic vinculat a *front de guerra*³⁵⁸,

³⁵⁷ Vegeu Michel Foucher, *Fronts et frontières. Un tour du monde géopolitique*, Paris, Fayard, 1991, pp. 7-53.

³⁵⁸ Vegeu Yves Lacoste, *De la Géopolitique aux paysages. Dictionnaire de la Géographie*, Paris, Armand Colin, 2003, pp. 175-176.

que vol dir format per les línies on es batien els exèrcits abans del cessament dels combats i, per consegüent, podien tornar a ser potencials línies de front.

En els anys vuitanta, després de l'esfondrament de les dictadures del sud d'Europa, entre elles el franquisme, l'inici d'una progressiva unificació –sobretot dels mercats– dels països principals de l'Europa Occidental, i amb l'ampliació de la Unió Europea per mitjà de la incorporació de nous països, entre ells l'Estat espanyol, semblava que les fronteres es diluïen en certa manera. En efecte, l'Acord de Schengen de 1985 signat per Bèlgica, Holanda, Espanya, França, Alemanya, amb l'afegit posterior de Grècia, Itàlia, Portugal, Àustria, Dinamarca, Finlàndia i Suècia, i que es va posar en vigor el 1995, comportava l'abolició dels controls fronterers o, millor dit, els flexibilitzava i suavitzava i en principi ampliava el trànsit de mercaderies i de persones, sempre que aquestes últimes no fossin de fora de la Unió Europea³⁵⁹. Tanmateix, entre 1989 i 1991, les revolucions de vellut a l'est d'Europa i la dissolució de la Unió Soviètica després de la relativament fracassada Perestroika van comportar un escenari diferent, on hi apareixien noves realitats estatals amb les seves barreres i duanes, o bé es tornaven a revisar i a reavaluar tenint com a referència l'Europa d'entreguerres. Un context en què hi entrava en joc la revifalla de l'anticomunisme i sortien a la llum les ambigüitats de les societats de l'Europa de l'est en relació amb l'extermini dels seus conciutadans jueus durant la Segona Guerra Mundial.

En fi, l'onada memorial de l'època xarnera arribava a les fronteres. D'una banda, eren posades en qüestionament i litigi –fins i tot amb violència– al centre i est europeus; de l'altra, a la banda occidental, a causa de l'impuls liberalitzador i l'eliminació d'entrebanca a l'acceleració de les transaccions mercantils, semblaven desdibuixar-se. En conjunt, tot aquest procés ha comportat una certa concepció malenconiosa, com si les ratlles frontereres fossin dipositàries de les herències d'una Europa tràgica deixada enrere. Però, tot i el pas del temps, les seqüeles del drama no han desaparegut. Les ferides obertes romanen al voltant de molts esdeveniments i fenòmens històrics: feixisme, antifeixisme, comunisme, col·laboracionisme, resistència, deportació, exilis i desplaçaments forçosos, neteges ètniques per ajustar identitàriament els estats, etcètera. La curació de les ferides no ha estat possible ni amb la més prosaica

³⁵⁹ Vegeu Albert Moncusí Ferré, *Fronteres, identitats nacionals i integració europea. El cas de la Cerdanya*, Catarroja-València, Editorial Afers, 2005, pp. 15-58.

intensificació dels intercanvis comercials. A més, el dolor s'ha fet més evident amb el desvelament del que ja se sabia, però que es va fer ben explícit a l'Europa de l'est després de la fallida del "socialisme real": les arbitrietats comeses en nom d'uns ideals que es fonamentaven en la igualtat, la solidaritat i la llibertat. Tot plegat ha confegit un escenari en què la significació de les velles i noves fronteres es pot considerar, també, com a un fenomen constituent d'aquesta onada memorial i de dol que pretén erigir unes referències democràtiques i èticohumanistes enmig del camp de ruïnes del segle XX i l'esvaniment de les utopies. Per tant, mereixen ser tingudes en compte com a objecte d'estudi i reflexió.

Visita de les autoritats alemanyes a La Jonquera, 1943. Arxiu Municipal de La Jonquera / Ajuntament de La Jonquera

El potencial pedagògic del fet fronterer per explicar un passat europeu regit per la guerra i la barbàrie és ben perceptible, sobretot perquè resulta ser amb freqüència una realitat inestable que es fa visible i es materialitza en les àrees limítrofes, tal com si es tractés d'un mirall dels avatars de la història més convulsa. D'aquesta manera podríem observar, per exemple, els camps de blat que descriu l'historiador Simon Schama a

*Landscape and memory*³⁶⁰ en narrar el seu viatge a principis dels anys noranta al nord-est de Polònia a la recerca de les empremtes dels seus avantpassats. En aquells paratges, els camps de conreu han estat –comenta en el seu escrit– lituans, alemanys, russos i polonesos. És la viva imatge d’una regió on les fronteres reculen i avancen segons els condicionants de la història, on el sotabosc oculta les restes de sis generacions de soldats. El mestratge, que mostra Simon Schama, per detectar les marques de la història en el paisatge s’evidencia també en la literatura assagística de Claudio Magris³⁶¹ quan evoca la ciutat de Trieste de quan ell era un infant: italiana, austroalemanya, grega, sèrbia, croata, armènia i sobretot eslovena i jueva i, alhora, després de la Segona Guerra Mundial, encara esdevindria el límit amb el món eslau que estava sota l’òrbita soviètica, una viva i literal encarnació del Teló d’Acer. Es tractava, explica, de la mateixa frontera, d’un sense fi de límits entrecreuat, a vegades dins les mateixes persones. Magris arriba a la conclusió que la frontera és doble, ambigua, en unes ocasions és un pont per trobar l’altre i, en altres, és una barrera per rebutjar-lo. En aquestes ciutats-frontera s’experimenta intensament aquesta duplicitat que acabarà influint en tota la seva obra, especialment en el seu llibre sobre el món articulat a l’entorn del riu Danubi³⁶². Aquests casos són tan sols uns exemples dels molts que podríem esmentar a fi de certificar que els desplaçaments de poder en el segle XX, acomplerts amb freqüència amb una violència inaudita, vénen secundats i assenyalats per desplaçaments de fronteres:³⁶³ des del Mur de Berlín a Xipre, passant per tota la reestructuració europea causada per les guerres mundials o els disbarats portats a terme en els processos descolonitzadors en què moltes separacions territorials van trossejar nombrosos conjunts espacials –naturals, religiosos, lingüístics, històrics o econòmics– que havien estat modelats més o menys antigament per mitjà de les relacions entre diferents grups humans.

Si ens centren en el continent europeu durant el segle XX, el fet fronterer, com ja hem comentat, ens remet inevitablement a la guerra, als desplaçaments forçosos de població, a les restriccions i injustícies comeses en moltes d’aquestes zones liminals de transició. Alhora, però, també ens remet a la llibertat, a la seguretat que suposa travessar

³⁶⁰ Per aquesta citació ens basem en la traducció francesa de l’obra. Vegeu Simon Schama, *Le paysage et la mémoire*, Paris, Éditions du Seuil, 1999. L’original en anglès és de 1995.

³⁶¹ Vegeu Claudio Magris, “Desde el otro lado. Consideraciones fronterizas”, op. cit.

³⁶² Claudio Magris, *El Danubi*, Barcelona, Edicions de 1984, 2016. L’edició italiana és de 1986.

³⁶³ Vegeu Karl Schlögel, *En el espacio leemos el tiempo. Sobre historia de la civilización y geopolítica*, Madrid, Ediciones Siruela, 2007, pp. 138-147.

segons quins passos. Tenim el cas de la nostra frontera pirinenca durant la Segona Guerra Mundial. Exemple, sens dubte, com ha assenyalat Josep Calvet³⁶⁴, de model fronterer ambivalent en el sentit que creuar-la en direcció sud entre 1939 i 1944 podia comportar l'accés a la llibertat per a molts ciutadans europeus d'ascendència jueva que fugien del nazisme o bé caure en la xarxa administrativa franquista que, en la pitjor de les situacions, suposava la devolució a la França col·laboracionista de Vichy. En definitiva, amb les fronteres, ja siguin desaparegudes, modificades, desvirtuades, restrictives, flexibles, ja siguin de recent creació, es pot arribar a captar la història europea del segle XX en tota la seva complexitat, tenint com a eix de l'observació la guerra i les seves derivacions com a rerefons. En aquest sentit, ho exemplifica de manera extraordinària el protagonista de la pel·lícula *La mirada d'Ulisses* (1995), de Theo Angelopoulos. Un home sol, a meitat dels anys noranta del segle passat, travessa des de Grècia diverses fronteres estatals fins arribar desconsolat i terroritzat a Sarajevo. El lloc on havia començat tràgicament el segle és alhora el lloc on acaba no menys tràgicament. Metàfora, sens dubte, d'un dolor esfereïdor per una Europa que no pot oblidar que la construcció d'una certa identitat comuna sempre suposa tornar a pensar els desastres de la guerra i com refer llaços en la postguerra³⁶⁵. És a dir, en el sentit de retrobar mecanismes i instruments per construir una cultura fonamentada en valors democràtics i la pau, que comporti la convivència i la tolerància entre els veïns.

3.4.3. Fronteres i canvi històric. La diversitat tipològica dels espais liminals

El que s'ha comentat fins ara no ha de comportar deixar-nos seduir per la idea de moda del "sansfronterisme" frivolitador de què parla Régis Debray³⁶⁶ en un dels seus assaigs. Encara que no podem passar per alt el rerefons jacobinista que té el seu plantejament, té raó, Régis Debray, quan afirma que tota frontera és com un medicament –remei i verí alhora– i, en molts casos, com ja hem anunciat, la seva delineació sobre el territori ha implicat o implica el desmembrament tràgic i irreversible d'unitats ètnicoculturals.

³⁶⁴ Vegeu Josep Calvet, *Les muntanyes de la llibertat. El pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial 1939-1944*, Barcelona, L'Avenç, 2008.

³⁶⁵ Vegeu Sophie Wahnich, "L'Europe c'est toujours l'après-guerre", dins Sophie Wahnich (dir.), *Fictions d'Europe. La guerre au musée*, París, Éditions des Archives Contemporaines, 2002, pp. 17-38.

³⁶⁶ Vegeu Régis Debray, *Éloge des frontières*, París, Éditions Gallimard, 2010.

No obstant això, d'acord amb el que assenyalen autors com Karl Schlögel³⁶⁷, difícilment podríem viure sense fronteres atès que són una condició important d'una vida humana organitzada. Respecte de la frontera, hagi estat o sigui amable o detestable, sublim o maleïda, intimidadora o alliberadora³⁶⁸, marcada per condicionants naturals o no –cursos de rius, serralades–, la qüestió clau és reconèixer que el seu traçat no és mai quelcom eternament donat i que està per sobre de la història protagonitzada per les dones i els homes. Les fronteres són, per tant, històriques, es “fan”³⁶⁹ i estan exposades a múltiples esdeveniments que, a vegades, les poden fins i tot modificar o, en altres ocasions, són un marc-escenari de primer ordre on tenen lloc successos de gran calat social, polític i humà. És a dir, poden desplaçar-se, desdibuixar-se, ser delimitades de nou, però no poden desaparèixer: són constitutives de la vida social³⁷⁰. Per consegüent, és en el paisatge que és o que ha estat frontera o zona fronterera, la *borderland*, on queda, amb freqüència, constància de fets excepcionals, de gran impacte³⁷¹ emocional en el transcurs del temps sobre els habitants de les àrees liminals i que, sovint, adquireixen una gran significació en el conjunt de l'imaginari col·lectiu d'un país o de diversos països. Una significació que es reactualitza de manera constant a través, com subratlla l'antropòleg argentí Alejandro Grimson³⁷² en referir-se a la frontera entre Argentina i Brasil, d'una diversitat de pràctiques, creences, rituals i relacions. Tal com explica Albert Moncusí³⁷³, es podria afirmar, doncs, que hi ha fronteres que van més enllà de la mera separació de dos Estats –el Mur de Berlin, la porta de Damasc de Jerusalem–. És a dir, són extremament polítiques, dramàtiques i, en algunes circumstàncies, representen literalment la divisòria de dos móns confrontats. Per contra, n'hi ha d'altres, com seria el cas de ratlla francoespanyola, que, ara per ara, són, per als ciutadans de primera de la Unió Europea, un lloc d'esbarjo on la vida quotidiana és una

³⁶⁷ Vegeu Karl Schlögel, *En el espacio leemos el tiempo. Sobre historia de la civilización y geopolítica*, op. cit.

³⁶⁸ Vegeu Régis Debray, op. cit.

³⁶⁹ Vegeu Karl Schlögel, *En el espacio leemos el tiempo. Sobre historia de la civilización y geopolítica*, op. cit.

³⁷⁰ Vegeu Alejandro Grimson, “Disputas sobre las fronteras. Introducción a la edición en español”, dins Cott Michaelsen i David E. Jonhson, *Teoría de la frontera. Los límites de la teoría cultural*, Barcelona, Gedisa Editorial, 2003, pp. 13-24.

³⁷¹ Vegeu Martine Camiade, “Territori, paisatge i exili. Rosselló 1939. Allò viscut d'una crisi humanitària a partir de les fonts orals”, dins Jordi Font Agulló (dir.), *Reflexionant l'exili. Aproximació a l'exili republicà: entre la història, l'art i el testimoniatge*, València/Catarroja, Editorial Afers, 2010, pp. 49-62.

³⁷² Vegeu Alejandro Grimson, *La nación en sus límites. Contrabandistas y exiliados en la frontera Argentina-Brasil*, Barcelona, Gedisa Editorial, 2003, pp. 15-42.

³⁷³ Vegeu Albert Moncusí Ferré, *Fronteres, identitats nacionals i integració europea. El cas de la Cerdanya*, op. cit.

qüestió de passejades, de gaudi de petites diferències de preus, de cerca de productes de consum diferents dels del lloc d'origen, o de cerca de diversió i entreteniment. És una frontera que gairebé ha oblidat les seves funcions clàssiques lligades al control i la restricció, tot i que també cal dir que en aquestes zones poroses i permeables també hi apareixen espais d'exclusió i conflicte³⁷⁴ que apleguen emigrants extracomunitaris o ciutadans procedents dels països empobrits de l'Europa de l'est després de la seva obertura i abraçada del capitalisme.

La zona geogràfica que ens interessa pel que fa a la tasca patrimonial i memorial desenvolupada –escenari de la retirada republicana i plasmació territorial de la llarga fractura que va ser l'exili fins a l'any 1977–, ha esdevingut en els darrers anys, en els passos fronterers principals (Portbou-Cervera, la Jonquera-el Portús, Puigcerdà-la Guingueta d'Ix) una àrea terciaritzada on, en general, es recorden vagament les vicissituds històriques dels Estats limítrofes i les seves conseqüències al llarg del segle XX. Aquest oblit relatiu ens remet de nou a l'antropòleg Albert Moncusí³⁷⁵ quan es refereix a les mutacions històriques ocorregudes i als seus efectes sobre la comarca de la Cerdanya. La seva anàlisi ve a dir que de les tensions polítiques causades per la Guerra Civil i les guerres mundials amb els respectius exilis, deportacions, desercions, vigilància i contraban, s'ha passat a l'escenari de lliure circulació de persones i mercaderies el qual, però, no està exempt de recels derivats de les distintes percepcions que han aflorat entorn de les conseqüències de la integració europea sobretot pel que fa a la competència de preus en els sectors productiu i comercial. I, alhora, en aquest itinerari que recorre tot un segle, no es pot obviar l'existència durant quatre dècades de l'excepcionalitat política espanyola en el context de l'Europa Occidental. Una excepcionalitat expressada en el decalatge polític, cultural i econòmic entre els dos costats de la ratlla que va propiciar l'establiment del franquisme i que fou un terreny adobat, entre altres factors, per a més exilis, fugues, tràfic d'idees i de productes culturals prohibits a la banda espanyola i un desenvolupament econòmic desigual.

En els nostres dies, la franja políticoadministrativa francoespanyola a la zona oriental dels Pirineus és, doncs, una frontera tova, la qual concentra la convivència de

³⁷⁴ Vegeu Alejandro Grimson, "Disputas sobre las fronteras. Introducción a la edición en español", op. cit.

³⁷⁵ Vegeu Albert Moncusí, "Fronteres i evolucions locals: el cas de la Cerdanya", *Mirmanda*, núm. 3, 2008, pp. 58-66.

diferents “móns de vida”. Tot això és ben perceptible especialment a la Jonquera-el Portús. Un lloc que conté les típiques característiques estètiques i socials dels no-llocs postmoderns –benzineres, complexos comercials, pàrquings gegantins per a camions– i l’embolcall d’uns paratges naturals imponents. Així mateix, en aquesta *borderland* és detectable especialment un trànsit de persones del nord vers al sud arran de les diferències de preus que els són favorables i que permeten el desenvolupament d’un comerç que beneficia tota una àrea subcomarcal del sud de la ratlla. Aquests tipus de relacions sovint nodreixen el manteniment de la frontera segons la lògica diferencial de l’Estat-nació, malgrat que es podrien interpretar com un signe d’integració europea. És a dir, els hàbits socioculturals predominants que tenen el consum diferencial de mercaderies com a màxim exponent reforcen les estructures frontereres mentalment i simbòlicament. Aquest espiral consumista i presentista, evidentment, no para atenció en cap vestigi d’un passat comú de caire traumàtic que ens pot ser útil recordar-lo en el present per edificar marcs de convivència fonamentats en arrels democràtiques i humanitàries. La mateixa àrea fronterera en qüestió aplega moltes de les xacres que assolien el nostre món: immigració clandestina, exclusió social, economia submergida, prostitució i tràfic de drogues. Aquest context amb un clima on hi regna l’oblit només es pot capgirar amb un assalt cultural, creant espais de sociabilitat diferents i complementaris, més enllà de vells estereotips que condicionen els comportaments humans i que són fruit de les dinàmiques històriques i socioeconòmiques derivades del bastidor polític i administratiu regulat pels Estats-nació.

Pas fronterer del Portús, febrer de 1939. Fons A. Chauvin / Archives Départementales des Pyrénées-Orientales (Perpinyà)

Imatges del pas fronterer El Portús (2009-2011) / Miquel Serrano / Cuatro

A l'àrea liminal on fixem la nostra atenció, tenint en compte la persistència d'una unitat etnicolingüística, tot i que molt delmada per l'acció històrica dels dos Estats-nació –en especial a la banda francesa– es tracta, com remarca, Albert Moncusí³⁷⁶ de trobar: “[...] manifestacions de continuïtat o redefinicions de la frontera de caràcter cultural, simbòlic, relacionades amb la consciència de límits que no tenen perquè coincidir amb la frontera internacional, i que es manifestarien en rituals i en el

³⁷⁶ Vegeu Albert Moncusí Ferré, *Fronteres, identitats nacionals i integració europea. El cas de la Cerdanya*, op. cit., p. 28.

desplegament d'eines culturals com la llengua [...]". Alhora, afegiríem, es pot treballar en la direcció d'una història comuna imbricada problemàticament amb la dels Estats-nació i amb la de tot el context europeu del segle XX en la qual sigui possible pouar episodis que ens permetin, des d'una perspectiva crítica i no pas mitificadora, la preservació de valors democràtics per tal d'actuar amb sensibilitat en el present davant dels desequilibris que s'imposen en les relacions humanes en general. El treball de memòria, fet a cavall del coneixement històric, sobre l'exili republicà en aquest escenari transfronterer pot contribuir a la construcció, no d'un il·lusori passat comú del qual s'esborrarien els nombrosos i evidents rastres de conflictivitat i que passaria per alt la força dels nacionalismes (francès, espanyol o català per exemple), sinó d'una mínima identitat europea emergent “no emocional”³⁷⁷ que assenti les seves arrels en l'impuls –i no pas merament retòric– de la defensa dels drets humans i de la democràcia. Això podria permetre la compatibilitat de la diversitat –per exemple nacional– dins una homogeneïtat supranacional europea. Així mateix, aquesta tasca de memòria esdevé un recurs que pot ser emprat en el camp del turisme cultural, completant una oferta³⁷⁸ que en les zones frontereres, ja sigui per la seva singularitat geonatural, ja sigui per les petges que l'activitat humana hi ha deixat en moments històrics excepcionals, sol ser més atractiva del que sovint es considera, sobretot perquè no poques vegades aquestes zones són percebudes com a marginals. Aquesta percepció prové en part de la ubicació física i en part de la funció econòmica i administrativa que acaba determinant la seva fesomia. Situades en els confins dels Estats nacions, fins i tot podríem dir que algunes zones frontereres, aquelles més transitades i amb més activitat econòmica, com seria el cas de La Jonquera-El Portús, s'han caracteritzat per ser pioneres d'un fenomen que afecta cada vegada més el conjunt de les societats terciaritzades o postindustrials. És el que el geògraf Joan Nogué³⁷⁹ descriu com l'aparició de paisatges complexos, discordants, de transició, difusos, en què el sòl urbà es barreja amb un sòl rural travessat per variants, vies de circumval·lació, autopistes i diversos traçats ferroviaris. Ras i curt, paisatges sense imaginari ni discurs³⁸⁰.

³⁷⁷ Vegeu Montserrat Guibernau, “El naixement d'una Europa unida: per què la UE ha generat una identitat no emocional”, *L'Avenç*, núm. 366, març 2011, pp. 30-39.

³⁷⁸ Vegeu Francesc López Palomeque, “Turisme i frontera: l'abast de dos termes divergents”, dins Jordi Domingo i Coll i Lluís Mallart i Casamajor (ed.), *A l'entorn de la frontera*, Barcelona, Oikos-Tau, 1997, pp. 71-82.

³⁷⁹ Vegeu Joan Nogué, *Paisatge, territori i societat civil*, València, Tres i quatre, 2010.

³⁸⁰ Vegeu Joan Nogué, *Entre paisajes*, Barcelona, Àmbit, 2009.

Imatge aèria de La Jonquera, amb l'autopista A-7, 1980. Arxiu Municipal de La Jonquera / Ajuntament de La Jonquera

En fi, un entorn en què el ciutadà experimenta un desconcert, arran del caos que hi domina, que li dificulta exercir una lectura comprensible del que observa. I, tanmateix, en el cas fronterer a què ens estem referint, el paisatge, tot i les disfuncions que presenta, està atapeït dels rastres d'uns episodis històrics relativament recents de gran rellevància –o almenys l'haurien de tenir– en la confecció de l'imaginari col·lectiu, especialment en dos àmbits en (re)construcció: l'espai català transfronterer i l'espai identitari comú europeu. Tot plegat ens porta a esmentar succintament algunes de les actuacions realitzades en aquest territori de memòria situat a l'extrem més oriental del Pirineu, vinculades fonamentalment a l'exili republicà. En primer lloc, paga la pena subratllar que, de la mateixa manera com va succeir durant els anys vuitanta i noranta en alguns indrets perifèrics de França com per exemple a la Picardia amb l'Historial de la Grande Guerre de Péronne (1992), o el Memorial per la Pau de Caen (1988) a Normandia, o el centre mundial per la Pau de Verdun (1985) a la Lorena, o el centre de la memòria d'Oradour-sur-Glane (1999) al Llemosí, les intervencions memorials, en primera instància, han respòs a un compromís local. Aquest engatjament s'ha fet palès en l'interès mostrat per agents i institucions autòctones per posar en valor els seus

atractius patrimonials i històrics amb la intenció d'aportar per mitjà de l'activitat turística, valgui la redundància, un valor afegit a economies en alguns casos en dificultats. El cas de La Jonquera és ben patent després de l'aplicació dels acords de Schengen el 1995.

Tanmateix, aquestes accions que podríem percebre com a pejoratives,³⁸¹ ja que se'n podria inferir que la història i la memòria esdevenen també uns productes comercials, es poden matisar. I de fet en la majoria dels casos ha ocorregut, gràcies a la promoció de programes cívics i culturals encarnats en els equipaments museístics i en la museïtzació de l'entorn circumdant. Operació que es pot connectar amb una acció de polítiques públiques de memòria d'àmbit més ampli. Segurament, aquest és un camí per a la incentivació de la suma d'esforços en la creació d'una conscienciació cívica en favor de una democràcia sòlida i per a la reconciliació amb un entorn vist com antipàtic, arran de la inharmonia que l'assola en les seves parts més urbanitzades, o titllat d'inhòspit, arran de la seva llunyania dels nuclis habitats com passa per exemple amb els accessos secundaris de frontera pirinencs. En termes geogràfics, ho podríem definir com la creació d'una topofilia³⁸² –el vincle afectiu entre les persones i el lloc o ambient circumdant– en què la recuperació de la memòria democràtica hi tindria un paper estructurant. Per consegüent, la frontera com a vestigi i lloc de recordació de l'exili ha de ser concebuda com un paisatge cultural i semiològic.

3.4.4. La frontera com a paisatge cultural i semiològic dels rastres de l'èxode republicà

Un paisatge semiològic és aquell que representa un determinat significat, és a dir que la realitat percebuda evoca un model de referència. Tal com assenyala l'especialista en turisme cultural, José Antonio Donaire³⁸³, els espais de frontera estan impregnats per les històries de l'èxode, els més recents i els que tenen un antecedent històric. Essent certa aquesta afirmació, no obstant això, és més exacte assenyalar que l'escenari fronterer en què fixem l'atenció és com una heterotopia. És a dir, que en ell s'hi fa palesa una

³⁸¹ Vegeu Sophie Wahnich, "L'Europe c'est toujours l'après-guerre", op. cit.

³⁸² Vegeu Yi-Fu Tuan, *Topofilia. Un estudio de las percepciones, actitudes y valores sobre el entorno, [1974]*, Barcelona, Editorial Melusina, 2007.

³⁸³ Vegeu José Antonio Donarie, *Turisme cultural. Entre l'experiència i el ritual*, op. cit.

superposició heterogènia de realitats històriques, socials i culturals desconnectades entre elles, en la qual el passat històric que encarna l'exili és un estrat més de l'espèc palimpsest fronterer. És, en conseqüència, un paisatge cultural i emocional complex, que està integrat per components naturals, etnogràfics, memorials, vestigis tangibles i intangibles, dins del qual resulta imprescindible potenciar la visualització, amb tècniques de recordació, d'un patrimoni lligat a l'exili i a les històries de frontera durant la Segona Guerra Mundial i la llarga pervivència del franquisme. Tot plegat, pot jugar un paper adient com a eina de coneixement aprofitable per tal de mostrar la fragilitat de la democràcia i de les llibertats individuals i col·lectives i, alhora, conformar una consciència a l'entorn de la persistència de desplaçaments forçosos de població en molts indrets del planeta i les crisis humanitàries que comporten. Per tant, tenint present la tipologia de l'activitat econòmica i la fesomia del medi físic, hi ha poc espai per conrear la nostàlgia a la manera per exemple de l'*Heritage tourism*. Una epidèmia contemporània segons John Urry³⁸⁴, que privilegia la reproducció i el simulacre d'entorns i activitats desaparegudes desproveint-les del seu sentit històric en recloure-les en una època tancada, separada de les dinàmiques socials, culturals i polítiques del present.

En el cas d'aquesta àrea catalana transfronterera associada a l'exili, podríem afirmar que els punts més rellevants, des de Figueres a Ribesaltes i l'àrea d'influència de Perpinyà fins a la costa que comprèn Elna, El Barcarès, Sant Cebrià i Argelers, passant per La Jonquera i el Portús, difícilment admeten un tracte patrimonial d'aquest tipus. Tan sols a l'extrem oriental amb Portbou i potser Cervera de la Marenda que transmeten un cert aire decadent propi d'una època pretèrita a causa de la marginalitat actual del tren, o a l'extrem occidental, el Pirineu de Lleida i la Cerdanya, ja més turistificat pel vincle que té amb els esports d'oci d'hivern, el record de l'exili podria ser objecte d'un tractament més propici al simulacre nostàlgic. En el paisatge postfordista que caracteritza la plana empordanesa i la plana rossellonesa, el més complicat, a causa de la densitat sociològica, econòmica, política i lingüística que conté, és fer visible aquesta història recent sense haver de recórrer a les exageracions del *Dark Tourism* – aquell que converteix el desastre o la desgràcia en una mercaderia– i tenir la capacitat de crear *sights* o nodes com el mateix Museu Memorial de l'Exili o el Memorial del

³⁸⁴ Vegeu John Urry, *La mirada del turista*, op. cit.

Camp de Ribesaltes, o el petit centre interpretatiu de la presó de Sort –en aquest cas al Pirineu de Lleida– que tinguin l’enginy de complementar-se amb itineraris territorials. Segons José Antonio Donaire³⁸⁵ aquests itineraris territorials aporten complexitat en recollir processos històrics i culturals varis i es poden beneficiar del fet que es basen en un esdeveniment d’impacte. Esdeveniments, com va assenyalar Raphael Samuel³⁸⁶ en analitzar la memòria popular, que són els que atrauen la majoria de la ciutadania. El desenvolupament, d’una banda, de la passió per la patrimonialització de tots els àmbits socials i l’*Heritage tourism* com a resultat d’aquesta operació i, de l’altra, l’explosió de demanda memorial són simptomatologies molt característiques de l’època xarnera que s’enceta en els anys vuitanta del segle passat i finalitza amb el canvi de segle. Un moment històric que condensa una gran sensació de pèrdua, angoixa i desencant: des del canvi de model econòmic amb la desindustrialització fordista com a bandera fins al que ja hem esmentat i anomenat com l’eclipsi de les ideologies. Davant d’aquests fenòmens, el repte principal rau a ser capaços d’extreure d’aquest interès pel passat immediat alguna lliçó profitosa per a la millora democràtica del nostre present.

En el cas dels llocs fronterers, ¿els vestigis del passat poden subsistir enmig d’aquests “paisatges fracturats” on, com hem vist, hi prima l’estandardització, l’homogeneització,

³⁸⁵ Vegeu José Antonio Donaire, *Turisme cultural. Entre l’experiència i el ritual*, op. cit.

³⁸⁶ Vegeu Raphael Samuel, *Teatros de la memoria. Pasado y presente de la cultura contemporánea*, op. cit.

l'artificialització, la tematització i sovint la banalització? A tot aquest procés, cal afegir-hi que en els darrers quaranta anys l'àrea turística ha estat envaïda per part dels interessos corporatius de la indústria de l'entreteniment. Alguns agents que treballen en el camp del patrimoni històric han suggerit de convertir-lo en un producte que tingui present els vestigis materials, però sobretot que fomenti la potenciació del vessant experiencial³⁸⁷. Cosa que consistiria a fer reviure d'alguna manera l'experiència, els sentiments, les sensacions dels nostres avantpassats per tal de prendre consciència de la rellevància del pes d'aquell passat sobre les nostres vides en el present.

Si aquestes consideracions les traslладem a l'àmbit interpretatiu i museístic, hauríem de remarcar que, en general, en el Museu Memorial de l'Exili o el Memorial del Camp de Ribesaltes predomina això que Philippe Mesnard³⁸⁸ ha definit com la configuració crítica. En aquest sentit, es prioritza una forma d'aproximació reflexiva a la història i a la memòria que bandeja les presentacions suposadament imitadores de la realitat "tal com va ser". A les sales d'aquests equipaments, els elements escenogràfics estan pensats per evocar, per simbolitzar i no pas per representar fidelment. De fet, en els museus d'història contemporània d'última generació, tal com ha assenyalat Jean-Claude Duclos³⁸⁹, antic director del Museu de la Resistència a Grenoble, hi ha poca exigència d'objectes i sí molta confluència d'història i memòria. Cosa que comporta treballar en un camp més simbòlic l'enorme informació immaterial que s'hi aplega. Una altra qüestió a tenir en compte seria l'exterior, el paisatge. És indubtable, doncs, que si es vol mantenir aquest esperit de configuració crítica, ens hauríem de preguntar ¿quina intervenció s'ha de fer, en això que anomenem el paisatge de la memòria de l'exili? Certament, sense obliterar les possibilitats turístiques, una de les pitjors errades seria pretendre articular un turisme massiu. Aquesta circumstància podria posar en risc la integritat simbòlica d'aquests llocs i posar sobre la taula perills de banalització que desdibuïessin les dinàmiques de commemoració i record. La disneyficació³⁹⁰ està renyida i és incompatible amb el foment de la capacitat reflexiva i del compromís cívic que deriven del fet d'entendre el coneixement del passat recent com un mitjà que té per finalitat la creació de vincles estrets amb el present. Uns llaços que permeten rescatar

³⁸⁷ Jordi Padró, "La interpretació del patrimoni i l'elaboració dels projectes de turisme cultural", *Territori i paisatge-Natura i art*, Girona, Ajuntament de Girona i Universitat de Girona, 2002, pp. 107-111.

³⁸⁸ Philippe Mesnard, *Témoignage en résistance*, París, Éditions Stock, 2007.

³⁸⁹ Jean-Claude Duclos, "Histoire, mémoire, musées et mémoriaux, en France et à Grenoble en particulier", dins *I Col·loqui Memorial Democràtic: Polítiques Públiques de Memòria*, Barcelona, 2007.

³⁹⁰ Vegeu Luz Maceira Ochoa, *Museo, memoria y derechos humanos*, op. cit.

allò més digne de les actuacions humanes en el passat per, alhora, fer més digne la vida en el present i el futur immediat.

Al capdavant, qui es responsabilitza d'endegar i plasmar la consolidació de projectes de recuperació de la memòria democràtica a través de centres d'interpretació, museus, i el seu expandiment a l'exterior marcant les traces d'un paisatge memorialitzat, al nostre entendre, ha de deixar de banda tant la vella monumentalització acrítica, petrificada i basada en el foment d'uns suposats valors patriòtics militaristes, com també aquestes tendències que, en nom de l'entreteniment, no dubten a caure en la més absoluta vulgarització —res a veure amb la divulgació— i la paròdia del passat. En aquestes operacions museogràfiques es perd el respecte per als nostres avantpassats i les seves trajectòries vitals. Podem parlar d'un turisme cultural de la memòria si es vol, però ha de contenir un treball pedagògic que sigui utilitzable per conèixer esdeveniments que estan associats a valors i actituds sovint oblidades o marginades en el present i que, en rescatar-les, poden enriquir la nostra educació ciutadana.

Filats del camp de concentració de Ribesaltes
(Rosselló) 2006

3.4.5. L'escenari fronterer com aprenentatge memorialitzador

Toni Judt³⁹¹ advertia que, almenys a Occident, la resposta a les inquietants memòries heretades ha estat la seva gravació, literalment, en pedra. És a dir, des de l'inici del segle actual arreu hi trobem plaques, monuments i museus dedicats sobretot a les víctimes, particularment del feixisme i del nazisme. Sovint es tracta de versions modificades i posades al dia –que, en principi, tenen una marcada voluntat pedagògica– d'antigues senyalitzacions anteriors que tenien un caire més commemoratiu i celebratori. La clau és troba, precisament, en el fet de superar la mera commemoració i incorporar en tots aquests dispositius memorials l'aportació de la història –la investigació feta amb professionalitat– com a eina d'accés al record. Afegia Tony Judt que ha estat la rigorosa investigació i interrogació sobre els passats oposats d'Europa –i sobre el lloc que ocupen en la concepció col·lectiva que els europeus tenen de si mateixos– un dels èxits no reconeguts del tot de la unitat europea de les darreres dècades.

Segurament, aquest coneixement crític de la turbulenta història immediata pot crear unes condicions que afavoreixin la consecució d'una sensibilitat comuna que sabem que no esborrarà les fronteres entre les identitats nacionals –la diversitat és constitutiva del gènere humà– i, per tant, resultaria inútil somniar amb una harmonia absoluta. No obstant això, aquesta sensibilitat comuna, que es pot impulsar des de les intervencions memorialitzadores en què l'edificació d'una narrativa històrica hi ha de tenir un paper destacat, sí que es pot dirigir a la construcció permanent i vigilant d'una escena democràtica³⁹². En concret, aquella escena democràtica fonamentada en allò que Josep Fontana³⁹³, en parlar de la identitat europea, relaciona amb l'aportació d'una herència prou substantiva: drets humans, drets socials i cultura crítica.

³⁹¹ Vegeu Tony Judt, “Desde la casa de los muertos. Un ensayo sobre la memoria europea contemporánea”, op. cit.

³⁹² Vegeu Sophie Wahnich, “L'Europe c'est toujours l'après-guerre”, op. cit.

³⁹³ Vegeu Josep Fontana, *L'ofici d'historiador*, Girona, Universitat de Girona, 2010, pp. 113-128.

“Memorial Passatges”, de Dani Karavan, Portbou (Foto Miquel Serrano)

La situació en què ens trobem, però, no és ben bé aquesta. De l'època xarnera (1989-2001), hem heretat una multiplicitat d'Europes superposades³⁹⁴. A un augment del grau d'integració mitjançant la rebaixa de les funcions de les fronteres interestatals, hi ha anat aparellada l'aparició de noves fronteres, en bona mesura ètniques i de classe, dins el propi context europeu i, de manera creixent, més enllà dels confins del vell continent. S'assisteix a un desplaçament de les fronteres cap enfora, que implica l'exportació dels conflictes a països més endarrerits i dependents. Es prefigura un segle XXI violent, en què les guerres pels recursos implicaran migracions massives i problemes gravíssims amb els refugiats³⁹⁵. L'escenari liminal en què hem centrat la nostra atenció, l'espai català a banda i banda del Pirineu ara per ara entre els dos estats –França i Espanya–, no està al marge d'aquestes convulsions. Ben al contrari, la seva posició geopolítica li concedeix un paper determinant. En conseqüència el plantejament d'intervencions memorials en la densitat semiològica d'aquest territori, com una mena d'interferències que recordin l'exili republicà de la Guerra Civil del 1936 i altres fenòmens vinculats a conflictes i desplaçaments forçosos de població en el marc de la Segona Guerra Mundial, pot contribuir a potenciar una consciència que ajudi a acarar críticament aquest passat immediat. Un recurs, aquesta consciència, que pot ajudar en el discerniment de les injustícies que persisteixen en el present.

³⁹⁴ Vegeu Richard Vinen, *Europa en fragmentos. Historia del viejo continente en el siglo XX*, Barcelona, Editorial Península, 2002, pp. 663-694.

³⁹⁵ Vegeu Harald Welzer, *Guerras climáticas. Por qué mataremos (y nos matarán) en el siglo XXI*, Madrid, Katz Editores, 2010.

Bertold Brecht³⁹⁶, des de la seva experiència d'exili, va afirmar que un home a l'exili és un home a l'aguait, cosa que li proporciona una agudeses en la percepció de la realitat. Els processos memorialitzadors, activats per polítiques públiques de memòria, no poden defugir aquestes experiències heretades. En l'escenari fronterer /transfronterer o postfronterer es pot aprendre de la vida dels exiliats i afinar la percepció dels problemes del món, entre els quals destaca el perill que ha assetjat i assetja una vida democràtica plena. Al mateix temps, en el cas concret d'aquest espai geogràfic transfronterer català, la recuperació de la memòria de l'exili republicà comporta també un desafiament a les tergiversacions que encara conté el llegat de la memòria social del franquisme. Per això és tan important que en aquests processos de patrimonialització i memorialització la historització crítica hi interactuï de manera dialògica amb l'aportació del record del testimoniatge. Aquestes museïtzacions, que han de ser actives i dinàmiques, han de prioritzar el rigor i la pedagogia.

3.5. Mancances i anormalitats. L'absència de la memòria democràtica en la institució museística

En aquest subcapítol canviarem d'escala. De l'anàlisi particular, en què ens hem centrat en el Museu Memorial de l'Exili (MUME) i el paisatge que l'envolta com a exemple de dispositiu memorialitzador, ara transitarem per vies més generals tractant d'abordar quina és la situació, en la institució museística de l'Estat espanyol, de la memòria democràtica. Com veurem, ens trobarem, en la seva majoria, amb infraestructures que estan lluny de comportar-se com a “emprenedors de la memòria”. Efectivament, tractar la situació de l'àmbit museístic en què els seus continguts –o una part– tenen a veure amb la preservació i la divulgació del que al conjunt de l'Estat espanyol es coneix com la “memòria històrica” ens condueix, sens dubte, a un terreny que ha estat mancat de solidesa. És a dir, malgrat el transcurs de quaranta anys de monarquia parlamentària, no s'han donat les condicions que permetessin forjar uns bons ciments capaços de sostenir unes infraestructures que donessin aixopluc i promocionessin el que hagués hagut de

³⁹⁶ Vegeu Georges Didi-Huberman, *Cuando las imágenes toman posición*, Madrid, Antonio Machado Libros, 2008.

passar: la consolidació d'un marc cultural en què la memòria democràtica –amb tots els seus matisos i controvèrsies– es considerés un valor patrimonial inqüestionable.

Tenint en compte aquest context, en el títol d'aquest apartat fem referència a conceptes que remeten a carències, precarietat i incertesa. Al cap i a la fi, una certa anormalitat. En aquest sentit, si ens atenem a l'anàlisi de més o menys la darrera dècada quant a polítiques públiques de memòria i museus, malgrat la manca d'una continuïtat i sistematització –i en alguns casos retrocessos–, també és cert que hi ha hagut alguns senyals, en accions i projectes materialitzats, que conviden a pensar que no tot està perdut.

Al llarg d'aquest apartat intentarem traçar una breu genealogia de les presències/absències del controvertit llegat històric/memorialístic vinculat als episodis més traumàtics del passat recent en la institució museística. Una institució entesa no com un ens monolític, sinó amb totes les seves complexitats i diversitats derivades tant del règim polític dominant en cada moment històric com, per dir-ho d'alguna manera, del caràcter plurinacional de l'Estat. Tanmateix, abans d'entrar en matèria museística, convé plantejar una disquisició sobre les peculiaritats de l'Estat espanyol a l'hora d'afrontar els traumes i violències (i la seva hipotètica superació) continguts en el passat recent. O sigui, un passat que té incidència en el present i que, fins i tot, pot marcar l'agenda política³⁹⁷.

3.5.1. La “memòria històrica” i el seu difícil camí envers la patrimonialització

Una de les principals dificultats que ha tingut la consolidació de la construcció d'un imaginari democràtic en la geografia espanyola ha estat, principalment, el compromís poc actiu de l'àmbit institucional en aquesta direcció. Per ser justos, però, cal remarcar tal com ja hem assenyalat en algunes ocasions que hi hagut algunes excepcions, com per exemple el paper precursor que va tenir la Generalitat de Catalunya en el període 2003-2010 i que després ha tingut una continuació, sobretot, des de l'any 2016. Tanmateix, en un àmbit territorial més ampli, tot aquest procés, malgrat el gran esforç del moviment cívic conegut com a “recuperació de la memòria històrica”, va ser víctima –i encara ho

³⁹⁷ Xavier Herrero Acosta i Xurxo M. Ayán Vila, “De las trincheras al museo. Sobre el reciente proceso de patrimonialización de la Guerra Civil en Euskadi”, dins Iñaki Arrieta Urtizberea, (ed.), *Lugares de memoria traumática*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2016, pp. 99-122.

és— d’una naturalesa precària. És més, aquest moviment cívic deu, en part, la seva existència precisament a la deixadesa practicada per moltes administracions quant a la reparació de l’oblit polític i el buit ètic persistents a l’esfera pública³⁹⁸.

Per tant, s’ha patit una llarga negligència i s’està, encara, davant una actitud poc decidida que té els seus orígens en la correlació de forces existent durant la derogació de la dictadura i, particularment, tal com hem apuntat abans, en la gestió del passat que van dur a terme els governs democràtics ja consolidats després de la transició a la democràcia. Cal pensar, per exemple, en el pragmatisme modernitzador dels executius de Felipe González que van prioritzar la incorporació plena d’Espanya a l’espai capitalista de la Unió Europea. Un moment que va coincidir amb l’hegemonia cultural internacional del postmodernisme com ja hem insistit diverses vegades. Ni crítica social, ni reflexió històrica estaven ben vistes³⁹⁹. Aquest clima cultural va tenir repercussions en les opcions de les institucions en relació amb les polítiques del passat i, en conseqüència, van condicionar l’entorn museístic, tant l’heretat de l’etapa franquista, com es veurà més endavant, com les possibles actuacions innovadores que haguessin pogut tenir lloc a la dècada dels anys vuitanta.

Més es va complicar el context a partir de la victòria electoral del Partit Popular l’any 1996. El programa de màxims de José Maria Aznar apostava per accions tan extremes com la recentralització de l’Estat o una visió contemporanitzadora respecte al franquisme. Tanmateix, com és sabut, aquella radicalitat reaccionària va esperonar l’activisme en sentit contrari. A principis del segle XXI van aparèixer nombroses associacions de caire reivindicatiu que, sorgides de la societat civil, qüestionaven el relat hegemònic teixit de silenci i equidistància durant els anys de la transició i que havia quallat a l’època democràtica. Per exemple, en aquest sentit, a finals del 2005 es tenia notícia que hi havia cent setanta iniciatives que treballaven en el camp de la recuperació de la “memòria històrica”⁴⁰⁰. La impugnació impulsada des de l’àmbit civil es va trobar amb unes circumstàncies més o menys favorables amb l’arribada al poder, l’any 2004, del dirigent socialista José Luis Rodríguez Zapatero. El seu govern, impregnat de reformisme moral, va crear condicions per dissenyar un marc institucional

³⁹⁸ Ricard Vinyes, “La memoria del Estado”, dins Ricard Vinyes (ed.), *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA Libros, 2009, pp. 23-66.

³⁹⁹ Eduardo Subirats, “De la transición al espectáculo”, *Quimera*, núm. 188/189, 2000, pp. 21-26.

⁴⁰⁰ Walter L. Bernecker i Sören Brinkmann, *Memorias divididas. Guerra Civil y franquismo en la sociedad y la política españolas 1936-2008*, Madrid, Abada Editores, 2009.

que hauria de reduir la precarietat crònica que afectava la memòria dels vençuts a la Guerra Civil. Fins i tot, una mica abans, el 2003 a Catalunya, un govern d'una coalició d'esquerres ja estava treballant, de manera pionera, en el llançament de polítiques públiques de memòria. El colofó en la realitat catalana va ser l'aprovació de la Llei del Memorial Democràtic, d'octubre del 2007. I, al conjunt de l'Estat, el desembre d'aquell mateix any, la posada de llarg de l'anomenada Llei de la Memòria Històrica (lleï per la qual es reconeixen i amplien drets i s'estableixen mesures a favor d'aquelles persones que van patir persecució o violència durant la Guerra Civil i la dictadura) semblava confirmar un canvi de tendència. Tanmateix, la manca de determinació del govern socialista, les escasses dotacions, la forta oposició de les forces conservadores i, finalment, la crisi econòmica provocada per la gran recessió internacional i la desfeta electoral socialista del 2011, que va comportar la tornada de la dreta conservadora al poder, van delmar irremissiblement els pocs avenços que s'havien produït i que estaven en perspectiva. N'és una bona prova per exemple l'informe elaborat per la comissió d'experts per al futur del Valle de los Caídos, que va ser desat en algun calaix del Ministeri de la Presidència⁴⁰¹. També, a Catalunya, una altra vegada amb uns mesos d'antelació, la dreta nacionalista havia resultat guanyadora a les eleccions i una de les conseqüències va ser que les polítiques públiques de memòria van passar a tenir un protagonisme menys rellevant⁴⁰².

Aquests alts i baixos d'ordre polític han tingut, com és evident, un reflex en el tractament del passat recent –o sigui, Segona República, Guerra Civil, exili republicà, dictadura franquista i oposició democràtica, i Transició– en la institució museística. D'una banda, com veurem, ha comportat la permanència d'unes infraestructures erigides en la pròpia dictadura, en què persisteixen, amb algunes modificacions dutes a terme en època democràtica –fins i tot en algun cas ja fetes en el tardofranquisme–, unes narratives benèvols amb la dictadura sovint presonerades d'un discurs equidistant en referir-se a la Guerra Civil⁴⁰³. De l'altra, en moments de governs proclius a les polítiques de reparació, les declaracions de bones intencions i els inicis de programes de

⁴⁰¹ La qüestió del Valle de los Caídos s'ha abordat parcialment, a posteriori, amb el trasllat del cos del dictador el 24 de octubre de 2019. Tanmateix, encara no s'ha definit el futur d'aquest gran espai que va llegar el franquisme en honor a la seva memòria.

⁴⁰² A partir del 2016, hi ha hagut a Catalunya diversos governs de coalició, en què Esquerra Republicana de Catalunya ha assumit les directrius de les polítiques públiques de memòria, la qual cosa ha suposat un canvi important en relació amb el període 2011-2015.

⁴⁰³ Paloma Aguilar Fernández, op. cit.

polítiques públiques de memòria no s'han traduït en la materialització de realitats museístiques de nova generació sensibles a la memòria dels vençuts. Si a la insuficient determinació política de l'esquerra socialdemòcrata i dels nacionalismes perifèrics més les dificultats econòmiques i les inestabilitats polítiques acumulades a la darrera dècada s'hi afegeix la interpretació autoritària del règim parlamentari per part del Partit Popular en el període 2011-2018, el resultat és que, amb comptades excepcions en el marc de les anomenades nacions històriques, al conjunt de l'Estat espanyol no hi ha hagut prou marge per construir i consolidar una xarxa museística amb relats que afrontin sense embuts el que va suposar la Guerra Civil i la llarga dictadura franquista i que, alhora, vetllin per posar en relleu el combat per les conquestes democràtiques.

En definitiva, a dia d'avui, la patrimonialització/musealització de la “memòria històrica” només ha estat possible parcialment, a causa del fort pes d'una suma d'imaginari heretats que van transmutar el paradigma controvertit i ambivalent de la reconciliació en pragmatisme modernitzador. Com ja és sabut, als anys de la Transició, la judicialització del passat es va descartar com a mètode de reparació dels greuges que van patir els vençuts. Tot i que tampoc es pot afirmar que hi havia un pacte de l'oblit explícit com el que es va donar, salvant les distàncies, a l'Atenes de l'any 403 a.C. després de la guerra civil, en què demòcrates i oligarques van jurar acordar que els mals del passat no es podien recordar⁴⁰⁴. A l'Estat espanyol no hi va haver cap prohibició que afectés el record del passat, però tàcitament el context polític general i la cultura política de l'oposició antifranquista, defensora de la reconciliació, van propiciar la via del silenci. Una “amnèsia constituent” segons alguns autors⁴⁰⁵ que, a més de deixar de banda la investigació dels crims de la dictadura, acabava reafirmant la tesi de l'equidistància quant a la lectura històrica del passat recent. Al cap i a la fi, una versió edulcorada que únicament fixava l'atenció en la Guerra Civil i que, fins a cert punt, ja s'havia perfilat en el tardofranquisme. La dictadura no es tocava.

Així doncs, en el procés obert de la Transició va pesar, i molt, la llarga història de violència del franquisme. La dictadura havia promulgat una memòria tergiversada de la guerra que es va mantenir amb força a l'imaginari públic que es va anar construint a l'etapa transicional. Estava molt present la por producte del terror infligit pel règim de

⁴⁰⁴ Nicole Loraux, *La ciudad dividida. El olvido en la memoria de Atenas*, Madrid, Katz Editores, 2008.

⁴⁰⁵ Rafael Escudero Alday, *Memoria histórica y democracia en España: La brecha de la transición*, Ciutat de Mèxic, Editorial Fontamara, 2016.

Franco. Ni tan sols es va considerar factible partir del saber històric per entendre què havia passat i superar el trauma social. És a dir, arribar a la màxima ponderació sobre el conflicte armat civil i forjar algun tipus de lliçó d'abast moral en el sentit de no oblidar per no caure en els mateixos errors, però, sempre, considerant que aquest coneixement havia de quedar enrere amb l'objectiu de fer vivible el present⁴⁰⁶. El que va acabar passant, com venim insistint, va ser que el saber històric sobre aquell temps pretèrit tan proper va progressar en els cercles universitaris –també en centres d'estudis d'història local–, però no va transcendir a nivell general, ni va ser assumit en les grans narratives institucionals. Perquè això passés hauria estat necessari erigir polítiques públiques de memòria democràtica, dins les quals un nou sistema museístic hauria d'haver tingut un paper fonamental.

Aquestes polítiques públiques, com s'ha anat remarcant, van arribar tard i parcialment. Per consegüent, a Espanya la balança es va decantar molt poc del costat del reconeixement públic de les víctimes del feixisme nacionalcatòlic i dels opositors al franquisme. Aquest escenari ha estat causa i efecte de l'escassetat d'infraestructures museístiques que funcionessin amb una missió reparadora, quelcom que, a l'època actual, en què els drets humans i el protagonisme del subjecte-víctima s'erigeixen en referents dominants, pot semblar estrany atesa la dimensió repressora del Nuevo Estado. Però no és estrany si s'assenyala que en el procés de la transició a la democràcia no va intervenir en el camp de les negociacions entre contendents el “paradigma global de la nova narrativa dels drets humans”. El que, a partir de la segona meitat dels anys vuitanta, es percep com gairebé intrínsec al desmantellament de les dictadures del Con Sud llatinoamericà o de l'apartheid a Sud-àfrica⁴⁰⁷ no va estar present en el cas espanyol⁴⁰⁸. Són anys en què van sorgir noves maneres d'enfocar els processos

⁴⁰⁶ Julián Marías, *La Guerra Civil: ¿Cómo pudo ocurrir?*, Madrid, Editorial Forcola, 2012.

⁴⁰⁷ Claudia Hilb i Philippe-Joseph Salazar Lucas G. Martín, *Les humanidades. Argentina y Sudáfrica: reflexiones después del Mal*, Madrid, Katz Editores, 2014.

⁴⁰⁸ En efecte, en poc menys d'una dècada les percepcions i les actuacions pel que fa a la consideració dels drets humans va canviar molt en els processos transicionals. A la fi dels anys setanta del segle passat, l'administració Carter dels EUA va fer irrompre en l'escena pública la denúncia de la violació dels drets humans i s'imposarà com una doctrina oficial en el marc internacional dels anys vuitanta, en plena onada neoconservadora i la confirmació de l'evidència que els moviments revolucionaris contra l'ordre global capitalista tenien poc, o cap, marge d'actuació. La sortida de les dictadures del Con Sud llatinoamericà ha estat molt determinat per aquesta concepció proteccionista dels drets humans. En canvi, amb molts pocs anys de diferència, en el procés de la transició a la democràcia a l'Estat espanyol aquesta qüestió va tenir escassa incidència. Els temps cronològics, els orígens de les dictadures amb les seves diferències, tal com sostenen Carme Molinero i Pere Ysàs, condicionen els processos transicionals. Segons aquests autors, a Espanya, l'oposició al franquisme va prioritzar la voluntat de tancar definitivament les conseqüències de

transnacionals a la democràcia arran de la creació de les comissions de la veritat i la reconciliació⁴⁰⁹. Sense caure en la idealització d'aquests mecanismes per canalitzar les ferides heretades, és evident que comporten el reconeixement polític i moral de les víctimes i, en conseqüència, la seva plasmació també en polítiques memorial i culturals que perfilen el disseny de la transmissió intergeneracional; ja sigui projectes artístics, treballs d'arxiu, investigacions històriques, monuments i contramonuments, museus memorial i museus d'història reformats i adaptats als nous paradigmes. En alguns països d'Europa, una bona part d'aquesta transmissió, sobretot dels episodis bèl·lics, s'ha realitzat mitjançant els museus d'història⁴¹⁰. Concretament, en alguns casos amb projectes de nova planta a partir dels anys noranta o sotmetent els existents a adequacions al marc referencial de l'època democràtica. Ha passat i passa això a l'Estat espanyol? En les següent línies s'intentarà respondre a aquest interrogant.

3.5.2. De què parlem quan parlem de museus de memòria?

En principi, els nous museus del segle XXI poden tenir, com a instrument sociocultural de primer ordre, funcions ben diverses⁴¹¹. El foment del debat, l'estímul del pensament crític, la formació d'una consciència social no conformista, la promoció dels drets humans en tot el seu abast, la celebració o la commemoració, la creació d'imaginari compartits, el diàleg entre cultures i diferents sectors de les societats, la visualització de discursos silenciats, el foment del lleure i l'educació cívica i la incitació al contacte entre diferents disciplines són algunes de les seves funcions més rellevants. Al cap i a la fi, el museu s'entén com un lloc de fusió d'idees i de generació de coneixement. És a dir, un espai de discussió, de polèmica i de negociació en què els usuaris/visitants troben un clima favorable per exercir la seva autonomia de pensament. Així és com

la Guerra Civil a la voluntat d'una depuració general de responsabilitats en l'àmbit de la violació dels drets humans. A més, però, també cal tenir en compte que la correlació de forces tampoc no acompanyaven en una acció d'aquestes característiques. Vegeu Carme Molinero i Pere Ysàs, "Tiempo, espacio, actores y procesos transicionales" dins Carme Molinero i Pere Ysàs, *De dictaduras a democracias. Portugal, España, Argentina, Chile*, Granada, Editorial Comares, 2020, pp. 1-28.

⁴⁰⁹ Aleida Assmann, "To Remember or to Forget: Which Way Out of Shared History of Violence?", dins Aleida Assmann i Linda Shortt (ed.), *Memory and Political Change*, Londres/Nova York, Palgrave Macmillan, 2012, pp. 53-71.

⁴¹⁰ Sophie Wahnich, "Museos de conflictos armados y de la paz", dins Ricard Vinyes (dir.), *Diccionario de la Memoria Colectiva*, Barcelona, Gedisa Editorial, pp. 335-340.

⁴¹¹ Vegeu Luis Alonso Fernández, *Museología y museografía*, Barcelona, Ediciones del Serbal, 2001.

generalment es conceben els museus de societat⁴¹² en atorgar-los la condició d'un dispositiu situat a l'eix de les problemàtiques primordials de les societats. Per tant, el museu és un instrument que gaudeix de poder, ja que al seu si circulen ideologies, imaginariis, símbols i discursos i, d'altra banda, té capacitat, gràcies a la tècnica (muntatges escenogràfics, mitjans audiovisuals i digitals) de convertir-se en una eina fonamental per a l'educació, l'aprenentatge i també l'impuls dels drets democràtics.

Aquestes funcions, com s'ha remarcat, encaixen en la tipologia del que es defineix com a museus de societat, però, també, amb les seves particularitats, es poden trobar en els anomenats museus de memòria. Recintes que, per ser més precisos, cal assenyalar que sovint acullen “contramemòries”, ja que, pel seu caràcter reivindicatiu – però també inclusiu– permeten l'entrada en el museu d'històries i representacions alternatives. En moltes ocasions, associades amb la “representació” de processos de democratització de les societats o el reconeixement de fites conquerides en les lluites pels drets humans. Seguint aquesta línia, es pot afirmar que el museu de memòria permet “desprivatitzar”⁴¹³ la memòria personal –o de determinats grups socials, polítics, ètnics, religiosos– reprimida per tal que sigui compartida i col·lectivitzada en un espai públic i, per consegüent, amb possibilitats d'incorporar-la en una memòria més àmplia. Aquest tipus de centres museístics, tal com el defineix l'ICMEMO (Comitè Internacional per a Museus en Memòria de les Víctimes de Crims Públics), fundat l'any 2001, no es conceben necessàriament com a museus d'història, sinó com a museus que, tot i treballar en l'exposició d'esdeveniments del passat, sempre tenen en consideració la creació de vincles amb el present⁴¹⁴. Sobretot, en el sentit d'estimular la cohesió social i la capacitat reflexiva de les societats en relació amb el seu passat recent. El museu, doncs, s'entén com un instrument capacitat per generar discursos que han de servir, tant per la reparació d'esdeveniments memorables i el reconeixement de persones que han lluitat contra la tirania o que han patit represàlies en períodes pretèrits propers com un antídoto contra les hipotètiques amenaces d'autoritarisme i fanatismes que assetgen la democràcia i les llibertats en el present i el futur immediat.

⁴¹² Vegeu Xavier Roigé, Jusep Boya i Gabriel Alcalde, op. cit.

⁴¹³ Luz Maceira Ochoa, op. cit.

⁴¹⁴ Montserrat Iniesta, “Museo”, dins Ricard Vinyes (dir.), *Diccionario de la Memoria Colectiva*, op. cit., 2018, pp. 331-335.

En resum, els museus de memòria, a l'igual que els museus de societat, teòricament es caracteritzen per la superació de les exposicions estàtiques associades amb els museus d'història tradicionals. Fomenten la interdisciplinarietat i s'interessen per les problemàtiques contemporànies. En algunes ocasions, aquestes característiques dels museus de memòria es materialitzen a través de la reelaboració de les exposicions dels vells museus d'història que havien estat centrats en l'exaltació, per exemple, dels valors patriòtics i incorporen els traumes heretats del passat. D'altra banda, la centralitat del llenguatge expositiu, més que en els objectes o documents, es troba en les recreacions escenogràfiques i els elements multimèdia. S'erigeixen com a llocs que col·leccionen discursos, memòries, històries de vida de testimonis que interpel·len els protagonistes d'aquest passat immediat i també les següents generacions. Aquesta interpel·lació comporta habitualment discussions i controvèrsies. Tampoc aquests centres escapen a incerteses derivades dels condicionants que imposa la política del present o el seguiment acrític de modes i retòriques ritualistes⁴¹⁵ que no acaben d'encaixar amb el context autòcton. Sovint, això significa profusió de discursos tenyits d'un victimisme excessiu, lectures del passat massa simples i maniquees. Tanmateix, en haver-hi tan pocs centres a l'Estat espanyol que encaixarien en els patrons dels museus de memòria, es tracta de problemàtiques molt parcialment detectables i, en tot cas, secundàries. Les problemàtiques són més de fons i tenen a veure amb continuïtats discursives contingudes en centres museístics i llocs de memòria erigits pels vencedors de la Guerra Civil, així com la manca de fortalesa de les institucions museístiques que acullen les narratives de l'antifranquisme.

3.5.3. Herències i adaptacions: les narratives museístiques dels vencedors de la Guerra Civil

Com és sabut, el règim franquista va articular la seva legitimitat arran del seu triomf a la guerra del 1936-1939. En aquest sentit, la consolidació d'aquesta legitimitat comportava erigir unes polítiques de memòria que recordessin constantment l'esdeveniment històric

⁴¹⁵ Vegeu Enzo Traverso, "Mémoire : la religion de l'Holocauste", dins *La fin de la modernité juive. Histoire d'un tournant conservateur*, París, Éditions La Découverte, 2013, pp. 149-166.

fundador. Aquestes polítiques van cristal·litzar mitjançant l'edificació de monuments en homenatge als morts –als seus, òbviament–, la consolidació de llocs de memòria com les ruïnes sacralitzades –Belchite⁴¹⁶ en serà una de les més emblemàtiques–, els rituals i actes de masses de diversa naturalesa⁴¹⁷, així com la forja d'una narrativa museística. Una narrativa que es va fer tangible, sobretot, a través de l'afegit de les suposades gestes de la Guerra Civil a museus d'història militar preexistents. Es tractava de fer modificacions en el discurs de les exposicions de llarga durada amb l'objectiu d'incorporar aquells nous episodis que la dictadura considerava imprescindibles en un relat imperial mític i heroic. Un cas paradigmàtic en aquesta línia és l'Alcázar de Toledo, el qual ostentarà l'estatus de monument nacional des de febrer del 1937, serà ruïna de guerra amb el seu corresponent Museo del Asedio i acollirà l'important Museo del Ejército. Com sosté M. Carmen Rodríguez⁴¹⁸, aquest espai museístic d'història militar, junt amb els que pertanyen als tres cossos de l'exèrcit i dispersats per la geografia espanyola, van vehicular una narració útil al poder franquista: tradicionalista, legalista i carismàtica⁴¹⁹. Seguint l'anàlisi museohistòrica d'aquesta investigadora, d'aquests centres cal destacar la seva forta càrrega bel·licista, propagandística i maniquea, present ja, de manera primigènia, en l'exposició, realitzada en ple conflicte armat, al Grand Kursaal de Sant Sebastià l'any 1938. En aquella mostra, que es va convertir en permanent, s'ensenyava el material de guerra capturat a l'exèrcit republicà. També al País Basc, immediatament després de l'ocupació de l'exèrcit *nacional*, es van conservar alguns trams del Cinturón de Hierro i es van publicar algunes guies relatives a diferents paisatges i escenaris de les batalles⁴²⁰.

En tot cas, el més significatiu d'aquests centres de museografies positivistes d'història-batalla, junt amb els monuments funeraris –amb el Valle de los Caídos com a estendard– i les ruïnes sacralitzades –Alcázar de Toledo, Belchite, Corbera d'Ebre...–, és que van ser els portadors, a l'àmbit de la institució museística/patrimonial, de la

⁴¹⁶ Vegeu Stéphane Michonneau, *Fue ayer. Belchite. Un pueblo frente a la cuestión del pasado*, Saragossa, Prensas Universitarias de la Universidad de Zaragoza, 2017.

⁴¹⁷ Vegeu Zira Box, *España, año cero. La construcción simbólica del franquismo*, Madrid, Alianza Editorial, 2010.

⁴¹⁸ Mari Carmen Rodríguez, "Usages politiques des passés traumatiques en Espagne : muséohistoire de la Guerre Civile", op. cit., 2012, pp. 269-303.

⁴¹⁹ *Ibid.*, "Du musée de la guerre à la guerre au musée. Quelques cas inédits de narrations franquistes", op. cit., 2013, pp. 82-96.

⁴²⁰ Xavier Herrero Acosta i Xurxo M. Ayán Vila, "De las trincheras al museo. Sobre el reciente proceso de patrimonialización de la Guerra Civil en Euskadi", op. cit., p. 99.

transmissió franquista de la història/memòria de la Guerra Civil. Aquesta transferència patirà modificacions lleus a mesura que el règim franquista, després de la Segona Guerra Mundial, hagi d'adaptar-se als canvis del context internacional o prengui nota de transformacions substancials quant a l'apreciació del passat recent per part d'importants franges de la població espanyola, allunyades, ja a la dècada del 1960, del fervor de la Victòria providencial. A finals dels anys cinquanta, s'institucionalitzen discursos edulcorats i menys combatius del tipus la “guerra entre germans”, el “tots en van tenir la culpa” en sintonia amb l'operació propagandística dels 25 anys de pau del 1964, o uns pocs anys abans amb la inauguració del Valle de los Caídos com a paròdica encarnació d'una suposada reconciliació. S'havia adoptat certa rebaixa del combativisme dels anys triomfals del primer franquisme i, d'aquesta manera, s'obria el camí cap a l'equidistància i la semiocultació.

Després de la mort del dictador i la progressiva instauració del marc democràtic, en aquesta tipologia de museus, gestionats pel Ministeri de Defensa, es van introduir lentament petits canvis. Tanmateix, aquestes mutacions es van enfocar envers una direcció que no tenia res a veure amb el que s'entén que ha de ser un museu de memòria. En aquests museus d'història militar han persistit uns discursos els continguts dels quals es remunten a l'Espanya imperial o la Guerra de la Independència i, quan s'apropen a la Guerra Civil, la dictadura i el propi present es tenyeixen de retòrica pacifista, camuflant molts aspectes històrics i evitant contradir les narratives de caire franquista. D'altra banda, com es remarca en la imprescindible recerca de M. Carmen Rodríguez, s'obvien avenços historiogràfics i s'eviten els debats sobre la “memòria històrica”, que tan presents han estat en la societat espanyola des de principis del segle actual. L'espai dedicat a la conflagració civil es minimitza, la dictadura no està musealitzada i, per tant, s'amaga la naturalesa del franquisme, lluny, òbviament, de les potències feixistes del període d'entreguerres. L'exèrcit, a partir de l'adopció i foment d'un discurs humanitarista⁴²¹, es presenta com un instrument per garantir la pau al món mitjançant la seva participació en missions internacionals⁴²². De fet, malgrat aquestes modificacions, les seccions més contemporànies d'aquests centres poc tindrien a veure

⁴²¹ Aquest posicionament no és exclusiu de l'exèrcit espanyol. Molts exèrcits de l'Europa occidental, como el francès, també juguen la carta propagandística de la pau i la cooperació internacional. Vegeu Anne Hertzog, “Quand le tourisme de mémoire bouleverse le travail de mémoire”, *Revue Espaces*, núm. 313, Éditions Espaces, 2013, pp. 52-61.

⁴²² Vegeu Mari Carmen Rodríguez, op. cit., 2013, pp. 82-96.

amb els museus de memòria, la funció dels quals és “recordar” un passat traumàtic que hauria afectat una franja considerable de la població i, d’aquesta manera, denunciar la impunitat dels perpetradors⁴²³. Ans al contrari, van néixer amb una voluntat celebratòria i legitimadora de la dictadura.

3.5.4. Narratives dels vençuts, contramemòries i estructures d’ordre museístic

Tal com ja s’ha assenyalat al llarg del text, la precarietat s’ha configurat com un element substancial de tot el procés vinculat a la recuperació de la “memòria històrica”. Si es posa el focus en la institució museística, l’evidència d’aquesta naturalesa fràgil és incontestable. N’és un exemple la continuïtat d’aquests relats condescendents i ambigus als museus d’història militar. Aquesta situació no és trivial, ja que fins a mitjans dels anys noranta van ser els únics que van tractar a les seves sales la Guerra Civil i el seu llegat. Justament, és a partir d’aquests anys que es comença a detectar un principi de canvi de tendència. Per exemple, l’any 1996 es va inaugurar a Barcelona el Museu d’Història de Catalunya, un museu d’història holístic⁴²⁴, pioner amb una museografia interactiva, científic i lúdic alhora, i concebut amb una ambició instructiva. A la seva exposició permanent de *longue durée* es va dissenyar una secció que tractava la Guerra Civil i la dictadura franquista des d’una perspectiva crítica i que tenia en compte els coneixements historiogràfics del moment. D’altra banda, d’aquest museu cal assenyalar que a la seva programació temporal s’han presentat activitats que, des del rigor, han afrontat la divulgació de diversos episodis i temàtiques d’aquells anys foscos i difícils del franquisme. En aquest sentit, es podria destacar, a tall d’exemple significatiu, que el novembre del 2003 es va presentar la important exposició “Les presons de Franco”. Comissariada pels historiadors Manel Risques i Ricard Vinyes, la seva imponent escenografia donava veu a les víctimes de la repressió franquista i revelava l’atrocitat del sistema carcerari del règim del 18 de juliol del 1936.

⁴²³ Vegeu Joan Santacana Mestre i Francesc Xavier Hernández Cardona, *Museos de historia. Entre la taxidermia y el nomadismo*, Gijón, Ediciones Trea, 2011, pp. 103-107.

⁴²⁴ Vegeu Santacana Mestre i Francesc Xavier Hernández Cardona, *Museología crítica*, Gijón, Ediciones Trea, 2006, pp. 120-129.

En general, tot i que de manera intermitent, els temes relatius a la reivindicació de la memòria democràtica han estat abordats mitjançant exposicions temporals⁴²⁵ en museus d'art per exemple o en centres culturals, i altres accions divulgatives dutes a terme per arxius comarcals, provincials i d'àmbit autonòmic, com per exemple l'Arxiu Nacional de Catalunya.

Serà precisament a principis del present segle que, seguint paràmetres semblants al que va tenir lloc a algunes zones de França⁴²⁶ –així com també obeint alguns comportaments de caràcter general que vincularien el *boom* de la memòria al retorn d'allò local davant els reptes d'una puixant globalització⁴²⁷– en alguns llocs, no necessàriament centrals del territori, floriran iniciatives patrimonials i museístiques. Aquestes iniciatives prendran en consideració la importància de posar en relleu la singularitat local associant-la amb esdeveniments traumàtics que van tenir lloc a la història immediata i als quals se'ls atorga una transcendència general. En aquest sentit, el treball de memòria resultant del clima creat pels moviments de reparació serà, dins de les seves limitacions, el motor que vincularà dinamització econòmica i turística amb reparació i revelació del passat ocult. En part, doncs, a inicis del segle XXI començava a obrir-se alguna esquerda en un context en què, fins aleshores, es podia afirmar que a l'Estat espanyol no existien centres d'interpretació i museus dignes d'aquest nom al voltant de la Guerra civil i, molt menys, de les vicissituds de la dictadura⁴²⁸. Progressivament, tanmateix, van aparèixer centres tan significatius com és el cas, l'any 2003, del Museo de la Paz de Gernika. Un espai que, amb mitjans tècnics audiovisuals, sensorials i experiencials, posava sobre la taula l'atrocitat comesa, l'abril del 1937, per la Legió Còndor alemanya sobre el municipi basc i desmuntava la falsificació propagandística que va ordinar el règim de Franco. Sens dubte, el Museo de la Paz de Gernika, como succeeix generalment en molts espais de memòria, condensa al seu si

⁴²⁵ Un exemple rellevant va ser l'exposició "Literatures de l'exili", inaugurada l'any 2005 al CCCB de Barcelona i que va tenir una llarga itinerància per Amèrica Llatina. També, en referència a l'èxode republicà, l'any 2002, la Fundació Pablo Iglesias va impulsar la inauguració, a Madrid, de la mostra "Exilios". L'any 2019, amb motiu del 80 aniversari de l'exili, el Ministeri de Justícia va inaugurar l'exposició "1939. Exilio republicano español". Un altre exemple a destacar seria també la significativa exposició "Campo cerrado. Arte y poder en la postguerra española 1939-1950" que va programar, el 2016, el Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía.

⁴²⁶ Vegeu Sophie Wahnich, "L'Europe c'est toujours l'après-guerre", dins Sophie Wahnich (dir.), *Fictions d'Europe. La guerre au musée*, op. cit., pp. 17-38.

⁴²⁷ Vegeu Geoff Eley, *Una línia torcida. De la història cultural a la història de la societat*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008, pp. 227-235.

⁴²⁸ Joan Santacana Mestre i Francesc Xavier Hernández Cardona, *Museología crítica*, op. cit.

moltes de les preocupacions i objectius del moment present, és a dir, l'èmfasi en la importància de les actituds pacifistes. Cal recordar la tensió que, a principis d'aquest segle, afectava el País Basc a causa del conflicte nacional i el terrorisme.

Amb la voluntat de ser el màxim d'objectius, a continuació es comentaran alguns exemples d'intervencions museístiques al territori peninsular, centrades sobretot en el període bèl·lic. En aquest sentit, tornant al País Basc, val la pena recordar que, els darrers deu anys, s'ha erigit una xarxa museística fonamentada en la revalorització del patrimoni de la Guerra Civil⁴²⁹ i que consta de diversos espais com el Centro Vasco de Interpretación de la Memoria Histórica (Elgeta), el Centro de Interpretación del Cinturón de Hierro (Berango), el Centro de Interpretación de la Guerra Civil en Éibar, el GOAZ Museum-Museo del Nacionalismo Vasco (Bilbao) i el ja esmentat Museo de la Paz de Gernika. En el cas dels centres d'interpretació, malgrat la feina meritòria de les associacions que treballen per la recuperació de la memòria, tal com remarquen Herrero Acosta i Ayán Vila, es percep una enorme variabilitat dels discursos històrics, alguns molt pendents d'aspectes militars i tècnics de la guerra o altres incorporant aspectes més socials/vivencials i reparadors de la dignitat de les víctimes. D'altra banda, les museografies, en ocasions per manca de mitjans, són molt tradicionals o no es documenten de manera suficientment rigorosa els objectes que s'hi exhibeixen. Sovint, les associacions també ofereixen periòdicament recreacions de *living history* en espais on van tenir lloc els combats. En definitiva, cal destacar la rellevància de les associacions de la societat civil com a impulsors d'aquests relats de contramemòria que han anat arrelant amb el suport financer de municipis i de l'administració autonòmica basca.

En una línia similar de posada en valor de paisatges de batalla amb fins memorial, recreatiu i turístic, el govern de l'Aragó i la comarca de Los Monegros, els anys 2005 i 2006, a través del programa públic Amarga Memoria, van posar en marxa la museïtzació *all'aperto* d'algun tram de trinxeres i centre d'operacions del front de l'Aragó, el qual van anomenar Ruta Orwell. En aquest cas, també es duen a terme de manera puntual recreacions d'escenes quotidianes i de lluita als escenaris de les trinxeres reconstruïdes. D'altra banda, el mateix programa va permetre obrir un digne Centro de Interpretación, Documentación y Estudios de la Guerra Civil al municipi de

⁴²⁹ Xavier Herrero Acosta i Xurxo Ayán Vila, *op. cit.*, pp. 99-122.

Robres. Si bé no destaca per una museografia tècnicament atractiva, es tracta d'un espai que compta amb molta documentació i un discurs historiogràfic actualitzat i d'un nivell molt notable.

També a l'escenari de la batalla més important de la Guerra Civil, a partir del 2001 es va començar a treballar a partir de la idea de recuperació i valorització dels vestigis deixats pel front de guerra. Efectivament, alguns municipis de la comarca de la Terra Alta van crear un consorci per tal d'erigir una xarxa museística. La Generalitat de Catalunya, sobretot a partir del 2003-2004, va acompanyar aquesta iniciativa que va culminar el 2008 amb la inauguració del Centre d'Interpretació 115 Dies. Amb el nom dels 150 dies que va durar la batalla i situat a Corbera d'Ebre, aquest equipament és el buc insígnia del COMEBE (ConSORCI Memorial de la Batalla de l'Ebre), un consorci que disposa de cinc centres d'interpretació. Al central, que és l'esmentat 115 Dies amb unes instal·lacions que destaquen pel seu caràcter interactiu i els dispositius complementats amb molt material de guerra i abundant informació, s'afegeixen Internacionals de l'Ebre (la Fatarella), Hospital de Sang (Batea), Les Veus del Front (Pinell de Brai) i Soldats a la Trinxera (Vilalba dels Arcs). Cadascun d'ells fixa l'atenció en un aspecte específic de la gran batalla. D'altra banda, el consorci també gestiona altres espais dispersos pel territori: refugis, fortificacions, campaments, memorials i, molt recentment, també el poble destruït de Corbera d'Ebre.

En paral·lel, aquests espais del COMEBE es van vincular a partir del 2008 a la Xarxa d'Espais de Memòria Democràtica impulsada per la Direcció General de Memòria Democràtica i el Memorial Democràtic de la Generalitat. Aquesta xarxa, amb el fi de ressaltar els valors de l'antifranquisme, va pretendre anar més enllà de la musealització temàtica exclusivament d'escenaris de guerra⁴³⁰. Així, es va dividir en quatre àmbits temàtics: espais de la Segona República, espais de la Guerra Civil, espais de frontera i exili, i espais de lluita antifranquista i recuperació democràtica. Sota el paraigua d'aquesta xarxa es van aixoplugar a la darrera dècada diverses accions: des de petits centres d'interpretació com, per citar-ne alguns, el CIARGA de Santa Margarida i els Monjos, sobre l'aviació republicana, o sobre l'exèrcit republicà de la rereguarda

⁴³⁰ Vegeu Jordi Guixé, "Espacios, memoria y territorio, un memorial en red en Cataluña", dins Ricard Vinyes (ed.), *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA Libros, 2009, pp. 569-604.

(Memorial de l'Exèrcit Popular) a Pujalt, a l'obertura i condicionament de refugis antiaeris a diferents ciutats catalanes, així com la instal·lació d'una multitud de senyalitzacions disperses al territori que no impliquen necessàriament una operació museogràfica; des del front del Segre a llocs de rereguarda o de repressió i lluita antifranquista, passant per indrets de frontera i exili a la zona limítrofa amb França.

Concretament, serà en aquest àmbit vinculat a l'exili republicà on figura el que és, fins al moment, un dels centres més rellevants des del punt de vista museogràfic i discursiu i que s'apropa més als criteris de museu de memòria, ja comentat anteriorment. Ens referim al Museu Memorial de l'Exili (MUME), gestionat per un consorci adscrit a la Generalitat i situat al pas fronterer de la Jonquera. El seu origen té certa semblança amb els altres casos citats. Un lloc perifèric, una iniciativa municipal de principis dels anys 2000, una voluntat dinamitzadora del territori i, finalment, amb la seva inauguració el 2007, la integració en la Xarxa d'Espais de Memòria del Memorial Democràtic. El MUME, a diferència de la majoria dels centres comentats breument, no es circumscriu només a la Guerra Civil i el seu desenllaç. Amb una museografia evocativa impregnada d'elegància i austeritat, amb molts pocs objectes, sense armes ni municions, pretén entrar de ple en l'experiència política, social i íntima de l'exili republicà. Un exili que es planteja en tota la seva durada i, en conseqüència, a partir d'un discurs rigorós però militant⁴³¹ aborda qüestions com la Segona Guerra Mundial, la deportació als camps nazis⁴³², la consolidació de la dictadura, la lluita i l'oposició antifranquistes i el període de la transició a la democràcia.

D'altra banda, aquest centre, com ja s'ha assenyalat, també treballa en un context transfronterer mitjançant la realització d'exposicions temporals, simposis, conferències, espectacles de petit format i el foment d'activitats pedagògiques com per exemple visites a espais de memòria vinculats a vestigis de l'exili o la realització de

⁴³¹ José María Naharro-Calderón, en un notable llibre, atorga al MUME, des d'una lectura molt reduccionista i condicionada pel moment present, un paper suposadament instrumental de l'independentisme català. Vegeu José María Naharro Calderón, *Entre alambradas y exilios. Sangrías de las Españas y terapias de Vichy*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2017.

⁴³² En aquest sentit, tal com ja hem esmentat, per a M. C. Rodríguez al MUME hi ha una connexió massa forçada entre deportació política i Holocaust amb l'objectiu de remarcar el victimisme, cosa que faria palès el que Andreas Huyssen anomena el fenomen de l'ús transnacional del discurs de l'Holocaust. Vegeu Mari Carmen Rodríguez, "Usages politiques des passés traumatiques en Espagne : muséohistoire de la Guerre Civile", *op cit.*, 2012, pp. 269-303, i Andreas Huyssen, *Usos transnacionales del discurso sobre l'Holocaust i el colonialisme*, Girona, Documenta Universitària/Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural, 2009.

rutes de l'exili. El concepte de territori de memòria, en aquest cas transfronterer, és l'eix d'un treball que crea sinergies amb espais i centres d'interpretació situats a ambdues bandes dels Pirineus com, per exemple, als municipis de Portbou, la Vajol, Agullana, Argelers, Elna, Cotlliure o l'important Mémorial du Camp de Rivesaltes⁴³³. Encara a l'àmbit de l'exili, si bé ha passat desapercebut i desdibuixat per manca de contextualització històrica/memorial i per la dispersió territorial, cal destacar el progressiu retorn de fons d'artistes exiliats. Aquest fenomen sovint ha comportat l'obertura de seccions específiques a museus locals existents o, fins i tot, l'obertura de museus monogràfics dedicats a creadors que van produir la seva obra fora de la seva terra natal⁴³⁴.

Del que s'ha descrit fins ara es pot deduir que el Museo de la Paz de Gernika i el MUME han estat, en aquest període que oscil·la entre deu i quinze anys, els equipaments més en consonància amb el que s'entén com un museu de memòria. Les seves museografies, els seus discursos històrics donant molt protagonisme als testimonis, els seus plantejaments antifranquistes, les seves activitats diverses molt connectades amb visions generals de les polítiques de la pau o envers l'anàlisi dels moviments forçosos de població i l'empatia amb els refugiats demostren aquesta voluntat de ser àgora de debat. També caldria afegir que algunes institucions, sense ser pròpiament museus, també s'acosten amb les seves programacions –que inclouen exposicions temporals, seminaris, debats, visites a espais de memòria– a les funcions de museu de memòria. Aquest seria el cas del Memorial Democràtic des de l'any 2008 i del Born Centre de Cultura i Memòria des del 2015. La resta d'exemples citats focalitzen més la seva feina a posar en valor els vestigis de la Guerra Civil i, alguns d'ells, com el COMEBE, fan importants aportacions sobre la quotidianitat i els efectes perniciosos de la guerra en els combatents i els civils propers al camp de batalla.

Segurament, en alguns dels casos esmentats s'hauria de valorar si en el cas hispànic –amb tota la seva pluralitat, manca de consensos i el treball de dignificació de les víctimes i els resistents que queda per fer– el *reenactment* recreatiu de batalles, uniformes i armes d'època és una activitat oportuna. No es pot negar que les institucions

⁴³³ Jordi Font Agulló, David González Vázquez, Gemma Domènech Casadevall i Salomó Marquès Sureda, "La memoria del exilio republicano a través de sus espacios: patrimonio, turismo y museos en el territorio catalán transfronterizo", op. cit., pp. 50-71.

⁴³⁴ Inmaculada Real López, "Los museos del exilio, espacios para la recuperación de la diàspora", *Revista de Museología*, núm. 69, 2017, pp. 22-29.

museístiques de memòria i reactivació del patrimoni memorial, per a la seva projecció i transferència social, necessiten el turisme, però això no implica caure en temptacions trivialitzadores amb para-actors i jocs de guerra. Cal tenir en compte que aquestes museografies han d'encarnar una tasca pedagògica relacionada amb treballs de memòria encara pendents de realitzar o que només els duen a terme parcialment descendents directes o col·lectius que s'hi senten implicats. Per aquest motiu les dinàmiques de dol i de record de la resistència requereixen “une démarche incitant le public à explorer des éléments du patrimoine mis en valeur pour y puiser l'enrichissement civique et culturel que procure la référence au passé”⁴³⁵. Per consegüent, la barreja de transmissió de coneixement i de conscienciació democràtica hauria de ser la base del que s'anomena “turisme de memòria”. Sense això, no hi hauria vida als museus de memòria.

Els exemples esmentats en aquest darrer apartat demostren que en el que portem de segle han aparegut des de l'àmbit local/municipal algunes notables propostes museístiques que, sovint, han rebut el suport de l'administració autonòmica o, fent un pas més endavant, han acabat fins i tot adscriuint-se a la pròpia administració. Tanmateix, pel que respecta a la disposició de recursos, sempre ha acabat sobrevolant la fluctuació associada amb els canvis polítics i amb les exigències derivades de les conjuntures econòmiques.

3.5.5. Possibilitats d'un futur amb avenços

En definitiva, del que s'ha dit fins ara és evident que seria bo que molts museus d'història militar, a les seves seccions dedicades a la història recent –Segona República, Guerra Civil i dictadura franquista–, apliquessin criteris propis dels drets humans basats en els principis de veritat, justícia i reparació i garanties de no repetició. Seria un avenç que culminaria la lenta transformació positiva d'aquests equipaments, traduint-se en l'allunyament de qualsevol valoració equívoca del règim de Franco.

Respecte a les narratives dels vençuts és cert que, malgrat els avenços assenyalats, es detecta fragmentació, projectes endegats i inacabats i recursos restringits. Un aspecte important a ressaltar és que, en no haver-hi hagut una política estatal de

⁴³⁵ François Cavaignac i Hervé Deperne, “Les Chemins de mémoire. Une initiative de l'État”, *Cahier Espaces*, núm. 80, 2003, p. 14.

memòria democràtica atrevida a partir del 2011 –tampoc en molts casos a nivell autonòmic les polítiques han estat molt decidides a excepció d’alguns períodes polítics a Catalunya, Navarra i el País Basc–, sovint la localització dels equipaments i intervencions museístics ha estat relacionada amb reivindicacions memorials específiques o amb impulsos d’origen local. Tanmateix, cal subratllar que, probablement, en un Estat com l’espanyol, amb marcades diferències nacionals i regionals, aquestes pulsions territorials són intrínseques a aquesta naturalesa. De fet, el reconeixement públic d’aquesta pluralitat nacional negada pel franquisme és indissociable d’unes bones polítiques públiques de memòria democràtica. En aquest sentit, la realitat demostra que el centralisme unitarista s’allunya de la memòria democràtica. Això no obstant, també cal estar atents als usos i abusos que es poden produir en concórrer en competències memorials les diferents col·lectivitats. D’altra banda, la manca de consensos, no només a l’àmbit estatal, sinó fins i tot a l’interior de les nacions històriques i altres comunitats autònomes, ha minvat l’eficàcia i la consolidació de les institucions i accions museístiques de memòria.

Algunes de les lleis autonòmiques de Memòria Democràtica aprovades els darrers anys com a Andalusia (març del 2017), el País Valencià (novembre del 2017) o les Illes Balears (abril del 2018) contenen ambiciosos articles sobre catalogació d’espais –en algunes d’elles s’utilitza el concepte de “lloc de memòria” atorgant-li només una condició física i material i itineraris de memòria–. Cal pensar, doncs, que aquesta catalogació implicarà disponibilitat de recursos per a museografies i dinamització dels espais. A la llei balear s’esmenta la possibilitat que els museus existents pugin crear seccions museístiques de la Memòria Democràtica (Títol II/Capítol II, art. 9) amb suposats mitjans per a la recollida i catalogació de donacions vàries. És d’esperar que en aquestes lleis i les que estan en vies d’elaboració (en algun cas reformes i fusions de les existents) es tingui en compte que per alimentar les museografies de memòria fa falta dotació i bons criteris tècnics i professionals.

A nivell estatal persisteix la lamentació de la inexistència d’un museu de memòria democràtica. L’any 2018 va sortir a la llum el projecte de museu de la Guerra

Civil a Teruel⁴³⁶, però impulsat des del Consejo de Aragón i la pròpia ciutat. D'altra banda, en alguns casos, es va evocar la creació d'un museu de memòria democràtica dels diferents pobles d'Espanya d'acord amb els valors de veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició⁴³⁷. I, a més, l'articulat proposava la resignificació del Valle de los Caídos, amb una intervenció museogràfica que expliqui els crims del franquisme. En aquest sentit, tot i que han transcorregut uns anys, aquests criteris continuen sent difusos i no apareixen recollits en la proposta d'un avantprojecte de la nova llei de memòria democràtica d'àmbit estatal, de setembre del 2020.

El camp museístic necessita suports, sense dubte. Aquests centres de memòria, a banda d'aportar reconeixement a les veus silenciades i enriquiment ètic, poden tenir un impacte important, com ja s'ha insistit, en el desenvolupament local. En aquest sentit, per citar un exemple, el turisme de memòria a països com França és un valor de futur indiscutible. Però, per tal que tot aquest entramat museístic tingui realment una perennitat en el temps i un sentit social, cal treballar amb la perspectiva de què passarà quan desaparegui la generació de testimonis de les grans catàstrofes i els seus descendents, els quals actuen com a peregrins fidels d'aquesta memòria. A mesura que augmenti l'allunyament temporal, caldrà interpel·lar nous públics⁴³⁸ que ja no se sentiran implicats directament amb aquesta època pretèrita. Aquest és el gran repte de futur que caldrà afrontar tant a llocs amb una estructura museística més avançada com a llocs en què, deixant de banda algunes excepcions com passa a l'Estat espanyol, el treball de memòria que s'hauria d'haver fet els darrers quinze anys encara està en vies de desenvolupament.

El camí és comptar amb exposicions permanents ben dotades científicament, tècnicament seductores i experiencials. Igualment, caldrà concebre programacions temporals dinàmiques que generin activitats paral·leles d'ordre cultural i commemoratiu i que atraguin públics diversos que siguin "actors" i no simples espectadors contemplatius. Aquests centres museístics també haurien d'ocupar un lloc central en els programes curriculars dels sistemes educatius i, a més, disposar de mitjans per dur a

⁴³⁶ *Diario de Teruel*, 13 de juliol de 2018.

⁴³⁷ Presentada el 13 de juliol de 2018 pel Grup Parlamentari confederal d'Unidos Podemos-En comúPodem-En Marea.

⁴³⁸ Stéphane Grimaldi, "Le tourisme de mémoire doit se réinventer", *Revue Espaces*, núm. 313, Éditions Espaces, 2013, pp. 102-107.

terme una tasca investigadora i crear/allotjar els seus propis fons documentals. Des de la seva singularitat i la seva distinció territorial, inserits en xarxes locals, nacionals i internacionals, indubtablement poden ser una peça important en l'amarratge dels valors democràtics i els drets humans. Davant aquesta herència monstruosa⁴³⁹ de la memòria cal prendre mesures socialment responsables. L'oblit és contraproductiu, ja que allò que es reprimeix sempre acaba tornant. La banalització kistch molt pròpia de la majoria del recreacionisme històric és èticament reprovable i, en moltes ocasions, està vinculat a aproximacions masculinitzades i militaristes⁴⁴⁰. Una possibilitat digna és la transferència social d'un coneixement del passat recent que incorpori la reflexió⁴⁴¹, i elaborat a partir de la històrica crítica i la fiabilitat científica del discurs⁴⁴². En aquesta tasca, els museus anomenats de memòria, ja siguin de nova planta o seccions remodelades de museus d'història, actuen de connectors⁴⁴³ amb el passat proper i, en conseqüència, tenen molt a dir perquè la resignificació dels valors democràtics i els drets humans continguts en el passat recent tingui una traducció digna en la millora de la vida en el temps present.

En definitiva, aquesta tipologia d'equipaments es poden emmarcar dins del que es coneix com la nova museologia i/o museologia social, les quals s'han d'entendre com aquelles experiències museològiques que potencien la funció social⁴⁴⁴. És obvi que arreu les polítiques i les accions que fan valdre socialment la memòria democràtica són útils i necessàries. Tanmateix, encara ho són més en llocs que, aquesta memòria democràtica, està condicionada per la incertesa i la precarietat, com és el cas de l'Estat espanyol. Les pràctiques de la museologia social advoquen per acostar-se més a la realitat social, en volen ser un mirall per tal d'ajudar al creixement social, cívic i cultural i, a més, proposen posar èmfasi en els col·lectius que no se senten prou representats en l'esfera social i, en conseqüència, en la institució museística. Tal com

⁴³⁹ Catherine Coquio, *Le mal de vérité ou l'utopie de la mémoire*, París, Armand Colin, 2015, pp. 9-42.

⁴⁴⁰ Caroline Ugolini Hamelin, "Tourisme de mémoire. Les femmes et les enfants aussi!", *Revue Espaces*, núm. 313, Éditions Espaces, 2013, pp. 136-139.

⁴⁴¹ Vegeu Stéphane Grimaldi, op. cit., pp. 102-107.

⁴⁴² Claude Bouliou, "Du tourisme de batailles au tourisme des mémoires", *Revue Espaces*, núm. 313, Éditions Espaces, 2013, pp. 68-71.

⁴⁴³ Bruno Crépin i Michel Rouger, "Le musée de la Grande Guerre du pays de Meaux. Un nouveau regard sur le tourisme de mémoire", *Revue Espaces*, núm. 313, Éditions Espaces, 2013, pp. 108-115.

⁴⁴⁴ Vegeu Óscar Navajas Corral, *Nueva museología y museología social. Una historia narrada desde la experiencia española*, Gijón, Ediciones Trea, 2020, p. 63.

assenyala el museòleg Óscar Navajas⁴⁴⁵, els museus no es poden limitar només a explicar, com feien en el passat, grans històries, grans personatges, o presentar grans obres d'art, sinó que han d'estar dissenyats a partir de la presa de consciència que admet que la vida es gesta a partir de petites històries. Els museus de memòria democràtica poden ser aquestes petites i mitjanes infraestructures que, plantejades com a llocs de reflexió i “negociació” entre el passat, el present i el futur, van més enllà de la cultura de l'oci per tal d'esdevenir espais alternatius de contrapoder i de contramemòries. La consecució d'aquests objectius, que posarien en qüestionament aquests relats evasius i edulcorats que encara traspuen de la memòria social del franquisme, passa per la creació d'equipaments amb ambició política, capacitats per desplegar dinàmiques de participació que no han d'estar, necessàriament, renyides amb la innovació social, el desenvolupament local i la incentivació d'activitats terciàries. Al cap i a la fi, es tracta que les funcions socials i educatives s'imposin al fetitxisme objectual que sol anar associat al concepte de museu entès com a col·lecció d'artefactes singulars. No obstant això, els museus de memòria també han de defugir d'altres fetitxismes inspirats en la sacralització de la víctima o en les postures excessivament nostàlgiques que comportem, com hem anat argüint en el cas del nostre passat recent, una mistificació contraproductent de la memòria antifranquista. Allò que li convé és, contràriament, una historització crítica que la mostra amb tota la seva amplitud i importància i, d'aquesta manera, la dignifica.

⁴⁴⁵ *Ibid*, pp. 309-312.

IV. Configuracions del passat immediat en el present. El vincle necessari entre record, memòria democràtica i història crítica

En aquest capítol entrarem de nou en el terreny relliscós de les relacions entre la història i la memòria. Com hem pogut anar veient, es tracta d'un àmbit en què en els darrers quaranta anys hi han entrat en joc diversos contendents que han desequilibrat la balança, podríem dir, a favor de la memòria. Les vies d'accés al record dels passats traumàtics, mal digerits socialment i incòmodes, semblen apostar clarament per la memòria en el sentit que seria més humana, més emocional, al cap i a la fi, més sensible que la ciència freda de la història. Es tracta d'unes apreciacions, sens dubte, poc fonamentades perquè sense la història crítica i les seves aportacions, les polítiques públiques de memòria i els moviments cívics memorialistes segurament haguessin avançat en molta menor mesura. El cas del franquisme ho demostra clarament en el nostre context. La ingent quantitat d'estudis històrics, de caire molt divers, sobre aquella època ha nodrit de contingut el moviment memorialista. Tanmateix, és tan fort l'impuls de la memòria que, no en pocs casos, a l'inversa, la història també és deixada emportada per la vinculació emocional i deixada en un segon pla el pensament crític.

Aquest fenomen té molt a veure amb l'esperit del temps de la modernitat i les seves fases posteriors. Efectivament, des de la dècada de 1980, les transformacions d'ordre econòmic, polític i cultural han comportat, a una escala global, alteracions substancials pel que fa a les relacions que tenen les societats i els individus amb les herències rebudes del passat immediat. Canvis, sens dubte, profunds que són indestriables de la nostra contemporaneïtat anomenada ja sigui sobremodernitat⁴⁴⁶, ja sigui postmodernitat⁴⁴⁷ o, ja sigui considerada una modernitat inacabada tal com va deixar escrit Jürgen Habermas⁴⁴⁸, la qual estaria patint el qüestionament de la racionalitat en una època que d'alguna manera tindria unes vel·leïtats contrail·lustrades. Més darrerament, hi ha corrents filosòfics que vindrien a certificar que ens trobem en

⁴⁴⁶ Vegeu el ja clàssic assaig de Marc Augé, *Los no lugares. Espacios del anonimato. Una antropología de la sobremodernidad*, Barcelona, Editorial Gedisa, 2008. L'edició original francesa és de 1992.

⁴⁴⁷ Vegeu una altre clàssic, l'escrit de Fredric Jameson, "La lógica cultural del capitalismo tardío", dins Fredric Jameson, *Teoría de la postmodernidad*, Madrid, Editorial Trotta, 1996. L'origen d'aquest és influent assaig fou un article publicat el 1984 a la *New Left Review*.

⁴⁴⁸ Vegeu Jürgen Habermas, *El discurso filosófico de la modernidad*, Madrid, Katz Editores, 2008. L'edició alemanya és de 1985.

una etapa pòstuma⁴⁴⁹ que hauria superat la condició postmoderna, un després sense després. En definitiva, una època en què, mentre el sentit d'historicitat sembla evaporar-se en la impossibilitat d'imaginar un futur que no sigui res més que un present expandit en el temps, per contra el passat recent –sobretot aquell que pren forma en la rememoració d'episodis violents i traumàtics– té una presència remarcable en la quotidianitat dels individus. L'omnipresència del present i l'obsessió pel passat conviuen en el *zeitgeist* d'aquesta sobremodernitat. Una obsessió pel passat que, tal com ha assenyalat Henry Rousso⁴⁵⁰, no poques vegades, està lligada a hiperbòles victimistes acrítiques o que confereix a la memòria la forma d'una conjura contra la repetició de les catàstrofes a base de la ericció de llocs comuns tals com “mai més”, “la lluita contra l'oblit”, “l'absència de memòria”, dels quals s'hauria d'esbrinar quina és la seva eficàcia real sobre el present i en la construcció del futur. Es tracta d'un desplegament de la memòria sota el registre de l'emoció, més que no pas des de la complexitat que li pot aportar la història crítica.

Així, doncs, encara que sembli paradoxal, l'hegemonia del presentisme comparteix espai amb aquesta obcecació pel passat. Un fenomen que es detecta tant en els efectes de fragmentació i descomposició de velles certeses contingudes en la modernitat, com en la impressió d'haver arribat a un final que, sovint, estimula societats i individus a fer balanç, a passar comptes d'un passat irresolt, atapeït de ferides de tota mena, que s'hereta i es transmet entre generacions. En aquest sentit, segons alguns autors, resulta indicat parlar d'una postmemòria⁴⁵¹ que descriuria la relació de la “generació de després” amb el trauma personal, col·lectiu i cultural de la generació anterior. Unes experiències que s'haurien transferit de manera tan pregona i emotiva que semblarien constituir els propis records dels receptors de les generacions posteriors. Un records, d'altra banda, que també estan mediats i confegits per relats i representacions externs a l'experiència històrica i física del testimoni directe. Així, doncs, en operar en el procés de transmissió mecanismes diversos de reelaboració, aquests records tenen sempre una condició vicària com la té tota reconstrucció memorialística i també històrica, però la diferència de la postmemòria seria la

⁴⁴⁹ Vegeu Marina Garcés, *Nova il·lustració radical*, Barcelona, Editorial Anagrama, 2017.

⁴⁵⁰ Vegeu Henry Rousso, *Face au passé. Essais sur la mémoire contemporaine*, París, Éditions Bélin, 2016.

⁴⁵¹ Vegeu Marianne Hirsch, *La generación de la posmemoria. Escritura y cultura visual después del Holocausto*, Madrid, Editorial Carpe Noctem, 2015.

implicació subjectiva segons va apuntar Beatriz Sarlo⁴⁵². Sigui o no apropiat l'ús del prefix *post* per designar les formes de la memòria, el que resulta clar és que tota transmissió és dipositària d'ambivalències i problematitzacions i, per tant, convida al qüestionament i la reflexió. Aquesta inseguretats i sensació de final ha creat un forat en el qual la nostàlgia⁴⁵³ (de *nostos*, retorn a la llar, i *algia*, enyorança) hi ha adquirit un paper molt rellevant. D'aquesta manera, se solen construir idealitzacions d'un passat perdut que condueixen cap aquestes postures nostàlgiques en què l'enyorament cap a uns temps pretèrits suposadament millors poden fer que es tendeixi a confondre el real amb allò imaginari. La nostàlgia, tal com va assenyalar Svetlana Boym⁴⁵⁴, reapareix en una època d'acceleració⁴⁵⁵ del ritme de vida i d'agitació històrica. Es cerca una "llar" que no ha existit mai o que ha deixat d'existir: és a dir, una pàtria perduda, un sistema polític idealitzat, un líder carismàtic desaparegut, unes formes de vida suposadament autèntiques. En aquest sentit, les variants podrien ser moltes i, per tant, la nostàlgia també esdevé una projecció distorsionada de futur, atès que recull el desig de recobrar quelcom perdut per a l'esdevenidor en un moment que la velocitat que impregna els processos de modernització fa recordar la tradició, una cohesió social pretesament anihilada i la lentitud de les experiències vitals.

Amb freqüència aquestes visions afecten el conreu de la història, de tal manera que es fan presents línies d'hibridació en l'escriptura, les quals comporten la literaturització o un subjectivisme narcissista, en què el jo de l'autor-historiador⁴⁵⁶ té, semblaria, la necessitat d'explicar-se ell mateix, d'autoavaluar-se inscrit en el temps sobre el qual treballa. De fet, si en l'àmbit de la història la pressió de l'atmosfera nostàlgica hi és present, com es pot suposar, pel seu caràcter emocional, l'àmbit de la memòria conté en el seu si, molt sovint i de manera més accentuada, aquest to nostàlgic. En aquest sentit, si passem a una escala més particular i ens situem en el nostre escenari peninsular, resulta indubtable que si la "memòria històrica" esdevé un mer refugi en el passat atapeït de nostàlgia, tindrà poques opcions d'esdevenir una "memòria

⁴⁵² Vegeu Beatriz Sarlo, *Tiempo pasado. Cultura de la memoria y giro subjetivo. Una discusión*, Buenos Aires, Siglo XXI Editores, 2005, pp. 125-157.

⁴⁵³ Vegeu Svetlana Boym, *El futuro de la nostalgia*, Madrid, Antonio Machado Libros, 2015, pp.13-44.

⁴⁵⁴ *Ibid.*

⁴⁵⁵ Sobre la qüestió dels efectes alienants de l'acceleració del temps és rellevant l'obra de Harmut Rosa, *Alienación y aceleración. Hacia una teoría crítica de la temporalidad en la modernidad tardía*, Madrid, Katz Editores, 2016.

⁴⁵⁶ Vegeu Enzo Traverso, *Passés singuliers. Le « je » dans l'écriture de l'histoire*, Mont-real, Lux Éditeur, 2020.

democràtica” capacitada per contrarestar les patologies contingudes en la memòria social del franquisme que hem heretat, que continua sent un problema a resoldre. Una memòria social que inclou les representacions públiques del passat i les memòries construïdes pels individus –molt condicionades ambdues per les seqüeles de l’aparell propagandístic de la dictadura com hem anat remarquant–. Per consegüent, resulta fonamental el diàleg i la connexió entre la memòria i una història crítica capacitada per positivitzar els efectes de la nostàlgia i erigir una “memòria democràtica” com a via de record i de reparació en els temps presents i l’esdevenidor. En els subcapítols que segueixen tractarem de mostrar la importància d’aquesta història crítica com a fertilitzadora de la memòria i, alhora, avaluarem si la història crítica, les polítiques públiques i la memòria han incidit en la conformació d’un imaginari democràtic a l’Estat espanyol. És desitjable la inserció dels relats “emocionals” de la memòria i la postmemòria en operacions d’història crítica i trobar una entesa a l’entorn de les herències traumàtiques del passat immediat que es fonamenti en l’objectivitat i l’actitud empírica. En aquest sentit, tornarem a tractar qüestions plantejades al capítol II sobre la validesa de l’anàlisi de les actituds polítiques com a eina d’accés a la comprensió de l’evolució de la memòria social i, també, ens fixarem en aspectes, que ja hem avançat en el capítol III, que estan relacionats amb el treball amb els testimonis-informants i la seva inclusió en el relat històric. Es tracta, necessàriament, de prioritzar el “saber” incomplet de la història per sobre del “creure” i cercar l’assentament de la memòria en els matisos factuais, sense renunciar a la profunditat afectiva resultant d’una combinació equilibrada de memòria/postmemòria i història crítica.

4.1. Història, nostàlgia i passat recent: la memòria democràtica i la forja d’una identitat civil

Tal com ens hi hem referir unes línies més amunt, vivim en una època en què la percepció del temps i de l’espai ha sofert una transformació profunda. Tanmateix, d’aquesta afirmació no en podem inferir que els canvis tan sols s’han produït des d’un punt de vista perceptiu, ja que el que ha tingut lloc des de finals dels anys setanta del segle passat ha estat un vertader trastorn en tots els àmbits. Indiscutiblement, hom ha hagut d’assumir unes mutacions de gran calat material que han afectat l’aparell

productiu capitalista, i que estan vinculades tant als avenços tecnològics com a la confirmació d'un domini aclaparador del camp ideològic associat al neoliberalisme i a l'economia de mercat. En efecte, els avatars de la geopolítica de les darreres quatre dècades semblen haver conduït cap a un final de cicle tancat en el marc d'un ideal que hauria de ser la consolidació arreu d'un sistema polític fonamentat en els valors de la democràcia liberal. L'acabament de la Guerra Freda amb victòria atlantista després de l'esfondrament del bloc de països que encarnaven allò que es coneixia com el "socialisme realment existent" corroboraria aquest *happy end* de la història. Un coronament només alterat de tant en tant pel ressorgiment de "forces obscures" considerades alienes a la modernitat, això és el fonamentalisme religiós sobretot de caràcter islàmic i, més darrerament, des de la crisi econòmica de 2007, l'aparició arreu de nacionalpopulismes, alguns dels quals amb ramificacions clares amb postul·lats d'extrema dreta, els quals, confusament, prediquen renaixements patriòtics en què una encarnació difusa del poble en seria el protagonista i es pronunciaria contra unes elits que suposadament es beneficien del manteniment d'un sistema injust.

Aquesta breu i esquemàtica descripció una mica irònica ens situa en un context en què les línies ideològiques dominants vénen a dir que no hi hauria alternativa a un present tal com és. Veritablement, l'adopció d'un postulat amb aquest contingut tan prim com a paradigma a partir del qual relacionar-nos amb el nostre entorn i entendre l'etapa històrica que ens ha tocat viure condueix, inevitablement, al terreny de la mistificació i la falsificació. Efectivament, una visió tan optimista del sistema que se sol denominar com a tardocapitalista no concorda gairebé en res amb la realitat del dia a dia de molta gent de les zones del món qualificat com a desenvolupat, però encara molt menys amb la quotidianitat dels habitants de la resta del planeta que sumen les tres quartes de la població mundial. No obstant això, el model liberal —que se sol definir com l'únic corpus ideològic capacitat per estendre la democràcia arreu— ara per ara té pocs rivals ideològics presentables i els que realment exerceixen una crítica rigorosa i de resistència normalment no disposen d'espais d'expressió prou rellevants socialment. A més, el cos doctrinari liberal juga amb l'avantatge d'haver-se filtrat en l'opinió pública de manera subtil, com si es tractés d'un fet natural i inqüestionable. En aquest assumpte, els mitjans d'informació —o de persuasió tal com alguns autors⁴⁵⁷ els han

⁴⁵⁷ Per exemple, Vicenç Navarro, *Bienestar insuficiente, democracia incompleta. Sobre lo que no se habla en nuestro país*, Barcelona, Editorial Anagrama, 2002, p. 215.

anomenat— hi tenen gran part de responsabilitat, en actuar com a uns eficaços instruments de propaganda. Publicitàriament, el discurs no és precisament molt sofisticat, però sí que funciona gràcies al seu sosteniment en la idea modernitzadora de progrés continu que ha tingut, però, revesos importants des de 2008 a ençà amb la depressió econòmica i, a la fi de 2019, amb el brot de la pandèmia de la COVID-19. A grans trets i simplificant, l'eix del guió seria que la innovació tecnològica sense aturador, al costat de les institucions democràtiques creades per les elits liberals triomfants, haurien conduït a l'estadi idoni de benestar material i espiritual.

Malgrat la força aparent de la recepta, el cert és que les mateixes transformacions del sistema capitalista —arran de la crisi del fordisme a principi dels anys setanta i la consolidació en el camp de l'empresa d'una organització que es fonamenta en l'acumulació flexible— han implicat canvis en els usos i significats de l'espai i el temps tal com hem assenyalat. Es tracta d'una autèntica fase de compressió espacial i temporal⁴⁵⁸ que ha posat en crisi el mateix concepte de progrés. Ha estat com si el planeta s'hagués empetitit a la manera del parc temàtic pequinès que apareix en el film *The world*⁴⁵⁹ i que allotja literalment allò més tòpic i pintoresc del món: monuments emblemàtics, tradicions i folklore arquetípics, etcètera. Tot ben empaquetat a fi de posar-ho a l'abast del turista-consumidor. El fet real és que en el món d'avui, en relació amb el trencament de les distàncies i de les desigualtats, ocorre com en el parc xinès. És a dir, malgrat la superació de les barreres geogracofísiques, per a la gran majoria tot són meres il·lusions, ja que el terreny moral i sociopolític continua essent un laberint inhòspit, una aventura perillosa. La narració lineal i unívoca vers un futur de felicitat ha deixat de tenir validesa enmig d'una tessitura regida per la desorganització constant dels ritmes temporals i espacials, causants al seu torn d'una tendència cap a la fragmentació i l'efimeritat. Tot plegat suposa una dificultat de gran envergadura per trobar una mitologia estable en la qual poder confiar l'esdevenir del present vers un horitzó de futur. L'acceleració del present provoca vertigen quan es mira endavant, ja que no s'albira res diferent i d'aquí, en part, s'explica l'aparició d'un sentiment nostàlgic cap a èpoques pretèrites, a la recerca de valors que desapareixerien en el dia a dia postfordista. El boom de l'interès pel passat en el món occidental se cimenta, en

⁴⁵⁸ David Harvey, *La condició de la posmodernidad. Investigación sobre el origen del cambio cultural*, Buenos Aires, Amorrortu Editores, 1998, pp. 314-339.

⁴⁵⁹ *The World* és una pel·lícula del director xinès Jia Zhangke, de l'any 2004.

bona mesura, en les conseqüències dels canvis estructurals de les darreres quatre dècades.

Unes transformacions que, com hem advertit, no van en la direcció de la consecució del progrés per a tothom, sinó que, ben al contrari, provoquen la sensació que la realitat s'esmuny, sorgint-ne d'aquest procés la preeminència d'una angoixa pública davant la inestabilitat regnant, cosa que comporta el viratge cap a l'apologia d'una "cultura de la memòria". Un fenomen de remarcad caràcter melangiós que, com veurem, es mostra ambivalent i que en algunes societats, com és el cas de l'Estat espanyol, ha adquirit una potencialitat política molt controvertida. Abans, però cal escometre una breu genealogia sobre com aquesta *malaise* nostàlgica ha reconvertit el "sentit històric". Fet que, en una primera instància, ha canalitzat la consciència històrica del ciutadà cap a una direcció que té molt poc a veure amb la construcció d'una identitat civil que ressalti de manera activa les dificultats que hi ha darrere la conquesta de la llibertat i l'emancipació humana. Una conquesta irrenunciable que, d'altra banda, no té un únic final inamovible com es vol inculcar tot camuflant les enormes desigualtats que persisteixen i, sens dubte, per aquest motiu, resulta tan rellevant el foment d'un coneixement històric amb totes les seves variables i complexitat.

4.1.1. La pèrdua del "sentit històric" i la crisi de la noció de progrés

En una de les seves obres més emblemàtiques⁴⁶⁰, Marc Bloch subratllava que en la civilització occidental sempre ha existit una preocupació molt acusada pel coneixement del passat i la seva transmissió a les generacions futures. Aquest "sentit històric" ha esdevingut un signe d'identitat de la nostra cultura des dels seus orígens. Grecs i llatins, i més tard els historiadors del cristianisme, van perfilar aquesta noció històrica del temps. Fonamentalment, la narració lineal dels difusors del cristianisme, que se cimentava en l'elaboració d'un gran relat que plantejava l'existència d'un destí per a l'home que tenia el seu punt de partida en la Caiguda i que hauria de desembocar en el Judici Final, va resultar essencial, en els segles posteriors, per a la visió i l'aproximació formal al passat. La secularització d'aquell model de transmissió del passat va permetre

⁴⁶⁰ Marc Bloch, *Apologia para la historia o el oficio del historiador*, op. cit.

la historització de les gestes i accions, no ja dels sants o d'altres personatges de caire mític i religiós, sinó dels reis i dels seus súbdits amb més influència i poder. Tanmateix, el “sentit històric” en tota la seva potencialitat va aparèixer en el moment que l'home, com deia Kant, es va desfer de l'estat de tutela del qual ell mateix n'era responsable. La filosofia de la Il·lustració i la tempesta política que va desencadenar un esdeveniment com la Revolució Francesa van conferir una nova dimensió al passat. Ara, la història es constituïa en una font de conscienciació política. L'anàlisi del passat conduïa a la comprensió del present i, a partir d'aquí, es podien extreure lliçons per actuar sobre aquest present que, alhora, es projectava amb optimisme envers el futur.

L'afany crític dels il·lustrats, amb el progrés com a estandard, va possibilitar deslegitimar l'obscurantisme de caire feudal i cristià i va situar en l'horitzó noves expectatives d'emancipació social. Però aquest concepte de progrés, com va advertir Walter Benjamin⁴⁶¹, va perdre les seves funcions crítiques a mesura que la burgesia decimonònica va consolidar i institucionalitzar el seu poder. De la reificació del progrés en va sorgir una nova –però també vella– perspectiva històrica construïda sobre una dimensió èpica de caràcter lineal que abandonava qualsevol voluntat crítica i donava per suposat que les millores de la humanitat s'acomplirien automàticament. Aquesta simplificació pragmàtica del coneixement del passat, sempre entès com un pas previ a un món millor, ha jugat, com assenyalava el mateix Benjamin⁴⁶², el paper d'un narcòtic amb efectes secundaris de desmobilització, que ha creat la il·lusió d'un destí inexorable de benestar per a l'home. Fou tanta la força d'aquesta fórmula que els rivals més acèrrims i crítics de la burgesia també la van adoptar. Òbviament, per la naturalesa dels nostres objectius en aquest subcapítol, estem incorrent en una reducció extrema de les trajectòries dels moviments socials en els darrers dos-cents anys i, de manera paral·lela, estem pressuposant una excessiva ingenuïtat en els corrents de pensament que han establert una sòlida crítica al capitalisme i al model cultural hegemònic que va implantar la burgesia liberal. No obstant això, amb totes les precaucions, es pot afirmar que l'opció de la “línia recta” explicativa del destí de la humanitat ha persistit en l'era del capitalisme i, a més, ha quallat profundament en l'àmbit cultural i social en general fins a atènyer una mena de culminació que ha suscitat diverses lectures.

⁴⁶¹ Walter Benjamin, *Paris. Capitale du XIXe siècle. Le livre des passages*, París, Éditions du CERF, 2000, pp. 475-507.

⁴⁶² *Ibid.*

En efecte, aquest ancoratge profund en el relat basat en el progrés lineal com a explicació històrica ha tingut dues conseqüències contraposades, però que curiosament han acabat confluint en una mateixa finalitat: la destrucció del “sentit històric” i el fet de subscriure que la democràcia liberal constitueix un horitzó impossible d’ultrapassar en el temps⁴⁶³. Per un costat, quasi al mateix temps que els joves de la República Democràtica Alemanya esfondraven a cops de martell el mur de Berlín, un funcionari⁴⁶⁴ del Departament d’Estat dels EUA publicava un assaig que, a grans trets, proclamava la victòria definitiva d’aquella via unidireccional que encarrilava el destí de la humanitat de la mà de l’extensió de la democràcia liberal arreu del planeta. Per tant, aquell destí de la humanitat, tan desitjat en els textos liberals del segle XIX, s’havia aconseguit, encara que la consolidació de règims autoritaris i iliberalis arreu del planeta existosos en l’àmbit de l’economia de mercat estan posant en discussió aquesta fita del liberalisme. El 1989, però, la història arribava a la seva fi en el sentit filosòfic del terme, però també ho semblava socialment, perquè, amb el triomf absolut del liberalisme, hauria de desaparèixer la confrontació política⁴⁶⁵. En definitiva, la lluita política passava a ser una relíquia, una vella resta arqueològica d’un altre temps. S’imposava el presentisme d’una època considerada com a posthistòrica i el passat adquiria la categoria d’un lloc estrany, un magatzem ple de curiositats i anècdotes.

A l’altre extrem, i amb uns precedents bàsicament anticapitalistes, es va erigir un corrent de pensament *post-soixante-huitard*⁴⁶⁶ que, a grans trets i deixant de banda els matisos, es caracteritzava per un to discursiu estetitzant, que va denunciar i escombrar, sovint amb raons ben sòlides, les simplificacions i els paranys ideològics del gran relat del progrés que donava sentit als dos móns enfrontats en el període de la Guerra Freda: ja fos la societat de mercat universal en l’àmbit capitalista, ja fos el projecte igualitari desnaturalitzat i maltractat en l’antic Bloc de l’Est. Per consegüent, i

⁴⁶³ Sobre aquesta qüestió insisteix Perry Anderson en la útil genealogia que realitza del fenomen postmodern. Vegeu Perry Anderson, *Los orígenes de la posmodernidad*, Barcelona, op. cit., pp. 25-66.

⁴⁶⁴ Francis Fukuyama, “The End of History”, *The national interest*, núm. 16, 1989, pp. 3-18.

⁴⁶⁵ Vegeu Fredric Jameson, “La globalització com a qüestió filosòfica”, *L’Espill*, núm. 4, València, 2000, pp. 25-44.

⁴⁶⁶ A causa del desencís posterior a la revolució estudiantil i la deserció de molts intel·lectuals del Partit Comunista Francès, va sorgir una crítica negativa –en principi articulada des de la pròpia esquerra– del pensament d’esquerres vinculat a la filosofia de la història derivada d’Hegel i Marx, que es va acabar convertint en el model cultural de la postmodernitat. Vegeu: Keith Windschuttle, “El fin de la historia y la caída del comunismo”, capítol VI del llibre del mateix autor, *The killing of history: how literacy critics and social theorists are murdering our past*, San Francisco, Encounter Books, 2000, traduït i publicat a la revista *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, núm. 25, Barcelona, 2001.

sempre en referència a la visió “idealista” burgesa i estalinista⁴⁶⁷, aquella narració de la història “tal com havia de succeir” d’acord amb el guió teleològic rebia un fort correctiu i apareixien noves formes d’aproximar-se al passat. Malgrat això, el fracàs manifest del “socialisme real” i del socialisme en general –fins i tot en el vessant reformista de la socialdemocràcia⁴⁶⁸–, els excessos del capitalisme neoliberal i, possiblement, la commoció intel·lectual que va comportar la proclamació de la fi de la història amb tot el que suposava quant a l’aparent pèrdua de sentit d’historicitat, van decantar bona part d’aquest pensament, qualificat de postmodern, envers l’escepticisme i una mena d’estètica de l’apocalipsi. Una conjunció de factors que, de la mateixa manera que el discurs de l’èpica del progrés que denunciava Walter Benjamin a finals dels anys vint del segle passat, ha assentat en el si de la societat un estat comparable a una anquilosi.

De tot aquest procés en va sorgir una epopeia construïda sobre la base de teories anticognitives⁴⁶⁹, de jocs de llenguatge, de relativisme cultural i, en definitiva, d’un corpus teòric que negava la possibilitat d’aprehendre la realitat històrica i la del present. En aquest assalt⁴⁷⁰ a la veritat, a la realitat i a la representació, tot queda reduït a uns interessos que tindrien a veure amb els diferents punts de vista dels interlocutors. La recerca d’una veritat refutable com a finalitat del coneixement desapareix de l’escenari intel·lectual hegemònic. D’aquesta manera, tot està exposat a ser considerat una simple opinió subjectiva, sense base científica ni cap possibilitat d’acostar-se a una objectivitat explicativa, llevat, és clar, de la visió dels neoescèptics⁴⁷¹ que, paradoxalment, s’erigeix en veritat absoluta de la postmodernitat. Aquesta desmesura relativista que presenta la realitat com un fenomen discursiu gaudeix encara avui d’una bona reputació, principalment en el camp de les disciplines humanístiques. La finalitat d’una veritat o

⁴⁶⁷ Resulta obvi que no ignorem que en el decurs del segle XX la historiografia va experimentar un gran desenvolupament intel·lectual al marge de models oficials. Tan sols, per exemple, cal recordar la història econòmica, l’escola dels Annales francesos, la història social vinculada al marxisme britànic o tots els nous corrents sorgits arran del que es coneix com “els girs lingüístic i cultural” a partir de la dècada dels anys seixanta del segle XX.

⁴⁶⁸ Com remarca Claudio Magris, la caiguda del comunisme sovint sembla arrossegar amb ell, en un descrèdit generalitzat, no només el “socialisme real”, sinó també les idees de democràcia i progrés. En definitiva, la utopia de la redempció social i civil. Vegeu: Claudio Magris, *Utopía y desencanto. Historias, esperanzas e ilusiones de la modernidad*, Barcelona, Anagrama, 2001, p. 11.

⁴⁶⁹ Narcís Selles, “Entrevista a Narcís Selles per Dani Bonaventura”, *L’Esquerp*, núm. 2, Comissariat Associació, Reus, hivern de 2001, pp. 3-4.

⁴⁷⁰ Christopher Norris, *Teoría crítica. Posmodernismo, intelectuales y la guerra del golfo*, Madrid, Càtedra-Universitat de València, 1997, pp. 15-39.

⁴⁷¹ Carlo Ginzburg remarca amb agudesia que la debilitat d’aquest argument es troba en el fet que l’elecció fonamental de l’escèptic no es sotmet al dubte metòdic que declara professar. Vegeu Carlo Ginzburg, *El juez y el historiador. Acotaciones al margen del caso Sofri*, Madrid, Anaya-Mario Muchnik, 1993.

veritats provisionals s'esfondra i dona pas a un estèril "tot s'hi val" anivellador que, sovint, destaca l'irrellevant per sobre del fonamental.

Tal com hem avançat, allò que resulta més xocant, a primera vista, és el fet que l'optimisme intrínsec a la fi de la història de F. Fukuyama acaba convivint en una perfecta simbiosi amb aquells que s'inscriuen a "l'escola de l'abisme" tal com diria Mario Benedetti⁴⁷². Així, amb un exercici de malícia crítica, afirmaríem que la dissolució del subjecte en el no-res anava de bracet amb el cant a les hipotètiques excel·lències d'una societat de mercat desideologitzada. De tot plegat en resultava la conformació d'un fabulós còctel ideològic que legitimava l'estat de les coses. Ens trobem, segons els defensors d'aquell discurs hegemònic, en una etapa de cristal·lització, un punt i final, que significa que la història humana ha arribat a la fi dels seus canvis qualitius, gràcies a l'expansió mundial dels avantatges de la civilització tecnològica. Aquesta etapa, denominada posthistòrica, comporta la congelació del "temps públic" –accepció metafòrica que fem a fi de qualificar la fase temporal que estaria situada entre el temps còsmic i el temps íntim⁴⁷³ i que concerneix la història de les societats humanes– en una estructura que s'autoreproduïria de manera perpètua. Des d'aquest moment desapareix qualsevol horitzó d'expectativa⁴⁷⁴. La possibilitat de canvi, que es tradueix en proposicions alternatives o en la formulació de crítiques dissidents, esdevé un absurd, un anacronisme o un simulacre de gestes passades. En conseqüència, la història es desvincula totalment del present i el passat es converteix en un article de consum, un videoarxiu farcit d'imatges i d'esdeveniments del passat, una autèntica inundació de fragments convenientment amanits per ser digerits acríticament. Es tracta d'un passat que ens separa de la nostra situació històrica⁴⁷⁵, ja que, hipotèticament, nosaltres estem fora del temps històric. Un símptoma ben evident d'aquesta situació és

⁴⁷² Vegeu Mario Benedetti, *La realidad y la palabra*, Barcelona, Destino, 1990.

⁴⁷³ Aquesta divisió del Temps obeeix a una necessitat operativa, subjacent a la nostra intenció de subratllar el que entenem com a historització dels homes i les col·lectivitats que formen. D'aquesta manera, en tant que els homes en societat serien els principals agents del "temps públic", no negligim que la privacitat de cada individu també seria indèstria de la materialitat i allò simbòlic que conformen l'esfera pública, ja que allò íntim pren significació a partir de la seva interrelació dialèctica amb allò públic i a l'inrevés.

⁴⁷⁴ "Horitzó d'expectativa" és una categoria històrica formulada per Reinhart Koselleck. Juntament amb l'altra d' "espai d'experiència", aquest autor considera que constitueixen dues categories adequades a fi de resseguir i analitzar el temps històric, ja que entrecreuen el passat i el futur. Vegeu Reinhart Koselleck, *Futuro pasado. Para una semántica de los tiempos históricos*, Barcelona, Paidós, 1993.

⁴⁷⁵ Vegeu Lutz Niethammer, "Reflexions sobre la posthistòria", op. cit.

la proliferació d'una veritable cultura del *souvenir*⁴⁷⁶, institucionalitzada i comercialitzada, mitjançant per exemple la construcció de parcs temàtics que fomenten la “història pastitx”, el disseny de museografies teatralitzades que adopten el model de la tematització, la recuperació de nuclis històrics amb uns criteris que s'acosten a l'invent de la tradició i el pintoresquisme o el sorgiment d'un afany commemoratiu sense precedents. El passat ens envaeix i alhora s'observa com alguna cosa aliena.

La posthistòria és el fruit de la lectura il·lusòria del “temps públic” que van realitzar els guardians de la *doxa*⁴⁷⁷ neoliberal de finals del segle XX. La victòria de l'Occident capitalista a la Guerra Freda i l'avanç de la globalització econòmica a tot el planeta semblaven confirmar el diagnòstic dels profetes de la posthistòria. Per tant, aquest final d'etapa posa en desús la visió històrica del temps i els que persisteixen a mantenir aquest punt de vista són titllats d'ingenus o de defensors de concepcions teleològiques que tenen com a desenllaç el totalitarisme. Però, com remarca amb un afinat to irònic Terry Eagleton⁴⁷⁸, el postmodernisme tampoc no s'estava de formular, amb grans dosis de fantasia, teleologies com la que sosté que la Il·lustració condueix de manera indefugible als camps de concentració. Una afirmació d'aquesta índole es ben present en el pensament escèptic de François Lyotard en establir una vinculació inexorable entre el projecte modern i Auschwitz com el seu tram final liquidatori.⁴⁷⁹ Naturalment, quan el pessimisme cultural d'aquestes característiques assoleix altes cotes de mercat, la principal conseqüència és la paràlisi social i epistemològica. En definitiva, s'instal·la en l'àmbit social un elevat grau de conformisme i d'indiferència. La incertesa sobre el futur capgira la mirada sobre el passat, però es pot tractar d'un interès sense “sentit històric” i es contempla com si fos un *collage* fotogràfic⁴⁸⁰, destenyit, impregnat de nostàlgia.

Tanmateix, la posthistòria entra dins de la història quan, de manera lògica i crítica, s'interpreta com una utopia negativa relacionada amb la pèrdua de perspectives

⁴⁷⁶ Vegeu per exemple Peter Reichel, *L'Allemagne et sa mémoire*, París, Ed. Odile Jacob, 1998.

⁴⁷⁷ Pierre Bourdieu denomina *doxa* a allò que pertany al tipus d'ordre social estable i lligat a la tradició en què es naturalitza totalment el poder, considerat inqüestionable, de manera que resultaria inimaginable cap altra ordenació social diferent a l'actual. Vegeu Terry Eagleton, *Ideologia. Una introducció*, op. cit., pp. 163-202.

⁴⁷⁸ Terry Eagleton, *Las ilusiones del posmodernismo*, Barcelona, Paidós, 1997.

⁴⁷⁹ Josep Fontana, *La història dels homes*, op. cit., pp. 301-318.

⁴⁸⁰ Fredric Jameson, *Teoría de la postmodernidad*, op. cit., pp. 23-83.

de futur en el si de les societats industrials avançades⁴⁸¹. En la retòrica posthistòrica es camuflen els signes, els significats, els valors que contribueixen a reproduir un poder social dominant. Per això, no resulta estrany que un dels principals propòsits dels defensors de l'*status quo* sigui tallar en sec la transmissió generadora de sentit del discurs històric, perquè com afirma Paul Ricoeur,⁴⁸² el present sempre reinvesteix el passat a partir d'un horitzó històric després d'ell. Si aquest horitzó es presenta com si fos absolutament nebulós i, en certa manera, innecessari, ja que s'hauria atès una situació immillorable, s'acaba imposant un presentisme aclaparador que impedeix pensar o plasmar qualsevol possibilitat de canvi o alternativa a l'ordre establert i el passat es converteix en un erm fossilitzat per l'amenaça del *kitsch*. En el fons no es promou un acostament analític al passat, sinó que, contràriament, quan avança la ignorància o es consolida un coneixement distorsionat, s'entorpeix la comprensió del present i, fins i tot, com deia Marc Bloch⁴⁸³, es compromet l'acció mateixa.

En aquest escenari intel·lectual i polític tan poc favorable per a la construcció d'una cultura crítica, resulta obvi que els historiadors i altres professionals de les ciències humanes i de la gestió de la cultura i la memòria hi tenen un paper cabdal. No obstant això, sovint reclosos en excés en els recintes acadèmics i en la voràgine administrativa, els seus treballs no disposen dels mitjans per transcendir d'una manera efectiva en l'esfera pública, almenys d'una forma immediata. Restar preponderància a aquest debilitament crític és una tasca àrdua, si es té en compte la fortalesa dels grans grups de la comunicació a l'hora d'estendre els valors ideològics hegemònics. Tal vegada, una opció òptima podria passar –tal com es fa des de certa pràctica artística– per l'intent d'interrompre aquesta “normalitat” i contribuir a reinstaurar el drama social, la tensió entre els llenguatges, entre formes de viure i pensar, que els *media*, com a caps visibles de l'ordre establert, pretenen reduir a espectacle, un espectacle ràpid per passar al següent.⁴⁸⁴ La il·lusió d'haver arribat a una etapa posthistòrica actua com una sentència devastadora de l'esperit humà, ja que el passat es converteix en un decorat desnaturalitzat i comerciable, mentre el present roman encotillat en un miratge d'autosatisfacció. En aquest atzucac, resulta cabdal, tal com reclama Lutz

⁴⁸¹ Lutz Niethammer, “Reflexions sobre la posthistòria”, op. cit.

⁴⁸² Vegeu Paul Ricoeur, *Tiempo y narración, I. Configuración del tiempo en el relato histórico*, Madrid, Ediciones Cristiandad, 1987.

⁴⁸³ Marc Bloch, *Apología para la historia o el oficio del historiador*, op. cit.

⁴⁸⁴ Néstor García Canclini, *La globalización imaginada*, Barcelona, Paidós, 1999.

Niethammer⁴⁸⁵, el reforçament de l'autocomprensió històrica de l'individu i la creació de condicions, dispositius, infraestructures institucionals i referents intel·lectuals per actuar amb autonomia i capacitat crítica en el complicat quefer quotidià. Complir amb aquest procediment és indispensable per atansar-se a una identitat civil fonamentada en uns valors democràtics fermes i desvinculada d'aquest fenomen que Samir Amin⁴⁸⁶ qualifica com a “democràcia de baixa intensitat”.

4.1.2. La sentimentalitat nostàlgica i el rescat de la memòria democràtica

Del que hem afirmat fins ara se'n pot extreure una diagnosi més aviat poc positiva, ja que amb la combinació entre la reafirmació que pressuposa que el sistema capitalista en la seva versió neoliberal és un mode de producció natural –que conté en el seu si el vincle també natural entre democràcia i mercat– i el predomini d'un corrent de pensament antihistòric i marcadament presentista, es deixa poc espai per dirigir la mirada cap al passat amb perspectives de futur. No obstant això, el gir envers el passat ha pres, com hem assenyalat, una presència considerable en el marc social i cultural. La qüestió més rellevant, però, rau a aconseguir rescatar un passat fet presoner per una època *termidoriana* de més de trenta anys de contrareformes i restauracions liberals en què l'ordre mercantil més exacerbada sembla ser l'única alternativa.⁴⁸⁷

És a dir, possibilitar que el passat sigui percebut socialment no com aquella postal destenyida sense llaços polítics i socials amb nosaltres, sinó com aquell manual d'ús que explicaria la nostra situació en el temps present i que, a més, ens inspiraria per a empreses futures a fi de millorar els nostres cànons de llibertat i igualtat. No es pot deixar d'assenyalar que la democràcia imperfecta de què gaudim és el fruit d'una conquesta col·lectiva i no una cosa donada. Aquest assumpte és important arreu, però adquireix encara més rellevància en països que en el decurs del segle XX van estar sotmesos sota la bota del feixisme o que van ser escenari de cruels dictadures com és, per exemple, el cas del Con sud llatinoamericà. En aquest marc històric, l'Estat

⁴⁸⁵ Lutz Niethammer, “Reflexions sobre la posthistòria”, op. cit.

⁴⁸⁶ Samir Amin, *El virus liberal*, Barcelona, Hacer Editorial, 2007, pp. 15-28.

⁴⁸⁷ Daniel Bensaïd, *Resistencias. Ensayo de topología general*, Barcelona, Editorial El Viejo Topo, 2006, pp. 13-23.

espanyol hi té, malauradament per raons històriques prou conegudes, un protagonisme preeminent.

Atès el panorama descrit no resulta estrany que predomini públicament un oblit del futur, una mena de cinisme que enterra qualsevol signe de pensament utòpic, principalment tot aquell que prové de la dècada dels anys seixanta del segle passat. L'atac i ridiculització de l'esperit de 1968 s'ha convertit en un clàssic en els cenacles intel·lectuals quan, paradoxalment, aquella expansió d'autonomia crítica i d'explosió de la creativitat han estat reciclades eficientment pels *think tanks* neoliberals i posades al dia com a eixos fonamentals de l'economia rampant més avançada.⁴⁸⁸ En fi, els reciclatges i bricolatges, tant des d'una perspectiva econòmica com intel·lectual, són una constant en el període que va de les acaballes del passat segle als inicis de l'actual. I com venint assenyalant, el passat, fonamentalment el recent vinculat a la densa història del segle XX, constitueix també un objectiu clau d'aquest afany reciclador i aprofitador. D'acord amb el que hem sostingut fins ara semblaria que els temps que ens han precedit poden ser objecte fins i tot d'un bon negoci. Efectivament, el passat no és lliure i avui dia més que mai és –com pertinentment afirma Régine Robin⁴⁸⁹– regit, gestionat, conservat, explicat, narrat, commemorat o odiat. Per tant, el passat tampoc no s'escapoleix d'una certa mercantilització.

Tot amb tot, convindríem, des d'una certa dosi de possibilisme, amb Andreas Huyssen⁴⁹⁰ que, precisament, el descrèdit de la dècada dels seixanta que es vol imposar socialment i, sobretot, la negació de l'alternativa utòpica confirmen que la història no s'ha acabat. Si fos així, si es tingués aquesta seguretat des dels cercles del poder dominant, ja no caldria molestar-se en el foment d'un pensament basat en el conreu del desprestigi de tots aquells posicionaments polítics que havien qüestionat la viabilitat del capitalisme i les interpretacions limitadores de la democràcia parlamentària. Sens dubte, hi ha suficients elements en la realitat que ens envolta per no tenir gaire confiança en el futur: des de la crisi de l'Estat del Benestar, passant per l'empobriment terrible dels països que no acaben mai d'emergir, fins al progressiu deteriorament ecològic. Davant d'aquest panorama tan desolador, és, en certa manera lògic, que s'intenti presentar en

⁴⁸⁸ Sobre aquest assumpte és imprescindible l'obra de Luc Boltanski i Ève Chiapello, *Le nouvel esprit du capitalisme*, París, Éditions Gallimard, 1999.

⁴⁸⁹ Régine Robin, *La mémoire saturée*, París, Éditions Stock, 2003, p. 27.

⁴⁹⁰ Andreas Huyssen, *En busca del futuro perdido. Cultura y memoria en tiempos de globalización*, op. cit., pp. 252-278.

clau mistificadora el sistema politicoeconòmic dominant com el més òptim possible, cosa que implica negar un futur diferent i promoure una visió de l'època pretèrita més propera com quelcom tancat i separat de les nostres vides. Com si fos un lloc per anar-hi de vacances de tant en tant, com un espai de lleure, al mateix temps que esdevé també un escenari amb uns actors dels quals ens en podem compadir celebrant la nostra bona fortuna en haver superat una fase pretèrita amb què ja no hi tenim cap mena de nexa. Estem al davant de la proliferació d'un sentiment nostàlgic pretesament apolític i sustentat per criteris morals derivats del liberalisme regnant, que es converteix en la base legitimadora d'una autèntica indústria de la memòria.

Tanmateix, la sentimentalitat nostàlgica no necessàriament està despresada d'un contingut polític alternatiu, ja que una cosa és tal com s'empaqueta i es mostra per tal que sigui digerida a l'estil d'un pastitx, i l'altra és que no hi ha una única manera de redirigir l'esguard cap al passat i fins i tot no es pot deixar de remarcar que d'aquesta aproximació se'n poden extreure lliçons ben diferents. Indubtablement, això seria el que caldria aprofitar: considerar que el desig d'història és paral·lel al rebuig d'aquesta realitat tan maltractada, que hem assenyalat que s'escola i es torna inabastable per a la majoria de la població. En conseqüència, seguint les interessants lectures d'Andreas Huyssen⁴⁹¹ del "moment memòria", és ben probable que el gir cap a la memòria es pugui llegir també com un intent de trobar un ancoratge d'on rescatar energies utòpiques a fi d'afrontar un present hostil. Veritablement, la fita principal és que, en aquest context de persecució del record total i d'obsessió per la musealització global, no s'acabi per imposar un passat mític per sobre d'un passat real.⁴⁹² Un risc que pot venir estimulat tant pels beneficis que s'esperen extreure d'una memòria sotmesa a vegades al marxandatge, com pels interessos polítics adreçats a sobredimensionar, des d'una perspectiva liberaldemocràtica, els suposats valors morals d'un sistema que, com és sabut, té moltes mancances des d'una òptica de compliment democràtic i respecte dels drets humans.

Una perspectiva liberaldemocràtica, d'altra banda, francament discutible si, dient-ho metafòricament, es descendeix arran de terra de l'entramat productiu, fins i tot més avall, *dans les caves et les souterrains diaboliques* tal va escriure en el seu estil

⁴⁹¹ Andreas Huyssen, *Ibid.*

⁴⁹² Andreas Huyssen, *Ibid.*, pp. 13-40.

poeticofilosòfic Daniel Bensaïd.⁴⁹³ La qüestió fonamental rau a evitar que l'exercici de memòria no comporti l'elaboració d'una narració històrica unívoca i acomodaticia en detriment d'un coneixement històric complex i pregó, allunyat del *marketing* memorial, tot i que conservi cert caràcter d'entreteniment. La pervivència d'aquest dret de coneixement històric, malgrat aquest present que sembla no tenir lloc per l'endemà i on l'esperança s'absenta, ens pot posar en el camí d'un escenari en què, com ja hem afirmat anteriorment tot recorrent a les sàbies paraules d'Andreas Huyssen, en el millor dels casos, [...] *las culturas de la memoria se relacionan estrechamente, en muchos lugares del mundo, con procesos democratizadores y con luchas por los derechos humanos que buscan expandir y fortalecer las esferas públicas de la sociedad civil.* [...].⁴⁹⁴ En fi, una via que pot ajudar a trobar i a estructurar línies alternatives a la fugida endavant dins una universalitat abstracta pròpia d'un cosmopolitisme mercantil.

En resum, podríem afirmar que el combat i l'aprofitament de sentimentalitat nostàlgica passa per impregnar d'història –de comprensió i explicacions històriques– aquest gruix de demanda de memòria. Una comesa que en el nostre entorn cultural és inseparable, òbviament, de l'etapa de la Segona República, de la Guerra Civil espanyola, el franquisme i el procés de transició a la democràcia, però que també conté lligams, com és natural, amb el context de l'Europa d'entreguerres, l'ascens dels feixismes, l'antifeixisme i, com a corol·lari, ja més vinculat amb el clima cultural que hem descrit com a postmodernista o posthistòric, amb les lectures tòpiques que predominen sobre l'Holocaust i l'esfondrament del comunisme.

Concretament, en el cas de l'Estat espanyol l'atenció per aquest passat recent ha adquirit en els darrers vint anys una dimensió extraordinària. Arreu s'ha parlat i es continua parlant de recuperació de la “memòria històrica”, de rescat dels valors democràtics, de desenterrament dels morts sepultats en fosses comunes durant la Guerra Civil, de la retirada dels vestigis franquistes de carrers i places, que encara són presents en alguns indrets de l'Estat. No obstant això, no és fàcil eludir que d'aquestes accions no en traspuï un cert to nostàlgic i una certa condescendència envers uns quants llocs comuns que, precisament, no beneficien ni el coneixement històric ni la possibilitat d'enfortir les estructures democràtiques del present mitjançant la cerca d'empremtes

⁴⁹³ Daniel Bensaïd, *Le pari mélancolique*, París, Fayard, 1997.

⁴⁹⁴ Andreas Huyssen, *En busca del futuro perdido...*, op. cit., pp. 37-38.

utòpiques en etapes anteriors i, així, posar en qüestionament allò que no funciona d'acord amb els paràmetres de qualitat democràtica. Segurament aquesta explosió de memòria té molt a veure amb una mena de recompensació ulterior deguda a, com a mínim dues qüestions: per un costat, la situació política que va imperar en el mateix procés de derogació del franquisme, en què les forces repressives del règim dictatorial i els poders fàctics hi van exercitar una custòdia coercitiva que no convidava a revisar el passat democràtic republicà condemnat a la postració; per un altre, el fet que durant la transició a la democràcia el clima cultural hegemònic popularitzat com *la movida* va, d'una banda, neutralitzar qualsevol forma imaginable de crítica social i de reflexió històrica i, de l'altra, molt en sintonia amb el moment internacional postmodern d'aleshores va privilegiar la moral d'un cinisme generalitzat.⁴⁹⁵ De totes maneres, malgrat haver superat, en bona mesura, aquells inconvenients tan propis d'aquells darrers anys setanta del segle passat i de la dècada posterior, en la lectura històrica de la Guerra Civil i el règim franquista hi tornen a pesar alguns factors negatius que, sovint, tenen les seves arrels en la reproducció dels estereotips del fenomen memorial internacional o, almenys, en rep algun tipus d'influència colateral. Breument, intentarem esmentar alguns d'aquests factors, que pensem que juguen un paper molt significatiu.

El primer està relacionat amb l'intent de mantenir intocable la tesi que el capitalisme ha produït la democràcia. Hi ha una voluntat revisionista que li costa acceptar els vincles entre nazisme i capitalisme i aquest posicionament s'estén al feixisme en general. La distància temporal respecte dels esdeveniments, la progressiva desaparició dels testimonis i les ganes d'oblidar, per part de franges considerables de la societat, una època d'horrors que ja no tindria interès ni relacions amb l'actualitat fa possible que el revisionisme historiogràfic, que prima en els països occidentals presidits per una cultura neoconservadora, presenti els feixismes com quelcom aliè a la modernitat capitalista.⁴⁹⁶ A Espanya, aquest debat ha arribat en part una mica desnaturalitzat perquè, en primer terme, sovint cal superar, en el cas de molts investigadors, el trucatge que imposa un mur entre el nazisme i els feixismes llatins. Cosa que, com assenyala Ferran Gallego,⁴⁹⁷ no es correspon amb la percepció que en tenien els contemporanis. Amb freqüència per excloure el franquisme del feixisme es

⁴⁹⁵ Eduardo Subirats, "De la transición al espectáculo", op. cit. pp. 21-26.

⁴⁹⁶ Pier Paolo Poggio, *Nazismo y revisionismo histórico*, Madrid, Ediciones Akal, 2006, pp. 9-46.

⁴⁹⁷ Ferran Gallego, *De Múnich a Auschwitz. Una historia del nazismo, 1919-1945*, Barcelona, Plaza y Janés Editores, 2001.

fan servir esquemes interpretatius on no hi encaixarien ni el feixisme italià ni, fins i tot, el mateix Mussolini.⁴⁹⁸ Al cap i a la fi, si es té en compte que els règims feixistes buscaven una modernitat alternativa⁴⁹⁹, no en el sentit d'acabar amb el capitalisme, sinó amb el propòsit de suavitzar les tensions i les divisions socials pròpies de la modernitat,⁵⁰⁰ segurament el franquisme difícilment en podria ser exclòs i menys quan resulta fonamental, per tal d'atènyer una bona comprensió del feixisme, emprendre l'estudi de l'experiència quotidiana més enllà dels fets espectaculars i excepcionals i sobretot en la seva llarga durada. Com assenyala Carme Molinero,⁵⁰¹ el règim franquista, després de la Segona Guerra Mundial, evidentment va canviar, però d'una manera més cosmètica que estructural ja que va mantenir molts trets anteriors que el distingien de les dictadures tradicionals. Un bon exemple n'és la relació amb les masses i les polítiques socials de consens amb la finalitat de captar adeptes. Per consegüent, tota operació dirigida a separar el franquisme del feixisme incorre en un error històric i la seva dimensió augmenta considerablement quan la dictadura es pretén mostrar com un parèntesi en el procés de modernització de signe capitalista.

En un segon terme trobem el factor que gira a l'entorn de la consideració que ha rebut en les darres tres o quatre dècades el testimoni. Ningú amb dos dits de front discuteix la importància de les fonts orals pel que fa a la historització del segle XX i, en particular, com és natural de la Guerra Civil espanyola i del franquisme. Tanmateix, aquesta afirmació no ha de comportar la substitució del *récit històric* pel testimoniatge personal. El valor que ha adoptat el testimoniatge del supervivent per excel·lència, el dels camps de concentració nazis, freqüentment eclipsa la història dels historiadors, cosa que provoca, malgrat la transmissió de fortes dosis d'emotivitat experiencial, un empobriment del coneixement històric. Annette Wieviorka⁵⁰² subratlla que la suma de testimoniatsges pot ser la descripció de la memòria dels supervivents però mai la seva història. Això que sembla tan senzill d'entendre, poques vegades és respectat i el testimoni ha esdevingut, sense gairebé mediació de cap crítica, l'autèntic protagonista. Tot plegat comporta que succeeixin coses ben perjudicials pel mateix estatus del

⁴⁹⁸ Alfonso Botti, "El franquismo en la historiografía italiana y la mirada del otro sobre los relatos de otras miradas", *Ayer*, núm. 31, 1998, pp. 127-148.

⁴⁹⁹ Vegeu Roger Griffin, *Modernismo y fascismo. La sensación de comienzo bajo Mussolini y Hitler*, Madrid, Ediciones Akal, 2010.

⁵⁰⁰ Robert O. Paxton, *Anatomía del fascismo*, Barcelona, Editorial Península, 2004.

⁵⁰¹ Carme Molinero, *La captación de las masas. Política social y propaganda en el régimen franquista*, op. cit.

⁵⁰² Annette Wieviorka, *L'ère du témoin*, op. cit.

testimoniatge. En aquest sentit, no resulta excepcional que l'informant interpel·lat vagi més enllà del seu paper i acabi explicant la història general sense tenir la suficient preparació. I el que és més alarmant, és que ho fa, molt sovint, amb el consentiment benintencionat dels ensenyants, ja que és considerat com un apòstol, com una espècie de profeta que, malauradament, en molts casos acaba repetint un discurs ple de tòpics que concorda amb el discurs polític dominant que el podríem denominar com de “bonisme liberal”: lluita contra la negació de la Shoah i contra el ressorgiment del feixisme i contra els genocidis en general. Grans mots que s'uneixen a la proposició de “deure de memòria”⁵⁰³ per arrodonir allò que no és res més que un axioma retòric i conformista. Malgrat que existeixen treballs d'història oral remarcables, amb un acurat aparell crític, en general, sobretot en investigacions de caire no professional, predomina aquesta visió despreocupada i certament estetitzada⁵⁰⁴ del testimoniatge. Res a veure posem per cas amb les maneres de fer d'Alessandro Portelli⁵⁰⁵ que formula com a programa d'aproximació a l'oralitat l'interès per l'entitat de les narracions equivocades, els mites, les llegendes, els silencis que s'han condensat i imbricat al voltant dels fets. Al capdavant, saber distingir entre la memòria que s'ha construït dels fets i els fets pròpiament dits i també tenir en compte que l'experiència directa dels esdeveniments no és necessàriament el millor camí cap a la seva comprensió,⁵⁰⁶ ja que el camp visual no s'estén més enllà que el dels sentits més immediats.

L'obstinació en la suposada paraula sagrada del testimoni condueix a una tercera qüestió que, en part, n'és una derivació, això és la visió emotiva i nostàlgica de la víctima dels horrors i la barbàrie. D'aquesta manera, resulta molt habitual que quan algú es refereix a l'època dels feixismes o a la Guerra Civil espanyola aparegui per damunt de tot el concepte de víctima i, freqüentment, en substitució de resistent, militant o partisà. El compromís polític sembla que ja no és tan atractiu i es tendeix a presentar la víctima, sigui del bàndol que sigui, com l'heroïna indiscutible del passat traumàtic. Per bé que resulta ben normal que es pugui sentir commiseració per qualsevol

⁵⁰³ Enzo Traverso, *Els usos del passat. Història, memòria, política*, València, Publicacions Universitat de València, 2006.

⁵⁰⁴ Raymond Williams va comentar que mai no s'hauria d'oblidar la lletjor brutal de la realitat de l'experiència viscuda pels oprimits. Vegeu David Harvey, “Particularismo militante y ambición planetaria: la política conceptual del lugar, el espacio y el entorno en la obra de Raymond Williams”, dins David Harvey, *Espacios del capital*, Madrid, Ediciones Akal, 2007, pp. 174-203.

⁵⁰⁵ Alessandro Portelli, *L'ordine è già stato eseguito. Roma, le Fosse Ardeatine, la memoria*, Roma, Donzelli Editore, 1999, pp. 3-22.

⁵⁰⁶ John Lewis Gaddis, *El paisaje en la historia. Cómo los historiadores representan el pasado*, Barcelona, Editorial Anagrama, 2004.

víctima de la violència i el terror, és evident que limitar-se a igualar les víctimes des d'un punt de vista moral sense l'explicació històrica pot ser una operació amb efectes secundaris de risc. Enzo Traverso,⁵⁰⁷ citant Claudio Magris, ho deixa molt clar: la igualació de les víctimes pot implicar igualar les causes per les quals van morir o van patir manca de llibertat. Accions d'aquestes característiques repercuteixen enormement des d'una òptica negativa en l'estructuració d'una memòria democràtica sòlida i ben fonamentada, ja que indueixen a la confusió i a la creació d'un consens simulat i, per tant, feble sobre quins han de ser els pilars de la democràcia en el present. En el cistell de les lluites per a l'aprofundiment de la democràcia no tot hi té cabuda. En el cas concret de l'Estat espanyol pel que fa al franquisme això és ben palpable, però, en canvi, no hi ha encara una memòria democràtica hegemònica que arraconi definitivament els vestigis ben arrelats socialment dels llocs de memòria franquistes. Tal com va assenyalar l'historiador Ismael Saz⁵⁰⁸ ja no es tractaria de dur a terme una distinció entre dreta i esquerra, sinó entre dictadura i democràcia. En fi, erigir una diferenciació que permetés establir uns criteris bàsics a partir dels quals s'esborrés del mapa qualsevol intent rehabilitador i minimitzador del règim polític encapçalat pel general Franco.

Paral·lelament, al marge de l'existència d'una dreta espanyola que continua sent reticent a assumir una condemna moral i política clara de la satrapia franquista, caldria afegir que aquesta cerimònia de la confusió al voltant de la confecció d'una memòria democràtica té les seves arrels en el predomini de lectures d'aquest passat recent impregnades d'anacronisme.⁵⁰⁹ En aquest sentit, la projecció sobre l'Europa d'entreguerres d'unes categories morals de caire gairebé publicitari associades a la democràcia liberal actual provoca un més que discutible grau d'autocomplaença. Enfront de la radicalitat política, dels camps de batalla i de les tanques de filferro del camps de concentració, s'imposa el convenciment que ve a plantejar el liberalisme com la millor via per atènyer el millor dels móns possibles. Això suposa la pèrdua de la

⁵⁰⁷ Enzo Traverso, *Els usos del passat...*, op. cit.

⁵⁰⁸ Ismael Saz, "El 'moment memòria'. Justícia, veritat i reconciliació democràtica", *Afers*, núm. 56, València, 2007, pp. 27-40. En aquest article, l'autor, sens dubte, perfila una fulla de ruta inqüestionable sobre com arribar a l'estadi d'una memòria democràtica que reuneixi uns mínims inqüestionables. Seria bo que qui continua encallat en el tòpic del "todos fuimos culpables" al voltant de les responsabilitats de la Guerra civil espanyola, llegís aquest text i així podrà discernir que la igualació no és possible. Hí va haver un bàndol, el franquista, que tenia com a objectiu primordial, i així ho va fer, l'ensorrament de l'edifici democràtic hereu dels valors liberals de la Il·lustració tot i que impliqués el cost de centenars de milers de víctimes.

⁵⁰⁹ Enzo Traverso, *À feu et à sang. De la guerre civile européenne 1914-1945*, op. cit., pp. 9-31.

perspectiva històrica sobre els esdeveniments, i s'imposa un conglomerat d'estereotips políticament correctes que deuen molt a velles teories com aquella del totalitarisme que va arrasar durant el període de la Guerra Freda. D'aquesta manera, la part més densa del segle XX és vista des d'una òptica posthistòrica, deslligada de nosaltres i, a més, qualsevol signe d'aquell passat que posés en qüestionament l'ordre liberalcapitalista cau en el desprestigi o, a vegades, hi predomina una aproximació excessivament emocional que aporta molt poc pel que fa a la comprensió històrica. En tot cas, per posar alguns exemples, en molts casos, l'antifeixisme⁵¹⁰ és menyspreat com una antigalla i es vincula als països de l'Europa de l'est que van estar sotmesos sota el "socialisme real". Des de 1989, en els mateixos països que havien estat sota l'òrbita soviètica, per a molts dels seus ciutadans l'antifeixisme és concebut com una variant propagandística del comunisme. En part, és lògic, si es té en compte l'ús instrumental que els règims comunistes van fer de l'antifeixisme i, per tant, no es té en compte el matís que antifeixisme i estalinisme no són necessàriament el mateix i l'anticomunisme posa en qüestionament els valors de l'antifeixisme⁵¹¹. Un altre exemple a què fer referència podrien ser els episodis de terror i violència que s'associen als fets revolucionaris i que, en algunes ocasions, s'interpreten com quelcom antropològic i primitiu, negligint que sovint els esclats violents de les revolucions tenen molta relació amb la resistència a l'agressió, també violenta, de la contrarevolució.⁵¹² La idea de revolució és grapejada, rebregada i maltractada i tan sols es considera presentable aquella que teòricament defensa els drets de l'home, sense sang pel mig i, especialment, que no posi en perill la propietat privada i el capitalisme de mercat. Cosa que, per exemple, fa entendre que les lluites pacífiques per un "socialisme de rostre humà" hagin estat endreçades per sempre més en el calaix de l'oblit en els països de l'antic Teló d'acer.

Tal com hem anat suggerint, la mistificació de la relació entre capitalisme i feixisme que a Espanya deriva cap a debats dubitatius sobre la naturalesa del franquisme, la recepció acrítica de l'entronització del testimoni i la infiltració de marcs conceptuals que no es desmarquen de l'anacronisme, sinó que el conreen i el fan proliferar en nom d'un sacrosant liberalisme que seria dipositari d'uns suposats valors humanitaris atemporals, constitueixen un conjunt de factors que poden perjudicar el que

⁵¹⁰ Enzo Traverso, *Le totalitarisme. Le XXe siècle en débat*, Paris, Éditions du Seuil, 2001, pp. 9-110.

⁵¹¹ Vegeu Dan Stone, op. cit.

⁵¹² Arno J. Mayer, *Les furies 1789-1917. Violence, vengeance, terreur*, Paris, Fayard, 2002, pp. 15-28.

hauria de ser l'estructuració dinàmica d'una memòria democràtica. Però, com hauríem d'entendre aquesta construcció diària de la memòria democràtica? Francament, el pitjor dels casos seria estructurar-la com un discurs tancat que l'acostés al mite i l'allunyés de la història i de la possibilitat de refer i revisar, cosa que no implica, com subratlla Pierre Vidal-Naquet,⁵¹³ destruir i desfer. Per tant, la incorporació vigilant d'un exercici d'història crítica continuat contribuiria a no concebre aquesta memòria col·lectiva com un escenari on només es representarien ritus, commemoracions i actes cerimonials carrinclons i monumentalitzadors i sí, en canvi, com una veritable “recuperació crítica del passat”.⁵¹⁴ És a dir, ni vulgates banalitzadores ni monuments petrificats. Més aviat s'hauria d'estar atent a la seva fragilitat i precarietat, i a la necessitat de viure-la activament connectada amb el present com es mostra amb encert en treballs d'artistes com Francesc Abad o Jochen Gerz i Esther Shalev Gerz o Horst Hoheisel que treballen sobre el concepte de contramonument, és a dir que són crítics amb els monuments tradicionals, estàtics, fastuosos i contenidors de didactisme autoritari⁵¹⁵. Per exemple, Francesc Abad, a *Les petjades de la història* (2005),⁵¹⁶ un encàrrec per construir un monument en una estació de metro de l'àrea metropolitana de Barcelona, esdevé un document gràfic d'enorme potencialitat simbòlica a l'entorn de les lluites obreres per la llibertat i la democràcia durant els darrers anys de la dictadura franquista, que s'insereix en ple espai públic per on circulen a diari milers de persones. En aquesta mateixa línia d'interpel·lació del ciutadà a l'espai públic es troben els memorials “invisibles” de Jochen Gerz i Esther Sahlev Gerz⁵¹⁷ que impliquen la participació en ser concebudes com obres inacabades. Els projectes artístics *Contra el feixisme* (Harburg, 1986) i *Contra el racisme* (Sarrebruck, 1990-1993) constitueixen uns bons models per a l'exercici i motivació d'una memòria ciutadana conscient.

⁵¹³ Pierre Vidal-Naquet, prefaci del llibre d'Arno J. Mayer, *La 'solution finale' dans l'histoire*, París, Éditions La Decouverte, 1990.

⁵¹⁴ Javier Ugarte Tellería, “Sobre la nueva historia cultural: entre el «giro cultural» y la ampliación del conocimiento histórico”, dins Elena Hernández Sandoica i Alicia Langa (ed.), *Sobre la historia actual entre política y cultura*, Madrid, Abada Editores, 2005, pp. 229-283.

⁵¹⁵ Vegeu James E. Young, *The Stages of Memory. Reflections on Memorial Art, Loss and the Spaces Between*, Boston, MA, University of Massachusetts Press, 2016, pp. 1-19.

⁵¹⁶ Vegeu Francesc Abad, *Les petjades de la història. Intervenció a l'estació d'Almeda*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2005.

⁵¹⁷ Per a més informació, vegeu Jacqueline Lichenstein i Gérard Wajcman, “Entrevista a Jochen Gerz”, dins Sandra Lorenzano i Ralf Buchenhorst (ed.), *Políticas de la memoria. Tensiones en la palabra y la imagen*, Buenos Aires, Editorial Gorla, 2007, pp. 125-140. També a Dominique Baqué, *Pour un nouvel art politique. De l'art contemporain au documentaire*, París, Champs Flammarion, 2006.

En fi, es tracta que la sentimentalitat nostàlgica –tornant a esmentar l’atractiva proposta de Lutz Niethammer– pugui ser investida d’aquesta autocomprensió històrica de l’individu i de la creació de condicions i referents intel·lectuals per actuar amb autonomia i capacitat crítica en el marc de la complexitat quotidiana. L’adopció d’aquest punt de vista implica rebutjar que el neoliberalisme es pugui presentar com la mateixa naturalesa de la història i estar preparats per tal de conferir una contrahistòria⁵¹⁸ que posi en qüestionament que la democràcia liberal, que està donant molts signes d’il·liberalisme⁵¹⁹ en algunes contrades del planeta, sigui el darrer estadi de la història. No hi ha un pas gradual i pacífic del liberalisme econòmic a la democràcia i, sovint, hi ha hagut retrocessos extraordinaris com pot ser el cas dels feixismes, i entre ells el franquisme, o autèntics desastres obscurs duts a la pràctica en nom de la revolució proletària com fou el cas de l’estalinisme i les seves derives tercermundistes. Com assenyala Geof Eley,⁵²⁰ esdevé prioritari que la democràcia no es desvinculi de les lluites populars que sempre havien estat essencials per a la conquesta de béns democràtics. Una afirmació d’aquestes característiques resulta extremadament vàlida per entendre, per exemple, el valor de l’antifranquisme. Encara que ho pugui semblar, la democràcia no té un punt final en el dogma de la societat de mercat i la modernització, i les formes més limitades de liberalisme parlamentari i política electoralista. Sens dubte, juntament a aquesta crítica del liberalisme, la subversió i l’aprofitament de la deriva nostàlgica passa per prevenir que les relacions socials opressives no siguin esborrades⁵²¹ d’aquest marc de fixació d’un passat que, irònicament, es conserva quan entra a formar part de l’àmbit de la comercialització.

Hem vist que el viratge vers el passat recent pot esdevenir un recurs per alenar un aprofundiment de la vida democràtica en el present. Ara per ara, està més que demostrat que la crisi del socialisme, en la forma soviètica i variants similars, no equival al fet que el liberalisme tingui solucions per a tot. Efectivament, la polarització social i la crisi ecològica generades pel mercat palesen les carències de la democràcia liberal. Aquests fets estimulen, entre els ciutadans, el desenvolupament del cinisme i la desil·lusió envers les institucions polítiques. La política esdevé cosa de professionals

⁵¹⁸ Domenico Losurdo, *Contrahistoria del liberalismo*, Barcelona, El Viejo Topo, 2007, pp. 320-341.

⁵¹⁹ Vegeu Timothy Snyder, *El camino hacia la no libertad*, Barcelona, Galaxia Gutenberg, 2018.

⁵²⁰ Geof Eley, *Un mundo que ganar. Historia de la izquierda en Europa 1850-2000*, op. cit.

⁵²¹ David Harvey, *La condición de la posmodernidad...*, op. cit., p. 335.

que sovint desconeixen les preocupacions de la gent corrent. En aquest panorama, la identitat civil, la idea de ciutadania, s'esfondra enmig d'un sistema que privilegia, sense oblidar la complicitat de la manufactura d'un gran consens popular, el lucre. En aquest estadi, la recuperació de la memòria democràtica pot convertir-se, a pesar del rol positiu que exerceix en la restitució moral i el reconeixement públic de qui va morir o va patir restriccions de llibertat, o que va combatre per a un món més just i igualitari, en un element més que contribueixi a engruixir aquesta aquiescència que significa, en realitat, la paràlisi democràtica. El gran desafiament, per tant, rau a aconseguir que aquesta contradicció es doni el menys possible i que treure a la llum els vells capítols de lluites contra les tiranies es connecti amb la intensificació de la democràcia en el present. Quelcom molt mal vist des de les files conservadores, ja que des d'aquests cercles s'assegura que redoblar el grau d'aprofundiment democràtic posa en perill el govern democràtic.⁵²² Una paradoxa només comprensible des d'una visió de la democràcia molt restrictiva i elitista.

És important, doncs, que la memòria democràtica rescatada no sigui –en el marc de l'esperit humanitarista condescendent– una eina més per legitimar l'estat de les coses, útil per tranquil·litzar les consciències dels grups dominants mediàticament i políticament. En aquest sentit, no ens hauríem de conformar amb que aquesta experiència de les víctimes i dels resistents antifranquistes, que residiria en el retrobament just i necessari de les “veus perdudes” dels vençuts, s'establís com una consigna buida i superficial, com una mena d'exercici de ventriloquia⁵²³ desconnectat de polítiques més generals i inclusives i que romangués tancat en el món exclusiu dels afectats i els seus descendents. El rescat d'aquestes experiències juguen un paper important en la construcció d'una identitat civil democràtica global i, per tant, han de transcendir al conjunt de la societat. En el cas de l'Estat espanyol, aquest pas és fonamental si es té en compte que continua havent un buit ètic en el present a causa de la impunitat⁵²⁴ que persisteix pel que fa als actes del passat comesos pels colpistes del 18 de juliol de 1936 i la posterior dictadura que van erigir.

⁵²² Jacques Rancière, *El odio a la democracia*, Buenos Aires, Amorrortu Editores, 2006.

⁵²³ Vegeu Dominick LaCapra, *Historia en tránsito. Experiencia, identidad, teoría crítica*, op. cit. p. 19.

⁵²⁴ Vegeu José Babiano, Butmaro Gómez, Antonio Miguez i Javier Tébar, *Verdugos impunes. El franquismo y la violación sistémica de los derechos humanos*, Barcelona, Editorial de Pasado y Presente, 2018, pp. 221-240.

Almenys les veus de les víctimes i dels lluitadors contra la tirania de la dictadura franquista, posades en valor, dignificades i historitzades, podrien contrarestar la que es manifesta com la irresoluble manca de condemna sobre els victimaris. Per això, retornarem, en el subcapítol que segueix, a la importància de l'establiment de marcs conceptuals per treballar a l'entorn de la memòria personal dels testimonis des del camp de la història, però sempre des del respecte. És a dir, reconeixent la càrrega psíquica posttraumàtica que arrossegueu els testimonis i les persones del seu entorn que han experimentat les seqüeles de viure temps històrics extrems o de caràcter excepcional, com fou el cas de la dictadura franquista. Un règim polític en què, com hem vist, l'excepcionalitat esdevenia la normalitat en la vida de les persones i, per aquest motiu, l'estudi de les actituds polítiques és primordial a fi de reconèixer la interactuació entre les institucions de la dictadura i les persones en la seva vida quotidiana.

4.2. La construcció d'una història crítica de la memòria de la Guerra Civil i el franquisme. El testimoni en l'estructura narrativa de la història

Malgrat que, aparentment, es pugui considerar una digressió fora de lloc d'acord amb els interessos del que volem explicar, val la pena començar aquest apartat citant, pel seu valor altament il·lustratiu de l'època que ens ha tocat viure i especialment per com es percep, es transmet i s'utilitza el passat recent, una anècdota que surt en una novel·la de William Gibson⁵²⁵. Com és ben sabut, aquest nord-americà és un important i reconegut autor del gènere de la ciència-ficció, tot i que en el seu cas seria més exacte definir-lo com un evocador –gairebé un analista– de futurs presents, tan propers que adquireixen el caràcter d'una radiografia de la pròpia contemporaneïtat globalitzada. Doncs bé, l'anècdota a què ens referim es desenvolupa en un escenari estiuenc postsoviètic, concretament en els llocs on va tenir lloc la cruenta batalla d'Stalingrad durant la Segona Guerra Mundial. La referència a l'estació de l'any és rellevant perquè el desgel de les zones pantanoses permet a nombrosos joves de ciutats com Sant Petersburg, aprofitant les vacances, i a aficionats d'altres països dedicar el seu temps de lleure a excavar les antigues trinxeres a la cerca de restes humanes, armes i objectes de tota

⁵²⁵ William Gibson, *Mundo espejo*, Barcelona, Ediciones Minotauro, 2004.

mena. La diversió està garantida en aquest ritual estival de retorn morbós al passat. Mentre s'amunteguen els ossos dels soldats morts i s'apleguen les andròmines trobades amb l'afany del col·leccionista o de l'antiquari, el vodka no deixa de córrer.

4.2.1. Franquisme, *posthistoire* i “memòria històrica”

L'exemple de William Gibson és, sens dubte, prou ajustat per a la Rússia del present segle en què imperen el despropòsit i l'empetitiment de l'administració pública a mans de la ferocitat neoliberal del capitalisme regnant. En aquesta ficció, ni tan sols els temps pretèrits escapen a tal involució. Entre nosaltres, al conjunt de l'Estat, la qüestió de les fosses, malgrat no estar sotmeses a aquest espoli i descontrol, continua sent una de les qüestions més controvertides⁵²⁶, ja que només en alguns territoris les institucions han agafat les regnes de les exhumacions i aquestes es fan sota el signe de criteris científics. Aquest ha estat el cas de Catalunya que, des de l'any 2009, es regeix per una Llei sobre la localització i la identificació de persones desaparegudes durant la Guerra Civil i la dictadura franquista⁵²⁷ que, alhora, també inclou la dignificació de les fosses. És més, des del 2017 s'ha anat executant un pla de fosses que determina les agendes i els protocols a aplicar a les diferents tipologies de fosses que s'excaven, majoritàriament de front de guerra a Catalunya, tot i que amb excepcions com va ser el cas, per exemple, de Sorpe-Prat del Fuster (Pallars Sobirà). Una fossa que incloïa els cossos d'una acció de repressió franquista duta a terme pocs dies després de l'ocupació militar del Pirineu de Lleida. A finals del 2020 va ser exhumada recuperant-se els cossos de vuit individus que havien estat afusellats. En altres parts de l'Estat, com és sabut, no existeix aquest suport institucional, o només molt parcialment, i desenes de milers de cossos, en molts casos objecte de la repressió en calent dels vencedors de la Guerra Civil, continuen sota

⁵²⁶ És obvi, però, que la qüestió de les fosses no és ni molt menys l'única que genera controvèrsia. En la V Trobada Estatal de Col·lectius de Memòria Històrica i de Víctimes del franquisme, que va tenir lloc entre el 10 i el 24 d'octubre de 2020, arran de la crítica al projecte d'una nova llei de memòria democràtica d'abast estatal, es van elaborar unes conclusions en què hi apareixien una llista d'assumptes a resoldre com per exemple la petició de nul·litat de la Llei d'Amnistia de 1977 (almenys en els apartats que permeten la impunitat del franquisme), la condemna de l'Església catòlica pel seu suport a la dictadura, la demanda d'una declaració per llei de nul·litat de totes les accions repressives de la dictadura, la consideració com un delictes de lesa humanitat el robatori massiu de nadons, l'exigència de responsabilitat a empreses i institucions que s'hauria beneficiat del treball forçat, entre altres. Aquest document és una mostra de l'enorme quantitat de problemàtiques a resoldre a l'entorn de l'herència deixada per la dictadura franquista. El document complet es pot trobar, per exemple, a: <https://www.cuartopoder.es/wp-content/uploads/2020/12/CONCLUSIONES-V-ENCUENTRO-10-24-OCTUBRE-2020-def.pdf>

⁵²⁷ <https://www.parlament.cat/document/nom/TL092.pdf>

terra i en llocs inhòspits i que no són dignes. Per tant, estem davant un problema encara per solucionar i molt connotat emocionalment. També, com hem vist en apartats anteriors, al llarg de la geografia peninsular han sorgit projectes que han tingut per objectiu la musealització de llocs on es van produir fets significatius –materials i immaterials– durant la guerra i la postguerra. Tot i que un cop més, s’ha pogut observar que el suport institucional és molt irregular i, pràcticament, només a Catalunya hi ha infraestructures museístiques específiques dedicades a posar en relleu la memòria democràtica, des d’un clar posicionament antifranquista. El millor exemple és la Xarxa d’Espais de Memòria Democràtica a la qual ja ens hem referit. Així doncs, en el cas de Catalunya, hi ha hagut un impuls amb la intenció de patrimonialitzar aquest passat i tematitzar-lo en el sentit del que hem anomenat “història pública”. És a dir, fer possible que la ciutadania, mitjançant el coneixement històric, pugui accedir a les experiències dels seus avantpassats i, d’aquesta manera, incrementar el seu interès per aquest passat de fort contingut traumàtic. En definitiva, les accions dutes a terme no tenen res a veure amb aquesta relació amb el passat dels joves russos que apareixen a l’esmentada novel·la, despreocupada, lúdica i acrítica.

Això no obstant, mai tot està guanyat i, en termes generals, per tal de millorar la manera com socialitzem aquest passat immediat i construïm espais de ciutadania a partir de record de l’etapa republicana i de la lluita contra la dictadura franquista, caldria considerar quins tipus de visions són les que acaben prevalent socialment i de quina manera queda organitzat i es transmet el coneixement històric en un marc general, fora dels circuits acadèmics universitaris. Com es pot suposar, l’aposta per dur una successió de fets ocorreguts en un passat relativament recent –i que, d’altra banda, juguen un paper rellevant en la reelaboració sempre inacabada de l’imaginari col·lectiu d’una determinada comunitat– al terreny d’una certa turistització implica una adequació dels continguts o, al contrari, costaria molt rendibilitzar en termes de conquesta d’audiències i, en última instància, també en termes econòmics. A grans trets, ens referim a qüestions com la reducció de la complexitat de les narratives sobre el passat, la possibilitat de la cerca i la fabricació de ressorts de caire sensacionalista per aconseguir més atracció i, sobretot, la desaparició d’una mirada crítica així com també i, paradoxalment, la pèrdua d’un sentit històric respecte a la nostra existència en el temps present.

Tot plegat, sens dubte, pot comportar, junt amb el tracte que habitualment rep la història de la Guerra Civil i del franquisme als grans mitjans de comunicació –tant en molts dels documentals realitzats com en les sèries de ficció⁵²⁸ contextualitzades en aquestes èpoques–, un risc de banalització d'aquest passat que cal evitar. És a dir, la consolidació i l'impuls del predomini de visions en què prevalen, per sobre de tot, el fet local i l'anècdota quotidiana mostrats des de perspectives costumistes o pintoresques i també, gràcies a la instrumentalització que en fan els *media*, el testimoni personal amb fortes dosis d'emotivitat i un sentimentalisme que té molt de cursi. Normalment, aquest conreu d'un enfocament nostàlgic sobre èpoques anteriors a la nostra suposa, com han assenyalat alguns analistes crítics⁵²⁹ en referir-se a les mutacions culturals causades al món occidental per aquest procés històric anomenat postmodernitat, la presentació d'un passat parcialment il·lusori. A tot el que s'ha dit, cal afegir el desconcert intel·lectual i la inseguretat generalitzada que causa la percepció al món occidental de la manca d'un projecte col·lectiu de futur alternatiu⁵³⁰.

Tanmateix, malgrat que al llarg de la dècada dels anys vuitanta i bona part dels noranta del segle passat aquestes pautes culturals es van convertir en hegemòniques, cal assenyalat que, en paral·lel, a l'escena hispànica de finals de segle i la primera dècada de l'actual –en altres latituds⁵³¹ aquest fenomen ja es va produir durant la segona meitat dels vuitanta– es va registrar una autèntica explosió de demanda pública de memòria. Demanda que va anar lligada, d'una banda, a un sentit polític⁵³² de reparació que tenia com a principal propòsit, per tal de dur a terme la seva condemna pública, revelar les atrocitats comeses pel bàndol *nacional* durant la guerra i, posteriorment, per la dictadura feixista. De l'altra, sens dubte, no es pot desvincular tampoc d'allò que hem descrit fins ara com una mena d'entronització del passat com un lloc estrany fascinant, fruit d'una consciència social dominant essencialment presentista, al qual s'hi viatja metafòricament per quedar-s'hi, ja que seria un indret apartat de l'època en què vivim.

⁵²⁸ Vegeu Carme Molinero, "Crónica sentimental y falsa memoria del franquismo", op. cit.

⁵²⁹ David Harvey, *La condición de la posmodernidad*, op. cit.

⁵³⁰ Vegeu Antoine Prost, *Doce lecciones sobre la historia*, op. cit.

⁵³¹ Sobre Alemanya i la memòria del nazisme, vegeu Peter Reichel, op. cit.

⁵³² És evident que l'intent per part de la dreta espanyolista i unitarista durant el segon mandat de José María Aznar d'imposar una interpretació dels fets de la Guerra Civil de caire marcadament neofranquista va suposar un impuls a l'activació de nombroses iniciatives per a la recuperació de la memòria democràtica. Tanmateix, davant una actuació de caràcter reactiu cal ser cauts, ja que es pot caure en una instrumentalització del passat a la inversa i en la transmissió de discursos simplificats sobre aquest passat recent per més raó que es tingui. Vegeu, per exemple, Ismael Saz, *Fascismo y franquismo*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2004, pp. 277-291.

Un presentisme que nega qualsevol valor alternatiu i esperançador al futur que no sigui la pròpia reproducció continuada de l'època que estem vivint. El resultat no pot ser altre que una conceptualització del passat com a quelcom estàtic. Un depòsit que emmagatzemaria material susceptible de ser preparat per a la seva comercialització i consum en un context posthistòric tal i com s'ha comentat a les pàgines anteriors, sense cap o poc potencial per proporcionar-nos, a través de la seva comprensió, un coneixement més ajustat de la nostra realitat i fins i tot, afegiríem, uns ensenyaments per afrontar els reptes del futur.

Entre, per una banda, el passat entès com un pastitx de postals destenyides per la nostàlgia propiciada pel buit existencial que se sent davant la incertesa de l'esdevenir i, per l'altra, l'exigència pública i política de restituir la memòria democràtica i el dol per les víctimes de la violència franquista hi ha, per suposat, una tensió que posa en dubte una fixació plàcida i desconflictivitzada de la nostra història recent. Tot i que, en paral·lel, també es corre el risc de sucumbir al desencís davant un possible excés patològic de memòria que podria acabar inundant l'esfera quotidiana. Indubtablement, cal un treball de memòria que aporti una compensació moral i reparatòria a las víctimes del terror franquista i, com és evident, evitar d'una vegada per totes, mitjançant instruments legals⁵³³, l'apologia –que només és factible mitjançant la falsificació i la tergiversació dels fets del passat– d'un règim polític comparable en dosis d'infàmia a la mateixa Alemanya nazi.

Tanmateix, hi ha alguna cosa preocupant en aquesta tessitura que fa referència a tot allò que està relacionat amb la construcció d'una història crítica fundada en el rigor i l'honestat. Simplement fa sensació que, malgrat els mitjans disponibles, els resultats de les recerques històriques serioses i complexes no adquireixen prou rellevància en un discurs dominant que discorre, com hem remarcat, entre dues tendències. La primera seria el viratge cap a la tematització propiciada pel turisme cultural i les necessitats d'entreteniment dels mitjans de comunicació. La segona tindria a veure amb el compliment de les exigències justes de les víctimes de l'oprobri franquista però, com és lògic, determinades per l'esperit de la reivindicació i l'apassionament. La qual cosa

⁵³³ A aquesta qüestió ja s'hi referia Julián Casanova l'any 2005. Encara, a finals de la segona dècada del segle XXI no està solucionat un problema d'aquesta naturalesa. Vegeu Julián Casanova, “¿Adiós al franquismo?”, *El País*, 20 de desembre de 2005.

comporta, sovint, deixar poc marge a la complexització del relat històric. Tanmateix, dit això, no s'ha d'entendre que donem per suposat que, necessàriament, els hereus de l'antifranquisme tendeixin a donar una visió acrítica i mítica de la seva manera d'actuar durant les quatre dècades sota la infàmia i el terror. Com tampoc no creiem que els historiadors que treballen i investiguen adoptant postures properes a l'esquerra transformadora i amb un clar fervor, posem per cas, antifeixista mereixin menys confiança "científica" que aquells que se situen en el "corrent principal" de caràcter teòricament democràticoliberal. Tal i com ens ensenya l'historiador nord-americà Michael Parenti⁵³⁴ una gran part de la història escrita constitueix un producte ideològicament segur d'acord amb els interessos de les classes dirigents benestants i representa la perspectiva dominant i influent que presideix les principals institucions de la societat. En conseqüència, pot arribar a passar que la perpetració del revisionisme més efectiu la dugui a terme de manera subtil el "corrent principal" mostrat com la mateixa realitat equànime i desconflicтивitzada del passat.

En los casos de la Guerra Civil i el franquisme aquest fenomen, creiem, és ben evident. Quan s'esmenta el revisionisme que afecta aquests períodes històrics, sovint sorgeixen els noms de Pío Moa o César Vidal per citar alguns dels seus exponents més destacats. Tanmateix, hauríem de preguntar-nos si, realment, mereix ser qualificat com a revisionista algú que no és més que un retrògrad pseudohistoriador neofranquista⁵³⁵. En canvi, sembla sorgir un revisionisme "centrat"⁵³⁶ d'arrel liberal que s'obstina a edificar el relat definitiu d'aquest passat controvertit executant una estranya simbiosi. En primer lloc, sembla mostrar una extraordinària disposició a trobar liberals en el bàndol vencedor durant la postguerra, fins i tot entre les files falangistes –per cert, sense deixar de mostrar certa fascinació per alguns dels seus dirigents més intel·lectualitzats–, amb l'objectiu de col·locar-los en la columna vertebral del moviment democràtic que ens hauria portat a la situació del present. En un segon terme, aquesta historiografia, i

⁵³⁴ Vegeu Michael Parenti, *La historia como misterio*, Hondarribia, Editorial Hiru, 2003, pp. 11-23.

⁵³⁵ Per exemple, Matilde Eiroa prefereix qualificar-los de continuistes amb les tesis de la dictadura franquista. Vegeu Matilde Eiroa, "Del estudio del pasado a la transmisión en el presente: ¿qué papel desempeñan los historiadores a los ochenta años de la Guerra civil?", dins Juan Andrés Blanco, Jesús A. Martínez i Ángel Viñas, *Lucas sobre un pasado deformado. La Guerra Civil ochenta años después*, Madrid, Marcial Pons Historia, 2020, p. 31.

⁵³⁶ Alguns escrits de Jordi Gracia, fa ja uns anys, semblaven mostrar la defensa d'aquesta postura. Vegeu Jordi Gracia, "Gallos de pelea", *El País*, 17 de desembre de 2005. També, en certa forma, Javier Cercas a "Cómo acabar de una vez por todas con el franquismo", *El País*, 29 de novembre de 2005.

part també d'algunes opcions novel·listiques, ometen o minimitzen l'impacte que va tenir l'esquerra vinculada al moviment obrer i a les classes subalternes pel que respecta a la resistència antifranquista i a la conquesta de la democràcia liberal parlamentària. En moltes ocasions, aquest desplaçament de la centralitat dels lluitadors antifeixistes vinculats a les organitzacions de l'esquerra republicana, socialista, comunista i llibertària es substitueix per una romantització literaturitzant d'aquests subjectes. O sigui, es trenquen de manera definitiva els seus vincles amb el nostre temps i ingressen en aquest terreny del *souvenir* memorial d'acord amb la concepció del passat que privilegia la mirada posthistòrica. D'aquesta manera, s'intenta marginalitzar interpretacions d'aquesta època que parteixen d'arrels ideològiques diferents a les liberaldemocràtiques i que, precisament amb el seu bagatge crític i complexitat, qüestionen el "corrent principal" que es presenta como el resultat de la veritat natural per antonomàsia i com a fonament del consens de caire liberaldemocràtic pretesament indispensable per a la convivència en el present.

És evident que, enmig de la cruïlla en què conflueixen la turistització de la història recent i l'explosió de demanda de memòria amb l'objectiu d'arribar al reconeixement del deute moral amb les víctimes del règim dictatorial –paral·lel a un clima intel·lectual en què impera l'intent de processar una narració liberal definitiva–, la memòria del testimoni directe adquireix un protagonisme fonamental que, simultàniament, és víctima de certes dosis de patetisme perquè pot ser objecte d'una evident instrumentalització política, mediàtica i editorial.

4.2.2. De la memòria personal testimonial a la història crítica

En un escenari pretèrit comparable a l'alemany pel pes que encara té i les controvèrsies que emana envers el present tant de tipus polític, moral com educatiu o polèmiques de caràcter acusador o exculpatori, és un afront de primer ordre transformar en història crítica tota aquesta memòria que flueix dels testimonis i no caure en la trampa de l'espectacularització d'allò personal. Assolir aquest objectiu pot ser determinant en el procés de construcció d'una memòria social col·lectiva, ja que, com és lògic, les investigacions històriques haurien de jugar un paper de primera magnitud en aquest àmbit. D'altra banda, als països amb un passat recent tan truculent, aquesta memòria

està plena de ferides⁵³⁷ que no s'han d'amagar si es pretén extreure'n lliçons per al futur. Tot i que sigui dolorós, no s'han d'estalviar, en nom de l'assoliment d'un consens “centrat” i liberal que actuï com a tranquil·litzant de les consciències en el present, qüestions com la memòria dividida, el col·laboracionisme o l'acceptació en relació amb la satrapia franquista.

Certament, tenim la impressió que a les primeres dècades d'aquest segle es corre un risc manifest. En concret, ens referim a la substitució del discutit pacte de silenci⁵³⁸ —que sovint no significa oblit— que va predominar durant la instauració de la monarquia parlamentària de Juan Carlos I per alguna cosa decebedora si tenim en compte el temps transcorregut. En efecte, a l'esfera pública està adquirint protagonisme un contacte amb aquella època de caràcter deficient des d'una òptica historiogràfica que es consideri seriosa. En algunes ocasions es pot observar, per exemple, com des de l'àmbit de l'esquerra o des de l'àmbit dels anomenats nacionalismes perifèrics, malgrat totes les seves raons objectives, les vicissituds de la guerra i el franquisme de vegades es presenten sota un prisma que es distingeix per un zel interessadament reivindicatiu i simplificador. A aquesta insuficiència caldria afegir els efectes perniciosos de la publicística neofranquista i la voluntat liquidadora de la historiografia liberal en el sentit de donar per bona una narració d'acord amb el pensament hegemònic. I alhora, se li suma també aquella concepció de la història com a passatemps, de forma semblant a com ho fan els joves russos del futur proper descrit per William Gibson.

Quan s'ha treballat o es treballa amb informants directes dels esdeveniments que teixien aquest passat que no acaba de passar, sovint entren en competició la immediatesa i el sensacionalisme que impregnen el periodisme i els mitjans de comunicació i, davant aquest fenomen, el paper de l'historiador queda minvat i desplaçat a un segon pla. Atès l'individualisme regnant, l'admiració de caire postmodern pel fragment i la tendència a l'exaltació de la identitat en to localista, el

⁵³⁷ Pensem per exemple en les dificultats que ha causat en els alemanys pel fet de no haver-se deslliurat per ells sols del nazisme. També a França, el col·laboracionisme amb el règim de Vichy ha suscitat un trauma de consideracions notables. Vegeu respectivament Peter Reichel, op. cit., i Henry Rousso, *Vichy, L'événement, la mémoire, l'histoire*, París, Éditions Gallimard, 2001.

⁵³⁸ Vegeu sobre aquesta qüestió, Paloma Aguilar Fernández, “La evocación de la guerra y del franquismo en la política, la cultura y la sociedad españolas”, dins Santos Julià (dir.), *Memoria de la guerra y del franquismo*, Madrid, Taurus/Fundación Pablo Iglesias, 2006, pp. 279-317.

testimoni personal de la guerra i la postguerra s'ha metamorfosejat en un objecte preuat amb usos poc convincents des de la perspectiva de la construcció d'una història crítica i complexa que prengui com a base la memòria social del franquisme. Per tal d'evitar la banalitat que tant sovinteja en sèries televisives, reportatges o, fins i tot, en llibres de tipus periodístic o històric, els investigadors que es proposen copsar les dinàmiques de la memòria mitjançant els testimonis personals no poden obviar que la història oral és alguna cosa més que la simple realització i transcripció mecànica d'unes entrevistes.

A continuació intentarem mostrar, tenint en compte el fet comparatiu amb realitats històriques com les d'Alemanya i Itàlia, les peculiaritats del cas de l'Estat espanyol, en què, tal com hem apuntat als capítols inicials, l'anàlisi de les actituds polítiques de la població mitjançant les biografies de la gent corrent pot aportar molts fruits per comprendre les tipologies de memòria del franquisme que persisteixen a l'àmbit social. És a dir, com assenyala Antoine Prost⁵³⁹, es tracta de transformar en història la demanda de memòria dels nostres contemporanis, però, caldria afegir també, com sosté Robert Frank⁵⁴⁰, que la memòria és una font imperfecta i és, justament, aquesta imperfecció el que la converteix en un objecte interessant i rellevant per a l'historiador. Amb aquest treball potser sigui viable que l'allau de remembrances i de desig d'història superi el marc del *souvenir* memorial en constituir-se, de manera simultània, en una comprensió més complexa del passat i en una forma de defensa davant la pressió d'un present que sembla estancat. És més, a través del coneixement crític del passat és fins i tot factible trobar un ancoratge amb energies utòpiques per desenvolupar en el futur.

Tot seguit, incorrerem en una autocita que ve al cas arran d'uns comentaris que vam rebre després de la publicació⁵⁴¹ d'un treball sobre actituds polítiques de la població fa uns anys i que considerem molt simptomàtics dels temps en què vivim i de la forma com s'entén en general el paper del testimoni-informant. En concret, la recerca es basa, en bona part, en l'exploració de diferents aspectes parcials presents en les biografies dels informants, tenint en compte, sobretot, el reflex de les seves conductes socials i les seves repercussions polítiques. Com que no es tractava de mostrar una

⁵³⁹ Vegeu Antoine Prost, op. cit.

⁵⁴⁰ Vegeu Robert Frank, "La memoria y la historia", *Historia del presente*, núm. 3, 2004, pp. 129-136.

⁵⁴¹ Vegeu Jordi Font Agulló, *¡Arriba el campo!*, op. cit.

història de vida exhaustiva de cadascun dels informants, vam optar per transcriure les entrevistes en un format que qualifiquem de reportatges narrativitzats⁵⁴². És a dir, donant protagonisme a l'anàlisi i els comentaris de l'investigador per sobre d'una presentació aparentment literal dels resultats de les respostes dels entrevistats. Doncs bé, bàsicament els comentaris rebuts per part d'alguns primers lectors feien èmfasi en el fet que es deixava parlar molt poc als testimonis per ells mateixos. Erròniament, pensem, aquests lectors professaven una fe massa cega en el testimoni en brut. En aquest sentit, n'hi ha prou amb recordar el malaurat cas d'Enric Marco que va deslluir les celebracions de l'alliberament del camp de Mauthausen l'any 2005, en descobrir-se que el seu testimoni de deportat era completament fals i que, alhora, s'havia construït una biografia a la seva mida, amb èpica i heroisme inclosos. Per suposat no estem davant un fabulista genial⁵⁴³ malgrat que ho suggerís Mario Vargas Llosa⁵⁴⁴, sinó més aviat davant un impostor lamentable, tot i que molt astut i amb molts recursos per sobreviure tal i com es demostra en l'obra que li va dedicar Javier Cercas⁵⁴⁵. Un híbrid entre història i literatura d'una gran potència i profunditat moral. O per no parlar del cas escandalós, amb èxit editorial inclòs fins que es va desemmascarar, del frau de Benjamin Wilkomirski⁵⁴⁶, el qual, a les seves memòries *Fragments*, publicades l'any 1996, es presentava com un nen intern en un camp de concentració nazi i, a posteriori, es va demostrar que tot era una pura invenció que es nodria dels arquetips que caracteritzen les memòries de l'Holocaust.

Tanmateix, no cal que els testimonis menteixin o inventin el seu passat a propòsit perquè desconfiem d'ells, ja que sempre hem d'anar amb certes precaucions. Per suposat intentar extreure veritats històriques factuais de les narracions i respostes dels testimonis significaria incórrer en un despropòsit considerable. Tal i com va

⁵⁴² Sobre les formes de transcripció de les fonts orals són molt útils les aportacions fetes per Philippe Lejeune. Per exemple, vegeu "Memoria, diàlego y escritura", *Historial y Fuente Oral*, núm. 1, Barcelona, 1989, pp. 35-71.

⁵⁴³ És suficient llegir el que, potser, sigui un dels seus darrers escrits sobre la deportació als camps nazis per adonar-se que al seu text abunden més les descripcions generals que les impressions en primera persona, junt amb l'ús manllevat (o robat) de llocs comuns i estereotips de la literatura concentracionària. Vegeu Enric Marco, "L'alliberament de Flossenbürg", *L'Avenç*, núm. 301, Barcelona, maig de 2005, pp. 41-43.

⁵⁴⁴ Vegeu Mario Vargas Llosa, "Espantoso y genial", *El País*, 15 de maig de 2005.

⁵⁴⁵ Vegeu Javier Cercas, *El impostor*, Barcelona, Random House, 2014.

⁵⁴⁶ Citat i comentat per Norman G. Finkelstein, *La industria del holocausto*, Madrid, Editorial Siglo XXI, 2002.

argumentar l'historiador britànic E.J. Hobsbawm⁵⁴⁷, a partir del moment que hom és conscient d'un mateix, hi ha un record del món i de la història del seu temps, però es tracta d'un record del qual sempre, d'entrada, cal dubtar. És més, fins i tot pot ser la pitjor i més distorsionada de les fonts sempre que, afegiríem, se'n volgués fer un ús literal. Una altra cosa és que siguem conscients que es tracta d'un anecdotari memorialístic personal i que tinguem prou elements per dur a terme comprovacions de contrast amb diferents fonts, ja siguin documents d'arxiu, premsa o bibliografia diversa de l'època en qüestió, així com també la comparació amb el que expressen els testimonis. Però, malgrat tot, després de verificar la certesa de les dades proporcionades per l'informant, segurament tampoc ens trobaríem en una situació idònia per captar la memòria que persisteix dels anys de la postguerra. Aquesta captació només és possible mitjançant la transformació d'aquests records col·lectius en història. Més o menys ens referim a la inclusió d'aquests testimonis individuals i impressions experiencials en un discurs narratiu amb vocació descriptiva, analítica i interpretativa. És a dir, amb capacitat contextualitzadora i en relació comparativa i complementària amb altres estudis.

Tornant a la nostra crítica de l'actitud reverencial que generalment es reserva als testimonis directes d'èpoques pretèrites i molt més si es tracta de períodes convulsos i marcats per la violència política i la guerra, cal retenir la influència en aquest camp del paper que desenvolupen els mitjans de comunicació de masses i les xarxes socials. En aquest sentit, no podem passar per alt l'impacte estructurant que tenen els *media* sobre la vida i la política. En aquest sentit, es pot percebre que s'està donant una colonització d'allò públic per temes privats pel fet d'aparèixer, posem per cas, en el marc obert i públic d'un canal de televisió⁵⁴⁸. Un dels motius d'aquesta paradoxa és que la vida humana es mostra com una aglomeració de problemàtiques individuals que cerquen una resolució individual que només és possible, alhora, amb l'ús de recursos individuals. D'altra banda, a aquest encimbellament de l'individualisme cal sumar-hi, com hem insistit abans, la invasió de l'escena pública pels sentiments i les emocions. Un fenomen

⁵⁴⁷ Vegeu Eric J. Hobsbawm, *El optimismo de la voluntad. Conversación con Antonio Spire*, Barcelona, Ediciones Paidós, 2004.

⁵⁴⁸ Per a aquesta qüestió són significatives les aportacions del sociòleg Zygmunt Bauman. Vegeu Zygmunt Bauman, *Modernidad líquida*, Buenos Aires, Fondo de Cultura Económica, 2002.

indispensable per sobreviure en un mitjà que, tal com va remarcar Pierre Bourdieu⁵⁴⁹, està dominat pel temor a l'avorriment i per l'obsessió de divertir a qualsevol preu. També hem de considerar, seguint l'eminent sociòleg francès, que el predomini en allò social d'una visió deshistoritzada i deshistoritzant, atomitzada i atomitzant del món té una estreta relació amb les imatges i discursos que es projecten des del mitjà televisiu i, caldria afegir, també des de les xarxes socials en aquesta època d'autocomunicació de masses⁵⁵⁰.

El reputat historiador Raul Hilberg⁵⁵¹ es preguntava com era possible que l'obra *Fragments* de B. Wilkomirski, que ja hem esmentat anteriorment, hagués estat acceptada sense discussió com un llibre de memòries per nombroses editorials. També podríem preguntar-nos sobre la presència continuada que va tenir durant bastant temps Enric Marco als mitjans de comunicació catalans i espanyols sense aixecar cap sospita. Amb molta probabilitat la resposta la trobaríem en aquella fascinació que se sent pel personatge del testimoni directe de l'atrocitat i sobretot per la seva intimitat. I en això té molt a veure el format dels *media*, més enllà de si és emès o no pel mitjà, que està instal·lat i interioritzat de manera aparentment natural en els nostres sistemes perceptius de la realitat. D'aquí procedeix la nostra insistència en aquesta qüestió i la nostra crida a prendre precaucions a l'hora d'abordar el fenomen de la memòria de la Guerra Civil i el franquisme. Segons el nostre parer, una possible alternativa a l'audiovisualització del testimoni i la seva memòria passa per la construcció d'una història crítica de la memòria o, el que és el mateix, convertir en història la memòria fragmentada i pluralitzada que ens desborda per totes bandes⁵⁵². Sinó, el *souvenir* memorial de caràcter posthistòric, amb el seu flamant atractiu que es basa en la transmissió de missatges edulcorats i simplificats carregats d'estereotips, acabarà suplantant la història com a mètode de comprensió de les èpoques passades.

Quan es treballa amb testimonis hem de ser, per tant, cauts i no sucumbir a les formes de l'espectacle televisiu americanitzat que es presenta a si mateix com la viva encarnació de la paraula de la gent corrent. En aquest sentit, la mera juxtaposició

⁵⁴⁹ Pierre Bourdieu, *Sobre la televisió*, op. cit.

⁵⁵⁰ Vegeu Manuel Castells, *Comunicación y poder*, Madrid, Alianza Editorial, 2009.

⁵⁵¹ Citat dins Norman G. Finkelstein, op. cit.

⁵⁵² Vegeu François Dosse, *La historia. Conceptos y escrituras*, Buenos Aires, Ediciones Nueva Visión, 2003, pp. 201-236.

d'històries individuals no té la garantia de convertir-se en un *récit* històric. En canvi, sovint ens trobem davant projectes que, mitjançant, el recull sistemàtic de les experiències de testimonis, aspiren a substituir la història en majúscules argumentant que el testimoni dels informants seria la veritable història. Sens dubte, com assenyala Annette Wieviorka⁵⁵³, tot individu té dret a la seva memòria, però tenint clar –i no sempre és així com ho demostren alguns registres televisius, literaris o cinematogràfics⁵⁵⁴– que aquest dret pot entrar en conflicte amb l'imperatiu de l'ofici d'historiador que es fonamenta en la cerca de la veritat. Aquest camí tortuós fins a la veritat, quan es juga en el camp de la memòria, requeriria la canalització de les forces investigadores envers una anàlisi de les memòries individuals que incidís en la seva connexió amb els processos socials de caràcter més global. Pensem, tal com sostenen els historiadors James Fentress i Chris Wickham⁵⁵⁵, que valdria la pena que aquest predomini en l'àmbit social d'una visió de les “històries de vida”, que es caracteritza per l'èmfasi en la individualitat i la seva conversió en un acte de commemoració –una mena de monument al passat–, fos objecte d'un gir que considerés aquestes “històries de vida” com una font històrica complexa adient per ser analitzada críticament.

Pel que fa al franquisme, el treball amb informants necessita d'aquest ull crític i atent, ja que no cal oblidar, com hem insistit, que durant la seva existència va mostrar, com la majoria dels règims dictatorials⁵⁵⁶, una gran inquietud per modelar la memòria dels ciutadans per transformar-los en súbdits⁵⁵⁷. En efecte, amb la fi de la Guerra Civil, va començar la tasca de crear una nova memòria pública que es va erigir sobre un munt de falsedats tant pel que fa als fonaments mítics d'un espanyolisme amb vocació imperial com amb l'anul·lació de qualsevol record positiu dels anys de la Segona República i l'aniquilació dels anomenats fets diferencials, preminentment basc i català. Si no es té en compte aquesta voluntat colonitzadora de la dictadura de Franco sobre les

⁵⁵³ Vegeu Annette Wieviorka, op. cit.

⁵⁵⁴ Un cas paradigmàtic és l'arxiu audiovisual de supervivents de l'Holocaust creat per Steven Spielberg l'any 1994. Aquest arxiu, que rep el nom de Survivors of the Shoah Visual History Foundation, és un model ja clàssic d'americanització de l'Holocaust. En aquests relats testimonials tot està calculat, des del temps i els temes sobre els quals parla el testimoni fins, inclús, la forma que adopta el final de l'entrevista, normalment un epíleg amb un *happy end* molt característic de la indústria cinematogràfica de Hollywood. Vegeu Annette Wieviorka, op. cit.

⁵⁵⁵ Vegeu James Fentress i Chris Wickham, *Memoria Social*, Madrid, Ediciones Càtedra/Frónesis, 2003.

⁵⁵⁶ Respecte a l'Alemanya nazi, és significatiu el llibre de Claudia Koonz, *La consciència nazi. La formació del fundamentalisme ètnic del Tercer Reich*, Barcelona, Ediciones Paidós, 2005.

⁵⁵⁷ Vegeu Ismael Saz, *Fascismo y franquismo*, op. cit.

ments dels ciutadans poca cosa entendrem sobre la forma de la memòria que es desprèn de les biografies de testimonis. I aquesta forma⁵⁵⁸ constitueix un element a tenir molt present ja que, com hem remarcat, l'interès dels continguts transmesos pels informants és relatiu. Per aquest motiu, l'historiador que es proposi transformar la memòria del testimoni en història sap que no trobarà aclariments precisos sobre els fets, tampoc no seran exactes els llocs i les xifres esmentats –gairebé sempre són inexactes–, però, en canvi, es trobarà amb una veu humana que ha travessat la història i, especialment, podrà accedir a la veritat més subtil que s'allotja en una experiència individual connectada amb una col·lectivitat⁵⁵⁹.

En el franquisme, insistim, tal com hem fet als capítols inicials en què hem mostrat un treball més empíric, l'acostament a aquestes experiències individuals totalment mediatitzades pel bombardeig ideològic de l'aparell propagandístic del Nuevo Estado i de l'Església Catòlica i pels efectes sobre el teixit social de la dura obra repressora a tots els àmbits de la quotidianitat i molt especialment en els rols de gènere assignats a la dona⁵⁶⁰ és factible a través de l'anàlisi de les actituds polítiques de la població. En part aquesta tasca, com s'ha pogut observar, es pot dur a terme mitjançant l'examen dels informes emesos per organismes de la dictadura depenents, per exemple, de la Vicesecretaria de Educación Popular o per seccions com la de Documentación y Auscultación vinculada a la Delegación Nacional de Prensa. Malgrat tot, només s'aconseguirà una aproximació parcial al voltant de la tipologia de l'opinió popular i a les seves característiques i variacions ja que en els feixismes cal distingir el que es diu que s'ha fet des de les instàncies oficials del que realment s'ha fet⁵⁶¹. Per tant, el

⁵⁵⁸ Vegeu en aquest sentit el treball de Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo*, op. cit.

⁵⁵⁹ Vegeu Annette Wieviorka, op. cit.

⁵⁶⁰ Es podria dir que el règim franquista va dur a terme una nacionalització del cos de la dona sotmès a un fort control moral que comportava una femineïtat inspirada en un catolicisme recalitrant. Subordinada a l'home, casolana, i preparada per portar fills a la pàtria tal com proposava el model de dona de FET-JONS, gestionat per la Sección Femenina. Vegeu, entre altres, Aurelia Morcillo Gómez, *En cuerpo y alma. Ser mujer en tiempos de Franco*, Madrid, Ediciones Siglo XXI, 2015; Adriana Cases Sola i Teresa Maria Ortega López, “La investigación sobre la represión femenina y violencia sexual en el franquismo. Evolución historiográfica”, *Ayer*, núm. 118, Madrid, 2020, pp. 347-361; Carme Molinero, “Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un «mundo pequeño»”, *Historia Social*, núm. 30, València, UNED-IHS, 1998, pp. 97-117.

⁵⁶¹ Vegeu Robert O. Paxton, *Anatomía del fascismo*, op. cit. Pel que es refereix estrictament a la dictadura franquista, un exemple molt significatiu d'aquesta autoprojecció positiva, però òbviament falsa, es donava en el terreny de la “justícia social”. La retòrica nacionalsindicalista no s'ajustava gens a una realitat social plena de penalitats. Vegeu Carme Molinero i Pere Ysàs, “El malestar popular por las condiciones de vida”, *Ayer*, núm. 52, Madrid, Marcial Pons, 2003, pp. 255-280.

contrapès de les memòries individuals és clau per conèixer l'evolució de les actituds polítiques de la població. D'altra banda, i de manera simultània, l'esbós de les conductes personals i polítiques entre els testimonis aportats pels informants ens facilita un millor coneixement del funcionament intern de les institucions de la dictadura i la possibilitat de valorar fins a quin punt van poder transformar les consciències individuals i el conjunt de la vida pública. Quan s'arriba a aquest grau de complexitat es produeix realment la transmutació de la memòria del testimoni-informant en història.

Una història, efectivament, que s'imposi davant les distorsions d'una memòria que, com és sabut, gairebé sempre té un sentit depenent dels interessos i discursos polítics que predominen en el present –tot i que la història tampoc està lliure d'aquestes dependències. Sovint, doncs, malgrat que es persegueix amb bona voluntat un fi honest, qui acaba perjudicat és la història crítica⁵⁶², ja que, si realment fa honor al seu nom, les seves aportacions a la vida pública són generalment incòmodes o senzillament s'ignoren en un context marcat per la pragmàtica comercial i la transitorietat instrumental. Naturalment, en una situació d'aquestes característiques, la memòria és, tal com assenyala l'historiador Javier Ugarte⁵⁶³, és arterament útil. És a dir, pot servir per inculcar un coneixement del passat fonamentat en simplicitats susceptibles de ser utilitzades pels poders politicoinstitucionals amb finalitats commemoratives i consensuadores al voltant de l'estat actual de les coses. Com treure tant a la història com a la memòries d'aquestes burdes utilitzacions ens porta a pensar que, quant al franquisme i la Guerra Civil –mentre hi hagi possibilitats cronològiques i biològiques–, pot ser molt recomanable el treball amb testimonis de l'època i, sobretot, tenint com a referència principal les seves actituds polítiques durant aquest passat recent. Aquesta anàlisi ens ajudarà a entendre les percepcions i els comportaments de la població sota la

⁵⁶² Aquesta adjectivació del substantiu història, sens dubte, mereix un aclariment. La qualificació de crítica no pensem que tingui res a veure amb una història imparcial i neutra. És evident que, per més crítica que sigui la perspectiva adoptada en qualsevol investigació històrica, sempre es percebrà en darrera instància el punt de vista ideològic i polític de l'historiador. Tanmateix, història crítica sí que ha de ser sinònim d'honestedat intel·lectual. Aquesta història crítica, malgrat la seva indubtable connexió i simpatia, ha d'enfrontar-se, amb arguments empírics, als tòpics i estereotips encara vigents en molts dels relats i estudis elaborats des de les files de l'antifranquisme històric. Per exemple, un cas significatiu, que ha analitzat críticament Antonio Fco. Canales Serrano, és el del relat mític sobre el franquisme que predomina en la historiografia catolico-catalanista i que generalment atribueix al nacionalcatolicisme autòcton un discutible caràcter resistencial a la dictadura. Vegeu Antonio Fco. Canales Serrano, "El relato mítico sobre el franquismo de la historiografía católico-catalanista", *Comunicación presentada en el V Encuentro de Investigadores sobre el franquismo*, Albacete, novembre de 2003.

⁵⁶³ Vegeu Javier Ugarte Tellería, "Sobre la nueva historia cultural: entre el «giro cultural» y la ampliación del conocimiento histórico", op. cit.

dictadura, però, alhora, subministrarà una informació de primera mà sobre com s'ha digerit aquest passat en el present i què ha estat objecte d'oblit, desmemòria, silenci o memòria. L'aproximació a aquests relats dels informants ens obliga a discernir què hi ha en ells de memòria apresada i què de memòria espontània⁵⁶⁴. D'aquest discerniment es podran extreure conclusions per canviar i ajustar la memòria apresada i, d'aquesta manera, contribuir a confeccionar una història crítica de la memòria social del franquisme que tingui efectes reparadors en la pròpia memòria col·lectiva que actua en el present. Per dur a terme aquesta tasca cal prendre precaucions metodològiques i no sucumbir, com ja hem aventurat abans, a cap tipus d'exercici neopositivista amb les fonts orals.

4.2.3. L'anàlisi de les actituds polítiques i la història crítica de la memòria social del franquisme

Com portem argumentant al llarg del nostre text, l'ús de la història oral constitueix un pilar essencial per valorar la memòria que queda de la Guerra Civil i el franquisme. Tanmateix, no hem d'entendre la història oral com una suma recopilatòria de testimonis sense més. Si actuem d'aquesta manera acabarem promocionant allò que hem anomenat *souvenir* memorial dins de les coordenades d'una "parc-tematització" del passat. Per contra, el treball amb informants que han viscut i experimentat l'època que és objecte del nostre interès ens pot proporcionar moltes dades. No només sobre les experiències personals en aquells temps pretèrits, sinó també sobre com es percep i s'assimila en la nostra contemporaneïtat aquest passat. Pel que respecta al règim franquista, ens serà de gran utilitat, com ja s'ha introduït a bastament, l'estudi dels comportaments col·lectius o el que hem anomenat actituds polítiques de la població. La incursió, des d'aquesta òptica, en els temps de la dictadura, sens dubte, fa més complexa la seva historització i, d'altra banda, ens ajuda a rebatre els plantejaments simplificadors que dominen en el camp de l'anomenada memòria històrica⁵⁶⁵.

⁵⁶⁴ Sobre aquest assumpte vegeu, per exemple, Jean-Jacques Becker, "La mémoire, objet d'histoire", dins *Écrire l'histoire du temps présent. En hommage à François Bédarida*, París, CNRS Éditions, 1993, pp. 115-121.

⁵⁶⁵ Per a l'historiador Ricard Vinyes es tracta d'una expressió imprecisa, un sobreentès, que aporta ben poc a la comprensió del passat republicà i als anys de la dictadura, malgrat que darrere de l'expressió hi ha una aspiració de coneixement. Vegeu Ricard Vinyes, "Una memòria crítica", dins Ricard Vinyes, *Asalto a la memoria. Impunidades y reconciliaciones, símbolos y éticas*, Barcelona, Los Libros del Lince, 2011, pp. 107-114.

Tot i que s'ha corregit amb el temps i gràcies a l'avenç historiogràfic, encara, quan s'aborda el franquisme abunden òptiques excessivament reduccionistes en el sentit que proposen un enfocament massa dualista entre, per exemple, l'elit dominant i el poble oprimat. Un altre exemple podria ser l'atribució a la figura del dictador de tot el funcionament del sistema i de tota la responsabilitat relativa a la violació dels drets humans. Al seu voltant només hi hauria mers comparses executors de les seves ordres. Aquest tipus de visions ha tingut vigència als països on hi hagut règims feixistes com succeeix, per exemple, a Alemanya⁵⁶⁶. L'assumpció d'un passat en què no hi haurien hagut tants herois de la resistència i sí, en canvi, molts més coautors i indiferents no resulta fàcil *a posteriori* en un context en què es vol imposar la consolidació d'un discurs demòcrata-liberal com a centre de l'univers social. Tampoc ho és, segurament, per a l'esquerra republicana, socialista, comunista i llibertària i, de vegades, aquesta disjuntiva porta a obsessionar-se a fer prevaldre un relat èpic i acrític dels durs anys de la clandestinitat. Amb el que estem dient entengui's que, en cap moment, neguem el paper importantíssim de la resistència i de l'oposició a la dictadura de Franco. Al contrari, el que proposem és una sèrie de matisos a la comprensió d'aquesta època que contribueixin a una elaboració més densa i complexa d'una història amb un marcat caràcter sociocultural.

En el nostre anterior estudi⁵⁶⁷ de les actituds de la població emmarcades en un àrea rural, el fet de fixar la nostra atenció en la quotidianitat i tenir especial cura en l'anàlisi d'una conflictivitat de baixa intensitat molt pròpia del primer vintenni franquista, ens vam adonar que les vicissituds de la realitat no coincidien amb una simplificació dual de les relacions socials. La fonamentació d'aquestes relacions en els binomis de força/feblesa o autoritat/resistència no era útil per comprendre les conductes dels testimonis. El més normal era que entressin en joc la negociació, el pacte, el sigil o l'encobriment⁵⁶⁸. La rebel·lió oberta només era un recurs de darrera hora en casos escandalosos com succeïa, per exemple, en les exigències d'entrega de quotes de collita

⁵⁶⁶ Vegeu Alf Lüdtke, "De los héroes de la resistencia a los coautores", op. cit.

⁵⁶⁷ Vegeu Jordi Font Agulló, *¡Arriba el campo!*, op. cit.

⁵⁶⁸ Alguna cosa semblant a la que va plantejar James C. Scott sobre l'art de la resistència dels dominats i el món infrapolític que construeixen a partir d'una relació amb el poder dominant basada en ocultacions, veritats a mitges, resistències obertes molt ocasionals i, sobretot, ambigüitats per protegir-se en un ambient repressiu. Vegeu James C. Scott, *Los dominados y el arte de la resistencia*, Tafalla, Editorial Txalaparta, 2003.

impossibles de complir que assignava un organisme com la Fiscalía de Tasas amb la seva política agrària intervencionista. És a dir, les relacions socials són indissociables d'una mena de circularitat⁵⁶⁹ que trenca amb l'esquematisme jeràrquic que estableix, de manera apriorística, la unidireccionalitat del poder des de dalt cap als estrats inferiors de la societat. Efectivament, aquest tipus d'accions i conductes proliferen en tots els sistemes normatius. I per més autoritaris que siguin i per més capacitat coercitiva que tinguin, sempre es pot detectar, com subratlla l'historiador Giovanni Levi⁵⁷⁰, un cert marge de maniobrabilitat dels dominats.

De tot el que s'ha dit es desprèn una percepció laberíntica de les relacions que surt a la llum, com és evident, quan s'aborden les biografies polítiques dels informants. La separació d'actituds que el propi règim franquista va establir d'addictes, indiferents i desafectes, com hem vist, es dissol quan es penetra en les vides i experiències dels testimonis. Segons el moment i les circumstàncies la gamma d'actituds variarà i serà molt difícil d'avaluar. Però el que està clar és el predomini d'unes zones grises que fan paleses les dificultats –però també les seves riqueses– implícites en la valoració de la memòria oral com a font històrica. En aquest sentit, és normal trobar-se amb narracions en què abunden les paradoxes, les incongruències i els contrasentits. En conseqüència, insistim, no s'ha d'oblidar que els informants gairebé sempre intenten construir una visió ideal de la seva trajectòria vital. Aquesta pretensió suposa que la seva memòria està renyida amb l'exactitud i que és objecte de reconstruccions i reinterpretacions derivades dels condicionants del pas del temps. Com no podia ser d'una altra manera, les opinions i les visions dels testimonis estan determinades per les diferents cares que va mostrar la dictadura durant el seu llarg periple i, sobretot, per com es va assumir aquest passat en el procés de la transició a la democràcia parlamentària.

L'assumpció d'aquestes mesures fa possible apropar-nos a l'objectiu d'elaborar una història crítica de la memòria social del franquisme. Però aquesta història crítica, de caire sociocultural, no pot edificar-se en una terra de ningú, sinó que ha d'ancorar-se en uns models interpretatius de la dictadura franquista vàlids –connectats a una metodologia propera als enfocaments de la *microstoria* italiana i a la història de la vida

⁵⁶⁹ Vegeu Jacques Revel, “Microanalisi e costruzione del sociale”, op. cit.

⁵⁷⁰ Vegeu Giovanni Levi, “Les usages de la biographie”, op. cit.

quotidiana (*Alltagsgeschichte*)⁵⁷¹ – i allunyats del encoratjament politològic que desprenen concepcions com l'autoritarisme modernitzador de Juan José Linz, que no per periclitat deixa de gaudir d'un bon predicament entre els insignes justificadors⁵⁷² del franquisme. Tampoc ens seran útils les interpretacions excessivament ideològiques i formalistes del feixisme, ja que amb el seu afany d'excloure el franquisme del feixisme arriben a tal extrem de puresa que, fins i tot, el propi feixisme italià quedaria exclòs de tal aplicació⁵⁷³. En canvi, ens serà de gran utilitat endinsar-nos en el franquisme a partir d'un model interpretatiu del feixisme⁵⁷⁴ que no exclogui els particularismes de cada país, però que, en paral·lel, estableixi els elements comuns i de connexió entre els diferents països durant el període d'entreguerres. Tenir en compte les vinculacions de la dictadura de Franco amb el feixisme europeu⁵⁷⁵ és cabdal si volem entendre les formes que adopten els records dels informants i per què perviuen en ells multitud de malentesos i un creixent confusionisme en els temps presents. També cal no minimitzar la tergiversació⁵⁷⁶ que va dur a terme el propi règim franquista mitjançant els seus aparells propagandístics de la seva adscripció ideològica durant la Segona Guerra Mundial a mesura que passaven els anys i s'adaptava a un context internacional, en principi, advers. Com és evident, aquestes operacions estètiques van pesar –i pesen– enormement en la percepció de la gent corrent. La millor manera de discernir les falsedats de les polítiques de la memòria franquista és elaborar una història de la memòria social amb agut sentit crític. D'aquesta manera, amb la feina de la història aconseguirem crear una memòria més equànime i precisa d'aquests anys tan durs.

⁵⁷¹ Vegeu, per exemple, l'article ja esmentat d'Alf Lüdtke, “De los héroes de la resistencia a los coautores”, i el de Mauricio Ridolfi, “Lugares y formas de la vida cotidiana en la historiografía italiana”, ambdós a la revista *Ayer*, núm. 19, Marcial Pons, Madrid, 1995, pp. 49-69 i 71-100 respectivament. Aquests plantejaments metodològics poden permetre, com adverteix Julián Casanova, situar la recerca empírica particular en una àmplia dimensió de qüestions teòriques al voltant de la naturalesa de la societat i dels seus processos de continuïtat i transformació. Vegeu Julián Casanova, “Historia local, historia social y microhistoria”, dins P. Rújula i I. Peiró, *La historia local en la España contemporánea. Estudios y reflexiones desde Aragón*, Barcelona/Saragossa, Universidad de Zaragoza/L'Avenç, 1999, pp. 17-28.

⁵⁷² Sovint el concepte d'autoritarisme s'utilitza com a coartada legitimadora. Així ho va fer Manuel Fraga Iribarne al diari italià *Corriere della Sera* el 16 de novembre de 2005.

⁵⁷³ Vegeu Alfonso Botti, “Los fantasmas de Clío. A propósito de franquismo y fascismo en la perspectiva de la historia comparada”, dins *Anales de la Universidad de Alicante, Historia contemporánea*, núm. 8-9, Alacant, 1991-1992.

⁵⁷⁴ Vegeu Enzo Collotti, “Cinc formes de feixisme europeu. Àustria, Alemanya, Itàlia, Espanya i Portugal”, op. cit.

⁵⁷⁵ Per exemple, la política social del franquisme s'ha de valorar en la seva mida justa i, sens dubte, la seva anàlisi pot oferir i obrir moltes línies de connexió-comparació amb les dictadures europees que li van ser contemporànies en els seus inicis. Vegeu Carme Molinero, “La política social del régimen franquista. Una asignatura pendiente para la historiografía”, *Ayer*, núm. 50, Marcial Pons, Madrid, 2003, pp. 319-331.

⁵⁷⁶ Vegeu Pere Ysàs, “Franquisme i feixisme”, op. cit.

En aquesta història social i cultural de la memòria juga un paper primordial la paraula dels testimonis. En ocupar-nos gairebé filològicament d'aquesta paraula podrem observar que tota relació personal reflecteix alguna cosa de la naturalesa de la totalitat social⁵⁷⁷. L'adopció d'aquesta perspectiva ens allunyarà de l'anecdota posthistòric i d'una història basta i simple esclava, sovint, d'idealitzacions de tipus gremial. En el cas del règim franquista la interpenetració i el vincle dels records dels testimonis amb un marc general totalitzador, per suposat, contribueixen a fer visibles “[...] las contradicciones entre las realizaciones provisionales del régimen y el número de objetivos y políticas proclamados en su origen por el movimiento [...]”⁵⁷⁸. Fins i tot la historització de la memòria social ens proporciona una justa mida dels patiments i peripècies que van experimentar els contemporanis al franquisme al llarg de la seva extensa durada⁵⁷⁹, però no només com a conseqüència de la por pel terror generat per la barbàrie del Nuevo Estado, sinó d'aquesta adaptació a aquesta situació repressiva. Situació mantinguda per un terror que va ser engendrat amb la voluntat d'instaurar un nou ordre sociopolític que, a partir d'un nacionalisme espanyol feroç i liquidador de les altres realitats nacionals de l'Estat, proposava un renaixement que havia de garantir els processos d'acumulació de capital i eliminar les divergències i la lluita de classes pròpies del capitalisme, sense que aquest darrer desaparegués. Caldria assenyalar, doncs, que una història crítica de la memòria social en el (i del) franquisme amb els testimonis-informants com a actors principals pot, d'una banda, contribuir a obviar aquestes mirades posthistòriques –simptomàtiques del moment postmodern– que amenacen encara amb l'expansió d'una concepció massa indulgent i anecdòtica del passat que engloba la Segona República, la Guerra Civil i el franquisme. De l'altra, podria afavorir la represa d'aquella “[...] ànsia esplèndida de saber històric del temps present [...]”⁵⁸⁰ que va sorgir entre el 1975 i el 1980 vinculada al procés de derogació de la dictadura franquista.

⁵⁷⁷ Vegeu Ágnes Heller, *Sociología de la vida cotidiana*, Barcelona, Ediciones Península, 2002. (La primera edició castellà és de 1977.)

⁵⁷⁸ Aquest fragment l'hem manllevat de Tim Mason i, malgrat que originalment es refereix al nazisme, és evident que pot aplicar-se al franquisme. Vegeu Tim Mason, “¿Trivialización del nazismo? La actual controversia sobre sus interpretaciones”, *Debats*, núm. 2/3, València, 1982, pp. 77-88.

⁵⁷⁹ En aquest sentit és molt important avaluar les actituds de la població més enllà dels anys quaranta i tenir en compte els anys de consolidació del règim i també la seva desintegració als anys setanta. Vegeu Carlos Fuertes Muñoz, *Viviendo en dictadura. La evolución de las actitudes sociales hacia el franquismo*, Granada, Comares Historia, 2017.

⁵⁸⁰ Vegeu Ricard Vinyes, op. cit.

4.3. Avenços i retrocessos en l'imaginari democràtic a l'Estat espanyol

El que a principis del segle XXI era un fenomen nou, l'anomenat moviment de la “recuperació de la memòria històrica”, a les acaballes de la segona dècada ha experimentat, podríem dir, una trajectòria prou llarga per extreure'n algunes conclusions en relació amb la consecució dels seus propòsits. Com ja hem avançat, el moviment ha estat en ocasions i en alguns territoris encapaçalat o acompanyat per les institucions, en altres, però, ha hagut, gairebé, de sobreviure, bandejat des dels poders governamentals. Es tractava, però, d'un fenomen, en part, relativament nou perquè d'alguna manera ja hi va haver una primera onada recuperadora a finals de la dècada dels anys setanta del segle passat. És a dir, entre 1975 i 1980, en el moment més àlgid del procés de derogació de la dictadura franquista i de trànsit cap a la monarquia parlamentària que, finalment, va quedar batejat com de “transició a la democràcia”.

Efectivament, tal com han remarcat alguns dels principals estudiosos de la qüestió de la memòria social i col·lectiva⁵⁸¹, en aquells anys, tan intensos políticament, algunes zones de l'Estat van experimentar una efervescència de base popular que, com és lògic atesa la conjuntura dictatorial, fins aleshores havia restat inèdita i congelada pel que feia a l'atenció que es dedicava a revelar les atrocitats i injustícies comeses durant la Guerra Civil i la llarga dictadura. Hi havia una set d'història tal com hem assenyalat unes línies més amunt. Publicacions amb testimoniatges dels fets ocorreguts, reportatges apareguts en revistes de gran tiratge, algunes pel·lícules de més o menys encert, s'integraven en un escenari on hi sobresortia l'omnipresència d'una intensa mobilització sociopolítica i la voluntat d'aconseguir la democratització de la vida en comú i de les estructures de les administracions. Fins i tot, el mateix any 1979, en alguns llocs de l'estat, a la Rioja i a l'Aragó particularment, l'impuls d'iniciatives cíviques, sobretot dels familiars descendents de les víctimes de la repressió, va permetre que s'iniciessin les primeres exhumacions de fosses comunes⁵⁸² que contenien les restes de persones assassinades pels sollevats del 18 de juliol de 1936. Realment, una qüestió essencial que continua afectant desenes de milers de famílies que, en no saber amb exactitud el lloc on es troba el cos del seu avantpassat, no han pogut fer l'exercici

⁵⁸¹ Vegeu per exemple, Ricard Vinyes, “Una memòria crítica”, op. cit.

⁵⁸² Vegeu una molt bona genealogia de l'evolució de la “memòria històrica” a l'Estat espanyol a Walther L. Bernecker i Sören Brinkmann, op. cit., pp. 203-339.

de tancament del dol causat per l'absència. És per això que qui abdueix que obrir fosses –òbviamment a partir d'un pla que comporti un coneixement previ i que no impliqui la generació d'expectatives que no es puguin complir– comporta apel·lar una memòria que reobra ferides es troba en el camí equivocat, ja que la difícil recuperació dels cossos implica justament el contrari: la curació de la ferida i l'elaboració completa del dol. A banda, és clar, del que suposa per al conjunt de la societat en relació amb un coneixement més rigorós del passat immediat i un enfortiment de la cultura democràtica i de la sensibilització respecte de la importància del compliment dels drets humans.

4.3.1. Un imaginari fallit i la persistència d'un buit ètic.

Així doncs, de sobte, a partir dels primers anys de la dècada de 1980, va començar a semblar de mal gust revisar aquell passat tant immediat amb uns ulls crítics o bé amb l'ànim d'exigir algun tipus de reparació moral, i ja no en parlem si el que es pretenia era requerir alguna mena de responsabilitat jurídica als perpetradors de crims execrables contra la humanitat. Cosa, sens dubte, que semblava quedar fora de lloc si es té present que la Llei d'Amnistia, aprovada al Congrés de diputats l'octubre de 1977⁵⁸³, era aplicable tant als que havien combatut al franquisme com als botxins que havien perpetrat els seus crims defensant l'ordre dictatorial.

En efecte, el clima social va patir una profunda mutació. L'aprovació de la Constitució de 1978, la progressiva normalització de les cites electorals, la posada en marxa dels estatuts d'autonomia de les nacions històriques, inserits en un nou marc institucional artificiosos com fou la divisió territorial gradual de l'Estat en disset comunitats autònomes i l'amenaça latent dels nostàlgics del règim dictatorial, que es va fer manifesta amb el *putsch* frustrat del 23 de febrer de 1981, va propiciar una domesticació i desmobilització de l'antifranquisme. A tot plegat, cal afegir-hi el triomf del Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE) a les eleccions legislatives estatals de la tardor de 1982. En resum, es podria afirmar que, malgrat els canvis realitzats i les cotes de democràcia aconseguides, les forces de l'ordre, així com un entramat judicial i uns cossos funcionaris de l'Estat molt conservadors, hereus tots del règim dictatorial, van exercitar una custòdia coercitiva sobre el context de mutació política que convidava,

⁵⁸³ *Ibíd.*

d'una banda, a deixar en un racó la revisió i reivindicació d'un passat republicà⁵⁸⁴ condemnat fins aleshores a la postració; i, de l'altra, a l'adaptació de l'antifranquisme més militant a una nova conjuntura en què s'anava fent palès l'arrelament d'uns nous hàbits de comportament social.

Com ja ens hi anat referint, fou un moment en què esdevenir “modern” i atansar-se als cànons europeus, encarnats pels països que formaven part de l'estructura que es coneixia com el Mercat Comú, semblava consistir en el relegament de les ànsies de transformació a un segon pla, en especial d'aquelles que, durant el llarg procés de lluita contra el règim franquista, havien qüestionat l'ordre social capitalista en el seu conjunt o bé proposaven un profund pacte social reformista i redistributiu. En aquest sentit, cal recordar que, en l'ampli espectre de l'antifranquisme, hi havia tingut una gran rellevància i centralitat el comunisme i durant anys va liderar la resistència contra la satrapia. En efecte, el Partit Comunista d'Espanya (PCE) i el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC)⁵⁸⁵ foren cabdals en l'articulació dels moviments dissidents en l'àmbit obrer i sindical, veïnal o estudiantil. Així mateix, també ho havien estat moltes altres formacions més petites que estaven integrades en l'univers de l'esquerra radical marxistitzant i llibertària. Alhora, a Catalunya i a Euskadi el nacionalisme que abastava un ampli espectre, des de posicions democratacristianes fins a l'esquerra d'inspiració marxista independentista, també hi havia jugat un paper clau en el camí de consecució de la democràcia.

⁵⁸⁴ Les formacions polítiques d'ascendència, podíem dir merament, republicana com Izquierda Republicana i, en el cas català, Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) quedaran molt delmades després de la Guerra Civil. En el cas d'ERC no tindrà referents a l'exterior, a l'exili, en qui recolzar-se i a l'interior la seva militància serà objecte d'una forta repressió que impedirà la seva reorganització. Més endavant, a la fi de la dictadura, el fet que la possibilitat d'una organització estatal a partir d'un sistema republicà estigués completament descartada també pels partits majoritaris de l'antifranquisme, va suposar una minorització del republicanisme en els anys de la transició a la democràcia. ERC per exemple no serà legalitzada, per exemple, fins a l'agost de 1977, ja transcorregudes les primeres eleccions legislatives del juny. Per aquesta qüestió, una primera aproximació a Enric Marin i Joan M. Tresserras, *Obertura republicana. Catalunya, després del nacionalisme*, Barcelona, Pòrtic Editorial, 2019, pp. 43-67.

⁵⁸⁵ Sobre aquesta qüestió al Principat de Catalunya, vegeu per exemple Carme Molinero i Pere Ysàs, *Els anys del PSUC. El partit de l'antifranquisme (1956-1981)*, Barcelona, L'Avenç, 2010. O amb un enfoc des de la història social aplicat a una realitat local, vegeu l'estudi de cas sobre Sabadell de Xavier Domènech Sampere, *Quan el carrer va deixar de ser seu. Moviment obrer, societat civil i canvi polític. Sabadell (1966-1976)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.

Tanmateix, després de la mort del dictador, quan el combat anava abandonant l'espai de la clandestinitat, es va fer més evident la complexitat i la diversitat de la societat de l'Estat espanyol. En aquest sentit, es va fer palès que hi havia quelcom més que una suposada majoria de la població que considerés haver estat oprimida per la dictadura pètria i anacrònica. De fet, es va evidenciar que la tirania encara comptava amb un suport popular gens menyspreable. Així mateix, també es va visualitzar que àmplies franges de la població havien emmalaltit políticament i es trobaven nedant en un mar d'indiferència. L'atmosfera asfixiant tan dilatada en el temps, que es pot percebre en algunes de les actituds de què hem parlat, havia causat estralls. Els principals factors causants d'aquesta patologia social, sens dubte, cal buscar-los en la por derivada de la repressió, en la desertització cultural provocada per les seqüeles de la propaganda feixista i nacionalcatòlica, i en les penalitats econòmiques de la postguerra que van afectar tants i tants sectors de la població. Un altre factor de caire econòmic que també hauria influït en l'arrelament de la patologia va tenir a veure amb el creixement experimentat a partir de la segona meitat dels anys seixanta. Aquest revifament va tenir uns resultats ambivalents, ja que l'accés a una incipient societat de consum va comportar, en una àmplia majoria social, tant l'expressió d'una voluntat de canvi i d'obertura com un trencament aparent i provisional amb els traumes del passat recent. Un oblit, en bona mesura transitori, va elevar el nivell d'aquiescència cap a una dictadura que es presentava com un agent modernitzador.

Tornant de nou al darrer tram del període transicional, l'oposició antifranquista, ara ja en un context d'una gradual consolidació progressiva de la democratització de les estructures de poder, es mostrava cada vegada més polièdrica i actors que en el passat havien tingut també el seu paper resistent, però amb menys protagonisme quantitatiu⁵⁸⁶ que les forces de l'esquerra comunista, estaven ocupant de manera gradual més parcel·les de l'esfera política. Aquest fou el cas dels nacionalistes moderats bascos i catalans en les dues nacions històriques, i en l'àmbit global estatal la consolidació d'aquesta substitució, després de l'ensulsiada, el 1982, de la Unión de Centro Democrático (UCD), –una de les formacions polítiques que havia sorgit de les entranyes reformistes de l'antic règim franquista– fou la victòria electoral de la socialdemocràcia.

⁵⁸⁶ Un exemple sobre aquesta qüestió es pot resseguir a Francesc Canosa, *Entre el sabre i la bomba. Memòries d'un país i d'un partit: Unió Democràtica de Catalunya (1931-1980)*, Barcelona, Acontravent, 2012.

Tant nacionalistes “perifèrics” com socialdemòcrates, en aquells primers anys vuitanta del segle passat, no van cercar la seva legitimitat històrica en el passat republicà, sinó que el relat mobilitzador i consensuador era la modernització, això és, la mirada cap a un futur en què l’important era assemblar-se als europeus benestants. En alguns casos – el nacionalisme català conservador n’és un exemple– l’afany europeista es podia compartir legítimament amb el rescat de l’època medieval, moment fundacional de la nació. En bona mesura, això va significar un cert desplaçament del record del passat recent i del reconeixement vers els homes i dones que havien desafiat el franquisme. Però, equivocadament o no, tenint en compte l’atmosfera política de 1982, qui més va contribuir a l’esmoreïment de l’anhel públic per saber què havia succeït durant la Guerra Civil i la llarga postguerra va ser el Partir Socialista Obrero Español (PSOE), una formació política històrica, vinculada a l’antifranquisme.

Des d’una perspectiva, ja històrica, pot semblar difícil d’entendre l’opció presa pels dirigents que encapçalaven aleshores el socialisme espanyol. Tanmateix, hi ha prou elements que expliquen la seva aposta política global, la qual va implicar l’adopció d’unes polítiques públiques de memòria minses que passaven de puntetes per les històries de violència, repressió i resistència de la Guerra Civil, de la dictadura franquista i del mateix procés de transició a la democràcia. Potser, es podria assenyalar que en el reformisme socialdemòcrata, fonamentalment atlantista i europeista, les qualificades com a velles lluites intestines es percebien com un anacronisme que podia interferir en el procés de plena integració d’Espanya en l’àmbit capitalista internacional. A les necessitats peremptòries d’una organització política que ja havia deixat enrere el marxisme com a principal cos doctrinari i que esdevenia el principal gestor de les transformacions estructurals modernitzadores del capitalisme espanyol, cal afegir-hi la presència encara omnipresent de l’ombra allargada de molts quadres franquistes integrats dins de les diverses estructures de l’estat: des de l’exèrcit fins a l’administració de la justícia, passant pels cossos policials. Per tant, sigui per convicció ideològica, sigui per coaccions externes, en el context polític propiciat per la socialdemocràcia espanyola aquelles opcions polítiques i vitals que s’havien distingit per la lluita contra el feixisme durant la Guerra Civil i per la resistència enfront de la dictadura van quedar minoritzades. És a dir, no eren necessàries per articular el relat legitimador del present que s’estava confegint.

La principal paradoxa que es desprenia d'aquella opció era que el Partit Socialista Obrer Espanyol havia patit en la seva pròpia pell el dolor de la derrota, de l'exili i de la repressió. D'aquell context en va brollar, com ja s'ha comentat, un clima cultural hegemònic popularitzat com la *movida* que, d'una banda, va neutralitzar qualsevol forma imaginable de crítica social i de reflexió històrica i, de l'altra, molt en sintonia amb el moment internacional postmodern d'aleshores va privilegiar la moral d'un cinisme generalitzat que s'afegia a un desencant adictiu⁵⁸⁷ que fluïa en la societat espanyola des dels anys de la dictadura. En aquest sentit, l'hedonisme imperant entre sectors de la població més jove, tot i que va contribuir a obrir espais inèdits de llibertat en l'àmbit personal i va crear noves formes de sociabilitat, va implicar també un trencament generacional massiu, que superava amb escreix el caràcter més minoritari que va tenir a l'Estat espanyol l'anterior rebel·lia generacional *soixante-huitard*. Tanmateix, a diferència dels anys seixanta en què els joves s'havien distingit per la seva intensa politització contra l'ordre establert, aquesta ruptura cultural dels vuitanta va comportar que amplis sectors de les generacions més joves adoptessin com a comportament identificatiu una mena de menfotisme o passotisme que els va allunyar de la política del present i de tot interès per rellegir críticament l'època pretèrita més propera.

Així, doncs, una mena de desencís es va apoderar del conjunt de l'Estat espanyol. Les esperances d'un canvi profund no s'haurien complert o almenys no en el sentit que ho desitjaven molts protagonistes de la transició a la democràcia. El gabinet de Felipe González segurament sabia que una recuperació decidida d'una determinada memòria democràtica entraria en col·lisió amb la seva manera de governar. Més que no pas els possibles inconvenients que podien causar als nostàlgics del règim franquista, que també, les contradiccions més agudes es produïen entre la retòrica obrerista del Partit Socialista –amb totes les il·lusions que això generava– i la pràctica real d'un govern que tenia com a missió principal fer encaixar el Regne d'Espanya en un nou escenari internacional de postcrisi energètica que alguns economistes de la rellevància

⁵⁸⁷ Vegeu Teresa M. Vilarós, *El mono del desencanto. Una crítica cultural de la transició española (1973-1999)*, Madrid, Ediciones Siglo XXI, 1998.

de Paul Krugman l'han qualificat com el moment d'inici de la “gran divergència”⁵⁸⁸. És a dir, des de la fi dels anys setanta del segle passat en l'epicentre del bloc capitalista s'hauria imposat la sensació que la prosperitat general ja no tornaria mai més i, per consegüent, s'havien de replantejar els equilibris redistributius. La sortida va ser política i, amb el pretext de les seqüeles de la crisi, es va posar en dubte la validesa del model de l'estat del benestar i de les seves institucions més representatives. De tal manera que les opcions preses van afavorir mesures de desregulació dels mercats, de liberalització de l'activitat empresarial i de restricció dels drets socials dels treballadors. El resultat en fou l'augment de la divergència entre les franges de població més riques i les franges més desfavorides.

A l'Estat espanyol les il·lusions d'aquell “cambio” que es prometia en el programa electoral del PSOE de 1982, malgrat que hi va haver notables avenços en relació amb la dictadura, es veien enterbolides per la presa de decisions molt incòmodes i impopulars. Qui més qui menys que hagués assolit la majoria d'edat durant aquella època, quan recorda els primers anys vuitanta se li apareix un paisatge polític i social convuls i agitat amb reconversions industrials de sectors com la siderúrgia i el tèxtil o tancaments de drassanes i mines. Sens dubte, per als representants institucionals aquell escenari suposava un enorme desgast i, sobretot, la política econòmica del present era difícilment reconciliable amb la remembrança, per exemple, de velles i grans lluites obreres que havien esdevingut l'epítom de la resistència contra el franquisme. És evident, doncs, que recordar segons quins episodis del passat recent comportava la deslegitimació de les accions polítiques del present. En conseqüència, la dificultat era com i què recordar de la Segona República, de la Guerra Civil i dels moviments opositors al franquisme sense que el partit governant perdés credibilitat.

La solució per a una conjuntura d'aquelles característiques va ser la preconització d'un seguit de mesures tímides que pretenien mostrar i, a la vegada, cancel·lar de manera definitiva el compromís socialista amb el passat recent. D'aquesta manera l'any 1984 es va aprovar una llei d'indemnització a les víctimes de la repressió política durant la dictadura i es va obrir la possibilitat que els antics membres de

⁵⁸⁸ Vegeu Josep Fontana, *Por el bien del imperio. Una historia del mundo desde 1945*, Barcelona, Pasado & Presente, 2011, pp. 565-575.

l'exèrcit republicà i dels cossos de seguretat republicans tinguessin dret a rebre una pensió. Aquestes millores, però, no van calmar les ànsies de coneixement dels primers anys de la transició a la democràcia. En aquest sentit, aquell avenç de 1975 a 1980 va esdevenir un retrocés l'any 1986, moment en què es commemorava el cinquantè aniversari de l'inici de la Guerra Civil. El dirigent socialista i president del govern, Felipe González, en referir-se a aquella efemèride, va afirmar que la guerra no era un esdeveniment per commemorar. El que calia era recordar amb respecte els dos bàndols contendents i l'important de tot plegat era que el conflicte bèl·lic es convertís definitivament en història⁵⁸⁹. És a dir, la seva visió de la "història" consistia a concebre-la com quelcom que estigués desconnectat de les problemàtiques del present i que, de cap manera, les experiències populars transformadores –no exemptes de violència i conflictivitat extremes– d'aquell període es poguessin percebre com a una font inspiradora per a les protestes del present contra unes reformes econòmiques que eren vistes amb gran reticència per les classes treballadores. Per consegüent, el passat s'havia de deixar en mans dels historiadors. Segur, però, que el president del govern espanyol i els seus col·laboradors no s'imaginaven la tasca de valor incalculable que farien molts historiadors, aleshores joves, sobretot en l'àmbit local i que, en bona mesura, ha estat la base d'aquesta història crítica que contraresta la memòria social del franquisme. Una feina investigadora que s'allunyarà de les narratives oficials obsessionades en la projecció d'una equidistància que es mostrarà insostenible. De fet, els resultats de les recerques històriques, entre d'altres, han estat un dels factors desencadenants, encara que no l'únic, de l'explosió del moviment de la "memòria històrica" que va tenir lloc posteriorment.

Així, doncs, tot i haver emprès algunes accions pal·liatives, durant les quatre legislatures socialistes no hi va haver una curació global de les ferides causades per la Guerra Civil i la dictadura. Al contrari, va persistir el buit ètic que havien infligit durant prop de quatre dècades les propagandístiques i impietoses polítiques de memòria del franquisme edificades sobre la seva victòria en la contesa bèl·lica i l'elogi dels seus màrtirs resultants de la violència que es va produir a la rereguarda republicana. Aquell despertar de 1975 a 1980 que pretenia restituir la memòria silenciada dels vençuts i que,

⁵⁸⁹ Aquestes informacions han estat extretes de l'obra de Walther L. Bernecker i Sören Brinkmann, op. cit.

en gran mesura, hauria d'haver servit per irrigar i revitalitzar el camp democràtic va quedar desdibuixat. Per exemple, i com a màxim exponent d'aquesta carència, el pragmatisme dels dirigents de la jove democràcia parlamentària, tal com ja hem esmentat, no va permetre la creació de les condicions per finalitzar la tasca, vagament iniciada, de poder enterrar dignament els milers de cossos de persones que, assassinades per la violència infligida per coalició feixista, encara romanien a les cunetes i als descampats. Sens dubte, la qüestió dels morts desapareguts sense sepultura continua sent una de les més espinoses que algun dia o altre havia de retornar. Naturalment, la magnitud del nombre de cossos que romanien a la intempèrie i sense reconeixement institucional significava un enorme retrocés pel que fa a la solidesa del bastiment d'una cultura democràtica.

Una insuficiència que s'agreujava amb les limitades polítiques de reparació que havien de compensar els individus que havien estat presoners de guerra o que havien estat presos i sofert tortures durant el període dictatorial i en la etapa de la transició a la democràcia. I, a més, s'hi afegia la pretensió d'erigir un relat públic oficial en què l'equidistància fos la marca distintiva. Realment, el fet de prendre aquesta direcció, per molt que es mirés cap al futur i es fos molt "modern", va impedir consolidar un imaginari democràtic amb el qual se sentís identificada una gran majoria de ciutadans i ciutadanes. En aquest sentit, si acceptem que el concepte imaginari⁵⁹⁰ fa referència a la imatge que un grup social, un país, una col·lectivitat tenen de si mateixos i que l'imaginari estaria compost d'una mena de catàleg d'experiències i valors que romanen i operen en la memòria col·lectiva, en la conducta i en la mateixa construcció cultural, és evident que la distinció taxativa entre dictadura i democràcia no acabava –ni acaba– de quallar en moltes franges de la societat.

L'absència d'una política democràtica i pública de memòria decidida i el fet de confondre l'equidistància amb el rigor analític va conduir a la pervivència d'un trauma latent, que es manifestava en l'existència d'una insatisfacció moral en el camp dels vençuts durant la Guerra Civil i dels perseguits durant el franquisme. Es podria dir, doncs, que en aquell moment no es va aconseguir arribar a un mínim comú

⁵⁹⁰ Vegeu Teixeira Coelho, *Diccionario crítico de política cultural. Cultura e imaginario*, Barcelona, Gedisa Editorial, 2009, pp. 175-176.

denominador fonamentat en l'acceptació de la distinció entre dictadura i democràcia. Sovint a l'Estat espanyol, encara en els darrers temps, aquesta diferenciació es continua veient mediatitzada per la distinció entre dreta i esquerra. Els efectes solen ser, tal com ha assenyalat en algunes ocasions⁵⁹¹, la inexistència d'un consens públic de llarg abast que estableixi uns criteris bàsics a partir dels quals no hi hagi cap possibilitat d'un intent rehabilitador i minimitzador del règim polític encapçalat pel general Franco. Si això fou possible, i encara ho és d'alguna manera, és que estem al davant d'un imaginari fallit des d'una perspectiva d'exigència de qualitat democràtica.

No obstant això, les receptes modernitzadores no van tenir en compte que els períodes històrics, que es caracteritzen per la seva pregonesa i per l'enorme acumulació d'experiència, es perceben com quelcom molt present en la quotidianitat de les persones que ho han viscut i, en conseqüència, esdevenen un llegat que es transmet als seus hereus. Això succeeix perquè els individus travessats per episodis extraordinaris com una guerra o pel trauma de l'exili o de la repressió, rarament, malgrat els anys o dècades transcorreguts, deixen de estar-hi connectats emocionalment. Tal com remarcava l'escriptor John Berger⁵⁹², en casos d'aquestes característiques, la duració del temps no és mesura per la seva longitud, sinó per la seva profunditat o densitat. Per consegüent, es deté la sensació del pas del temps i els esdeveniments històrics excepcionals queden enregistrats tant en les memòries dels individus afectats com en les comunitats de què formen part aquests individus. El fet de voler passar de llarg, a fi d'evitar de parlar d'aspectes que puguin enterbolir un model social del present construït sobre l'oblit i les raons –per molt lloables que siguin– d'un futur millor, ni invalida, ni esborra allò ocorregut, sinó que causa una frustració individual i col·lectiva.

A les acaballes dels anys vuitanta, no hi havia hagut a l'Estat espanyol un reconeixement públic de les víctimes de la repressió franquista, ni molt menys s'havia assumit oficialment, des de les administracions públiques, la gratitud cap als lluitadors i opositors contra la dictadura. El “moment memòria” no havia arribat encara a l'escenari divers de l'estat plurinacional i les lesions en la memòria col·lectiva encara romanien sense que institucionalment s'hagués emprès cap mesura curativa i reparadora enèrgica.

⁵⁹¹ Vegeu Ismael Saz, “El ‘moment memòria’. Justícia, veritat i reconciliació democràtica”, op. cit.

⁵⁹² Vegeu Joan Berger, *Y vuestros rostros, mi vida, breves como fotos*, Madrid, Herman Blume, 1986, pp. 34-43.

Per tant, el moviment de la “memòria històrica” no es va dedicar a reobrir ferides, sinó que les va trobar encara per cicatritzar. O sigui, no es van articular els mecanismes per tal que les memòries dels vençuts sortissin de l’esfera familiar i del silenci, llocs on havien quedat recloses per la intimidació i la propaganda franquistes. Paradoxalment, tal com subscriuen Walther L. Bernecker i Sören Brinkmann⁵⁹³, el discurs públic de la memòria, vigent aproximadament entre 1980 i 1996, semblava estar dissenyat per tal de disciplinar –i dissuadir afegiríem– els portadors de les memòries ocultades i silenciades durant les quatre dècades de domini franquista. Certament, el buit ètic persistia. Però, en una conjuntura propícia allò bandejat podia tornar a ressorgir i ho farà en unes altres condicions i enmig d’un *zeitgeist* –un esperit de l’època– ben diferent.

4.3.2. La reparació pública del passat recent. Revifalla i estancament de la “memòria històrica”

Com ja ens hi hem referit en alguns dels altres capítols, l’any 1996, arran de la victòria del partit de la dreta conservadora espanyola –Partit Popular– liderat per José M. Aznar, de seguida es va evidenciar que les tímides polítiques de memòria que havia impulsat la socialdemocràcia de l’època de Felipe González patirien un retrocés. Els líders liberalconservadors, en una mostra de cofoisme, van interpretar que el fet que la dreta assolís el poder en democràcia no era res més que la confirmació de la normalitat de la societat espanyola. Arran d’aquesta il·lusòria conclusió, els nous mandataris, en nom de la forja d’aquella normalitat, van creure que havia arribat l’hora de passar pàgina de les turbulències del passat i, a més, van preparar el terreny per al sorgiment de veus revisionistes que, segurament, tal com ja les hem qualificat, seria més encertat d’anomenar-les com a neofranquistes. Veus que sortien de la seva autocensura i estaven disposades a fer valdre de nou la versió històrica i memorial del passat recent que ja havia conreat el tardofranquisme. Tot plegat va comportar precisament el contrari, perquè va esperonar que, des de precisament alguns sectors de la societat civil, apareguessin nombroses iniciatives que van acabar esquerdant l’afany liquidador que tenia el Partit Popular sobre les tímides polítiques de memòria que hi havia hagut fins

⁵⁹³Walther L. Bernecker i Sören Brinkmann, op. cit.

aleshores. Del retrocés institucional en van brollar nombrosos avenços impulsats des de la base. S'obria la porta a la presència pública del moviment de la “memòria històrica”.

Des de la fi de la dècada dels anys noranta, a l'Estat espanyol hi va haver, doncs, una eclosió de la recuperació de la “memòria històrica”. Aquesta expressió –no gaire afinada atès que *a priori* existeixen prou contradiccions entre memòria i història⁵⁹⁴– respon, com ja hem vist, al retorn d'una atenció creixent pels temps immediats amb el període republicà i les turbulències de la Guerra Civil i la postguerra franquista fins a la transició a la democràcia. Es tractava d'una remor de fons que havia sortit a la superfície i que es canalitzava a través d'un moviment cívic, ampli i heterogeni, amb el propòsit de reparar l'oblit ètic i polític⁵⁹⁵ que imperava en l'esfera pública de l'Estat espanyol. És a dir, es volia evitar que el procés de desmemòria tingués continuïtat. Procés que, com hem assenyalat, és conseqüència tant de les carències implícites en el procés de derogació del franquisme, com de les formes que va adoptar la jove democràcia en la gestió del passat recent en l'àmbit estatal –les diferents legislatures socialistes– i en l'àmbit autonòmic –els nacionalismes de caire conservador–. Des de la fi del segle XX, en bona mesura l'Estat espanyol va entrar en una fase d'anamnesi, això és a gran trets, el retorn a la memòria de qüestions que havien estat guardades als calaixos de l'oblit durant dècades o que no s'havien acabat d'expressar de manera franca i plena.

En el seu excel·lent treball, ja esmentat en diverses ocasions, Walther L. Bernecker i Sören Brinkmann⁵⁹⁶, assenyalen que, a partir de 1996, s'hauria desfigurat el paradigma de la reconciliació, cosa que hauria implicat l'estructuració d'un procés de repolització del passat. El seu raonament és cert, però també cal insistir en el fet que la

⁵⁹⁴ Ludmila Da Silva Catela, a fi de remarcar la problemàtica entre la història i la memòria, assenjala que, d'acord amb estudiosos com Maurice Halbwachs o Pierre Nora, estariem al davant de dos camps distanciat metodològicament però amb similituds perquè addueixen mancances en la seva articulació. Així, la memòria seria viva, portada per grups i sotmesa a la revitalització o suspensió. La història, amb la seva voluntat reconstructora d'allò que ja no és, també seria sempre incompleta. Vegeu Ludmila da Silva Canela, “El mundo de los archivos”, dins Ludmila da Silva Canela i Elisabeth Jelin (comp.), *Los archivos de la represión: documentos, memoria y verdad*, Madrid, Siglo XXI, 2002, pp. 195-219. Pierre Nora també assenjala que la memòria és un fenomen sempre actual, vinculat al present; la història és una representació del passat. La memòria és afectiva i se sol acomodar a allò que la reconforta i es nodreix de records borrosos i simbòlics. La història seria una operació intel·lectual que apel·la a l'anàlisi i discurs crític. Vegeu Pierre Nora, “Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux”, dins Pierre Nora, *Les lieux de la mémoire*, 1, París, Quarto Gallimard, 2007, pp. 23-43.

⁵⁹⁵ Vegeu Ricard Vinyes, “La memoria del Estado”, dins Ricard Vinyes (ed.), *op. cit.*

⁵⁹⁶ Walther L. Bernecker i Sören Brinkmann, *op. cit.*

sustentació de la reconciliació com a narrativa legitimadora principal del període de la transició, i perllongada durant les legislatures socialistes de Felipe González, no havia tingut un paper precisament positiu, sinó que va actuar com una cotilla que no va possibilitar el condicionament d'un ecosistema mediàtic i polític favorable en què les veus baixes⁵⁹⁷ del passat se sentissin còmodes i escoltades. És a dir, milers i milers de testimoniatges dels vençuts es van trobar, de nou, replegats en si mateixos i reclosos en la gàbia daurada de la reconciliació, sense cap opció d'alçar la veu, tapada pel soroll dels mandats estatistes⁵⁹⁸. A títol d'il·lustració, fem referència a una investigació de Pedro Piedras Monroy⁵⁹⁹ que, amb l'ús d'un registre que es mou entre l'egohistòria i l'anàlisi textual acuradíssima d'unes llistes i relats de la repressió franquista al municipi castellà de Nava del Rey –confeccionats durant dècades pel seu besoncle Ángel Piedras–, mostra la marginació a què fou sotmesa, en l'espai públic durant els anys vuitanta i primers noranta, la paraula del testimoni directe de les atrocitats. La rellevància ètica com a model d'exemplaritat social de què hauria d'haver gaudit Ángel Piedras –i tants altres– va quedar en un segon terme. Per tant, quan s'està al davant de temps pretèrits immediats i no resolts de manera satisfactòria per a importants estrats de la societat, la presència necessària del testimoni en l'àmbit públic hauria d'anar més enllà de la seva aparició en les investigacions històriques. Amb tot, s'ha de remarcar que els historiadors també han realitzat i realitzen, amb les seves recerques⁶⁰⁰, una gran aportació en la configuració d'aquesta memòria pública en què, com es evident, hi intervenen diversos agents.

Així, doncs, sense pretendre-ho, el procedir desacomplexat de la dreta espanyola capitanejada per José M. Aznar, va contribuir a desbrossar el camí per a l'aparició de nombroses associacions que es proposaven preservar i mostrar de manera reivindicativa el record més emotiu i ètic d'esdeveniments silenciats o negligits institucionalment. El

⁵⁹⁷ Vegeu Ranahit Guha, op. cit.

⁵⁹⁸ *Ibid.*, p. 20.

⁵⁹⁹ Vegeu Pedro Piedras Monroy, *La siega del olvido. Memoria y presencia de la represión*, Madrid, Siglo XXI, 2012.

⁶⁰⁰ Tal com ha assenyalat Carme Molinero, la gran producció historiogràfica dels darrers anys ha proporcionat una base empírica inqüestionable, que permet sostenir que la magnitud de la repressió franquista va ser enorme. La repressió més gran perpetrada per una dictadura de l'òrbita del nou ordre feixista en temps de pau. És evident, doncs, que una constatació d'aquest tipus ha de tenir una influència notable sobre l'elaboració de la memòria pública de l'època del règim franquista. Vegeu Carme Molinero, "La recerca sobre les víctimes de la Guerra Civil i la memòria històrica a Espanya", dins Josep M. Lloró (coord.), *Història, memòria, testimoniatge. Un llegat per a Europa*, Palma, Lleonard Muntaner Editor, Col. Traus, 2011, pp. 33-43.

fet que existís una historiografia seriosa que hagués tractat aquests temes controvertits no significava que automàticament hi hagués un coneixement social ampli i que des de les institucions s'hagués reconegut l'existència d'una injustificada carència moral. A la fi de la dècada de 1990, es va produir una complementarietat, la qual es va expressar en la coexistència d'uns resultats investigadors molt destacables de la comunitat acadèmica de tot l'Estat espanyol amb els objectius de les accions memorials endegades per associacions, grups o individus. En aquest sentit, memòria i història es van relacionar de manera dialèctica i es van retroalimentar, demostrant que la memòria no hauria de ser necessàriament el negatiu de la història, tot i que sovint es produeixen topades entre la història acadèmica suposadament rigorosa i les peticions dels grups memorialistes sovint més aferrats a la defensa de la seva suposada causa justa que a potenciar una visió complexa del passat. Enfront de possibles querelles, resulta apropiat, d'acord amb el que subscriu Paul Ricoeur⁶⁰¹, tenir present la diferenciació entre ambdues atès que mentre la història incorpora, com a disciplina d'investigació, un pacte de veritat, la memòria es troba abans, al voltant i després de la història. Per consegüent, a fi de superar aquesta dissensió⁶⁰², cal trobar ponts de diàleg i ser conscients que el divers camp de la disciplina de la història, d'altra banda no aliè a confrontacions intestines, està condicionat per l'atmosfera de la memòria col·lectiva circumdant i, alhora, aquesta última –també diversa i controvertida– rep nombrosos *imputs* de la història que contribueixen a carregar-la de raons empíriques que poden ser útils, al costat d'altres disciplines com el dret, la sociologia, la ciència política o la psicologia, per edificar un corpus de polítiques públiques de memòria consensuades.

El nombrós i variat moviment en pro de la “memòria històrica” existent en el tombant de segle demostrava que l'imaginari democràtic de l'Estat espanyol continuava essent fallit pel que feia a la seva sedimentació pública. El descontentament augmentava arran de la indiferència d'un govern conservador que no tan sols no repudiava públicament el franquisme, sinó que, com ja hem esmentat, potenciava al seu voltant la proliferació d'una publicística neofranquista, que ha tingut en Pío Moa⁶⁰³, a partir de

⁶⁰¹ Esmentat a Étienne François, “Història i memòries revisitades”, dins Josep M. Lloró, op. cit., pp. 19-32.

⁶⁰² Christophe Prochasson, *L'empire des émotions. Les historiens dans la mêlée*, Paris, Éditions Demopolis, 2008, pp. 205-222.

⁶⁰³ Vegeu sobre aquesta qüestió l'article de Fernando del Rey “Revisionismos y anatemas. A vueltas con la II República”, *Historia Social*, núm. 72, València, UNED-IHS, pp. 155-172.

1999, un dels seus principals exponents. Tot plegat, va comportar que la “memòria històrica” entrés en el terreny de la lluita política del present i va esdevenir un element prou significatiu en els debats polítics. La feina d’entitats d’abast estatal com l’*Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica*, liderada per Emilio Silva arran de les seves perquisicions, l’any 2000, per trobar el cos del seu avi desaparegut a Lleó durant la Guerra Civil, la creació el mateix any, per part de sectors propers a Izquierda Unida, de la important plataforma del *Foro por la Memoria* o l’actiu moviment a Catalunya encapçalat per l’Associació Catalana d’Expresos Polítics que va culminar amb la petició de la creació d’una institució pública de caire memorialístic en un acte al teatre del Liceu de Barcelona l’any 2002, són algunes de les màximes expressions sorgides d’aquesta remor de fons de què hem parlat. Evidentment, aquest aflorament de relats subalterns⁶⁰⁴ –que podien aconseguir visibilitat, entre altres, per mitjà d’aquestes entitats– feia trontollar i fracturava les visions desconflictivitzades del mite de la transició encarnat, per exemple, en el documental de la periodista Victoria Prego o qüestionava la pertinença de relats ficcionals de gran audiència com *Cuentáme*, en excés costumistes, en què l’anècdota acaba amagant la veritable naturalesa del règim franquista.

A les acaballes de 2005, al conjunt de l’Estat espanyol hi ha havia comptabilitzades més d’un centenar d’iniciatives que treballaven en el camp de la recuperació de la “memòria històrica”. Algunes d’àmbit i ressò estatals, i altres que se centraven en la defensa de determinats col·lectius de víctimes i resistents antifranquistes, o bé en la preservació de llocs de memòria. Paral·lelament, també feien una aportació essencial nombrosos grups d’història local. Arribats aquí, cal recordar que tornava a governar el PSOE a l’Estat des del març de 2004, essent una de les seves cartes electorals, encara que de forma no explícita, la qüestió de la restitució de la “memòria històrica”. Així mateix, a Catalunya, des del darrer trimestre de 2003, presidia la Generalitat una coalició d’esquerres, la qual havia assumit com un compromís propi la demanda dels col·lectius memorialístics que es concretava en la creació d’un instrument institucional, el Memorial Democràtic⁶⁰⁵. En concret, aquesta institució havia d’impulsar una política pública que tindria com a punta de llança

⁶⁰⁴ Vegeu Pedro Piedras Monroy, op. cit., pp. 39-56.

⁶⁰⁵ Vegeu l’article de Jordi Guixé, “Espacios, memoria y territorio, un memorial en red en Catalunya”, op. cit., pp. 569-604.

l'estímul del dret civil dels ciutadans per tal que coneguessin els precedents democràtics de l'època actual, tenint present el llarg trajecte de lluites i repressió a causa de la derrota republicana a la Guerra Civil, de l'exili i de l'entramat politicoadministratiu de la dictadura franquista.

D'aquesta manera, seguint l'estela de companyonia entre els moviments reparadors i les administracions, a finals de 2007, tant en l'àmbit estatal (el desembre) com en l'àmbit català (l'octubre) es van aprovar dues lleis que havien d'establir els protocols i criteris d'actuació en qüestions relatives a la "memòria històrica". Podien haver estat el fonament jurídic d'un imaginari democràtic feliçment aconseguit. Tot amb tot, malgrat els avenços, a mitjan de la segona dècada del segle actual la situació no era favorable per poder afirmar que l'imaginari democràtic havia acabat, per fi, quallant en el conjunt de l'Estat. Segurament, les raons no són gaire diferents de les mateixes que ho van impedir en els anys vuitanta. És a dir, la manca de consens per establir una distinció clara entre dictadura i democràcia, que ja hem esmentat amb anterioritat, i la poca convicció de la principal formació política de l'esquerra espanyola van, per exemple, introduir no pocs punts ambigus i equidistants en la mateixa llei de desembre de 2007. I aquesta impossibilitat d'atènyer un consens prové encara, d'una banda, d'una dreta espanyola que no ha rebutjat emfàticament els anys de la dictadura i, de l'altra, tal com ja hem assenyalat, del fet que la mateixa dictadura, en el decurs de la seva llarga durada, va comptar amb les eines que li possibilitaren fabricar tota una legitimació discursiva. Cosa que li va permetre inculcar socialment una imatge benèvola d'ella mateixa. A causa d'aquesta adaptació, enmig d'un desmantellament del règim marcat per la tensió i la coacció que imposaren els mateixos hereus del franquisme, no es va poder produir una condemna explícita d'un sistema polític totalment antidemocràtic. Cosa que ha comportat la continuïtat d'una apreciació entre laudatòria i indiferent del règim franquista

En definitiva, en l'espai públic de l'Estat espanyol molt sovint la percepció del passat immediat ha estat mancada d'equilibri intel·lectual des del moment en què s'han imposat més les arengues maximalistes que no pas les argumentacions ben sostingudes històricament i èticament. En aquest sentit, sovint també hi ha contribuït l'adopció a vegades arbitrària d'aspectes de models aliens com el procedent del trauma de la Shoah,

en què la víctima s'ha convertit en la figura central de la memòria. Una víctima innocent com a màxim referent d'una memòria dolorosa⁶⁰⁶ que, en altres contextos, acaba generant una competència entre víctimes. En el nostre escenari, els efectes d'aquesta sacralització de la víctima –a banda d'implicar una subestima en la valoració de la resistència– habitualment ha ocasionat una “guerra de víctimes” pel que fa a la valoració de les rereguardes de la Guerra civil i, per tant, menys possibilitats d'entesa per atènyer un consens a l'entorn d'un imaginari democràtic acceptat de forma majoritària. Així mateix, un altre factor d'influència ambivalent ha estat la irrupció de la “postmemòria”⁶⁰⁷, és a dir, uns records reelaborats pels “fills”, encara que a l'Estat espanyol seria més exacte atribuir aquesta operació als “néts”. En els darrers vint anys, aproximadament, les conseqüències d'aquest interès mostrat per la “tercera generació” han estat positives si ens fixem en la consolidació del moviment memorialista. No obstant això, també ha suposat l'entrada en escena d'una intensificació de la subjectivitat que, malauradament, no ha estat exempta de la proliferació de banalitats en nom, també, de la sacralització del testimoni. Per bé que es parteix de la diversitat inevitable de memòries, la clau per avançar és trobar dispositius institucionals de consens que siguin útils per gestionar i canalitzar positivament la conflictivitat implícita al “moment memòria” que es present en l'esfera pública i mediàtica, i també en el camp acadèmic. Aquesta és encara, parcialment, l'assignatura pendent.

Certament, situant-nos en el terreny de la investigació històrica, la febrada memorialitzadora també ha comportat una “guerra de memòries”. Els àmbits de la historiografia i l'edició no n'han resultat indemnes i ha sorgit una mena d'*història de combat* que té diversos contendents. D'una banda, hi hauria els publicistes neofranquistes, normalment fora de l'acadèmia, i, de l'altra, els historiadors *militants*, integrats molts d'ells en els cenacles universitaris i classificats amb aquesta etiqueta per alguns dels seus col·legues que s'autoconsideren independents políticament⁶⁰⁸. Aquests darrers pressuposen que els *militants* idealitzen el règim republicà i l'antifranquisme, i que són incapaços de detectar els dèficits democràtics de les esquerres. Malgrat que

⁶⁰⁶ Étienne François, “Història i memòries revisitades”, op. cit. També una visió més àmplia a Philippe Mesnard, *La victime écran*, op. cit., o a Caroline Eliacheff i Daniel Soulez Larivière, *El tiempo de las víctimas*, Madrid, Ediciones Akal, 2009.

⁶⁰⁷ Vegeu sobre qüestió Marianne Hirsch, op. cit., i el qüestionament de la seva perspectiva, que ja hem esmentat, que fa Beatriz Sarlo, op. cit.

⁶⁰⁸ Vegeu Fernando del Rey, op. cit.

aquest posicionament ha aportat més complexitat i més elements de discussió al debat sobre el passat recent, alhora s'ha de remarcar que té els seus riscos traslladar models ideals de democràcia liberal pluralista, que no existeixen ni en el nostre present, a èpoques pretèrites en què predominaven altres cultures polítiques en contextos també molt diferents. Segurament, ni el mateix liberalisme en els seus orígens revolucionaris podria superar aquest test d'indicadors de democràcia. Pensem en les violències de les revolucions anglesa, americana o francesa i les concepcions i actituds sobre l'esclavitud en aquella època, per posar un sol exemple del que seria inacceptable a dia d'avui. Sens dubte, no es pot minimitzar la qüestió de la violència social, política i revolucionària a la rereguarda republicana durant la Guerra Civil –sovint relacionada amb la iconoclàstia i la desactivació de sistemes simbòlics complexos de domini o com a reacció a una violència estructural solidificada en les relacions socioeconòmiques⁶⁰⁹ i, naturalment, intentar explicar-la no significa justificar-la. En aquest sentit, a mode de digressió i encara que fent una comparació una mica forçada però que és prou il·lustrativa, tal com va assenyalar Reinhart Koselleck⁶¹⁰, quan es referia a les atrocitats comeses pels alemanys auspiciats pel nazisme, el judici moral sempre té raó i afirmar repetidament “fou injust” no és un argument que permeti guanyar algun coneixement adicional. En definitiva, sobre el que estava insistint era sobre la importància de la historització que, en cap cas, invalida el judici moral. Per tant, les dinàmiques polítiques dels moviments socials són molt complexes i, en aquest sentit, tampoc no es pot negar que la democràcia, la seva consecució, està relacionada amb un concepte més ampli i ambicions de participació popular, ciutadania activa i canvi social. Com assenyala Geoff Eley⁶¹¹, els avenços importants i duradors per a la democràcia s'han aconseguit per mitjà de la turbulència, de les mobilitzacions populars i de l'acció col·lectiva organitzada, sense bandejar, evidentment, la rellevància de la maquinària parlamentària.

Fins aquí, hem proposat una temptativa, encara que incompleta, d'avaluació dels esforços i reticències a l'entorn de la construcció d'un imaginari democràtic a l'Estat espanyol. Si féssim un paral·lelisme ciclista, es podria afirmar que durant quasi

⁶⁰⁹ Vegeu Manuel Delgado, *La ira sagrada. Anticlericalismo, iconoclastia y antirritualismo en la España contemporánea*, Barcelona, RBA Libros, 2012. També Chris Ealham, *La lucha por Barcelona. Clase, cultura y conflicto 1808-1937*, Madrid, Alianza Editorial, 2005, i Xavier Diez, *La venganza de clase*, Barcelona, Virus Editorial, 2009.

⁶¹⁰ Vegeu Reinhart Koselleck, *Modernidad, culto a la muerte y memoria nacional*, op. cit., pp. 39-51.

⁶¹¹ Vegeu Geoff Eley, op. cit.

quatre dècades s'ha recorregut una llarga etapa de muntanya, amb pujades i baixades brusques. És a dir, amb avenços i retrocessos que no han permès establir –amb l'excepció, com ja s'ha apuntat amb anterioritat, que corrobora que sí que hi ha hagut avenços importants a les nacions històriques, especialment a Catalunya on la institucionalització dels processos memorialitzadors ha tingut més continuïtat i consistència– encara en un àmbit estatal un marc institucional reconegut i estable que censuri sense embuts la dictadura del general Franco i que sigui capaç d'oferir una visió lluny de la mítificació i més pròxima a l'autocrítica quan es tracti de refermar el valor de la resistència política i cultural contra el franquisme. És més, l'acceptació crítica de les imperfeccions de l'antifranquisme significa aprofundir en la cultura democràtica del present i és una lliçó per al futur.

Es pot desprendre de tot el que hem anat exposant en diversos capítols anteriors que vivim en una època obsessionada en la desaparició i la preservació de la memòria col·lectiva. De fet, Europa ha esdevingut una “terra de memòria”⁶¹². L'enormitat i la transcendència del que va ocórrer al segle XX i la desorientació que preval en un present incert, pot comportar l'aparició d'un sentiment nostàlgic en què el passat esdevé, a vegades, un instrument per justificar conflictes i accions violentes en el present. Així mateix, també pot esdevenir un lloc virtual o recreat, configurat com un article de consum, disponible per tal de sostreure's de l'acceleració de la vida contemporània. Hem parlat d'una cultura del *souvenir*, comercialitzada, que pot desembocar en el foment d'una “història pastitx”, en què “l'art de la memòria” –entès com una operació per revisitar el passat amb finalitats reparadores i per pouar exemples per a la millora democràtica en el present– es transformi en una nostàlgia paralitzant. Això suposa que l'estereotip, el tòpic, allò més complaent, emmascaren la comprensió de l'època recent, i eliminen la potencialitat cívica del coneixement històric i dels processos memorialitzadors en convertir-los en un entreteniment en perjudici de la pedagogia.

A l'Estat espanyol quan, encara ara per ara, no se sap ben bé com designar majoritàriament allò mínim que hauria de configurar l'imaginari democràtic, una

⁶¹² Sobre aquesta qüestió, vegeu Sharon Macdonald, *Memorylands. Heritage and Identity in Europe today*, Londres, Routledge, 2013, pp. 1-27.

patrimonialització del passat recent –entès des de la Guerra Civil fins a la transició a la democràcia, passant per llarga dictadura franquista– en aquest sentit lúdic seria com fer un salt mortal sense xarxa, atès que debilitaria encara més la possibilitat de determinar un llegat democràtic amb capacitat per irradiar una identitat civil per al futur. En definitiva, no fan falta parcs temàtics pseudohistòrics en què, no és que no calgui esforçar-se per comprendre, sinó que ni tan sols cal imaginar, ja que tot està reconstruït com si fos real⁶¹³. És a dir, la patrimonialització de la “memòria històrica” no ha d’emprendre el camí d’una fira medieval d’oficis artesanals. El que es necessita és una comprensió de la història, que incorpori l’accessibilitat del conjunt de la població a discursos diàfans –que no vol dir simples– sense sectarismes ni dogmatismes. Per tant, que continguin densitat i pluralitat per explicar processos històrics cabdals, com la Guerra civil i la dictadura franquista, que van tenir lloc en el controvertit segle XX. Per tal d’assolir aquests objectius, cal comptar amb marcs institucionals i legals propicis, amb la resignificació de testimoniatges de la claredat crítica com la que proposava, per exemple, Teresa Pàmies⁶¹⁴ a la seva obra *Quan èrem capitans* o amb la restitució de la dimensió ètica de testimonis com el que hem esmentat d’Àngel Piedras⁶¹⁵. Al mateix temps, resulta imprescindible disposar d’un teixit d’investigacions històriques que acceptin, com assenyala el sociòleg Pierre Bourdieu⁶¹⁶ referint-se a la importància que té l’ús de la raó crítica en el treball científic, la seva submissió contínua a la prova d’una historització radical que recordi l’arbitrarietat del seu origen i que, per tant, a fi de contrarestar aquesta inevitabilitat s’esforcin a la cerca de la veritat tenint com a referents el rigor i l’honestedat.

⁶¹³ Vegeu Juan Carlos Bermejo Barrera, *Ciencia, ideología y mercado*, Madrid, Ediciones Akal, 2006, pp. 33-50.

⁶¹⁴ L’escriptora i testimoni de l’època en què centrem el nostre estudi, Teresa Pàmies, va deixar escrit el següent sobre la necessitat de la revisió crítica del passat “[...] Examinar el propi passat críticament no significa renegar-lo, sinó afirmar-ne el moll i aquest es troba i s’enriqueix alliberant-lo de mentides i posicions falses adoptades i defensades en determinats moments. El propòsit és difícil però no impossible i, encara que ho fos, per què no intentar-ho?” Vegeu Teresa Pàmies, *Quan èrem capitans (Memòries d’aquella guerra)*, Barcelona, Dopesa, 1974, p. 13.

⁶¹⁵ Vegeu Pedro Piedras Monroy, *op. cit.*

⁶¹⁶ Pierre Bourdieu, amb el seu alt nivell d’exigència, afirmava el següent sobre el que ha de comportar fer història: “Tradicionalmente, historizar significa relativizar y, de hecho, históricamente, la historización ha sido una de las armas más eficaces en todas las luchas de la *Aufklärung* contra el oscurantismo, el absolutismo, y, de forma más general, cualquier forma de absolutización o naturalización de los principios históricos –y, por la tanto, contingentes y arbitrarios–, de un universo social particular. [...]” Vegeu Pierre Bourdieu, *Meditaciones Pascalianas*, Barcelona, Editorial Anagrama, 1999, p. 125.

V. Art, treball de memòria i el camí cap a una consciència històrica. Alguns exemples de pràctiques artístiques i culturals memorialitzadores

En moltes de les qüestions que hem formulat fins aquí, a l'entorn de les relacions entre la història i els processos memorialitzadors, hi sobrevola la profunditat del gran canvi sociocultural i polític ocorregut entre la fi de la dècada dels anys setanta del segle passat i les primeries de la centúria actual. Amb molta probabilitat, com es pot deduir del que hem anat describint, en els darrers quaranta anys no hi ha hagut un àmbit de coneixement més qüestionat que el dels estudis que dediquen la seva atenció a la història. Com hem vist, aquesta situació d'hipotètica crisi de la Història –però no pas de les històries en minúscules– va tenir molt veure amb la irrupció en l'escena políticocultural del que, a grans trets, hem anomenat com la postmodernitat. Un procés, al cap i a la fi, històric, amb una gran incidència sobre la percepció del temps històric, que va comportar, valgui la redundància, una crisi del sentit històric que enllaçava el passat vers el futur i, on, el present hi actuava d'alguna manera com una mena de connector entre ambdòs.

En aquesta conjuntura hi va irrompre amb força la memòria per establir-s'hi com una eina epistemològica sovint enfrontada a la història. És a dir, la memòria entesa com un instrument per recuperar, des d'un present que es mostrava com perpetu i que havia abandonat la possibilitat del futur, un passat que s'esvaïa a causa dels canvis vertiginosos tecnològics i sobre el que s'hi projectava una forta sentimentalitat nostàlgica. D'ençà dels anys setanta de la centúria anterior, l'onada patrimonialitzadora de formes de vida, d'esdeveniments i de personatges del passat ha estat aclaparadora, a l'àmbit del món occidental. De fet, aquesta tendència ha afectat sobretot el passat més reconeixible i immediat, sobretot a causa de l'esfondrament de molts “móns de vida” que estaven relacionats amb el món rural i, també, amb formes d'industrialització i activitats econòmiques que han anat desapareixent de manera progressiva. És com si, a causa d'aquesta acceleració, es fes necessari que els individus i les societats s'haguessin de vincular a una tradició, a un origen. Des de l'inici dels anys noranta, la globalització econòmica i cultural ha comportat, sens dubte, una uniformització dels costums, dels

hàbits, de les maneres de viure. Enfront d'aquestes transformacions que, sovint són percebudes com amenaces, s'albira l'intent de buscar un reforçament de la identitat a través de fer valdre el patrimoni en un sentit molt àmplia, que inclou des d'allò més quotidià a llò més extraordinari.

Així, d'aquesta manera, allò perdut del passat va esdevenir susceptible de ser recreat i reconvertit en un element potencial per generar riquesa⁶¹⁷, sobretot en llocs deprimits a causa de les grans transformacions socioeconòmiques que s'hi havien produït. Enmig d'aquesta conjuntura d'un passat immediat percebut a través de estratègies patrimonialitzadores i processos memorialitzadors hi sobresurten els esdeveniments vinculats a tot allò més traumàtic: les dues guerres mundials, l'Holocaust i tot un seguit d'altres desastres traumàtics vinculats a contextos més concrets d'àmbit nacional o estatal, que, generalment, arrossegueu les seqüeles de visions contraposades i irreconciliables. Em aquest sentit, el nostre objecte d'anàlisi, la memòria social del franquisme, en seria un dels exemples a destacar, especialment per la seva llarga duració i el decalatge existent pel que fa al seu processament memorialitzador en comparació amb altres realitats europees.

Al final del capítol anterior insinuàvem que a Catalunya i al conjunt de l'Estat espanyol seria una errada concedir, pel que fa al tractament del passat conflictiu i traumàtic heretat, espai a tècniques patrimonialitzadores que tenen com a finalitat la recreació lúdica com a via d'accés als temps històrics més immediats. La gravetat dels fets i el pes d'aquesta herència incòmoda requereixen altres canals per accedir a aquests records que continuen estan tan presents en l'esfera privada i l'esfera pública encara en temps actuals. És imprescindible cercar, trobar, incentivar tècniques i pràctiques que, sense renunciar a arribar a les audiències, no promoguin banalitzacions ni visions que es quedin en la superfície de la complexitat històrica. Hem dedicat, en pàgines anteriors, l'atenció a quina era la realitat museística de l'Estat pel que fa a la introducció d'aquesta "memòria històrica" en les seves sales. Com hem pogut veure, encara estava lluny d'arribar als espais que realitzen funcions de museu adaptats a la contemporaneïtat, a excepció d'alguns casos com el Museu Memorial de l'Exili, el qual l'hem analitzat com una infraestructura museística que ens ha estat útil a l'hora de mostrar, des del camp de la reflexió i la pedagogia, el tema controvertit i dolorós de l'exili republicà, amb les

⁶¹⁷ Luc Boltanski i Arnaud Esquerre, *Enrichissement. Une critique de la marchandise*, op. cit.

seves derivades com és el cas de la deportació als camps nazis. Aquesta tipologia de museografies permeten, des de la mirada contemporània, incorporar a la divulgació del passat immediat la revisió crítica de la recerca historiogràfica, cosa que permet demostrar que aquesta darrera pot contribuir a la comprensió del món en què ens ha tocat de viure i que pot esdevenir socialment útil a través de l'establiment de línies de transferència d'aquest coneixement que es genera a partir del treball de la investigació històrica.

Així mateix, al costat d'aquestes museografies, i moltes vegades també en sintonia amb elles, és observable que algunes pràctiques artístiques i comissarials també poden contribuir a crear aquests contextos i escenaris propicis per activar la reflexió a l'entorn del passat recent i, en concret, del que venint anomenant "memòria històrica" que, com sabem, és una reacció legítima per contrarestar una memòria social del franquisme que continua colonitzant molts espais de la vida contemporània a l'Estat espanyol. Davant d'aquesta conjuntura, la mediació de l'art i del museu hi tenen moltes coses a dir com a mitjans que poden ser d'utilitat a fi d'erigir aproximacions crítiques, però també emocionals, a passats controvertits. A través de la morfologia i la gramàtica dels formats expositius es poden confeccionar estratègies de mediació i de recepció que proposen disruptcions en allò convencional, en allò del passat que ha estat transmès com a cert i intocable. Es tracta de formats que, amb freqüència, havien tingut un origen en els llenguatges artístics conceptuals dels anys seixanta i setanta del segle XX que havien reconfigurat la naturalesa de l'exposició convertint-la en un espai de comunicació, debat i intercanvis crítics. D'aquesta manera, l'espectador/visitant passava de ser un subjecte passiu a un, teòricament, subjecte polític actiu. Tanmateix, tampoc no es pot deixar de remarcar que el desenvolupament d'aquestes formes de mediació del patrimoni i de l'art ha tingut dues cares en el sentit que ha desencadenat una línia, podríem dir, tendent a l'espectacularització de la instal·lació museística i artística, i, una altra, que, tot i recollir formes d'espectacularització, fa una aposta per l'estructuració de discursos crítics encaminats a fer del museu i de l'espai públic un lloc, una esfera, per a la producció crítica d'una ciutadania diversa i amb capacitat per afrontar el passat recent i analitzar el món que l'envolta.

En aquesta tessitura hi trobaríem, per exemple, els contramonuments o antimonuments, els quals han estat definits per James E. Young⁶¹⁸ com uns memorials que no tenen l'objectiu de consolar, sinó de provocar, en la línia que res quedi fixat i immaculat, que tot canviï i que no sigui permanent i, per tant, conviden a la seva pròpia profanació. També es caracteritzen per la seva naturalesa participativa, en el sentit que ñes factible interactuar-hi com en el cas del, ja esmentat, “Monument contra el feixisme” a Harbourg de Jochen Gerz i Esther Sahlev Gerz, o per les possibilitats immersives d'una obra com la de Peter Eisenman, dedicada als jueus assassinats a Europa i ubicada a Berlín, en què cada ciutadà hi experimenta, des del seu present, una manera diferent de commemorar el passat. Es tracta, com assenyala Brigitte Sion⁶¹⁹, d'arquitectures performatives o corporals que, en ocasions, també poden provocar l'efecte contrari del que diuen perseguir els seus autors. En comptes del recolliment i el pensament reflexiu poden induir al joc, a la relaxació, al plaer, a l'admiració estètica. És a dir, dient-ho d'una manera una mica brusca, hi hauria, per exemple, evocant una d'aquestes obres en una contrada propera, moltes maneres de descendre per les escales del “Memorial Passatges” de Dani Karavan, ubicat a Portbou i dedicat a Walter Benjamin. Per tant, es concedeix, en aquests tipus d'obres, molta rellevància al resultat experiencial a partir de la interacció que hi té l'usuari/visitant i, en conseqüència. Seria a partir d'aquesta experiència activa que l'obra adquiriria diversos significats per a les persones usuàries.

En la cruïlla que conformen el final del segle XX i les dues dècades del XXI hi han confluït, doncs, l'interès pel passat recent amb un augment, en paral·lel de l'espectacularització dels recursos expositius, gràcies als avenços tècnics o a la, ja comentada, sobredimensió atorgada al testimoni i a la víctima. Es pot caure malauradament, tal com hem tractat de prevenir, en la proliferació de discursos sobre el passat recent que no siguin capaços de transmetre la complexitat de tota visió històrica. A més, es pot arribar a entrebancar-se en el parany de acabar fent el contrari del que es predica en el sentit que hi ha equipaments museístics que, tot i postular-se, com uns murs contra la guerra i la intolerància, i a favor de la pau, exhibeixen autèntics arsenals

⁶¹⁸ Vegeu James E. Young, *The Texture of Memory. Holocaust, Memorials and Meaning*, New Haven, Yale University Press, 1993.

⁶¹⁹ Vegeu Brigitte Sion, “Mémoire & performances studies. À quoi servent les memoriaux ?”, dins Denis Pechanski i Denis Maréchal (dir.), *Les chantiers de la mémoire*, Bry-sur-Marne, INA Éditions, 2013, pp. 143-169.

bèl·lics. Almenys, considerem que tenen com a mínim una relació ambivalent amb el passat i els valors que es proposen transmetre. El cas de l'Imperial War Museum britànic és ben significatiu en aquest sentit, o la visió mitificada que dona el museu dels Invalides de París sobre el passat francès i el seu màxim exponent, l'emperador Napoleó. Són maneres peculiars de defensar la cultura de la pau, encara que, segons com s'exposi, s'interpreti patrimonialment i s'expliqui pedagògicament, es poden contrarestar aquestes connotacions negatives de l'exhibició armamentística.

Pensem que, des de la institució museística o el centre d'interpretació, la millor opció per explicar el nostre passat recent no és l'acumulació d'objectes. Es fa manifest, des de la nostra perspectiva, que és necessària alguna cosa més, que tingui virtuts evocatives i simbòliques. Sens dubte, en el "moment memòria" hi ha de jugar un paper clau, sobretot, l'austeritat i el rigor formal que poden inspirar moltes intervencions artístiques i comissarials. En molts casos, les pràctiques artístiques contemporànies que conreen l'art de la instal·lació i les intervencions museístiques més avançades es retroalimenten, cosa que fa que s'incrementi l'eficàcia mediatra d'alguns d'aquests equipaments. Això és força visible en els llenguatges formals que han estat emprats, per exemple, en alguns dels memorials existents en antics camps de concentració nazis –Treblinka en seria un dels casos més emblemàtics amb el seu estol de làpides trencades que recorda les maneres de fer del *Land Art*–, en museografies com la cúpula de Yah Vashem que recorda les instal·lacions que evoquen una mena d'arxiu/funeraris de l'artista Christian Boltanski o els híbrids entre art contemporani i arquitectura del Museu d'Història dels Jueus a Berlín de Daniel Libeskind. Ens podríem allargar i la llista seria inacabable, però el que resulta força clar és que les museografies de la memòria estan molt contaminades, en un sentit positiu, dels llenguatges artístics contemporanis.

Les memòries de la Shoah, del colonialisme, de la immigració, de l'esclavisme s'han erigit, en moltes contrades, com indestruïbles de noves museologies i museografies. En canvi, en la nostra realitat més immediata, el passat recent traumàtic, tal com hem assenyalat en el capítol anterior, només en comptades excepcions està present en les realitats museístiques. Encara s'està lluny de la simbiosi que té lloc en els museus que tracten la història contemporània, els quals normalment es converteixen,

necessàriament, en llocs de trobada entre història i memòria. L'austeritat i la contenció formal de la creació contemporània que treballa, directament o colateralment, en aquest camp de la memòria recent poden aportar molts elements útils a l'hora de comunicar/mediar els continguts que es volen transmetre. Per això, els llenguatges artístics o la inspiració en aquests llenguatges artístics traslladada en els projectes escenogràfics poden ser molt fructífers a l'hora d'afrontar el terreny de la memòria i la història. També, cal afegir que l'emergència de nous plantejaments historiogràfics, en uns casos vinculats a la història general i, en altres arrelats a l'especificitat del camp artístic, han permès reformular algunes de les línies més productives eixides durant les últimes dècades, tal com ho expressen conceptes com els de “nova història de l'art”, “història crítica de l'art” o “història radical de l'art”⁶²⁰.

Aquestes maneres de fer també han beneficiat aquest relació híbrida entre art, història i memòria i, sobretot, ha potenciat l'interès per la formulació de perspectives renovelladores, com veurem, en l'anàlisi d'algunes pràctiques artístiques que tracten sobre episodis ocorreguts durant el franquisme. Unes línies de treball que es plantegen reflectir les interrelacions complexes entre art i política, és a dir, propugnant, de manera similar al que proposàvem l'any 1983, Alexandre Cirici i Ximo Company en els seus “Combats per la història de l'art”: la reinserció de les formes artístiques en la història i la defensa d'una concepció de l'art com a mode de coneixement i com a producte social, en el sentit que l'obra a més de ser una articulació formal “també és, al mateix temps, i, sobretot, l'expressió d'una concepció del món condicionat socialment”⁶²¹. Cal dir que, en l'àmbit dels estudis artístics, programes d'aquesta índole o de línia similar no han estat, ni són, els més seguits. Per contra, han abundat, també com en altres disciplines humanístiques, les fascinacions de caire postmodernitzant per als estudis visuals, els estudis culturals i postcolonials, etcètera. Tanmateix, tot i ser minoritari, aquest camí d'encreuament entre l'aproximació sociohistòrica i l'artigrafia –el tractament crític del fet artístic– s'ha plasmat en obres d'investigació molt sòlides com, per exemple, l'estudi de l'art activista del col·lectiu “Tucumán Arde” a l'Argentina dels anys

⁶²⁰ Vegeu Jonathan Harris, “Més enllà de «The New Art History»”, *Papers d'Art*, núm. 89, Girona, Fundació Espais, 2005, pp. 24-30.

⁶²¹ Fragment extret de l'article de Narcís Selles que va dedicar a la valoració del programa historiogràfic aplicat a l'art proposat per Ximo Company i Alexandre Cirici que van anomenar “Combats per la història de l'art” i que es va publicar a la revista *L'Avenç*. Vegeu Narcís Selles, “Una aportació teòrica a la historiografia de l'art”, *Papers d'Art*, núm. 89, Girona, Fundació Espais, 2005, pp. 56-59.

seixanta, a càrrec d'Ana Longoni⁶²² o els treballs d'investigació, que ens concerneixen molt directament per al nostre àmbit d'estudi, de Narcís Selles sobre l'Assemblea Democràtica d'Artistes de Girona (ADAG)⁶²³ –que tindrà també la derivada d'una exposició–, sobre la guerrilla comunicativa del Grup Praxis⁶²⁴–amb publicació i exposició incloses–, actiu entre 1975 i 1990, així com del mateix Narcís Selles, amb la col·laboració de Jordi Font i Albert Batlle respectivament, les exposicions i publicacions sobre el “Grup Tint-2 (1974-1976). Entre la pràctica paraartística, l'anàlisi crítica, el desvelament sociocultural i la lluita ideològica”⁶²⁵ i “Art a Olot durant el franquisme i la transició a la monarquia parlamentària”⁶²⁶. Una exposició aquesta darrera, que es va plantejar com una investigació que obria un format museogràfic novel·lós respecte a exposicions d'aquestes característiques en eludir el “vitrinisme”⁶²⁷ i que s'articulava a partir d'un sèrie d'instal·lacions o intervencions enteses com una mena d'assaig visual. Sobre aquesta exposició ens hi referirem més àmpliament unes pàgines més endavant.

Així, doncs, alguns d'aquests nous paradigmes interpretatius sobre la història de l'art poden ser útils per endinsar-se en les possibilitats de les pràctiques artístiques i museogràfiques en l'exploració de les maneres de divulgar narratives històriques sòlides que indaguin sobre els mecanismes d'articulació de la configuració de la memòria social del franquisme i avaluar propostes artístiques i culturals que ja la posaven en qüestionament en els anys del tardofranquisme i de la transició⁶²⁸ o, bé, des dels llenguatges artístics contemporanis que fomenten mirades disruptives de la narració que

⁶²² Vegeu una referència a aquest estudi a Ana Longoni, “Una inflexió crítica. Algunes transformacions dels discursos sobre art a Argentina en la darrera dècada”, *Papers d'Art*, núm. 90, Girona, Fundació Espais, 2006, pp. 32-36.

⁶²³ Vegeu Narcís Selles, *Art, política, societat en la derogació del franquisme*, Gaüses, Llibres del Segle, 1999. L'exposició es va dur a terme al Museu d'Art de Girona, el 2017.

⁶²⁴ Narcís Selles, *Grup Praxis 75 (195-1990). Una guerrilla comunicativa*, Girona, Ajuntament de Girona, 2012.

⁶²⁵ Narcís Selles i Jordi Font Agulló (ed.), *Grup Tint-2 (1974-1976), Entre la pràctica paraartística, l'anàlisi crítica, el desvelament sociocultural i la lluita ideològica*, Banyoles, Ajuntament de Banyoles, 2004.

⁶²⁶ Narcís Selles i Albert Batlle, *Art a Olot durant el franquisme i la transició a la monarquia parlamentària*, Olot, Ajuntament d'Olot, 2006.

⁶²⁷ Vegeu Valentín Roma, “La historiografia vista des del museu contemporani”, *Papers d'Art*, núm. 90, Girona, Fundació Espais, 2006, pp. 37-39.

⁶²⁸ Sobre la qüestió de les connexions entre l'art i l'antifranquisme, resulta molt revelador l'article de Narcís Selles, “Art i política en temps de canvis. Entre el flux de la protesta antifranquista i el reflux de la institucionalització monàrquica”, *Dictatorships & Democracies*, núm. 5, Puntum, Universitat Oberta de Catalunya i Fundació Carles Pi i Sunyer, 2017, pp. 193-247.

perviu d'aquesta memòria social. Precisament, però, a l'Estat espanyol, en general, l'opció d'unes pràctiques artístiques crítiques amb l'estat de les coses o les propostes historiogràfiques de l'àmbit de les arts que podien incidir a posar en relleu aquestes pràctiques van veure com es diluïa el seu marge d'actuació a partir de 1982, en el moment que la socialdemocràcia va arribar al govern central⁶²⁹. Entre 1982 i 1996, les pràctiques i discursos que imbricaven art i realitat social quedaren relegats i, de fet, casualitat o no, també va ser un moment d'hibernació pel que fa a la recuperació de la memòria dels vençuts a la Guerra Civil i de la resignificació i restitució de l'antifranquisme. A mitjans dels anys noranta, la situació, com ja hem comentat anteriorment, va canviar substancialment, també esperonada pel que estava succeïent internacionalment amb el sorgiment de diverses resistències a la mundialització capitalista, que va crear un clima propici per a la canalització de reivindicacions de tota mena, vinculades, sobretot, a ressaltar les trajectòries oblidades especialment de franges de la població o col·lectius que havien estat encasellats en la subalternitat.

Fins a la fi de la dècada dels noranta, serà, doncs, un període complicat per tal que hi hagués una presència de l'art enmig del processament del relat històric. La hibridació entre història i memòria quedava encara molt lluny en l'àmbit artístic. Més aviat era marginalitzada. No es considerarà com un terreny adobat per a l'exploració artística com sí que ho serà, en altres indrets de l'escena internacional, sobretot a partir de la dècada dels anys vuitanta del segle passat, quan la proliferació d'aquesta tipologia de treballs va esdevenir quasi una tradició clàssica en la contemporaneïtat artística. Treballs d'artistes com Esther Shalev-Gerz, Jochen Gerz, Mirosław Balka, Horst Hoheisel, Doris Salcedo, Dani Karavan, Hans Haacke, Francesc Abad, Francesc Torres o el micromonument performàtic de Günter Demnig, per citar-ne alguns, han establert línies d'aproximació al fet memorialístic/històric més enllà de l'acadèmia i el monumentalisme i, en conseqüència, han situat aquestes temàtiques en l'esfera i l'espai públics. Han aportat tant coneixement històric com experiència estètica, aproximació psicològica i visió crítica per afrontar el que, sovint, és considerat un temps passat traumàtic que és difícil de gestionar en el present. De manera similar, podríem

⁶²⁹ Vegeu Narcís Selles, "Una aportació teòrica a la historiografia de l'art", op. cit.

referir-nos a arquitectes com Peter Eisenman, Daniel Libeskind o Rudy Ricciotti⁶³⁰ que, amb les seves construccions, han conreat també la idea de contramonument i han donat visibilitat als oprimits que haurien estat oblidats, per expressar-ho en termes benjaminians.

La introducció de la reflexió que les arts visuals d'avançada poden aportar a l'hora d'interpretar i avaluar les herències del passat serà, doncs, força excepcional a l'Estat espanyol. Sens dubte, la perspectiva artística pot incidir en qüestions complexes com la transmissió del testimoniatge individual, la construcció de la memòria col·lectiva i els seus imaginaris i, també, en el com les societats s'enfronten a passats que contenen múltiples herències incòmodes, les quals es manifesten ingovernables en el present. Alhora, les produccions artístiques solen influir en l'anàlisi crítica amb l'obertura de punts de vista inesperats, també perllonguen la reflexió a partir d'aproximacions que admeten des de plantejaments d'ordre sociològic i documentalista fins a visions de caire intimista a la cerca de reflexions resilients i curatives davant el pes del trauma, passant per l'exhibició d'obres amb un fort component autobiogràfic. D'aquesta manera, poden contribuir a il·luminar, amb elements crítics i reflexius, la gestió difícil d'una memòria heretada que continua marcada per la controvèrsia i els traumes no resolts.

Un exemple d'aquesta potencialitat subvertidora es pot copsar en una obra de l'artista Santiago Sierra⁶³¹ que, l'any 2003, va presentar al Pabelló espanyol de la Biennial de Venècia. Amb el títol de "Palabra tapada", reunia diverses fotografies de quatre moments diferents de la participació espanyola a la mateixa Biennial: 1922, 1938, 1952 i 2003. Era una manera de rastrejar críticament l'evolució del concepte de nació espanyola i les seves discontinuïtats, i de mostrar com es representava segons els contextos històrics, alguns d'ells molt connotats políticament, com els anys 1938 i el 1952. Alhora també posava en qüestionament la mateixa Espanya de 2003, expressada en la buidor a l'interior del pabelló i només permetent, a través del circuit creat per la

⁶³⁰ Autors d'obres tan emblemàtiques en l'àmbit memorialístic com el "Monument als jueus assassinats a Europa" (Peter Eisenman), el "Museu Jueu de Berlín" (Daniel Libeskind) i el "Memorial del Camp de Ribesaltes" (Rudy Ricciotti).

⁶³¹ Anècdota, però molt significativa, que explica l'historiador de l'art, Juan Albarrán, en el seu llibre Juan Albarrán, *Disputas sobre lo contemporáneo. Arte español entre el antifranquismo y la postmodernidad*, Madrid, Exit Publicaciones, 2019, pp. 187-218.

seva instal·lació, l'entrada per una porta del darrere, amb l'exigència d'haver de presentar el document nacional d'identitat. Sens dubte, una crítica dura al passat i al mateix present, que incloïa també les polítiques migratòries de l'administració espanyola d'aquell moment. L'obra va aconseguir una gran atenció mediàtica i, tot i que va incomodar al govern de José M. Aznar d'aleshores, també va ser instrumentalitzada a fi de donar una imatge d'obertura i tolerància per part de les instàncies de l'Estat. Tanmateix, el capital crític de l'obra era innegable i posava en qüestionament la memòria social heretada del franquisme. Era una obra que podria remetre a una comparació amb una altra instal·lació, concretament "Germania", que l'artista Hans Haacke va presentar, l'any 1993, a la mateixa Biennal, al Pabelló d'una Alemanya que feia poc que estrenava reunificació. Un munt de ruïnes omplien l'interior del pabelló tot evocant l'aportació alemanya al segle XX. Ambdues obres, amb molta probabilitat respondrien a aquest imaginari de ruïnes que, com assenyala Andreas Huyssen⁶³², contraresta qualsevol triomfalisme del progrés o el desig de retrobar un passat de poder i grandesa.

5.1. L'art d'avançada i les seves potencialitats crítiques

"Hi ha un conegut reduccionisme de profund contingut ideològic que limita el caràcter polític de l'art a aquells casos en què es dona un qüestionament més o menys explícit dels models i valors establerts, com si la resta de productes artístics, des dels més subtils i indirectes fins als que reproduïxen incansablement la lògica dominant fossin asignificatius des d'aquest punt de vista. I, certament, no és això."⁶³³

Narcís Selles

El que volem plantejar en aquest subcapítol que segueix són algunes de les motivacions de l'escassetat d'aquesta tipologia d'intervencions en l'escenari artístic de l'Estat espanyol i ho farem per mitjà d'una interpel·lació a les relacions entre l'esfera local i l'esfera global pel que fa a la transmissió dels canvis socioculturals. Uns canvis que van afectar, com es pot inferir del que hem vingut argumentant, a les maneres de fer en les

⁶³² Vegeu Andreas Huyssen, "La nostalgia de las ruinas", dins *Modernismo después de la posmodernidad*, Barcelona, Gedisa Editorial, 2011, pp. 47-62.

⁶³³ Narcís Selles, "Del món i del món de l'art", *Papers d'Art*, núm. 74, Girona, Fundació Espais, 1998.

pràctiques artístiques, comissarials i expositives, així com en les percepcions sobre la memòria social arrossegada d'etapes anteriors.

5.1.1. L'escena local i la seva interpenetració amb el context global

Sens dubte, si atenem tot el que s'ha escrit i comentat en les darreres dècades, dir alguna cosa nova a l'entorn de les pràctiques artístiques que vulgarment es qualifiquen com a “art polític” és realment difícil si no es reconeix els que, anteriorment, han treballat aquestes qüestions. En conseqüència, a fi d'evitar una narració només farcida de citacions d'altres –tot i que evidentment no s'hi renunciarà–, ens permetrem un gest mínimament autobiogràfic⁶³⁴ que, en principi, a través de la mostra parcial de la nostra experiència professional i vital en el camp de l'art entre principis dels anys noranta fins a l'any 2007, ens ha d'acostar a una anàlisi més “personal” de les potencialitats i dificultats que té la producció artística que es proposa l'articulació d'una crítica institucional i la consecució d'una influència dissident en l'esfera pública.

Així doncs, després d'una trajectòria de més quinze anys relacionada amb l'organització d'exposicions i l'edició de publicacions, sempre des d'un lloc subaltern i perifèric com era Girona respecte dels grans centres i circuits culturals, el primer que ens reporta la mirada retrospectiva és la sensació de desconcert que ens va envair a inicis de la dècada dels noranta. Amb una llicenciatura relativament recent en història contemporània i el pas posterior per diferents feines precàries, de sobte ens vàrem trobar treballant en un món, el de l'art, en què ben poca cosa de l'après a la universitat semblava tenir validesa. Veritablement era un xoc per algú que s'havia format amb dosis elevades –no sempre ben explicades ni tampoc ben digerides– de materialisme històric i que confiava en un cert sentit progressiu de la història tenyit d'optimisme. En efecte, havíem aterrat de manera accidentada en un context cultural envaït pels valors d'una cosa que llavors en els nostres paratges s'anomenava confusament postmodernitat.

⁶³⁴ Aquest enfocament, en certa manera, autobiogràfic també es reflecteix al llarg del text de manera indirecta a través de l'ús freqüent de cites d'articles d'altres autors apareguts a *Papers d'Art*, publicació a la qual hi vam estar vinculats.

Es tractava d'un moment, encara preolímpic, abans de Barcelona 92, en què predominava la lloa d'un present amarat d'hedonisme i una visió fortament mercantilitzada de l'art, molt en sintonia amb els models exportats del "yuppisme" nord-americà hegemònic a la dècada dels anys vuitanta. En general, la pintura d'ascendència transvantguardista i neoexpressionista governava amb força l'escena artística de l'Estat espanyol, i aquest domini es complementava amb la irrupció d'una escultura i instal·lació que sovint estaven impregnades de pseudotranscendència o, fins i tot, d'una metafísica de butxaca que deixaven en molt mal lloc l'expansió del camp escultòric preconitzada per Rosalind Krauss.⁶³⁵ Com assenyalen alguns autors, això sí amb una dosi massa elevada d'inexactitud, però que, al cap i a la fi, sí que il·lustra el que estava passant en aquell moment: s'havia passat de la premodernitat a la postmodernitat⁶³⁶. Sens dubte, abundaven aquells plantejaments artístics que tenien com a principal propòsit la desvinculació amb el món material en favor de visions introspectives i intimistes que, alhora, es beneficiaven del prestigi sociocultural que van adquirir aspectes com el relativisme moral, l'antiutopisme o la marginació de qualsevol perspectives crítiques que tinguessin en compte la subalternitat.⁶³⁷ Evidentment, no tot el panorama tenia la mateixa fesomia, ja que en el decurs dels vuitanta no van faltar, com hem insistit anteriorment, creadors que van portar a terme un sòlid treball analític que no renunciava a una intervenció qüestionadora de la claudicació que imperava en els cenacles políticoculturals. Pensem, per exemple, en Francesc Torres, Antoni Muntadas, Rogelio López Cuenca, Pedro G. Romero, Dario Corbeira o amb aquells artistes que van mantenir la seva presència gairebé invisible en l'inframatrèric art d'acció.⁶³⁸ Aquest dissentiment encara és més perceptible en l'àmbit anglosaxó, sobretot gràcies al reviscolament d'un potent art feminista⁶³⁹, amb artistes com Barbara Kruger,

⁶³⁵ Vegeu Rosalind Krauss, "La escultura en el campo expandido", dins Hal Foster (ed.), *La posmodernidad*, Barcelona, Kairós, 1985, pp. 59-74.

⁶³⁶ Vegeu Teresa M. Vilarós, *El mono del desencanto*, op. cit. Tanmateix, encara que la metàfora funciona, qualificar l'etapa franquista com a premoderna no seria massa acurat. Una cosa és el seu reaccionarisme estètic o la seva fixació en reencarnacions remotes d'una Espanya imperial i barroca, però és obvi que el franquisme també es presentarà a la societat espanyola com una via pròpia de modernització.

⁶³⁷ Per aquestes qüestions vegeu l'article de Narcís Selles "Aspectes de la realitat artística i social de la Girona contemporània", *Papers d'Art*, núm. 76, Girona, Fundació Espais, 1999, pp. 37-47.

⁶³⁸ Vegeu Joan Casellas, "C.U.AC.es. Crònica urgent de l'acció contemporània a l'Estat espanyol", *Papers d'Art*, núm. 77, Girona, Fundació Espais, 1999, pp. 76-78.

⁶³⁹ Vegeu Juan Vicente Aliaga, "Tiempos de receso. Algunas notas sobre la problemática de los géneros y el arte en 2003", dins Juan Vicente Aliaga, María de Corral i José Miguel G. Cortés (ed.), *Micropolíticas*, Espai d'Art Contemporani de Castelló, 2003, pp. 210-257.

Jenny Holzer, Rose-Marie Trockel, o Guerrilla Girls, que posava en entredit el gir neoconservador dels Estats Units de Ronald Reagan.

Tanmateix, atès el clima predominant, la impressió primera que podia tenir un neòfit arribat en aquell subsistema era que l'art estava allunyat de la possibilitat de ser un vehicle per accedir a una visió inconformista de l'estat de les coses. Això, tanmateix, no significava que la producció artística no tingués una connotació política. Ben al contrari, en voler desmarcar-la del terreny de la política, tot proclamant-ho solemnement, encara prenia més significació política. Aquesta conducta teòricament apolítica era palpable en l'obra dels artistes i també, d'una manera molt simptomàtica, en la tipologia d'escriptura que es va imposar en el camp de la crítica d'art. ¿Qui pot oblidar aquella prosa impregnada a voltes de banalitat, a voltes de desencant pretesament transcendentalista atapeïda de girs d'entotsolament?⁶⁴⁰ Tothom volia ser postmodern i el més greu era el fet que els discursos de la postmodernitat a l'Estat espanyol en la majoria dels casos es van entendre –tant de manera ingènua com interessada– associats al conreu de la frivolitat i la superficialitat.⁶⁴¹ És a dir, ni fet a mida es podia haver trobat un vestit tan apropiat per tal de legitimar culturalment la invitació a la pràctica de l'amnèsia històrica i de la renúncia del passat, tan en voga en les nostres contrades després de la derogació del franquisme. Per tant, en un ambient d'aquestes característiques fer alguna referència que indiqués que l'art podia posseir alguna qualitat crítica en relació amb l'ordre dominant, comportava que es fos titllat d'ignorant, ingenu o, encara pitjor, d'antigalla irrecuperable imbuïda de l'esperit suposadament anacrònic de les primeres avantguardes.

⁶⁴⁰ Sobre la preponderància d'aquests discursos en la dècada dels anys vuitanta i els primers noranta del segle passat també s'hi refereix el crític d'art Nicolas Bourriaud de manera perspicaç i diu: “[...] Para todos los que vivieron su adolescencia en los años ochenta, nada resultaba más excitante que el “pensamiento débil” postulado por Gianni Vattimo, los “simulacros” baudrillardianos o la *estética de la desaparición* de Paul Virilio; nada nos parecía más productivo que colocar en un plano horizontal, de puro presente, lo que hasta entonces tenía que ver con la verticalidad de la historia. Esa desconfianza global con respecto a las teorías y a los manifiestos de las décadas precedentes impactó de lleno en el marxismo “clásico”. Y alcanzó su punto culminante en 1989, cuando la cortina de hierro se desplomó sobre el “pequeño siglo XX” e inauguró la era de la mundialización o globalización. [...] Lo que habíamos interpretado como el derretimiento de los hielos ideológicos, como el estallido de las placas continentales que atascaban el pensamiento, en realidad venía a cubrir muy discretamente un operativo de liquidación política: el inmenso derrumbe que vino a continuación arrastró consigo múltiples bloques de resistencia, cuya desaparición facilitó sobremanera el avance de la amnesia, la resignación y la impotencia. [...]” Vegeu Nicolas Bourriaud, *La exforma*, Buenos Aires, Adriana Hidalgo editora, 2015, pp. 18-19.

⁶⁴¹ Vegeu Fernando Castro Flórez, “La cosa está pero que muy fea”, *Papers d'Art*, núm. 77, Girona, Fundació Espais, 1999, pp. 43-46.

Amb certesa, l'error de percepció del nou escenari històric en el pla polític i intel·lectual era compartit, sense adonar-nos, tant per aquells que celebraven els signes identificadors de l'època com si es tractés de la nova "moda" postmodernista, com per aquells que teníem, en silenci gairebé prescriptiu, la temptació de desautoritzar-la. Com va assenyalar Fredric Jameson,⁶⁴² la clau de la qüestió rau a saber capturar i analitzar el postmodernisme més enllà dels pressupòsits estètics i a tenir present que es tracta de la viva plasmació del capitalisme en la seva darrera mutació sistèmica: això és el capitalisme multinacional o també anomenat postfordista. Aquests canvis, d'acord amb les precisions analítiques d'aquest autor,⁶⁴³ no es restringeixen només a un retorn d'allò bell o decoratiu en detriment de la vocació de l'art modern d'atènyer l'absolut o el sublim, sinó que aquesta "fi de l'art" s'estén a tots els àmbits de la vida i ha esdevingut una autèntica colonització de la realitat per formes espacials i visuals. Alhora, aquest procés adquireix més rellevància, atès que la penetració del real per allò visual comporta una intensa concepció economicista de la realitat.

Aquesta darrera digressió *jamesoniana* és útil per mostrar la profunditat de les transformacions ocorregudes en el conjunt del marc artístic i cultural en els darrers trenta-cinc anys. Per bé que, amb encert, podia semblar a finals dels vuitanta que el desprestigi de l'acció dissident o resistencial de l'art venia donada per les característiques del context polític immediat espanyol i la indigestió dels textos postestructuralistes d'origen francès, cal imputar els mòbils de la nova conjuntura a aspectes de caire més estructural. La metamorfosi pregonada de l'esfera cultural –altament perceptible en l'actualitat– implícita en el capitalisme tardà va comportar una modificació fonamental de la funció social del fet cultural.⁶⁴⁴ Per tant, a causa de la l'assimilació plena, a finals de la dècada dels vuitanta, de l'Estat espanyol en el sistema-món del capitalisme global, es va crear un escenari on van quallar progressivament tots els signes de la lògica cultural postmodernista. Aquest desplaçament de la cultura dins del sistema capitalista, que ha significat la conversió del cultural en econòmic i que, alhora, l'econòmic i polític han pres una dimensió autènticament cultural, és una conseqüència del triomf, a hores d'ara, inqüestionable del capital.

⁶⁴² Vegeu Fredric Jameson, "Marxismo y posmodernismo", dins F. Jameson, *El giro cultural. Escritos seleccionados sobre el posmodernismo 1983-1998*, Buenos Aires, Ediciones Manantial, 1999, pp. 55-76.

⁶⁴³ Fredric Jameson, "¿'Fin del arte' o 'fin de la historia'?", op. cit., pp. 105-128.

⁶⁴⁴ Fredric Jameson, "La lógica cultural del capitalismo tardío", op. cit., pp. 23-72.

Una victòria que conté una significança d'una elevada magnitud, ja que implica, com assenyala Perry Anderson⁶⁴⁵ en comentar l'obra de Fredric Jameson, la cancel·lació de les alternatives polítiques a l'ordre establert. En efecte, com és sabut, constituïria el veritable trencament amb una modernitat que contenia implícit un horitzó confegit per hipotètiques formes d'organitzar la societat manifestament diferents a la vigent. D'aquesta manera, enfront d'una tan estimable mercantilització de la cultura semblaria que l'eficàcia d'un art crític és més que dubtosa, a causa, sobretot, de les escasses possibilitats que té d'escapolir-se d'un camí esteticista que anul·laria el seu potencial transformador d'allò social. De fet, aquesta percepció prové de la implantació en molts cercles intel·lectuals d'una conceptualització apocalíptica i escèptica dels temps presents. En aquesta mateixa línia, podríem recordar l'èxit impressionant i el seguiment acrític de què va gaudir entre artistes i crítics d'art durant els primers noranta la filosofia literaturitzant o, si es vol, literatura filosofant de, per exemple, el sociòleg i crític cultural Jean Baudrillard.

Els motius d'aquest *impasse* immobilista no es poden resumir fàcilment en unes poques ratlles, però sí que paga la pena de destacar com era possible que en l'àmbit social s'hagués solidificat majoritàriament aquest convenciment de la irreversibilitat de la situació. El mateix Fredric Jameson,⁶⁴⁶ per exemple, es mostrava sorprès del fet que un plantejament tan idealista com el que postulava que l'impuls revolucionari, utòpic o totalitzador estava des de l'inici condemnat al bany de sang per l'estructura mateixa dels seus pensaments hagués arrelat sense cap interrogació en un marc tan declaradament escèptic. És evident que un punt de vista d'aquestes característiques, si esdevenia hegemònic culturalment, era molt difícil que a l'etapa democràtica, posttransicional, hi hagués gaire interès per revisitar episodis de l'època republicana o de la lluita antifranquista de, posem el cas, dels anys seixanta. Altres autors,⁶⁴⁷ que han aportat correccions a l'obra del crític cultural nord-americà en acarar una anàlisi més insistent en la base econòmica i política de la postmodernitat, subscriuen que, d'una banda, la regressió i la cancel·lació d'expectatives de canvi general en una direcció política progressista d'esquerres es deuen al resultat de les convulsions històriques iniciades durant la dècada dels anys seixanta. En concret, la derrota política dels moviments

⁶⁴⁵ Vegeu Perry Anderson, *Los orígenes de la posmodernidad*, op. cit., pp. 108-185.

⁶⁴⁶ Vegeu Fredric Jameson, "Marxismo y posmodernismo", op. cit.

⁶⁴⁷ Vegeu Alex Callinicos, *Against postmodernism*, Cambridge, 1989. Hi ha traducció castellana: *Contra el posmodernismo*, Bogotá, El Áncora Editores, 1993.

anticapitalistes encapçalats per la generació del Maig del 68 i la consolidació d'una classe mitjana pròspera en el marc de la reorganització capitalista dels anys vuitanta. Unes mutacions en el sistema que, en part, van ser activades per un percentatge considerable dels desencisats que, amb antelació, havien compartit els ideals revolucionaris dels seixanta. De l'altra, aquesta impressió de desfeta acabaria sent corroborada intel·lectualment mitjançant les apories que contenen els discursos filosòfics que van sotmetre a un judici punyent els principis de la modernitat. Bàsicament, els inductors d'aquest camí en bona mesura errat –tot i que conté també aspectes crítics positius i alliberadors com es veurà més endavant– són la desconstrucció derridiana i els seus epígons, juntament amb l'empresa duta a terme per Michel Foucault al voltant de la genealogia de la societat disciplinària moderna. Amb una evident influència nietzschiana i heiddegeriana, ambdós corpus filosòfics contenen en el seu si els efectes nocius del que s'anomena apories. És a dir, unes dificultats lògiques insuperables causades per l'abandonament de la racionalitat, per la invalidació del referent, per la impossibilitat de formular una oposició enfront d'un poder entès com a omnipotent i pel pas del subjecte a un estadi de dissolució o buidor.

Amb una agenda d'aquestes característiques difícilment es pot emprendre una crítica de fons de l'*establishment*, compromesa amb una pretensió totalitzadora –que no significa totalitària– a fi de comprendre el funcionament del món i que permeti anar més enllà del recurs –sovint també necessari i important sempre que no suposi l'isolament de l'objecte escollit– del tractament microfísic de qüestions puntuals. Així, per exemple, quan es considera que els règims de poder ens constitueixen d'arrel, creant precisament les formes de subjectivitat de manera eficient, ¿no estem abocats a la passivitat i la paràlisi? Si fos d'aquesta manera, realment ¿què quedaria? Segurament, ni el mateix Michel Foucault hagués pogut escriure la seva obra crítica sobre aquests règims de poder,⁶⁴⁸ ja que tota subjectivitat seria l'efecte del poder.⁶⁴⁹ Una altra qüestió que anul·la tota voluntat de funció crítica és la manca de distinció, que assenyala Terry Eagleton,⁶⁵⁰ entre afirmar assenyadament que les circumstàncies històriques condicionen el nostre coneixement i creure, seguint el criteri de Nietzsche, que la validesa dels nostres propòsits de veritat són simplement reduïbles als nostres interessos

⁶⁴⁸ *Ibid.*

⁶⁴⁹ Terry Eagleton, *Ideologia*, op. cit.

⁶⁵⁰ *Ibid.*

històrics. Malauradament, l'assumpció d'una crítica a la modernitat des de l'òptica del postestructuralisme francès o del neopragmatisme anglosaxó en un context perfilat per l'antiutòpic "fi de la història" neoliberal, té com a resultat que la dissolució del subjecte en el no-res vagi de bracet amb l'entonació d'una salmòdia aduladora de les pressumptes excel·lències d'una societat de mercat desideologitzada. Tanmateix, tot i aquest debilitament crític propiciat per una teoria contemporània hegemònica que rebutja les aproximacions que cerquen la formació de quadres de comprensió general, no es pot negar que en el decurs de la dècada dels noranta es van consolidar progressivament pràctiques artístiques que contenen un potencial dissident apreciable.

Veritablement, les ideologies –en aquest cas el fonamentalisme liberal que pretenia arribar a tots els racons del planeta– no són tan "pures" i unitàries com voldrien concebre's elles mateixes. Per necessitat, fins i tot en els ordres socials més autoritaris, com fou el cas del franquisme, la ideologia del poder mai no s'imposa en realitat de manera absoluta, ja que sobreviu i es manté gràcies a la negociació amb els grups subalterns. Com afirma Terry Eagleton,⁶⁵¹ en termes *bakhtinians*, per tal que una ideologia sigui "monològica" cal que, al mateix temps, sigui "dialògica". En conseqüència, és lògic que s'obrin flancs, esclotxes, per on filtrar i construir propostes crítiques alternatives.

En resum, cal indicar que en el camp de la producció artística d'aquells anys, la sensació de pèrdua d'impuls crític va estar causada, d'una banda, per la pujant comercialització de totes les esferes de la quotidianitat. Cosa que va suposar l'intent de relegar l'art i la cultura a un espai "neutral" que, paradoxalment, revela el caràcter polític de l'art tot i voler ocultar-lo; de l'altra, el sentiment de derrota va anar associat a la preponderància social –segurament gens innocent– dels discursos que han centrat el seu esforç a remarcar el fracàs del "programa" modernista. Una insistència que ha implicat l'esvaniment d'una possible pervivència del potencial utòpic inscrit en la modernitat. La crida constant a la negativitat, com és el cas, per exemple, de Jacques Derrida⁶⁵² i la nova internacional que proposava en la seva obra *Espectres de Marx*, albirava poca cosa més que la conformació d'una constel·lació confusa de crítiques molt

⁶⁵¹ Terry Eagleton, op. cit.

⁶⁵² Vegeu Aijaz Ahmad, "Reconciliar Derrida: Espectros de Marx y política deconstructiva", dins Michael Sprinker (ed.), *Demarcaciones espectrales. En torno a Espectros de Marx de Jacques Derrida*, Madrid, Ediciones Akal, 2002, pp. 103-128.

autoreferencials i poc connectades amb l'escena política on tenen lloc els veritables litigis entre els elements antagònics de la societat. Amb aquest elogi de l'antipolítica, de la no-coordinació, difícilment es poden emprendre itineraris eficaços d'oposició. La producció artística d'avançada ha pecat, sens dubte, d'aquesta fascinació per categories abstractes que tenen una traducció irresoluble en el marc social.

No obstant això, com ja hem indicat amb anterioritat, des del món de l'art van sorgir algunes línies crítiques gens menyspreables que, de totes maneres, no estan exemptes de contradiccions internes, derivades de qüestions ben àmplies com poden ser els llocs de presentació de les obres, les relacions amb la indústria cultural i els *media*, la situació laboral de creadors, curadors... En els anys noranta, segons algunes anàlisis crítiques, un nombre rellevant d'artistes va escometre una reactivació de l'avantguarda⁶⁵³ amb el propòsit d'actualitzar velles qüestions com la mateixa fusió de l'art amb la vida. D'aquesta manera, des d'inicis d'aquella dècada, els artistes han desenvolupat activitats d'empresaris, antropòlegs, reporters, presentadors de concursos televisius, actors; en fi una gran disparitat de feines amb l'objectiu de dissoldre l'activitat artística en el quefer quotidià i mantenint, alhora, un marcat caire simbòlic. Tanmateix, aquesta (des)artització no ha implicat una fugida del mitjà artístic, sinó que ha comportat una reubicació dels contextos artístics i, en moltes ocasions, aquesta vocació pública, a pesar de les intencions primeres, ha quedat absorbida pels mecanismes comercialitzadors de la gran indústria cultural. Resulta poc confortant veure com, amb freqüència, alguns artistes esdevenen poca cosa més que animadors culturals, en adquirir un paper bufonesc o pseudotransgressor a través, per exemple, del culte a l'abjecte o a la cultura escombraria de masses. Sobre aquests aspectes serà del que ens ocuparem tot seguit, tenint en compte també l'experiència immediata.

5.1.2. La represa: obstacles i oportunitats d'intervenció en la “memòria històrica”.

Sin embargo, la historia aludida está pendiente de ser pensada, y debe ser escrita, sin anteojeras para que lleguemos a comprender por qué un arte que está abocado a la mayoría y que cuenta en la actualidad con artistas de valía ha sido arrinconado (los museos y centros de arte institucionales tendrían mucho que

⁶⁵³ Vegeu Sven Lütticken, “Secreto y publicidad. Reactivación de la vanguardia”, *New Left Review*, núm. 17, 2002, pp. 99-117.

decir al respecto) a un espacio de minorías, mientras que el arte formalista, adocenado y trivial, ocupa la atención de las mayorías. Y es que el mundo, interesadamente, está al revés.⁶⁵⁴

Juan Vicente Aliaga

Des de fa anys anys, en algunes ocasions, pot semblar que estem immersos en un moment de la història que té molt a veure amb la tantes vegades esmentada decadència del Baix Imperi Romà. Més exactament, una època de què l'historiador llatí Ammianus Marcellinus⁶⁵⁵ en destacava, amb recel elitista, que els cantants havien desplaçat els filòsofs, que els experts en arts lúdiques havien desprestigiats els oradors o que, no sense menyspreu i sorpresa, en ressaltava la passió que despertava entre els plebeus els resultats de les carreres de cavalls. Realment la història mai no es repeteix, però és indubtable que es manifesten algunes coincidències o constants que no sempre resulten grates d'admetre. A més, malmeten qualsevol orientació optimista dels cicles vitals i històrics. No obstant això, si s'inverteix l'accepció *gramsciana*, segurament ens hem de confiar de la voluntat de la intel·ligència per tal d'atènyer certes quotes de crítica que facin possible esquarterar aquesta projecció mediàtica d'un consens generalitzat que acaba generant uns efectes esmorteïdors sobre el teixit social. No tot és negatiu afortunadament. Com s'ha palesat en els darrers quinze anys, el restabliment d'una crítica social seriosa ha adquirit una penetrant incidència, segurament molt en sintonia amb la influència que hi van tenir en el seu moment l'emergència dels moviments antisistèmics⁶⁵⁶ que a Seattle el 1999 van demostrar per primer cop la seva fortalesa. Uns moviments que, posteriorment, malgrat l'emergència planetària que plantegen qüestions com el canvi climàtic o les migracions massives, han sofert retrocessos i mutacions arran del protagonisme dels nous populismes⁶⁵⁷ apareguts, amb força, com a seqüela de la gran depressió de 2007 i 2008. Tot i així, semblaria que s'obren, en efecte, perspectives per dur a terme un art crític que deixi enrere el segell del desencís, el solipsisme, la confusió entre pensament, imatge i realitat i que, entre els seus

⁶⁵⁴ Juan Vicente Aliaga, "El mundo al revés. De mayorías y minorías invertidas en el arte español", *Papers d'Art*, núm. 77, Girona, Fundació Espais, 1999.

⁶⁵⁵ Amiano Marcelino, *Historia (353 al 378 d. C.)*, Madrid, Ediciones Akal, 2002.

⁶⁵⁶ Vegeu Immanuel Wallerstein, "Nuevas revueltas contra el sistema", *New Left Review*, núm. 18, edició espanyola, Madrid, 2003, pp. 93-104.

⁶⁵⁷ Vegeu, per exemple, Éric Fassin, *Populismo de izquierdas y neoliberalismo*, Barcelona, Herder Editorial, 2018; Manuel Castells, *Ruptura. La crisis de la democracia liberal*, Madrid, Alianza Editorial, 2017.

objectius, hi destaquí l'interès per revelar els dispositius de dominació i exclusió que operen en la realitat.

Tanmateix, aquesta recuperació dels moviments socials que representaven i encarnaven la subalternitat, en el subsistema art, com és obvi, no van tenir un reflex automàtic. La creació artística no és un simple mirall de l'entorn en què es desenvolupa. Una altra qüestió òbvia és que no es pot cometre l'error de creure que l'art "polític" és només aquell que s'interessa per les problemàtiques dels més desvalguts que viuen en indrets allunyats de nosaltres. Sens dubte, pot ser això, però també pot abordar aspectes de caire més privat, que afecten nombrosos estrats de la població de les societats més desenvolupades, com per exemple la comunicació, la incomprensió, les carències afectives, els problemes relacionats amb la identitat sexual, la precarietat laboral⁶⁵⁸ i no, per aquest motiu, s'està cometent cap acte contradictori, com alguns seguidors⁶⁵⁹ de Richard Rorty sostenen cínicament quan minimitzen les zones de conflicte existents en el que anomenen la societat opulenta occidental. Un fet, segons la seva opinió, que els porta a considerar com una acció inútil la realització d'un art amb vocació pública. Amb el predomini de punts de vista d'aquesta índole, no és estrany que el desenrotllament de produccions artístiques que es proposen un qüestionament de la lògica sobre la qual es sustenten els fonaments d'una societat injusta, o que, com a mínim, conté llocs en què es manifesten fortes contraposicions entre els diversos subjectes socials, es vegi frenat o condicionat per un seguit de desafiaments i obstacles. Cosa que sol dificultar la seva visualització en el medi social. Al cap i a la fi, aquesta és una de les principals raons de ser d'aquestes proposicions que articulen conscientment poètiques polítiques i, en canvi, sovint sofreixen restriccions pel que fa a les seves opcions de divulgació i promoció. I, en particular, no sempre aquestes limitacions estan motivades per factors externs, sinó, a vegades, també per característiques intrínseques de les mateixes obres.

Al nostre entendre, hi ha hagut quatre handicaps que han afectat la progressió de l'art crític en el medi social i que en poques ocasions s'aconsegueixen superar. Com a primera qüestió remarcaríem la influència sobre una franja extensa de creadors de les filosofies que hem considerat portadores d'apories desmobilitzadores. Naturalment no

⁶⁵⁸ Vegeu José Miguel G. Cortés, "Centros de arte y reflexión política", *Papers d'Art*, núm. 77, Girona, Fundació Espais, 1999, pp. 63-66.

⁶⁵⁹ Vegeu Rubén Pardiñas, "Arte político, hoy", *Papers d'Art*, núm. 79, Girona, Fundació Espais, pp. 83-91, 2001.

seria just rebutjar la rellevància de nocions com “micropolítica”, que ha permès parlar en aspectes considerats nimis per la “gran política” i que, en canvi, són bàsics per l’existència diària de les persones tal com assenyala José Miguel G. Cortés en l’obra *Micropolíticas*.⁶⁶⁰ Però, pel que fa a la resolució de les obres d’art o, també, en el cas de molts curadors i crítics d’art en relació amb el seu discurs, la fascinació per la proclama *small is beautiful* o per la bellesa del fragment acaba provocant autèntics contrasentits i l’assumpció, paradoxal, de generalitzacions supèrflues. Així, per exemple, quan es fan comentaris a fi de justificar l’execució de l’obra o de tal punt d’enfocament en l’escrit de presentació del muntatge expositiu, amb molta freqüència trobem vertaderes mistificacions i confusions que suposen una disminució de l’eficàcia crítica. Quantes vegades no s’ha vist reduïda la història a un *telos* opressiu! A la satanització de la història, com si fos alguna cosa externa a nosaltres, l’acompanyen amb total desinhibició la proliferació dels mites *post*, que no resisteixen la mínima prova empírica. L’ús de terminologies com postpolítica, postindustrial, postcapitalista, la marginació de la categoria de classe social en favor d’altres ben poc precises com multitud tenen un resultat negatiu sobre les propostes artístiques que propugnen una visió subversiva de l’ordre de les coses. Evidentment, no sempre s’utilitzen aquests conceptes d’una manera tan vaga i autors com Hal Foster⁶⁶¹ saben a la perfecció a què es refereixen quan ponderen que la societat postindustrial no és res més que l’extensió i intensificació de la producció industrial. Però, en la majoria de les vegades, sens dubte, l’aposta conceptual reflecteix que aquests treballs assumeixen les mistificacions que projecta la lògica dominant del sistema en comptes de desvelar-les. Aquest enfosquiment de les obvietats és també el producte d’un conjunt de malentesos promulgats des de les instàncies del formalisme que associa “art polític” a simplificació argumentativa⁶⁶² (i també passa això, és clar, en algunes obres de consigna).

Davant d’aquest complex d’inferioritat, els mateixos artistes solen caure en la pràctica d’un diletantisme progressista en detriment de la claredat expositiva i l’eficiència comunicativa. Per aquí segurament s’abandona un camí d’incidència social. Fruit d’aquesta reproducció inconscient dels discursos hegemònics presents en l’opinió

⁶⁶⁰ Vegeu José Miguel G. Cortés, “Introducción: Micropolíticas, la culminación de un proyecto”, dins Juan Vicente Aliaga, María de Corral i José Miguel G. Cortés (ed.), *Micropolíticas*, op. cit., pp. 13-25.

⁶⁶¹ Vegeu Hal Foster, “Postmodernisme en paral·laxi”, *Distància Zero* (catàleg d’exposició), Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994, pp. 21-30.

⁶⁶² Juan Vicente Aliaga, “El mundo al revés. De mayorías y minorías invertidas en el arte español”, op. cit., pp. 47-50.

pública que, paradoxalment, es pretenen combatre, és l'atracció que desperta la retòrica apocalíptica de, per exemple, Paul Virilio⁶⁶³ o la creença en el fet que res és materialment real. D'aquesta manera s'arriba a conclusions de caire molt discutible. Així, tan sols seria apreciable com a real la conspiració invisible que fa possible l'articulació de continus simulacres que crearien una realitat alienant com succeeix en alguna de les novel·les de J.C. Ballard.⁶⁶⁴ Aquestes visions comporten que bona part de les produccions contemporànies esdevinguin recreacions juganeres d'aquest caos apocalíptic. Per consegüent, una via gens alliberadora que s'acontenta a certificar còmicament la inevitabilitat del fracàs indèstriable a l'ésser humà.

Hi ha un passatge memorable en l'autobiografia imaginada de l'escriptor Peter Weiss⁶⁶⁵ en què el narrador recorda les impressions vives i apassionades que ell i un grup d'amics –tots ells d'extracció obrera–, per allà a principi dels anys trenta, van extreure de la visió i comentari d'una il·lustració del famós quadre de Théodore Géricault, *El rai del Medusa*. Després de l'explicació de l'anàlisi formal meticulosa de la pintura en el decurs d'un paràgraf extraordinari, resulta fascinant observar com aquells treballadors alemanys són capaços d'elaborar una interpretació política, que vincula l'obra de l'artista francès a una crítica de la restauració borbònica després de l'esfondrament de l'imperi napoleònic. Aquesta referència literària ens serveix per introduir el que pensem que constitueix el segon aspecte que de manera freqüent destorba la generació d'un esperit crític desacomplexat en la creació més recent. En concret, es tracta d'aquella percepció reduccionista de l'art com a ens legitimador de l'existència i actuació de les institucions. Certament, pot jugar aquest paper, però ¿només aquest? El quadre de Géricault va entrar el 1819 en els salons de l'Acadèmia francesa, però això no impedeix que un segle més tard produeixi a uns joves alemanys una experiència estètica a partir de la qual accedeixen a una vertadera comprensió de la realitat i de la vida, un autèntic acte de conscienciació i de resistència.

Molt sovint, entre els diversos col·lectius del món de l'art les relacions amb les institucions –que solen ser també un camí de trànsit cap al mercat– sovint s'utilitzen

⁶⁶³ L'obra d'aquest autor és ingent i, sens dubte, té un interès notable, però és evident que ha creat una "literatura" sobre la catàstrofe i l'accident tecnològic que admet interpretacions ben ambivalents. Per exemple, vegeu Paul Virilio, *El cibermundo, la política de lo peor*, Madrid, Ediciones Cátedra, 1997.

⁶⁶⁴ J. C. Ballard, *Noches de cocaína*, Barcelona, Minotauro, 1997.

⁶⁶⁵ Vegeu Peter Weiss, *La estética de la resistencia*, Hondarribia, Hiru, 1999.

com una coartada per desautoritzar la possibilitat que l'empresa artística tingui una potencialitat crítica. La suspicàcia és raonada, però limita la capacitat de maniobra. Cosa que condueix a un sentiment d'autocastració, motivat per la complexitat de les relacions socials i els diferents papers que adopta la cultura dins l'escenari postmodern, i que provoca enormes incomoditats i contradiccions en el sector artístic. Com sostenen alguns autors,⁶⁶⁶ l'art contemporani ha esdevingut un valor afegit en el marqueting empresarial o, per exemple, la participació de les grans corporacions en els museus forma part de les seves estratègies de relacions públiques, però, tot i això, ¿s'extingeix la radicalitat inicial d'una obra d'art pel fet d'entrar en un museu, posem per cas, que compta amb patrocinadors públics i privats? Des de la nostra òptica, per exemple, difícilment els grans frescos fotogràfics d'Andreas Gursky sobre el capitalisme financer perden intensitat crítica i reflexiva si els veiem exposats a les parets de la *Tate Modern*. Aquesta perspectiva pessimista té molt a veure amb les concepcions *foucaultianes* del poder que, com hem vist anteriorment, es proposen no deixar res sense estacar.

No obstant això, també resulta patent que en les societats regides per la democràcia liberal les institucions constitueixen l'ens portador d'una certa representativitat pública i, en conseqüència, no tot és blanc o negre, sinó que més aviat abunden els espais grisos. Fins i tot, en els darrers temps, col·laborar amb les institucions culturals públiques amb la vocació d'incidir en les seves programacions o de posar de manifest les seves contradiccions tot constatant la seva posició polièdrica en el nostre context, pot ser ben bé un acte d'afirmació democràtica enfront de la tendència a la privatització que es manifesta de manera progressiva. Com assenyala l'artista Marcel Dalmau⁶⁶⁷ no existeixen zones alliberades o autònomes. Per consegüent, el treball crític és possible realitzar-lo des de tot arreu, des dels marges i des de les mateixes institucions. En aquesta mateixa línia, a parer de Douglas Crimp,⁶⁶⁸ l'exterior de la institució no existeix, ja que, d'una manera o altra, sempre estem inclosos en l'ordre social i, en conseqüència, esdevé tan polític un museu com ho és el carrer. En definitiva, tenir present el lloc que ocupen en el món les institucions públiques i privades és saludablement necessari. És fonamental per la mateixa intensificació radical

⁶⁶⁶ Vegeu Sarah James, "Incorporando al arte" (ressenya del llibre de Chin-tao Wu, *Privatising Culture: Corporate Art Intervention since the 1980s*, Londres/N.Y., 2003), *New Left Review*, núm. 18, 2003, pp. 155-163.

⁶⁶⁷ Vegeu "Marcel Dalmau: El cel és igualment alt a tot arreu", entrevista a càrrec d'Albert Batlle, *Papers d'Art*, núm. 80, Girona, Fundació Espais, 2001, pp. 75-78.

⁶⁶⁸ Vegeu "Conversación con Douglas Crimp", *Micropolíticas*, op. cit., pp. 258-319.

de les opcions artístiques que qüestionen l'estat de les coses. El que resulta pernicios és creure que en el paisatge social tot està decidit i beneït per una institucionalització opressiva i que només queda l'opció de l'evasió lúdica.

En l'àmbit de la cultura aquesta omnipresència consensuadora té una plasmació indiscutible en la flamant indústria cultural espectacularitzada. Al cap i a la fi, com ja s'ha comentat, es tracta d'un pilar essencial dins l'engrenatge del capitalisme tardà que té com a principal significança la comercialització de gairebé tots els actes de la quotidianitat. De fet, l'auge de la indústria cultural té molt a veure amb la subversió i la pèrdua dels valors públics de les institucions. Elles mateixes formen part de la gran maquinària que mou la cultura-mercaderia i, a més, adopten sense gaires escarafalls els principis fonamentats en la màxima obtenció de beneficis i la llei quasi "totalitària" de les audiències, que prima per sobre de tot la quantitat i arracona a un segon pla les propostes que no es consideren d'interès públic. L'hegemonia d'aquesta manera d'entendre la cultura és el tercer handicap i, segurament, el més complicat de superar per a les propostes d'art radical, que és, durant anys, on van estar catalogades moltes de les propostes artístiques que a l'Estat espanyol, excepcionalment, entraven a tractar aspectes relacionats amb el passat immediat de la Guerra Civil i el franquisme. Sens dubte, aquest és un terreny on la lluita cultural pren més sentit, ja que tot ha acabat essent cultural i s'ha produït una integració de l'art en la societat i la vida diària, que tant dadaïstes com surrealistes havien preconitzat amb vehemència. Tanmateix es tracta d'una dissolució de l'art totalment adulterada i, a més, la vida, allò social, no s'ha transformat en la línia que creien els avantguardistes; és a dir les relacions de producció capitalistes no s'han extingit, sinó que s'han intensificat. En conseqüència, s'ha donat, com va assenyalar Peter Burger,⁶⁶⁹ una falsa superació de l'art autònom, que ha limitat el paper de l'art com a vehicle vertebrador de reflexió i coneixement crític de la realitat.

Aquesta dilució de l'estatus d'autonomia de l'art i la cultura ha estat escomesa per la indústria cultural i ha comportat, en bona mesura, la recessió de les propostes artístiques crítiques. El cinema, la televisió, les xarxes socials, les indústries editorials generadores de *bestsellers*, el turisme cultural, la museïtzació de tots els racons del passat, poden relegar les produccions contemporànies subvertidores del que es

⁶⁶⁹ Vegeu Peter Bürger, *Teoría de la vanguardia*, Barcelona, Ediciones Península, 1987. L'edició alemanya és de 1974.

considera com a normalitat a un lloc marginal. A banda de les carències que pugui aduir per si mateix, l'art que vol respondre qüestionant aquest estat de les coses sol ser desactivat de la seva càrrega subversiva⁶⁷⁰ i es pot canalitzar envers l'exemplificació publicitària del sistema, que es presenta com a plural i multicultural. I, alhora, sovint és ignorat pels mitjans de comunicació, els grans avaladors de la indústria cultural. Per consegüent, els *media*⁶⁷¹ es poden convertir en el quart obstacle que hem anunciat i que, veritablement, erigeixen una barrera gairebé infranquejable si es té en compte que en la societat de l'espectacle els mitjans de comunicació són els encarregats de verificar i projectar sobre l'opinió pública el que és considera vàlid i el que es titlla de superflu. Amb certesa, com assenyala Juan Vicente Aliaga, el món està interessadament a l'inrevés. ¿Com és possible que el que està pensat per tal que arribi al màxim nombre de gent acabi esdevenint una cosa només per a iniciats? Per aquest motiu l'art, la crítica d'art, curadors i tots els agents implicats en aquest subsistema han de batallar per tal de reconquerir la seva autonomia en relació amb els interessos del mercat que impregnen tot l'àmbit social. No ens referim a un ideal d'autonomia "moderna" vinculada a la ubicació de l'art en una esfera isolada, sinó a la consecució d'una autodeterminació i diferenciació de tot allò que confegeix el "consens dels insectes", és a dir el consens dúctil i absolut, per tal d'esdevenir un referent crític de primer ordre, un autèntic contramitjà.⁶⁷² Òbviament, això passa per una politització de l'art que contraresti la mercantilització de l'esfera cultural.

La no-assimilació –això no significa el no-aprofitament dels seus engranatges de presentació i divulgació– per la indústria cultural o les institucions s'ha de traduir evidentment en l'adopció d'una posició de dissidència ferma. Per exemple, Hans Haacke, en algunes de les seves obres, ha demostrat una profunda qualitat crítica en fer paleses les contradiccions sobre les quals se sustenta la institució art en la societat capitalista. En un altra línia, per posar un altre cas, Allan Sekula ha reconstruït un realisme fotogràfic crític que defuig la banalitat esteticista i esdevé una mirada pregona sobre el nou capitalisme transnacional, o Antoni Muntadas ha perfilat una consistent genealogia de les perversitats que poblen els mitjans de comunicació i la publicitat. Ja

⁶⁷⁰ Vegeu Xavier Antich, "Estratègies de la desconstrucció: pensar l'art des dels marges", *Papers d'Art*, núm. 75, Girona, Fundació Espais, 1998, pp. 51-54

⁶⁷¹ Xavier Antich, "L'opacitat dels mitjans de comunicació i la crítica d'art", *Papers d'Art*, núm. 77, Girona, Fundació Espais, 1999, pp. 59-62.

⁶⁷² Sven Lütticken, op. cit.

no diguem de les teories *queer*, dels posicionaments feministes, que han impulsat un potent judici sobre aspectes com la violència de gènere, la persistència de la masculinitat com a model social, l'explotació sexual i laboral de les dones com a mà d'obra barata, la marginació dels col·lectius LGTBI... A més, també cal incidir en el fet que aquesta dissensió no ha d'estar necessàriament lligada al treball amb noves tecnologies, al camp de l'efimeritat o a formes d'expressió suposadament més innovadores o al treball directe en grups organitzats políticament, sinó que des de disciplines tan tradicionals com la pintura també és possible dur a terme una tasca radical d'una rellevància ètica irreprotxable. Aquest seria el cas d'artistes com Ida Applebroog, Leon Golub o William Kentridge per citar-ne alguns. En el nostre entorn més immediat, destaquen la rellevància de treballs com els de Domènec —una genuïna dissecció de la crisi de la modernitat, que també inclou el franquisme, a través del paradigma de l'arquitectura—, de Pep Dardanyà —amb una obra exemplar sobre els efectes de la turistització del planeta i les relacions amb “l'altre”, l'immigrant que ve a treballar a casa nostra—, de Toni Giró i la seva encertada representació simbòlica de les contradiccions locals que genera el procés històric de la mundialització capitalista, de l'últim Francesc Torres Monsó i la seva penetrant anàlisi del control en les societats tecnificades, o projectes de comissariat com “Memòria urbana i espectacle” (2001) i “Total Work” (2003) de Montse Romaní que, rebutjant l'espectacularitat i la teatralitat a la qual ens tenen acostumats els muntatges expositius de caire temàtic, s'inscrivien en la millor tradició de l'art crític.

En el marc complex de la nostra època les pràctiques artístiques podrien reunir, doncs, les aptituds, com deia Fredric Jameson⁶⁷³ en aquell assaig inaugural de la crítica a la postmodernitat, per tal d'expressar la veritat múltiple i diversa del que representa l'espai mundial del capital multinacional. Segurament, obres com “Catedral” (2001) de Marcel Dalmau, “Geis T rust” (1998) de Francesc Abad o la irrupció revitalitzadora, a mitjans dels anys noranta, del nou documentalisme encapçalat per Marcelo Expósito, han aconseguit alguns d'aquests objectius. Però, pel que fa a la irrupció a principis dels anys noranta de qüestions com el passat heretat del franquisme i la Guerra Civil, que encara es percebien com inapropiades de tractar en aquell clima cultural presentista i postmodern que hem descrit en aquesta llarga digressió, no hi havia massa indicis que

⁶⁷³ Fredric Jameson, “La lógica cultural del capitalismo tardío”, op. cit.

es produís en aquelles condicions, en què les pràctiques artístiques, en la seva majoria, estaven imbuïdes de l'esperit solipsista, despolititzat i, en última instància, també lúdic i hedonista que havia caracteritzat l'escena cultural i comunicacional després de la transició a la democràcia.

Un precursor va ser Marcelo Expósito⁶⁷⁴ pel que fa a la introducció, a principis dels anys noranta, de treballs explícits sobre la “memòria històrica” com “Los demonios familiares” (1990-1994), “La tierra de la madre” (1994), “No haber olvidado nada” (1997). També Fernando Sánchez Castillo⁶⁷⁵, el 1999, va realitzar una acció irònica al Valle de los Caídos, “Born again” que posava sobre la taula la situació irregular d'aquell lloc com a santuari de la dictadura desapareguda, després, posteriorment es convertirà en un dels artistes que més vegades ha tractat la monumentalística franquista i culminarà la seva obra amb la compra, el 2011, de la ferralla de l'Azor, per després convertir-la en una escultura itinerant, “Síndrome de Gernika”, amb, sovint, problemes per poder-la exhibir. Altres creadors a destacar en aquest àmbit serien, entre altres, Rogelio López Cuenca⁶⁷⁶, que el 2007 i 2008 presentarà el projecte multimèdia “Málaga 1937” o María Ruido⁶⁷⁷ i els seus vídeos/assaig visuals “Plan Rosebud 1 i 2” que se centren sobre la problemàtica dels llocs de memòria i la seva relació amb les polítiques públiques de memòria i la seva institucionalització, així com també posava en qüestionament els relats més convencionals sobre la transició a la democràcia suposadament modèlica. També, ja el 2007, Francesc Torres realitzarà una obra extremament rellevant sobre la presència espectral i traumàtica de les fosses comunes a l'Estat espanyol. Amb el nom de “Dark is the Room Where We Sleep”⁶⁷⁸, la presentarà en forma d'instal·lació fotogràfica a l'International Center of Photography de Nova York i, a l'any següent, es va poder veure a Barcelona, al Centre de Cultura Contemporània de Barcelona (CCCB). Una obra que explica i documenta el treball de l'exhumació d'una fossa comuna de repressió franquista a Burgos, duta a terme el 2004 sota els auspicis de l'Asociación de la Recuperación de la Memoria Histórica.

⁶⁷⁴ Vegeu <http://marceloexposito.net/>

⁶⁷⁵ Vegeu <http://juanadeaizpuru.es/en/artist/fernando-sanchez-castillo-2/>

⁶⁷⁶ Vegeu <https://www.lopezcuencia.com/>

⁶⁷⁷ Vegeu <http://www.workandwords.net/es>

⁶⁷⁸ Vegeu un interessant assaig dedicat a aquesta obra a Carmen Moreno-Nuño, *Haciendo memoria. Confluencias entre la historia, la cultura y la memoria de la Guerra Civil en la España del siglo XXI*, Madrid, Iberoamericana, 2019, pp. 67-128.

Als artistes aquí citats n'hi podrien afegir alguns més, però aquests van tenir la peculiaritat que en aquestes quasi dues dècades, transcorregudes des d'aquell 1982 a què ens hem referit fins al canvi de segle, poca va ser l'atenció des de l'àmbit de l'art contemporani cap a les temàtiques relacionades amb quelcom, d'alguna manera tan contemporani, com era la memòria social del franquisme i totes les disfuncions que causava sobre la societat. La possible funció crítica de l'art no derivava vers aquest camins durant aquells anys perquè, amb molta probabilitat, el clima cultural influïa enormement en tots els àmbits. Només uns pocs hi mostraven interès i començaven a concebre el seu present compost per uns passats que no acabaven d'anar-se'n i per uns futurs que s'haurien esvaït pels camins de la història⁶⁷⁹. Salvant les distàncies, succeïa com en el camp de la investigació històrica sobre el passat recent. Els historiadors feien la seva feina, però no disposaven de canals per fer-ne una divulgació àmplia. En un camp com el de la contemporaneïtat artística, minoritari i sotmès als designis de l'esperit del temps postmodern en què el que preocupava era donar una imatge moderna d'Espanya, encara era més complicat sortir dels cenacles reduïts.

A pesar de tots els problemes i entrebancs de què hem parlat en aquesta digressió sobre la condició de les arts contemporànies, també és evident que en les tres darreres dècades s'han forjat unes pràctiques artístiques d'una rellevància crítica apreciable. Malgrat aquesta relegació a un segon pla –sobretot si són portadores d'una càrrega de denúncia política i una voluntat de crear interrogacions sobre allò que es dona com a establert–, les arts visuals poden ajudar a la construcció d'una perspectiva de les coses capacitada per defensar-nos de la implantació social dels valors més tòpics i estereotipats. Els quals, sovint, desprenen immobilisme i conservadorisme. En l'àmbit de la “memòria històrica” hi ha abundància d'aquestes inconveniències i, per això, és important que les arts hi aportin la seva mirada no convencional, capaç de copsar tant allò més analític com allò més emotiu. En aquest terreny és obvi que els dos valors són molt importants. Després d'aquest període dificultós, va seguir una etapa, sobretot, des de la segona meitat de la primera dècada del segle XXI, en què han sorgit molts epígons en el camp artístic dels creadors que van obrir camí. Així mateix, per altra banda, el camp expositiu/museogràfic ha recollit alguns d'aquests llenguatges procedents dels

⁶⁷⁹ Aquest joc de paraules entre passat-present-futur definiria l'experiència d'una contemporaneïtat que es caracteritzaria per contenir llegats irresolts i desigs incomplets. Vegeu Miguel Ángel Hernández, *El arte a contratiempo*, op. cit., p. 27.

treballs videogràfics o la gramàtica de les instal·lacions artístiques, la qual també s'empra, adaptada mitjançant l'escenografia i l'interiorisme, en moltes de les exposicions de caire més temàtic que es realitzen en museus i centres culturals. A continuació en l'apartat que segueix, ens centrarem, fonamentalment, en dos exemples. L'elecció respon no al fet que siguin els únics casos existents, sinó que, d'acord amb el que volem destacar sí que pensem que són significatius, de la mateixa manera que el Museu Memorial de l'Exili ens ha estat útil per referir-nos a les possibilitats d'aquests equipaments en processos memorialitzadors de passats reprimits o negligits. D'ambdós exemples en destacarem la seva singularitat i la seva capacitat per acostar-se, des d'òptiques diferents, però no per això igualment eficaces, a la qüestió de la memòria social del franquisme.

D'aquesta manera, hauran de servir-nos per fer palès, d'una banda, com una creació artística es pot revelar vàlida en l'escriptura crítica del passat, com considerem, que és el cas de la instal·lació artística de Francesc Abad⁶⁸⁰, "El Camp de la Bota", iniciada el 2004; de l'altra, exercirem una anàlisi d'una exposició temàtica, ja citada anteriorment, "Art a Olot durant el franquisme i la transició a la monarquia parlamentària", que va tenir lloc el 2006 a cura de Narcís Selles i Albert Batlle. Un cas de recerca historiogràfica creativa en què l'anàlisi sociohistòrica del camp artístic permet captar, des d'un angle poc usual, la persistència de l'espectre de la memòria social del franquisme en una petita societat, com l'olotina de la segona meitat del segle XX. Dues maneres, doncs, diferents, d'irrompre des d'àmbits no gaire habituals en la comprensió dels processos memorialitzadors i a la recuperació de la dignitat dels vençuts. És a dir, tractarem de mostrar com des de la investigació historiogràfica i des d'un planteig quasi analític i reflexiu es pot articular una transferència de coneixement dels passats heretats, en aquest cas gens còmodes i més aviat molt controvertits.

⁶⁸⁰ <https://francescabad.com/>

5.2. Recerca històrica i procés memorialitzador: escenificació de l'arxiu, formalitzacions artístiques i expositives

El filòsof italià, Giorgio Agamben⁶⁸¹, en una conferència pronunciada a Venècia l'any 2006, amb motiu de la lliçó inaugural del curs 2006-2007 de la facultat de disseny i art de l'Istituto Universitario di Architettura, va afirmar, en referir-se al que significa ser contemporani que: “[...] també ho és qui, dividint i interpolant el temps, és capaç de transformar-lo i de relacionar-lo amb els altres temps, de llegir-ne la història de manera inèdita, de «citar-la» seguint una necessitat que no prové de cap de les maneres del seu arbitri, sinó d’una exigència a la qual no pot deixar de respondre. És com si aquella llum invisible que és la foscor del present projectés la seva ombra sobre el passat i aquest, tocat per aquest feix d’ombra, adquirís la capacitat de respondre a les tenebres de l’ara [...]”. D’alguna manera venia a dir que exercitar la recerca en el passat podia ser útil per plantejar preguntes que encara s’han de respondre en el present.

Aquesta manera de fer és força present d’ençà de la dècada dels anys seixanta en l’escena artística contemporània occidental. En aquest sentit, alguns creadors es qüestionaren els relats convencionals llegats del passat i van incorporar reflexions crítiques sobre com s’organitzen les narratives transmeses sobre els temps pretèrits. La màxima preocupació era l’herència d’aquest passat traumàtic i violent del segle XX, especialment relacionat amb l’Holocaust, que havia determinat la fesomia de les societats de la postguerra de 1945. Aquesta tipologia de treballs van adoptar com a metàfora principal per relacionar-se amb el passat immediat la figura de l’arxiu⁶⁸². És a dir, en moltes obres es van començar a utilitzar, llistes, inventaris, sistemes d’emmagatzematges... emulant la funció organitzadora que fan del passat els arxius, però considerant que aquests dispositius no es limiten a conservar i a registrar, sinó que també decideixen què cal conservar i com. Tindrien, doncs, un protagonisme actiu en aquesta organització de la lectura de l’ahir. En fi, qui ha de ser recordat? Què s’ha de

⁶⁸¹ Vegeu Giorgio Agamben, *Què vol dir ser contemporani?*, Barcelona, Àrcadia, 2008, pp. 21-22.

⁶⁸² Sobre aquesta visió al·legòrica de l’arxiu des del camp artístic que l’ha convertit en un element imprescindible entre art, història i memòria hem seguit l’estudi d’Erns van Alphen, *Escenificar el arxivo. Arte y fotografía en la era de los nuevos medios*, Salamanca, Ediciones de la Universidad de Salamanca, 2018.

recordar? Com s'ha de recordar?⁶⁸³ Des d'aquest punt de vista, molt relacionat amb posicionaments de tipus contestari i impugnadors de l'ordre establert, la memòria de les societats, doncs, seria quelcom que es fa i es refà des de l'arxiu, que seria l'exponent visible del poder institucionalitzat. No seria, l'arxiu, un guardià neutre, sinó un lloc on es podrien trobar veritats que havien romàs ocultes i que podrien contribuir a revelar secrets, aspectes reprimits o autoreprimits de les societats. Així, doncs, aquestes propostes artístiques, a partir de la metàfora de l'arxiu com a ens estructurador de relats procedents d'èpoques anteriors, transgredeixen la convencionalitat i postulen la possibilitat de llegir aquest "arxiu" a contracorrent, a la manera que Walter Benjamin subratllava que el "materialista històric" devia acarar-se amb el passat i deia que: "[...] la seva tasca consisteix a raspallar la història a contrapel."⁶⁸⁴ Recollint aquesta invitació de l'intel·lectual berlinès, escrita en l'emergència de l'any 1940, entrats en el segle XXI, concretament l'any 2004, Francesc Abad, artista de Terrassa nascut l'any 1944, es va proposar d'escenificar un contraarxiu empès per les transformacions urbanístiques i econòmiques que s'estaven produint en una part de l'àrea metropolitana, entre Barcelona i Sant Adrià del Besòs. Els interrogants sobre el present el van dur a pouar en el passat sota l'impuls de trobar allò utòpic que havia estat bandejat i allò atroç que continuava ocult arran d'una desmemòria despreocupada. El 2004, amb la retòrica visual d'un arxiu escenificat i els recursos de la instal·lació artística naixia el projecte artístic "El camp de la Bota"⁶⁸⁵.

5.2.1. Fer reviure les veus baixes del passat: "El Camp de la Bota"

Així, doncs, un projecte artístic que paga la pena aturar-s'hi és "El Camp de la Bota" perquè, realment, va aconseguir sortir dels cenacles minoritaris de l'art contemporani i, a partir del concepte d'obra d'art en procés, va estar itinerant per més d'una quinzena de municipis de Catalunya durant més de quatre anys. Una obra realment participativa en

⁶⁸³ Aquestes preguntes se les formulava Reinhart Kosselleck, en referir-se a la "memòria negativa" d'Alemanya. És a dir, allò que és horrorós, allò que repugna i que està vinculat a crims comesos en èpoques passades i altres actuacions condemnables moralment. Vegeu Reinhart Kosselleck, *Modernidad, culto a la muerte y a la memoria nacional*, op. cit., pp. 53-63.

⁶⁸⁴ Vegeu la Tesi VII a Walter Benjamin, *Sobre el concepte d'història*, Barcelona, Editorial Flâneur, 2019.

⁶⁸⁵ Vegeu l'obra, que actualment format part de la col·lecció permanent del MACBA, a <https://www.macba.cat/ca/art-artistes/artistes/abad-francesc/camp-bota>

què el públic hi interactuava i la nodria d'informació relativa als afusellaments que s'havien produït al Camp de la Bota en la postguerra, fins al punt que l'autoria de l'artista es va disoldre enmig dels molts col·laboradors i testimonis que hi participaren. Veritablement, una constatació que demostra que mitjançant l'art es pot accedir a la comprensió del passat i a formular un relat des d'un àmbit fora de la història escrita, però que també podia adoptar el caràcter d'una història crítica per confrontar la subversió de la memòria social del franquisme. En concret, "El Camp de la Bota", a mans de Francesc Abad, era el resultat de la materialització parcial en format expositiu d'un projecte en curs dut a terme en diversos anys que proposava un treball complex a l'entorn del rescat de l'oblit, la fragilitat de la memòria i la construcció de la història des del present. Tanmateix, i això feia singular l'obra en el sentit que permetia la incorporació d'una audiència i participació considerable, aquesta operació no es plantejava a partir d'una teorització abstracta de caire filosòfic i especulatiu. Òbviament, les reflexions de caràcter general no hi eren deixades de banda per l'artista. Com és sabut, en el decurs de la seva llarga trajectòria, Francesc Abad ha demostrat interès per qüestions relacionades amb valors ètics i existencials, i sempre situades en el marc de la controvertida relació entre civilització i barbàrie. Les seves obres són una cruïlla on s'hi troben reflectits pensaments i actituds vitals d'alguns escriptors i filòsofs com Walter Benjamin, Hannah Arendt, Simone Weill, Paul Celan, Primo Levi... Tots ells han tingut una gran rellevància en el desenvolupament del seu procedir creatiu. Però, tot i la presència d'aspectes que ja han figurat en obres anteriors, la particularitat de "El Camp de la Bota" era que en aquesta producció artística Francesc Abad s'acostava al llegat del passat i a l'avaluació analítica de la seva repercussió sobre la contemporaneïtat a partir de la dissecció d'un cas concret en un lloc específic: l'afusellament fred i calculat de quasi mil set-cents quatre persones entre 1939 i 1952 per part de la dictadura franquista en l'indret del Camp de la Bota. Un bocí de platja sòrdid, com una mena de terra de ningú, entre Sant Adrià del Besòs i Barcelona que tal com ja hem avançat, malgrat el seu caràcter aparentment insignificant, ha tingut un paper destacat en l'imaginari col·lectiu de la població barcelonina i de Catalunya en general.

D'aquesta manera, la insistència en la rellevància de la memòria o l'amnèsia històriques, com a elements determinants en la conformació del capital simbòlic imprescindible en els processos d'autoidentificació dels diversos grups socials o de la

totalitat d'una comunitat, constitueix l'eix sobre el qual Francesc Abad va erigir el contrarxiu. En definitiva, un capital simbòlic que es transforma amb el pas del temps i que està exposat al modelatge de la diversitat dels discursos de qui, des del poder instituït, escriu la història i condiona la seva recepció. A fi d'aconseguir la plasmació visual de la relació dialèctica entre present, passat i futur pel que fa a la construcció de la percepció del coneixement dels temps pretèrits recents, l'artista va emprar, doncs, el recurs que es fonamenta en la dissecció espacial del dispositiu arxivístic. Es tractava del sistema d'un arxiu desplegat, de manera volgudament precària en l'espai expositiu, d'acord amb l'objecte que volia tractar: la fragilitat de la memòria i unes víctimes ultratjades per anys de desconsideració. En "El camp de la Bota" la intenció del creador no era l'exhaustivitat i la precisió en la transmissió de les dades i els fets, sinó que, per mitjà d'un muntatge gairebé mínim i extremament despulat d'artificis, allò que cercava era la consecució d'un efecte al·legòric per tal de transcendir la mera suma de dades, de xifres fredes dels arxius. Així, des d'una posició que aparentava que l'artista només exercia com a mediador en l'estructuració dels materials, sorgia subtilment la mà de Francesc Abad.

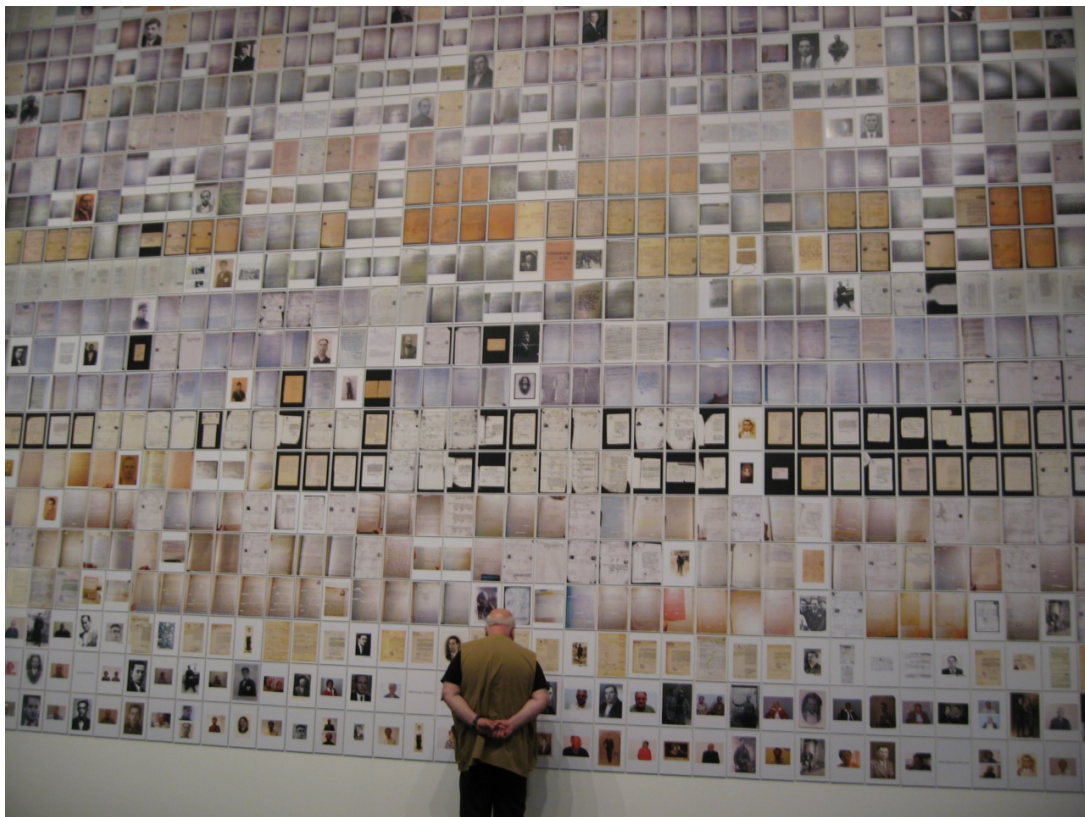
Una subtilitat que fa la impressió que el seu paper queda limitat a una posició subalterna en relació amb els veritables protagonistes: els documents presentats en el marc expositiu, per una banda, i, de l'altra, la veu i la imatge dels testimonis reproduïdes en una videoprojecció. Per mitjà de l'instrument figurat de l'arxiu s'escenifica la possibilitat de traçar una genealogia del lloc anomenat el Camp de la Bota. Cosa que li permetia portar a terme un recorregut que s'iniciava a principi del segle XVIII fins a arribar a un dels propòsits de la creació: la restitució d'una memòria justa envers les víctimes de la brutalitat del règim franquista. Per aquest motiu, un dels materials centrals de l'arxiu –juntament amb documentació fotogràfica sobre el procés de construcció de les grans edificacions del Fòrum de les Cultures, 2004– eren les llistes completes amb el conjunt de les persones afusellades en el Camp de la Bota i, d'una forma més qualitativa, el testimoniatge oral i visual de set informants que parlaven sense embuts dels seus familiars assassinats.

Tanmateix, la finalitat de Francesc Abad no consistia només en la dignificació del combat antifranquista i el reconeixement del deute ètic envers els sacrificats –una operació per ella mateixa prou important–, sinó que proposava un segon pas igual

d'ambició: la interrogació sobre el present que, sota els paràmetres de la modernització, oblidava un passat autoreprimat. El lloc on hi havia hagut el Camp de la Bota, el 2004, s'havia convertit en el principal lloc on havia de tenir lloc el gran esdeveniment de l'any: el Fòrum de les Cultures, 2004. Per consegüent, tenint en compte la circumstància, l'artista es feia ressò, també, d'una qüestió primordial en les societats contemporànies com és l'ús de la cultura com un agent legitimador i consensuador en el present. Una operació que, alhora, també comporta que la cultura sigui emprada per confeccionar la projecció d'un determinat passat des del temps presents, desproveït de controvèrsies o episodis que són complexos i difícils d'encaixar en la imatge pulcre que es volia transmetre en aquella operació postolímpica. Hem de recordar que, encara, el fenomen de la "memòria històrica" era molt incipient el 2004. El passat, doncs, no restava immune a les pressions de la comercialització pregona de la quotidianitat presentista, cosa que sol anar lligada a la propagació entre el teixit social de l'oblit, ja que es percep com un element necessari per una societat que pretén il·lusòriament desterrar els conflictes del seu horitzó. Tant els que es generen contemporàniament com els que s'hereten no convenien a la ideologia aleshores hegemònica, pròpia del món global, en què el consum i l'entreteniment eren –i encara ho són malgrat els canvis ocorreguts– el paradigma existencial de l'onada econòmica expansiva econòmica que es vivia. Francesc Abad proposava, doncs, una doble lectura que es podria resumir en la restitució de la memòria d'uns homes i dones que havien estat víctimes de la dictadura franquista i en la crítica del present. El seu objectiu passava per la formulació d'una denúncia de les maneres que es transmet el llegat d'èpoques anteriors i les manipulacions que pateix i, alhora, mostrar la indiferència persistent sobre un dels episodis més tràgics de la història immediata.

Amb la seva anàlisi sociopolítica, històrica i estètica, Francesc Abad volia palesar aquest l'encobriment sorprenent que s'havia dut a terme, malgrat tractar-se d'una història coneguda. Era més que sabut que el Camp de la Bota, a més d'haver estat l'antic camp de tir d'una escola d'artilleria durant el segle XIX, havia estat també el paratge on es van produir les execucions de gairebé dos milers de persones durant el franquisme. I tampoc no es podia ometre, malgrat que les tones de ciment abocades en aquell indret i que el disseny i l'arquitectura més ultramoderns actuaven com agents propagadors d'efectes amnèsics, que fins feia escasses dècades en relació amb l'any

2004, el barraquisme i la marginació social regnaven en aquell cul de sac suburbà atapeït de pol·lució. Per consegüent, el projecte de Francesc Abad posava sobre la taula el “com” un lloc que havia de ser un indiscutible “lloc de la memòria” democràtica i de la resistència antifranquista estava desapareixent diluït en el mar de confusió i celebració del Fòrum de les Cultures, 2004. La pregunta de l’artista era oportuna i, transcorreguts ara alguns anys, segurament podríem trobar la resposta en la impregnació que encara persistia d’aquella memorial social del franquisme que hem descrit com contenidora de patologies heretades com la indiferència i la insensibilitat cap als més febles.

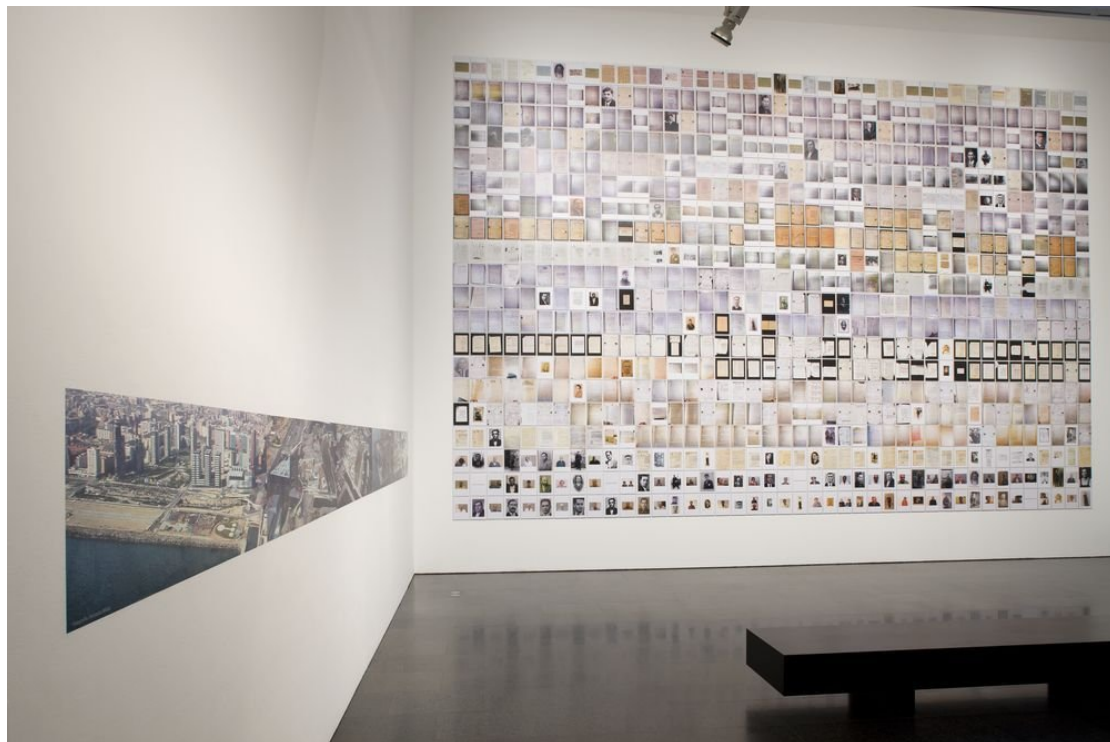
Detall frontal del mur de documents i fotografies de la instal·lació “El Camp de la Bota” (Col·lecció MACBA, 2007)

Un dels mèrits de Francesc Abad es fonamentava sobretot en el fet que, a través del seguiment històric d’un entorn físic carismàtic i molt singular, obria el camí per extreure lliçons de tipus general sobre l’encaix de la cultura en el sistema tardocapitalista. Feia visible que l’excusa de la cultura permetia dissimular moviments econòmics i especulatius en el terreny urbanístic de dimensions incalculables. I, alhora, demostrava que l’associació de la cultura amb l’entreteniment pot possibilitar desatendre i exculpar, fins i tot, allò més injustificable. Amb “El Camp de la Bota”,

Francesc Abad no pretenia manifestar de manera simplista una actitud frontal antiFòrum 2004, sinó que volia anar més enllà en subratllar les paradoxes, manipulacions i omissions en què es pot incórrer en les grans operacions modernitzadores. Per aquesta raó, al seu entendre, resultava tan significatiu recobrar les veus baixes del passat i, així, colpejar els excessos d'autocomplaença que solen conduir a la despreocupació i a la desmemòria.

En resum, Francesc Abad proposava una lectura crítica a l'entorn del paper polític i econòmic que juga la cultura en el marc postmodern de l'Occident capitalista i, alhora, ajudava a recuperar i a mantenir viva la memòria de les víctimes de la repressió franquista. L'acte creatiu de Francesc Abad allotjava en el seu si com a marca significativa, com algunes de les produccions estètiques més interessants de les darreres quatre dècades, allò que no és altra cosa que un gir cap a la història. És a dir, el viratge cap al passat s'ha d'entendre com la recerca d'un nou ancoratge sòlid a fi d'assolir uns guarniments crítics per afrontar l'atac ofensiu del presentisme hegemònic lligat a l'ocultació d'allò conflictiu. Veritablement tots aquests aspectes positius es visualitzaven a "El Camp de la Bota" i, de tot plegat, el que adquiria més rellevància és que aquesta reconquesta de la memòria democràtica no se circumscribia a una recreació lírica estetitzada, ni molt menys a una representació de sensibilitat *kitsch*⁶⁸⁶ amb pretensions de reviure literalment aquell passat, d'altra banda impossible de recuperar, però sí, en canvi, que es podia i es pot, comprendre i valorar críticament.

⁶⁸⁶ Una obra, sens dubte, que ha aconseguit aportar, des del camp estètic matisos històrics i profunditat, sense renunciar a la rememoriació. Quelcom que contradiu, per exemple, alguns plantejaments polèmics maximalistes i, més aviat negatius, respecte a les operacions memorialitzadores, com és el cas de David Rieff en les seves obres, les quals també contenen, naturalment, alguns punts de vista a tenir en compte per qui executa polítiques públiques de memòria. David Rieff va ser reporter i va conèixer de primera mà les guerres balcàniques dels anys noranta i, per això, mostra tants recels en relació amb la memòria. Vegeu David Rieff, *Contra la memoria*, Barcelona, Editorial Debate, 2012; David Rieff, *Elogio del Olvido. Las paradojas de la memoria histórica*, Barcelona, Penguin Random House, 2017.

Detall de la instal·lació “El Camp de la Bota”, que contraposa passat i present (Col·lecció MACBA, 2007)

Tampoc la seva obra, derivava cap a concepcions monumentalistes a fi de recloure aquesta memòria en una espècie de mausoleu, sinó que aportava elements per tal que la memòria rescatada, a través de l'operació estètica, esdevingués un veritable coneixement històric del passat immediat, en què hi hagués una prevalença d'una mirada retrospectiva justa i una connexió viva amb el present. Francesc Abad va atènyer, sens dubte una profunda reflexió sobre l'estètica que pot correspondre a la resistència⁶⁸⁷ i, al mateix temps, va plasmar, amb brillantor, com la resistència pot ser traduïda de manera adequada en el pla estètic. Així, la memòria no tan sols retornava, sinó que xocava amb els interrogants problemàtics del present, amb l'instant del perill que evocava Walter Benjamin⁶⁸⁸. El 2004, el treball de Francesc irrompia enmig d'un *zeitgeist* en què el pas del temps i els efectes dels canvis polítics, sobretot des del tardofranquisme fins als finals del segle XX, havien esborrat moments significatius del passat. En definitiva, havia estat capaç de fer paleses la continuïtat discontinua de la

⁶⁸⁷ Vegeu Jan Knopf, “Esthétique et destruction. La fin des histoires et de l’histoire dans *L’Esthétique de la résistance*”, dins M. Hofman i M-C. Méry (dir.), *Littérature, esthétique, histoire, dans l’oeuvre de Peter Weiss*, Nancy, Presses Universitaires de Nancy, 1993, pp. 125-135.

⁶⁸⁸ Vegeu Walter Benjamin, “Tesis de filosofia de la historia”, *Discursos interrumpidos, I*, Madrid, Taurus, 1990, p. 180.

història dels vençuts i la transcendència del retorn d'allò tràgic travessat per la violència. Sense obviar que tot aquest procés creatiu es va dur a terme amb la impregnació d'un sentit crític molt agut i una enèrgica intensitat poètica.

5.2.2. L'enfocament sociocultural de la història de l'art aplicat al marc expositiu. Notes a l'entorn de l'exposició *Art a Olot durant el franquisme i la transició a la monarquia parlamentària*

Segurament, un dels conceptes més esmentat en l'àmbit de la gestió cultural, especialment en l'àmbit de les arts i l'organització d'exposicions és el de comissari⁶⁸⁹ o curador. Fa uns anys, un comissariat designava el procés d'organització i muntatge d'una exhibició pública d'un conjunt d'obres d'un artista o de diversos artistes. El curador o comissari era qui seleccionava les obres, preparava el catàleg, dissenyava l'espai físic de la mostra, controlava el muntatge i desmuntatge, tenia cura de l'administració de tota l'operació expositiva en les diferents fases. Des dels anys vuitanta del segle passat, el comissari ha adquirit el paper també de pensar o proposar un tema, una tesi d'exposició en la qual artistes i obres es posen al servei de la verificació i il·lustració en certa manera de la tesi proposada. D'aquesta manera, els documents, els artistes i l'art són el punt de partida per arribar a materialitzar una idea. Qui són els comissaris? Normalment són crítics d'art, historiadors de l'art, historiadors, filòsofs i també, a vegades, els mateixos artistes. Aquests canvis van tenir lloc al mateix temps que evolucionava el concepte d'exposició⁶⁹⁰. Es podria afirmar que fins a mitjans del segle XX el caràcter estètic va predominar a l'hora de presentar els objectes en el museu, fins i tot els que no pertanyien a l'àmbit artístic. Després de la Segona Guerra Mundial, i sobretot a partir dels anys setanta, es va produir una revolució expotècnica en què van entrar en joc les interrelacions entre els objectes i les escenografies. És a dir, va adquirir cada vegada més rellevància la posada en escena. En aquest sentit, les exposicions es van començar a articular a partir d'un llenguatge visual complex, com un

⁶⁸⁹ Sobre l'evolució d'aquest concepte, es pot trobar una explicació breu i entenedora a Teixeira Coelho, *Diccionario crítico de política cultural. Cultura e imaginario*, op. cit. pp. 74-75.

⁶⁹⁰ Sobre la qüestió de l'evolució del marc expositiu és útil, per exemple, el llibre d'Ángela Garia Blanco, *La exposición. Un medio de comunicación*, Madrid, Ediciones Akal, 1999.

mitjà d'interpretació, amb un disseny, instal·lació i muntatge d'un conjunt d'objectes a fi de plasmar una idea.

En aquests canvis relacionats amb el sentit de l'escenificació i la teatralitat de les instal·lacions i muntatges museogràfics, que van començar a ser molt rellevants en el darrer terç del segle XX, hi va contribuir l'evolució dels corrents culturals, de l'art i el pensament i, especialment, el desenvolupament tècnic i científic en camps com la il·luminació, el disseny de l'espai, la preservació ambiental i la creació d'àmbits adequats per a la presentació i custòdia dels objectes, per a la inserció de tècniques interactives que permeten la participació dels públics, per a una nova senyalització vinculada a la importància del disseny gràfic. En definitiva ha estat molt important la introducció de tècniques teatrals en la concepció de l'espai d'exhibició i, també, en les dècades recents, i no només en allò que concerneix a les exposicions artístiques, el desenvolupament museogràfic ha canviat enormement sota la influència de les noves propostes estètiques, sobretot a partir dels moviments neoconceptuals vinculats a la postmodernitat. També és molt destacable l'ús de l'audiovisual i la informàtica. Al cap i a la fi, l'exposició és per tant un acte de comunicació i, per això, en tot el procés és important, entre altres, el disseny, la producció, la construcció, el treball amb el lloc i l'espai, l'organització de la informació per a la seva presentació, etcètera. Per tant, tot plegat una tasca complexa que reuneix unes potencialitats molt grans com a mitjà comunicatiu de coneixement. Tal com hem avançat, l'any 2006 es va presentar al Museu Comarcal de la Garrotxa l'exposició "Art a Olot durant el franquisme i la transició a la monarquia parlamentària"⁶⁹¹ que complia, exactament, amb moltes de les funcions esmentades sobre el marc expositiu, però que, alhora, tenia la particularitat d'evidenciar sobre l'espai museístic el procés investigador i, sobretot, una tesi, gens fàcil d'explicitar visualment en què relacionava la subjectivitat⁶⁹² de l'acte creatiu, les arts, integrada en el teixit de les relacions socials i, alhora, imbricades ambdues amb les correlacions de forces i els poders. És a dir, en aquesta exposició el fet que la pràctica artística, realitzada durant els anys que comprenien de la dictadura a la transició a la democràcia, fos aparentment l'objecte central no significava renunciar a una anàlisi densa i, per contra, incorporava a l'escena cultural aspectes socials i polítics de la

⁶⁹¹ Narcís Selles i Albert Batlle, op. cit.

⁶⁹² Sobre la subjectivitat en el marc de les relacions socials, resulta interessant l'article de Geoff Eley i Keith Nield, "Volver a empezar: el presente, lo postmoderno y el momento de la historia social", *Historia Social*, núm. 50, València, UNED-IHS, 2004, pp. 47-58.

societat olotina de l'època. A més, l'aplicació de la lent en un context local obria moltes possibilitats per penetrar en els mecanismes de formació de la memòria pública que volia crear la dictadura i de quina manera aquella operació va anar transcendint en la conformació d'una memòria social condicionada per aquell règim polític. Es tractava d'una exposició amb una sòlida investigació al darrere, però, alhora també activada per la memòria. En l'activitat historiogràfica hi havia una funció cognitiva que es combinava amb una altra d'afectiva⁶⁹³. El dissenyador de l'exposició, l'artista Marcel Dalmau, a partir d'un sèrie d'instal·lacions o intervencions enteses com assaigs visuals, va articular amb encert aquest equilibri necessari en tota temptativa memorialitzadora.

Els dos comissaris, Narcís Selles i Albert Batlle, desmentien la inoperativitat de la història de l'art com a instrument d'anàlisi d'una societat i, particularment, de les relacions imbricades entre art, societat i memòria. Pròxims a les maneres de fer d'una història crítica de l'art contribuïen a contrarestar els símptomes de poc desenvolupament intel·lectual de què gaudeix en el nostre país la història de l'art. Una disciplina acadèmica que malviu sota una síndrome d'inferioritat a causa, per una banda, de l'abundor productiva i sovint molt suggeridora de la seva germana gran, la història en general, i, per l'altra, a causa d'una crítica d'art expandida cap als estudis visuals i als camps del comissariat i de la gestió. Veritablement, la història de l'art, sobretot aquella que focalitza el seu interès en l'art del segle XX, arrossega grans mancances, presonera com és de plantejaments historicistes de caire neopositivista que, amb freqüència, entronquen amb punts de vista localistes o en excés centrats en aspectes formals i estilístics de l'obra artística.

⁶⁹³ Sobre aquesta relació entre investigació i memòria i l'ús públic de la història són interessants les reflexions que apareixen en el llibre d'Andreina Ricci, *En torno a la piedra desnuda. Arqueología y ciudad entre identidad y proyecto*, València, Publicacions de la Universitat de València, pp. 29-61.

Detall de l'exposició *Art a Olot durant el franquisme i la transició a la monarquia parlamentària*. (Fotografia: Marcel Dalmau)

Una exposició –amb publicació inclosa– amb el títol “Art a Olot durant el franquisme i la transició a la monarquia parlamentària” pot conduir a equívocs. Es podria arribar a la conclusió que es tractava d’una mostra més, com moltes d’altres, muntada amb la finalitat de retre homenatge a les figures artístiques locals. Probablement, alguns dels crítics, gestors o periodistes més vinculats a corrents esteticistes i cosmopolites devien, al seu moment, haver manifestat el seu desdeny o, com a mínim indiferència, quan van assentir a parlar del projecte en qüestió. Els prejudicis, vinguin d’on vinguin, solen tenir sempre un paper negatiu, encara que siguin el fruit de mirades hipotèticament modernes, metropolitanes i obertes a l’exterior. En definitiva, tan sols contribueixen a consolidar la superficialitat i la immadura crítica. Per consegüent, desprendre’s dels apriorismes resulta cabdal, ja que comporta apropar-nos desacomplexadament a projectes de la tipologia de l’encapçalat per Albert Batlle i Narcís Selles. Aquella exposició esbrossava viarany poc explorats en les nostres contrades tant pel que fa a plantejaments metodològics dins del que és estrictament la història de l’art, com respecte de l’encaix i visibilització dels resultats de les recerques en la institució museística.

Com tan clarament indica el títol, no es podia equivocar qui pensava que la mostra girava a l'entorn de l'estudi d'una realitat artística local. D'entrada totes les realitats són locals, arrelades com estan a un lloc, i, per tant, valorar més o menys la seva projecció més enllà del fet local depèn dels paràmetres que tindrien a veure amb qüestions com, per exemple, la correlació de forces en els àmbits de poder, la puixança econòmica o les desigualtats existents entre centres i perifèries. Tanmateix, el que aquí interessa és com i sota quins criteris els curadors s'aproximaven a aquest context local i n'analitzaven la creació artística. Precisament és en aquest "com" sobre el que se cimenta el gran atractiu de la seva tasca traduïda en l'exposició i la publicació. En aquest sentit, cal remarcar que no és habitual trobar-se amb un format expositiu –ideat, com s'ha dit, amb la col·laboració de l'artista Marcel Dalmau– que tenia com a principal objectiu evidenciar que els artefactes artístics adquireixen significació simbòlica en relació amb el marc material en què són produïts. És a dir, que l'autonomia de l'obra d'art adquireix precisament rellevància a partir de la particularitat de la conjuntura històrica en què ha estat creada. Dit amb altres mots, es tractaria de tenir present que l'autonomia de l'art, malgrat els valors atemporals que també pugui allotjar l'objecte artístic, té fonamentalment una naturalesa històrica, en el sentit, tal com ha remarcat Hal Foster⁶⁹⁴. És a dir, que sempre està situada políticament. Si haguéssim de definir a grans trets les bases de pensament sobre les quals se sustentava el discurs de la mostra, podríem dir que, de manera força similar a com postula Pascale Casanova⁶⁹⁵, l'esperit curatorial que va concebre la recerca i l'exposició subsegüent proposava revelar els vincles entre art, història i món sense perdre de vista la irreductible singularitat del treball artístic.

Així, doncs, els curadors, seguint aquesta estela, exposaven amb un rigor envejable una anàlisi pregonada de les vinculacions entre el camp artístic i l'univers material. En concret, els lligams de la producció simbòlica amb una materialitat que està configurada per la trama complexa que s'estructura a partir de les relacions socioeconòmiques i els equilibris i conflictes que s'associen indistriablement als mecanismes que regeixen el poder. Cal perseverar en el fet que el seu posicionament teòric de partida, que ja per si mateix era prou estimulant, adoptava un valor afegit que

⁶⁹⁴ Vegeu Hal Foster, *Diseño y Delito*, Madrid, Ediciones Akal, 2004.

⁶⁹⁵ Vegeu Pascale Casanova, *La République mondiale des Lettres*, París, Éditions du Seuil, 1999.

tenia el seu origen en la centralització de llurs interessos investigadors en un període altament significatiu del nostre passat recent com és el franquisme i el seu procés de derogació. Realment, tenien entre mans un material sensible si es té en compte els nombrosos litigis en els intents de relectura de la memòria social d'aquells decennis. És més, aquest plus analític augmentava, tal com hem avançat, en parar la seva atenció en un context local, atès que amb el mètode esmentat aconseguien amplificar l'eficàcia de l'òptica microscòpica, sense deixar mai de banda –i en aquest aspecte cal insistir-hi– la concepció més global que permet explorar vies de comparació entre les particularitats del lloc elegit i altres realitats geogràfiques i històriques. A fi de donar fe del treball modèlic realitzat en aquesta línia, no ens podem estar de mencionar un detall del ric discurs expositiu i assagístic. En concret, paga la pena referir-se a la profusió analítica que, des d'una perspectiva comparativa, imperava en la descripció del subsistema cultural i de l'obra i actituds d'algunes de les seves figures més il·lustres com, per exemple, fou el cas de Josep Clarà durant els anys àlgids del feixisme catòlic espanyol. Una època en què van proliferar les no sempre reconegudes analogies amb el feixisme italià i el nazisme alemany. Ras i curt, al marge de les conclusions que es poden extreure quant a les conductes dels diferents agents socials i artístics, l'opció investigadora i expositiva plantejada implicava un qüestionament d'aquelles visions centralitzadores i uniformitzadores que es fonamenten en la focalització deshistoritzada al voltant de les personalitats que més protagonisme tenen i que estan ubicades en els grans nuclis urbans, al mateix temps que suggeria alternatives sòlides a la pràctica d'un localisme historicista.

Resulta prou palpable –com es descriu i s'explica en l'estudi que apareix en el catàleg– que a la ciutat d'Olot es van donar històricament unes condicions favorables per a la reproducció del seu teixit artístic que altres ciutats mitjanes no van reunir. Alhora, es plantejava també com un lloc perifèric que possibilitava, com a estudi de cas, la captació, amb tanta intensitat com en un hipotètic lloc central, de la intricada malla en què formes simbòliques, estructures socioeconòmiques i poders polítics s'interconnecten i interrelacionen. Aquesta interdependència posa sobre la taula, com molt encertadament es visualitzava en les estratègies expositives i en l'estudi-recerca, que els processos de significació, tal com sostenen els dos autors, no han estat mai fruit d'una activitat portada a terme en un estadi neutre, en abstracte, fora del temps, al marge

d'ideologies i conflictes, en resum, del mateix esdevenir de la vida. Aquesta incorporació problematitzada de l'art en una quotidianitat entesa com un ampli camp de batalla polític, suposa al seu torn la negació de convencionalismes museístics que pretenen oferir una visió acumulativa i desconflictivitzada del món de l'art.

Per tant, la feina duta a terme per Albert Batlle i Narcís Selles tenia molt poc a veure amb la de l'erudit que recopila i cataloga objectes de valor artístic i dades intrínseques al voltant d'ells amb una voluntat objectivista la qual, presumiblement, es desvincula de qualsevol punt de vista ideològic. Ben al contrari, en aquest cas hi ha una opció diàfana que es manifesta en un procés de recerca creatiu i creador de coneixement, amb la finalitat de posar a prova unes hipòtesis i tesis prèvies que no encobreixen un determinat enfocament. En efecte, amb la tria de les obres i altres materials volien mostrar, com ja hem assenyalat amb anterioritat, la impossibilitat de negar que l'autonomia de l'art rau en concret en el grau d'interdependència que les produccions simbòliques tenen, com no podia ser d'altra manera, amb el context en què es desenrotllen.

El mèrit de l'exposició, i de la important recerca que se'n va derivar, és que va treure a la llum, en el decurs d'un llarg període històric com fou el franquisme, fins a la transició a la democràcia. l'existència efectiva d'aquestes interconnexions a què venim fent menció. Les diferents etapes que va experimentar el règim dictatorial amb el seu final inclòs posen també en evidència les mutacions que van ocórrer en l'àmbit simbòlic. No obstant això, cal advertir que no es tracta de confirmar les regles d'una simplificada sobredeterminació socioeconòmica. Les obres artístiques no són el mirall literal d'una època o moment determinat, però sí que contenen en el seu interior claus per copsar les vivències i contradiccions del període històric en qüestió. És més, contra els posicionaments idealistes en què es privilegia l'èmfasi sobre la importància del voluntarisme individual i electiu, i contra els nous paradigmes fonamentats en excés en la mediació discursiva⁶⁹⁶ que advoquen per la dissolució de qualsevol jerarquització causal, els curadors es posicionaven en el pensament que ve a dir que és necessari remarcar que els homes i les dones articulen i ordenen les seves vides de manera

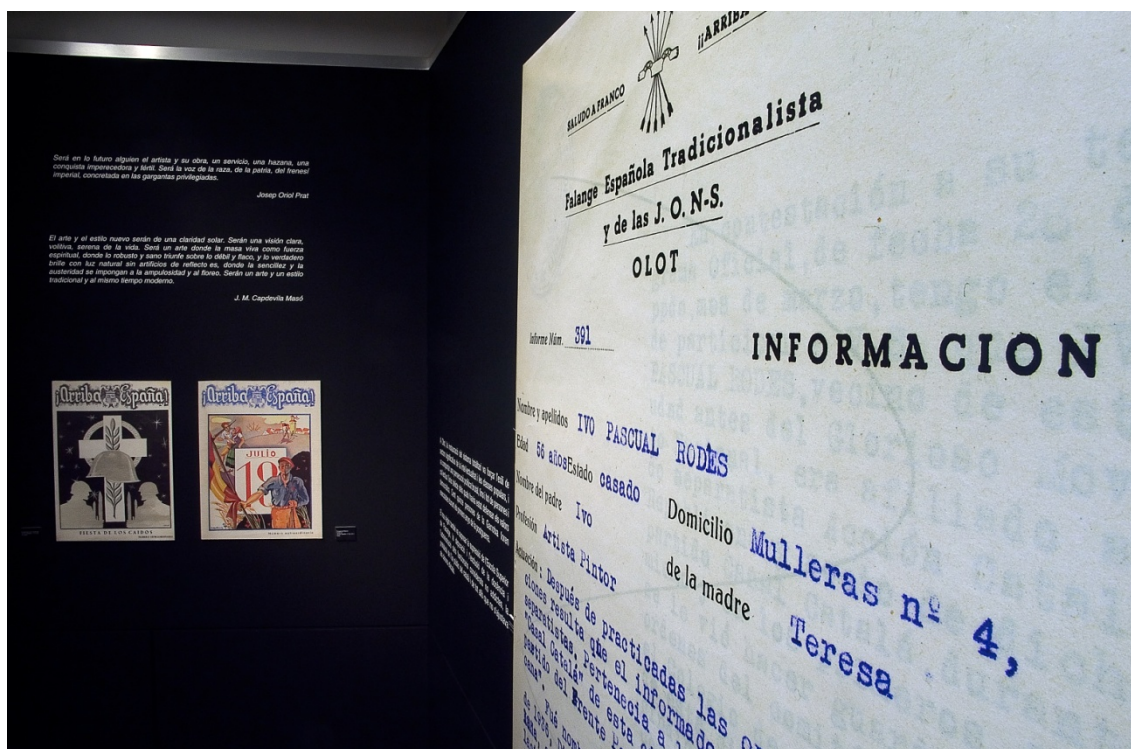
⁶⁹⁶ Vegeu, per exemple, l'obra de Miguel Ángel Cabrera, *Historia, lenguaje y teoría de la sociedad*, Cátedra-Frónesis, Madrid, 2001.

relativament autònoma, o el que és el mateix, fan la seva pròpia història. En aquest quefer quotidià estan però condicionats i restringits per un entorn limitat en què gaudeixen d'un marge de moviment i independència, i del qual –ens estem referint a l'orbit d'aquest entorn– també en són responsables pel que fa a la seva estructuració material i percepció.

En veritat, les idees, com assenyala Terry Eagleton⁶⁹⁷ no són el més essencial, tot i que és obvi que tampoc no són marginals i actuen com un aglutinant més enmig de l'entramat social. De tot plegat es desprèn una interrelació circular entre els subjectes i el medi en què actuen, la qual configura un entorn construït on allò social, d'acord amb historiadors com William H. Sewell Jr⁶⁹⁸ [...] *es una red articulada y cambiante de prácticas semióticas que construye y transforma los marcos materiales que establecen las matrices de esas prácticas y que delimitan sus consecuencias* [...]. Aquesta circularitat, que implica a banda d'imposició, acceptació, dissidència o resistència altres opcions com negociació o apropiació, és ben patent fins i tot en situacions fortament normativitzades. No es pot negar, per exemple, que en el sistema polític liderat pel general Franco hi havia espai, reduït com no podia ser d'altra manera, per al desenvolupament d'un cert grau d'autonomia personal. En aquesta franja hi tenien cabuda, com fa palpable el cas olotí, des d'assumpcions voluntàries i entusiastes de l'estètica i l'ideari feixista fins a plantejaments artístics qüestionadors de l'estat de les coses a les acaballes de la dictadura, passant per adaptacions a la nova situació de postguerra com va succeir, per exemple, amb molts dels artistes que conreaven la pintura paisatgística, o, per contra, desviacions amortides mitjançant l'adopció de camins introspectius o de tancament interior que es materialitzaven en l'elaboració d'una obra sustentada en la investigació formal.

⁶⁹⁷ Vegeu José Luis Bellón Aguilera, "Entrevista a Terry Eagleton", *Revista de Filosofía*, núm. 34 i 35, 2005.

⁶⁹⁸ William H. Sewell Jr, "Por una reformulación de lo social", *Ayer*, núm. 62, 2006.

Detall de l'exposició *Art a Olot durant el franquisme i la transició a la monarquia parlamentària*
(Fotografia: Marcel Dalmau)

Aquest model atípic d'exposició, de la qual en són avaladors Albert Batlle i Narcís Selles, reobria, sense cap mena de dubte, una via que hauria de ser tinguda en compte en el camp de la història de l'art contemporani i de la història en general. Aquesta consideració no només s'hauria de dirigir cap als continguts que aportava aquell estudi, sinó també a les formes i mètodes sobre els quals s'erigia el punt de partida de la línia de recerca i, sobretot, als vincles renovadors que es perfilen entre la historització de l'art contemporani, la museologia i l'àmbit de l'exhibició de la producció artística realitzada des de la segona meitat del segle XX fins als nostres dies. En resum, es fa necessari remarcar el caràcter creatiu de la concepció d'una recerca que no amagava en cap moment el punt de vista dels investigadors i que es fonamentava en un sofisticat aparell crític. Una demostració d'aquesta sofisticació n'és el llarg i consistent estudi "Camp artístic i realitat social a Olot (1939-1979)" que ocupa bona part del catàleg que es va presentar. Una edició que, a banda de l'assaig històric, conté la catalogació de l'obra exposada, un recull escollit de la crítica d'art a Olot i unes breus biografies dels artistes i col·lectius que apareixien a l'exposició. Particularment, d'aquestes biografies cal ressaltar-ne, si ens atenem a la línia marcada pels autors, el seu apreciable grau de contextualització. Una operació en la qual predomina l'establiment

de connexions entre la singularitat del subjecte creador i la mediació de l'entorn, tant el local com el global. A pesar d'haver tractat ja amb insistència molts dels elements positius que conté el treball en qüestió, els nostres comentaris prendrien un caràcter fragmentari si no ens tornéssim a referir al munt de recursos creatius emprats en el traspàs dels resultats de la recerca a un format museogràfic.

Efectivament, la combinació en l'espai, sense excessos escenogràfics, d'obres d'art, de documentació històrica, d'objectes diversos, de filmacions d'època, de la utilització de diferents tonalitats de colors en les parets segons els continguts que s'hi mostren, feia manifesta la determinació d'oferir una panoràmica calidoscòpica del període. En aquesta mateixa línia i en relació amb l'anterior s'ha d'entendre l'amalgama de textos interpretatius, de cites textuais i de resums biogràfics que estaven situats entre les distintes obres i materials no pas de forma casual i rutinària, sinó que, sovint, aquesta disposició, a través de diversos nivells de lectura, perseguia posar de manifest contradiccions i confrontacions que afecten l'objecte artístic en tant que està integrat en un marc històric i mundà. El treball sobre l'espai expositiu possibilitava la resignificació de molts artefactes culturals a fi d'allunyar-los d'encotillades mirades tradicionals molt arrelades en l'imaginari col·lectiu. D'aquesta manera, un disseny equilibrat, que aconseguia no forçar mitjançant un zel dirigista excessiu el recorregut de les sales, permetia atènyer una eficàcia didàctica de caire visual poc corrent en l'exhibició de l'art de les darreres dècades. De tot el conjunt, el que no s'ha de desatendre és que aquests dos historiadors-curadors van dur a terme la seva tasca amb un elevat ànim creatiu en el sentit que es generava una mirada complexa i històrica del fet artístic i contribueïen amb solvència a una millor comprensió general de les vicissituds d'un passat recent, el del franquisme en un marc local, amb fortes dosis de projecció en l'imaginari col·lectiu més enllà de la seva pròpia època.

Detall de l'exposició *Art a Olot durant el franquisme i la transició a la monarquia parlamentària*
(Fotografia: Marcel Dalmau)

Es tractava d'un exemple a destacar de proposta historiogràfica i expositiva perquè suposava una incursió en una memòria social encara viva en un escenari local, com l'olotí, molt marcat per les empremtes d'un fort conservadorisme social que va conviure amb comoditat amb la dictadura. L'assaig visual i historiogràfic no tenia res a veure amb projectes que formen part d'aquest escenari pretesament posthistòric, descrit per l'historiador Lutz Niethammer⁶⁹⁹. És a dir, un univers en què hi destaca una amalgama conformada per la perplexitat que s'experimenta en l'àmbit dels historiadors enfront del que sembla la desaparició de l'objecte de la seva disciplina i pel simultani i paradoxal anunci de la insinuació d'un rejuveniment de la mateixa disciplina. Es tracta d'una estranya combinació de l'augment de l'interès per la història associat a un considerable ressò mediàtic. Es viu, assenyala Niethammer, un procés de rehistorització que sembla una simulació en conveni amb els interessos de la indústria cultural. Veritablement, aquesta exposició sobre i art i franquisme, sense renunciar als públics, aportava una anàlisi crítica de les situacions històriques concretes i esdevenia un acte de

⁶⁹⁹ Lutz Niethammer, "Reflexions sobre la posthistòria", op. cit.

transferència de coneixement i, també, una operació cívica memorialitzadora que revelava i qüestionava aspectes de la memòria social del franquisme que persistien, encara, en el terreny del tòpic i, al cap i a la fi, de la desmemòria.

5.2.3. La profunditat de les narratives artístiques i la memòria social

En el decurs d'aquests subcapítol hem centrat la nostra atenció en dos exemples d'actuació sobre la història recent i la memòria social des de l'àmbit artístic i expositiu. És obvi que, en aquesta anàlisi, podríem haver emprat altres exemplificacions⁷⁰⁰, encara que tampoc no són tantes les propostes expositives que combinen, al nostre entendre, aquesta hibridació eficaç en què hi conflueixen l'aproximació estètica i la historització, la qual fa possible establir una relació madura i crítica amb l'herència d'aquest temps proper que continua sent el franquisme. Sens dubte, és necessària la consolidació d'aquestes perspectives que es diferencien d'allò més establert i comú, que sol estar relacionat amb els discursos i maneres de fer que circulen en els mitjans de comunicació convencionals, ja sigui premsa, ràdio i televisió, ja sigui la teranyina de les xarxes socials, o en fórmules de patrimonialització que prioritzen la rendibilitat d'acord amb paràmetres turístics. Sovint, en aquests canals més estandarditzats s'imposen relats que insisteixen, en relació amb el nostre passat immediat, en l'existència d'una mena d'amnèsia col·lectiva i, per això, justifiquen la relaxació i una certa vulgarització en la manera de comunicar. Segurament, en aquesta repetició de llocs comuns hi ha un equívoc que podria tenir una explicació en allò que assenyala l'historiador Serge Gruzinski⁷⁰¹. Concretament, es refereix a que no es pot confondre la suposada amnèsia col·lectiva amb la manca d'una memòria crítica.

Efectivament en coincidència amb el que hem esmentat en citar, en pàgines anteriors, David Lowenthal i Jaume Aurell, per a Gruzinski en la nostra

⁷⁰⁰ En aquest sentit destacarien en els últims anys les exposicions "Franco, Victòria, República. Impunitat i espai urbà", comissariada per Manel Risques i inaugurada el 2016 al Born Centre de Cultura i Memòria de Barcelona, i "Fantasma 77. Iconoclàstia espanyola", a cura de Matteo Guidi, Jorge Luis Marzo i Rebecca Mutell, que es va obrir la primavera de 2020 a Tecla Sala, Centre d'Art de l'Hospitalet. En ambdós casos, es fixa l'atenció en la monumentalística totalitària del franquisme i la seva persistència en l'espai públic. Al cap i a la fi una metonímia de la permeabilitat d'una memòria social del franquisme acrítica que no ha estat combatuda, sinó que ha perviscut entre la indiferència, la permisivitat i la banalització.

⁷⁰¹ Vegeu Serge Gruzinski, *¿Para qué sirve la historia?*, Madrid, Alianza Editorial, 2018, pp. 56-90.

contemporaneïtat el que hi ha és una superabundància de passats que, amb freqüència, amanits per les formes de fer dels mitjans de comunicació *mainstream*, poca cosa tenen a veure amb la reconstrucció del passat que es proposa, per exemple, en els resultats de la investigació universitària. Aquesta autor insisteix a remarcar que aquesta forma de fer història condueix fàcilment cap al parc temàtic i les atraccions turístiques. Es prioritza, doncs, una reflexió mínima que, d'alguna manera, suposa un cert menyspreu de la capacitat comprensiva del públic. Semblaria, doncs, que pensament i diversió són incompatibles puntualitza el mateix historiador. Tanmateix, com ja hem comentat en alguna ocasió anteriorment, en tot allò que envolta el franquisme i les seves herències, el passat segueix sent present i la memòria es comporta com a tal, com un present continu, atès que hi ha molts aspectes per tancar, especialment tot el cicle de dol concernent a la repressió. Per tant, l'entreteniment com a vehicle d'accés a aquest temps proper i alhora desconegut no és, sens dubte, la millor opció. Pensem que els mecanismes de construcció i de transmissió de la memòria social, especialment en el cas de passats traumàtics, han d'estar vinculats a l'aprenentatge, a la crítica reflexiva i a l'ètica.

En un lloc com l'Estat espanyol que, com hem pogut veure, els processos memorialitzadors democràtics encara estan lluny de conquerir l'esfera pública i que les patrimonialitzacions d'aquesta memòria democràtica no estan prou desenvolupades, no es pot incórrer en el risc de creure que la millor manera de fer conèixer aquest passat és per mitjà de la trivialització turística i el sensacionalisme que, malauradament, s'imposa sovint en els mitjans de comunicació. De fet, a títol general i sigui el període històric que sigui, quan el coneixement que se'n té depèn de percepcions extretes de tradicions, de festes populars, d'històries que limiten amb la llegenda o el mite, o de productes d'entreteniment de nova creació suposadament vinculats amb la patrimonialització, el que sol passar és que s'estenen les imprecissions, els estereotips, la superficialitat i la banalitat. A la llarga s'acaben consolidant clixés contraproductius atapeïts d'etnocentrisme, de racisme o de tradicionalisme masculinitzant per citar-ne alguns. La historització crítica no té res a veure amb aquestes aproximacions vàcues. Però, alhora, la cerca del coneixement del passat sí que es compatible amb altres suports més enllà de la mera investigació històrica convencional o acadèmica. La profunditat de l'anàlisi històrica també es transmissible mitjançant propostes artístiques i museogràfiques com

les que hi hem parat esment anteriorment. Reuneixen potencialitat crítica i també proposen una experiència de gaudi estètic que es podria aproximar a una tipologia d'aprenentatge que incorpora elements constructius de sociabilitat. L'artista i el comissari actuen com a mediadors en les relacions entre subjectes i creen espais d'interacció comunicativa. En el cas descrit de l'obra "El camp de la Bota" de Francesc Abad, amb el seu desplegament al·legòric d'un arxiu de la repressió, es generava molt clarament aquesta intercomunicació col·lectiva reparativa. De cada posada en escena de l'exposició en sorgia un espai narratiu nou, on es desenvolupaven històries i vivències vinculades amb el trauma de la repressió franquista. Veritablement aquesta tipologia de propostes expositives i artístiques són essencials en la configuració d'una contramemòria que té els seus fonaments en l'esperit d'un "art públic", amb vocació social, cosa que necessàriament no significa que hagi d'estar ubicat en un espai públic⁷⁰². És a dir, s'erigeix un exercici artístic que trenca amb la monumentalística de pedestal i cerca la creació d'espais on és possible "estar junts" a fi de recordar i restituir de l'oblit els vençuts i les víctimes. Les idees d'absència i de buit molt sovint actuen com elements commemoratius i de record. Per tant, res a veure amb la imposició pètria i verticalista del monument tradicional, el qual, a més, té molts vincles estètics amb les maneres de fer dels règims polítics totalitaris i autoritaris.

Malgrat no comptar, moltes vegades, amb el suport dels mitjans de comunicació de masses, les narratives artístiques i museogràfiques d'avançada, doncs, són útils i eficaces perquè fan un treball de profunditat, de pregonesa alternativa, que possibiliten una aproximació més rica i complexa des del punt de vista intel·lectual i psicològic envers el temps pretèrit que encara continua mostrant-se com insuficientment conegut per a la majoria i que conté massa components d'ordre traumàtic encara per resoldre. Sens dubte, el que resulta més rellevant d'aquestes propostes és la capacitat que tenen per aportar mirades i punts de vista inèdits o poc habituals com per exemple succeeix en obres com "Cartografias silenciadas. Espacios emblemáticos de la represión" (2007) d'Ana Teresa Ortega⁷⁰³ en què es traça un rastreig fotogràfic arreu de l'Estat espanyol sobre edificis i indrets que foren escenaris de reclusió, tortura, treball

⁷⁰² La qüestió del potencial de l'art en els processos de reparació de la memòria heretada de situacions traumàtiques lligades a repressions i conflictes està àmpliament tractada a Juan-Ramón Barbancho, *Arte y posmemoria. El arte como preservación de la memoria tras el conflicto*, Madrid, Brumaria, 2020, especialment a les pàgines 15-72.

⁷⁰³ Vegeu <https://anateresaortega.com/proyectos/cartografias-silenciadas>

esclau i repressió durant la Guerra Civil i el franquisme. Un treball contemporani que incorpora justament aquest sentit de vertígen que dona el buit i la ruïna i que, alhora, es recolza en una àmplia documentació històrica. O el també treball fotogràfic, d'Ignasi Prat⁷⁰⁴, de nom "El món dels vencedors (2010-2014)" que posa el seu focus en el retrat de les façanes de les residències dels màxims responsables de la repressió durant la dictadura franquista, entre els quals el mateix dictador, el general Franco. Un exercici que revela tant la inaccessibilitat i la impunitat d'aquestes personatges que van viure en les seves imponents edificacions, com el seu gust arquitectònic, entre xaró i grandiloqüent, cosa que al cap i a la fi és una mostra de la simbologia estètica que va predominar durant la dictadura franquista.

Sens dubte, podríem seguir esmentant moltes més propostes artístiques⁷⁰⁵ que s'englobarien dins d'aquesta relectura crítica del franquisme que, a partir de llenguatges estètics d'avançada, aposten una reconstitució de l'espai democràtic i el combat contra l'oblit. Quelcom similar també succeeix en altres països com Xile, Argentina, Perú, Colòmbia, Paraguai, Guatemala, Brasil, Ruanda, el Japó i, evidentment, en tots aquells altres que han de conviure amb el pes traumàtic de l'Holocaust. El que és més significatiu, doncs, és aquesta obertura de mirades amb què, des del camp artístic, es contribueix a la preservació de la memòria i a la creació de nous espais d'interferència social i comunicacional, tant en la línia del que es coneix com les derivacions de l'"estètica relacional"⁷⁰⁶, com en l'envit desafiant del contramonument⁷⁰⁷, el qual ha esdevingut, alhora, una tendència amb signes d'estandardització a nivell internacional.

⁷⁰⁴ Vegeu <http://ignasiprat.org/es/mundo-los-vencedores/>

⁷⁰⁵ Sobre les propostes artístiques desenvolupades en els darrers vint anys que atenen la qüestió de la memòria social del franquisme és molt útil l'obra ja citada de Juan-Ramón Barbancho, *Arte y postmemoria...*, op. cit., pp. 286-340.

⁷⁰⁶ El crític d'art francès, Nicolas Bourriaud, va concebre aquest concepte a finals del segle XX. En la seva formulació, destaca els projectes artístics que crearien, més que objectes, unes condicions propícies per a les relacions interhumanes. L'artista actuaria com un mediador per potenciar un retrobament i la restitució de vincles i, per tant, l'obra tindria un significatiu caràcter social i polític. En alguns casos, però, se li retreu de prioritzar la producció d'espais de consens. De fet, i molt concretament, en les proposicions artístiques que treballen a l'entorn dels processos memorialitzadors el que evidencien és l'existència d'una actitud de dissentiment, encara que, inevitablement, la seva eficàcia social arribarà a través del retrobament comunitari després de tractar críticament el desacord. Vegeu Nicolas Bourriaud, *Estètica relacional*, Buenos Aires, Adriana Hidalgo editora, 2006. També sobre qüestions estètiques i política, vegeu Jacques Rancière, *Sobre polítiques estètiques*, Barcelona, MACBA-UAB, 2005.

⁷⁰⁷ Vegeu James E. Young, *The Texture of Memory. Holocaust, Memorials and Meaning*, op. cit.

Aquesta darrera qüestió, que té molt a veure amb aquesta translació de la manera de commemorar de l'Holocaust a altres realitats històriques, és innegable que ha promogut grans avenços en indrets que estan en procés de superar processos postdictatorials, ja que ha permès assumir experiències d'ordre estètic i de recuperació del record. En el cas de l'Estat espanyol, la situació de subdesenvolupament pel que fa als processos memorialitzadors, que no hem de confondre amb la investigació històrica com ja hem vist, fa que no hi hagi una urgència per erigir una crítica del que comporta l'estètica del contramonument. Tanmateix, en termes generals, sobre els contramonuments i les narratives i les relacions socials que creen sí que pensem que hi sobrevola la qüestió del després. És a dir, què passarà amb aquests espais una vegada la comunitat afectada pel trauma ja l'hagi donat com a tancat o bé, a causa del pas del temps, aquesta població que està vinculada més directament amb el passat recent hagi desaparegut. ¿Podrà passar que aquestes iniciatives artístiques, com succeeix molt sovint amb la monumentalística i estatutària convencionals a l'espai urbà, esdevinguin invisibles? ¿Romandrà en el record la raó de la seva existència? ¿O passarà com en l'escena quotidiana que descriu la cançó "Near the Memorials to Vietnam and Lincoln"⁷⁰⁸ de la cantant britànica P.J. Harvey, en què la gent es passeja pel parc de Washington sense parar atenció en la presència d'aquests elements?

Més que no pas els elements físics i objectuals que són visibles en l'espai urbà com a resultat de les accions artístiques i que solen ser el pretext per a la creació de les narratives que estableixen, segurament, el que és més rellevant del que proposen les iniciatives artístiques és el pòsit profund immaterial que deixen en les consciències ciutadanes. L'art, doncs, està capacitat per crear aquests espais comunitaris de reflexió. La versatilitat de l'experiència artística permet aproximacions inusuals, diverses, com és el cas, per exemple, de la metàfora de l'ús de l'arxiu⁷⁰⁹ a fi de visibilitzar un temps suposadament inaccessible. Així, doncs, l'art possibilita, tal com assenyala l'artista colombiana Doris Salcedo⁷¹⁰, oferir altres imatges, oposar altres formes de representar

⁷⁰⁸ Devem aquesta encertada cita musical a l'historiador Jordi Gaitx.

⁷⁰⁹ Tot i que s'ha de ser prudent, ja que aquests usos artístics de la figura de l'arxiu té riscos de convertir-lo en un fetixx en excès auràtic o, per contra, decoratiu i inútil. Així s'hi refereix, com a advertiment, Georges Didi-Huberman, quan valora, això sí, molt positivament l'obra "Entre l'écoute et la parole : derniers témoins. Auschwitz 1945-2005" que Esther Shalev-Getz va exposar, en format d'arxiu de testimonis, l'any 2005 en una sala de l'Ajuntament de París. Vegeu Georges Didi-Huberman, *Blancs soucis*, París, Les Éditions du Minuit, 2013, pp. 73-74.

⁷¹⁰ Citada a Juan-Ramón Barbancho, *Arte y posmemoria*, op.cit. p. 82.

—que no formen part del catàleg habitual dels *media*— que, tot i que no redimeixen, sí que aporten altes dosis d'humanitat. Un humanisme que fa molta falta quan romanen obertes moltes fractures a causa de la permanència d'una memòria social tergiversada, amb elements patològics, com continua sent en el cas del franquisme. En definitiva, és indiscutible que malgrat que, en una primera instància, els processos artístics memorialitzadors segurament no arriben a les majories, sí que proporcionen profunditat i creen unes tendències que després, molt sovint, són recollides per instruments de caire més majoritari, com és el cas dels mitjans de comunicació. El treball és lent i ardu, a vegades es pot capgirar, però és imprescindible per tal d'arribar a mostrar punts de vista i veus desconeguts, més enllà del que es considera com més convencional. L'esforç també és implícit a una tasca, com la que hem destacat en aquest capítol dedicat a l'art i el treball de memòria, que no és altra que la recerca que es duu a terme des de la història de l'art amb un enfocament sociocultural. Una perspectiva que pot recuperar itineraris artístics⁷¹¹ i recerques no massa coneguts o que, també, pot ser aplicada al marc expositiu com fou el cas de l'exposició sobre art i franquisme en el context de la ciutat d'Olot que hem utilitzat com a exemplificació preferent.

⁷¹¹ Per exemple, podríem esmentar una investigació que es va centrar en la recuperació i relectura de pràctiques d'art d'acció de fort contingut femení i feminista en els darrers anys del franquisme i durant la transició a la democràcia, que situa moltes de les obres i trajectòries de les artistes en el context sociopolític de l'època en qüestió. Vegeu Maite Garbayo Maeztu. *Cuerpos que aparecen, Performance y feminismos en el tardofranquismo*, Bilbao, Edición Consonni, 2016. També, en el camp de la recerca i assaig, és significatiu el llibre de Jorge Luis Marzo, *Art modern i franquisme. Els orígens conservadors de l'avantguarda i de la política artística a l'Estat espanyol*, Girona, Fundació Espais d'Art Contemporani, 2007. Aquesta investigació pren com a eix vertebrador les polítiques culturals instaurades pel franquisme entre la dècada dels anys quaranta i dels seixanta i elabora un fil argumental amb què pretén fer palès com es estratègies culturals en el camp artístic implemetades pel règim dictatorial van tenir una continuïtat encara en la democràcia; En una altra línia, en què es planteja una valoració de la relació entre propostes artístiques i el procés de recuperació de la "memòria històrica", és molt significatiu el llibre/catàleg que va resultar de l'exposició "Exercicis de memòria", comissariada per Juan Vicente Aliaga, al Centre d'Art la Panera, l'any 2011. En la publicació es recullen unes entrevistes molt interessants als principals artistes que han treballat en aquest àmbit de la "memòria" a l'Estat espanyol. En concret es tracta de Francesc Abad, Marcelo Expósito, Rogelio López Cuenca, Ana Navarrete, Ana Teresa Ortega, Pedro G. Romero, Marís Ruido, Fernando Sánchez Castillo, Montserrat Soto i Francesc Torres. Vegeu el catàleg d'exposició, *Exercicis de memòria*, Lleida, Ajuntament de Lleida, Centre d'Art la Panera, 2011.

VI. Epíleg: ¿de la “memòria històrica” a una “història pública” de la memòria democràtica?

Podríem dir de manera figurada que, en el decurs dels capítols, hem transitat per diversos camins i, alhora, el trajecte l’hem dut a terme amb l’adopció d’un assortit de vestimentes epistemològiques⁷¹². És a dir, hem mostrat eines pròpies de la història de la vida quotidiana, també de la microhistòria, així com també plantejaments pròxims a la teoria de la literatura i de l’art, passant, alhora, per anàlisis properes a la història de l’art i a la gestió cultural, les quals, a partir de posar la lent sobre casos específics, ens han estat útils per fixar l’atenció en processos patrimonialitzadors i memorialitzadors. D’aquesta manera, en algunes ocasions, ens hem acostat a realitats històriques concretes amb mètodes i instruments propis de la història oral a fi de tractar la immaterialitat dels testimoniatge en relació amb l’anàlisi de les actituds polítiques i, en altres, l’aproximació s’ha fet a partir de centrar l’atenció en propostes museogràfiques i artístiques que hem seleccionat com adients per teixir el nostre posicionament discursiu. En tot el conjunt, de fons hi ha hagut, d’una banda, una persistència crítica per tal d’avaluar la connexió d’aquestes iniciatives, que emprem a títol d’exemple, amb l’evolució de la societat i de les polítiques a l’entorn de la memòria a l’Estat espanyol –i molt específicament a Catalunya–, des de l’etapa de la transició a la democràcia fins als nostres dies; de l’altra, la clau de volta ha estat exposar el paper de la historització de la memòria social del franquisme en una hipotètica –i desitjable– subversió de la perdurabilitat, en aquesta memòria col·lectiva, de nombrosos residus de la imatge positiva –i per aquest motiu totalment tergiversada– que va erigir la dictadura d’ella mateixa.

Aquest variat camp d’estudi som conscients que, en algun moment, pot haver causat al lector una sensació d’incongruència, ja que sovint s’ha incorregut en digressions i desviaments conceptuals i temàtics. També, com s’ha subratllat en el decurs dels textos, hem treballat sobre diferents escales. D’aquesta manera ens hem traslladat des de l’esdeveniment històric i l’experiència locals/personals, i localitzades

⁷¹² Hem optat per un diàleg transdisciplinar el qual, tal com subratllen autors com per exemple Zira Box, pot ajudar a enriquir el “traspaso mutuo de conceptos, énfasis y líneas de trabajo”. Vegeu Zira Box, “Sociología e historia. La capacidad de repensar al sujeto y su acción dentro de los estudios del franquismo”, dins Zira Box i César Rina Simón (ed.), *El franquismo en el caleidoscopio. Perspectivas y estudios transdisciplinarios sobre la dictadura*, p. 50.

en una determinada microgeografia, fins a un àmbit d'abast nacional, estatal i internacional on hem tractat qüestions d'ordre socioeconòmic, geopolític o sociocultural. En aquest sentit, per exemple, en el conjunt del plantejament investigador i assagístic, amb molta freqüència, hi apareix de fons la gran transformació que va suposar el procés històric complex que es designa, tal com hem assenyalat, com postmodernitat. Sense atendre aquesta mutació, que començaria a mostrar els seus trets principals en el món Occidental justament a la fi dels anys setanta del segle passat, seria molt més difícil comprendre les característiques que adoptarà la memòria social del franquisme ja en l'època democràtica. És evident que no serà l'única causa dels seus trets singulars, perquè com hem pogut observar a través de l'exemple de la microanàlisi d'una zona rural hi ha comportaments i actituds individuals i col·lectius que foren adoptats en plena dictadura, unes dècades enrere abans de la transició a la democràcia, i que tindran una durada en el temps i una influència determinant en percepcions posteriors, ja en l'etapa democràtica, sobre el règim franquista. Tanmateix, tal com hem subratllat, a les peculiaritats heretades de la dictadura, també és necessari afegir-hi que l'Estat espanyol postfranquista estarà condicionat, com altres països del seu entorn, per l'entrada amb força dels discursos de la postmodernitat⁷¹³ i del neoliberalisme⁷¹⁴, els quals seran determinants en la configuració del clima sociocultural i polític.

⁷¹³ Tot i que ens hi hem anat referint en el decurs dels diversos capítols, paga la pena citar un fragment d'una de les obres inaugurals del fenomen postmodern. L'autor, Jean-François Lyotard, escrivia el següent: “[...] El gran relato ha perdido su credibilidad, sea cual sea el modo de unificación que se le haya asignado: relato especulativo, relato de emancipación. Se puede ver en esa decadencia de los relatos un efecto del auge de técnicas y tecnologías a partir de la Segunda Guerra Mundial, que ha puesto el acento sobre los medios de acción más que sobre sus fines; o bien el redespigüe del capitalismo liberal avanzando tras su repliegue bajo la protección del Keynesismo durante los años 1930-1960; auge que ha eliminado la alternativa comunista y que ha revalorizado el disfrute individual de bienes y servicios. [...] Vegeu Jean-François Lyotard, *La condición postmoderna*, Madrid, Ediciones Cátedra, 1984, p. 73. L'edició original en francès és de 1979. A Catalunya, per exemple, Alexandre Cirici Pellicer va captar de manera molt prematura la importància d'aquesta transformació. En aquest sentit, l'any 1982 escrivia a la revista *Serra d'Or*: “L'art postmodern ho envaeix tot perquè la mentalitat postmoderna s'està instal·lant pertot.” Aquest fragment està recollit a Alexandre Cirici Pellicer, *Viure l'art, transformar la vida*, Catarroja, Editorial Afers, 2010, p. 226.

⁷¹⁴ Sobre l'assumpte de la reestructuració capitalista i la seva incidència social resulta il·luminadora, tal com ja hem esmentat anteriorment, l'obra dels sociòlegs Luc Boltanski i Ève Chiapello. Tot i que la seva anàlisi de les transformacions capitalistes a partir de la segona meitat de la dècada dels anys setanta del segle passat es focalitza en el cas de França, és obvi que, per la proximitat i la centralitat en l'àmbit europeu i occidental d'aquest país, moltes de les qüestions que plantegen serien també aplicables a l'Estat espanyol. Per exemple, en referir-se a França, evoquen l'entusiasme per l'empresa orquestrat pels governs socialistes en la dècada dels vuitanta, la pèrdua de vitalitat de la crítica antagonista al capitalisme, els profunds canvis en els discursos de la gestió empresarial, etcètera. Es tracta de qüestions que tindran una incidència enorme en els imaginaris socials i les representacions de les societats. Sens dubte, els paral·lelismes amb l'Espanya dels anys vuitanta i els primers noranta són incontestables. Vegeu Luc Boltanski i Ève Chiapello, *El nuevo espíritu del capitalismo*, op. cit., pp. 33-93.

Tanmateix, aquell influx postmodern, que se sumará com a teló de fons a la correlació de forces aleshores dominant, serà ambivalent. És a dir, contribuirà tant a l'expansió de relats polítics desmobilitzadors en l'etapa final de la transició a la democràcia, en deixar enrere com si fossin antigalles del passat les propostes emancipadores de l'esquerra transformadora –vinculades a l'antifranquisme més combatiu–, com, alhora, ja ben entrats en els anys vuitanta, l'influx impulsarà noves mirades culturals sobre els tractaments del passat i la patrimonialització. D'aquí, amb la penetració de corrents i discursos micropolítics, en sorgiran propostes per augmentar la visibilitat de temps pretèrits soterrats i de veus i identitats silenciades. En última instància, aquesta darrera qüestió tindrà molta rellevància en l'articulació de processos de memorialització que, en el cas de l'Estat espanyol, tindran la particularitat, en alguns casos, de ser aquiescents amb l'herència d'aquesta memòria social del franquisme encara contaminada de tergiversacions i interpretacions esbiaixades; en altres, l'articulació de la memorialització es batrà en una pugna amb aquesta herència, a fi de subvertir-la i d'aconseguir establir narratives sobre l'època immediatament anterior que fossin compatibles amb l'aprofundiment de la qualitat democràtica en el present. A la fi dels anys noranta i a l'inici del segle actual es produiran un seguit de confluències culturals, polítiques i generacionals que possibilitaran el sorgiment de l'onada de la recuperació de la “memòria històrica” i la institucionalització de polítiques públiques de memòria democràtica, com fou el cas de Catalunya⁷¹⁵ com a lloc més destacat. Per tant, l'objectiu de voler plasmar aquesta transformació d'ordre tan polièdric ens ha dut a utilitzar una variabilitat de camps de coneixement que, a vegades, ens ha fet desplaçar pel que semblaven carreteres secundàries. Per exemple, es podria arribar a pensar i preguntar: ¿què hi tenen a veure amb tot això les mutacions en el camp artístic d'una realitat local dels anys noranta del segle passat?

Hem de remarcar, responent a la qüestió, tal com s'ha tractat de demostrar en el capítol V que res va quedar immune a la memòria social del franquisme, ni tan sols

⁷¹⁵ Sobre Catalunya i el desplegament de polítiques públiques de memòria des de la primera dècada del segle actual, és interessant el punt de vista de David A. Messenger, el qual destaca la rellevància que va tenir, en el procés de memorialitzar el passat heretat de la Guerra Civil, la voluntat d'una europeïtzació del passat immediat, amb la finalitat d'incloure'l dins d'una història global del segle XX. Vegeu David A. Messenger, “Contemporary Memory Politics in Catalonia: Europeanizing and Mobilizing the History of Spanish Civil War”, dins Christina Kraenzle i Maria Mayr, *The Changing Place of Europe in Global Memory Cultures. Usable Pasts and Futures*, Toronto, Palgrave Macmillan Memory Studies, 2017, pp. 49-62.

quelcom aparentment residual en l'àmbit social com la pràctica artística d'avançada. Tot estava sotmès a una herència incòmoda, això és aquesta memòria social del franquisme que, metafòricament, podríem definir com la carretera principal, a la qual hem tractat d'accedir mitjançant diverses rutes en aparença auxiliars. La pregunta que ens hem plantejat és com es van mantenir, i s'han mantingut, aquests discursos nocius que han contravingut la consolidació hegemònica d'una cultura democràtica crítica en el decurs de les darreres quatre dècades. En aquest sentit, no s'ha d'entendre que estem afirmant que no haurien tingut lloc canvis substancials en el període de la transició. Resulta obvi que la dictadura franquista formalment va desaparèixer, però no la seva irradiació en l'imaginari col·lectiu.

6.1. La memòria social del franquisme i l'imaginari col·lectiu.

En relació amb aquesta qüestió, ens remetrem de nou als conceptes de “memòria comunicativa” i “memòria cultural” de Jan i Aleida Assmann. A la primera d'elles, que faria referència a una memòria confegida mitjançant la transmissió intergeneracional en àmbits reduïts, familiars, és clar que hi ha predominat la conjunció de records molt variats, com no podia ser d'altra manera si tenim en compte que els treballs que han investigat les actituds polítiques de la població ens demostren variabilitat, contradiccions, posicionaments inconnexos, por a la repressió, petites dissidències pel que fa a la relació amb la dictadura i, de manera poc habitual, una oposició oberta. Per conseqüent, aquests comportaments individuals, que tenen una incidència col·lectiva, és molt probable que hagin teixit aquestes ambivalències quant a la percepció i valoració del franquisme. A més, durant anys, ja en democràcia, la “memòria cultural”, és a dir aquella que s'erigeix a partir de discursos institucionals i mediàtics, commemoracions, equipaments museogràfics, monuments memorials, programes pedagògics, no ha estat fertilitzada fermament a partir d'una reelaboració crítica del passat recent. Com ja hem insistit, tan sols en comptades excepcions en alguns territoris de l'Estat i ja en ple segle XXI, s'han creat climes i contextos propicis per a l'afermament d'una “memòria cultural” que no fos dubitativa amb aquesta herència incòmoda del passat.

Per tant, els estereotips i llocs comuns memorialístics arrossegats des dels temps inicials del règim dictatorial no van ser contrarestats per un autoconvenciment crític i majoritari de la societat amb el suport de polítiques institucionals orientades en

aquest sentit. Ara bé, si això no va passar, i si d'alguna manera encara no s'ha consolidat aquesta perspectiva crítica, les causes també cal buscar-les en les característiques que solen tenir les sortides de passats controvertits, en què la violència i la repressió, exercides amb una varietat àmplia de recursos per part del poder dictatorial amb vocació totalitària, es barregen amb la aquiescència i el consentiment de franges importants de la població respecte a aquesta força aclaparadora i que està filtrada en tots els racons de la societat⁷¹⁶. Alhora, en aquests casos, en el trànsit cap a la nova situació de caràcter democràtic, es produeix una combinatòria entre les seqüeles traumàtiques que pateix qui va ser víctima de la repressió i la violència, –o qui conserva en la seva consciència el record del temor a sofrir-les– i els comportaments pragmàtics de qui aposta per l'adaptació a la nova realitat des de la indiferència i l'oblit. És a dir, a l'Espanya de la fi dels anys setanta del segle passat s'hauria anat generalitzant un concepte de l'etapa que es remuntava a l'època republicana fins a la fi de la dictadura, passant per la Guerra Civil, en què hi predominava un determinat “sentit comú”. O el que és el mateix, una percepció sobre el que s'acabava de deixar enrere que fos adient per poder conviure amb aquell record. Aquesta mirada retroactiva es nodria d'una autocensura que tant desaconsellava manifestar públicament –a una massa considerable de població que s'havia sentit còmode en aquell règim polític– qualsevol valoració positiva del franquisme, com exposar els greuges a què havia estat sotmesa una part també nombrosa de la població, la qual romania amb unes ferides obertes que no havien estat objecte de cap curació. La memòria social es va transfigurar en una mena d'il·lusió, com si aquell passat hagués estat un somni que es podia esborrar.

A títol comparatiu, per exemple, paga la pena remetre's a l'obra extraordinària dels psicòlegs socials Alexander i Margarete Mitscherlich⁷¹⁷. L'any 1967, en una

⁷¹⁶ Aquest suport i aquiescència vers el que representava el franquisme també té molt a veure amb la violència que es va desfermar durant la Guerra Civil a diferents escales. Tal com ha subratllat Javier Rodrigo, es va tractar d'un conflicte amb moltes superposicions: des de la confrontació entre revolució i contrarevolució a un enfrontament en una guerra convencional entre un estat i un paraestat, passant per unes experiències de rereguarda en què es va imposar una lògica de neteja i purificació, enteses com l'instrument per edificar una nova societat. Evidentment, el record d'aquesta violència extrema que afectarà molts civils tindrà molts efectes en la memòria posterior, que serà manipulada i instrumentalitzada pel règim franquista vencedor, però, alhora, també esdevindrà una herència molt controvertida més enllà de la memòria oficial que va voler imposar el franquisme. Vegeu Javier Rodrigo, “Guerra al civil. La España de 1936 y las guerras civiles europeas (1917-1949)”, dins Javier Rodrigo, *Políticas de la violencia. Europa, siglo XX*, Saragossa, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2014, pp. 145-190.

⁷¹⁷ Vegeu Alexander i Margarete Mitscherlich, *Fundamentos del comportamiento colectivo*, Madrid, Alianza Editorial, 1973. L'edició alemanya és de 1947.

Alemanya que començava a deixar enrere la càrrega pesada de les destruccions de la Segona Guerra Mundial, aquests dos autors feien notar que la societat germànica, en comptes de llançar-se a una reelaboració crítica del passat, es va immersir en una autoindulgència tendent a l'oblit que s'emascarava amb un creixement econòmic indeturable. El Tercer Reich i la guerra d'expansió hitleriana esdevenien quelcom separat del present i prenien el caire d'episodis d'una etapa que era minimitzada a mesura que, per contra, augmentava la fascinació pel consum⁷¹⁸. D'aquesta manera, els dos científics socials assenyalaven: “[...] La gran mayoría de los alemanes revive hoy retrospectivamente el período de la dictadura nacionalsocialista como se revive el contratiempo representado por una enfermedad infecciosa en los años de la infancia, [...]”⁷¹⁹. Amb les seves singularitats, a l'Estat espanyol de la monarquia parlamentària, la Guerra Civil i el franquisme –i s'obviava també que els fonaments ètics i polítics de la democràcia tenien un lligam indestruïble amb els anys republicans– van adoptar també el caire d'una fantasia boirosa, com si haguessin estat una paràlisi en el temps. Un lloc del qual era millor escapolar-se i del qual tan sols mereixia la pena recordar allò més costumista i superflu en contrast amb un present que volia atènyer cotes de modernitat i d'europèitització. En part, era lògic que hi hagués un clima social favorable a no recordar una època nefasta, plena de penalitats, però el preu a pagar va ser també la incapacitat de reelaborar una reflexió crítica general del llegat heretat, dirigida a enfortir les pràctiques democràtiques en el present.

A l'oblit parcial de la Guerra Civil i de la República a què foren sotmesos els vençuts a la Guerra Civil i una memorialització esbiaixada del mateix conflicte forjada pels vencedors a través de pesants polítiques de memòria durant la llarga dictadura, s'hi va sumar, després de l'etapa transicional, un altre oblit que va mantenir tancada en

⁷¹⁸ Sobre la qüestió de l'adopció de la indiferència en relació amb els temps convulsos i terribles del nazisme i de la guerra, resulta molt il·lustrativa, en el terreny d'una memòria familiar travessada per la gran història, l'obra de Géraldine Schwartz. L'autora, a partir de la narració de la trajectòria dels seus avantpassats, mostra com les actituds conformistes, de simpatia cap a allò que preval, dels anomenats *mitläifiers*, van tenir un gran pes a l'Alemanya nazi. Cosa que va condicionar a posteriori la reconstrucció democràtica de la societat, que fou lenta i costosa. Aquesta Alemanya d'ara, d'inicis del segle XXI, que es postula com un dic enfront del totalitarisme, té poc a veure amb l'Alemanya del període comprès entre els anys cinquanta i la fi dels anys vuitanta del segle passat, en què hi va prevaldre el presentisme i les discussions a l'entorn de les responsabilitats individuals i col·lectives per tot allò que havia passat. Vegeu Géraldine Schwartz, *Los amnésicos. Historia de una familia europea*, Barcelona, Tusquets Editores, 2019. També sobre aquesta memòria familiar relacionada amb el compromís amb el nazisme, és molt recomanable la lectura del llibre de l'escriptor Uwe Timm, *Tras la sombra de mi hermano*, Barcelona, Ediciones Destino, 2007.

⁷¹⁹ Vegeu Alexander i Margarete Mitscherlich, op. cit., p. 27

l'inconscient col·lectiu la memòria del trauma arrossegat pels vençuts. Curiosament, com ja s'ha insistit, durant els anys intensos en què es va dur a terme el desmantellament de la dictadura, hi va proliferar un fort interès per la historització del passat immediat. Per exemple, es van realitzar produccions literàries i culturals crítiques i interrogatives⁷²⁰, i es van dur a terme actes de reparació de les víctimes organitzats des de la base de la societat civil, com per exemple la recuperació de cossos d'algunes fosses comunes on hi havia persones represaliades pels colpistes del juliol de 1936.

Tanmateix, de manera similar a l'Alemanya de postguerra, la població en general, excepte una minoria més polititzada i sensibilitzada en qüestions ètiques i de respecte pels drets humans, va optar per l'amnèsia, com també la promouran veladament els poders institucionals, en no fer cap proposta activa de revisió del passat o, tan sols, molt tímidament. Amb freqüència, en referència a l'Espanya postfranquista, es remarca que hi hauria hagut una classe política que s'hauria fet amb el control de les institucions i que hauria apostat per la desmemòria en comptes d'estimular la revelació de tots els capítols del passat, fossin o no incòmodes. És innegable que fou en bona mesura així, encara que, potser, ens hauríem d'interrogar si aquestes actituds de la classe política no reflectirien també el sentiment col·lectiu de la societat d'aquell moment, molt condicionat pel llegat d'una dictadura que havia comès una obra repressora ingent i que, alhora, havia fabricat unes intenses polítiques del passat a través de les quals havia infiltrat una forta empremta ideològica. A més, havia erigit un extens calendari commemoratiu que es fonamentava tant en el recordatori de les gestes de la Guerra Civil com en una relectura nacionalitzadora de caire castellanitzant i cristianitzant de la història peninsular⁷²¹. Tot plegat va tenir una gran influència sobre la configuració de l'imaginari col·lectiu a llarg termini. Tanmateix, el que estem afirmant es tracta més d'una intuïció que no pas d'una constatació empírica que, segurament, mereixeria un treball molt més aprofundit i específic.

⁷²⁰ Vegeu la introducció del llibre d'Elisabeth Amann, Diana Arbaiza, Maria Teresa Navarrete Navarrete i Nettah Yoeli-Rimmer (ed.), *Con el franquismo en el retrovisor. Las representaciones culturales de la dictadura en la democracia (1975-2018)*, Madrid, Iberoamericana, 2020, pp. 9-24.

⁷²¹ Vegeu sobre la qüestió dels usos del passat en la dictadura franquista, el llibre de Gustavo Alares López, *Políticas del pasado en la España franquista (1939-1964). Historia, nacionalismo y dictadura*, Madrid, Marcial Pons, 2017; també sobre la construcció de tota una simbologia d'usos commemoratius i amb efectes sobre l'autorepresentació del règim franquista, és imprescindible l'obra ja citada de Zira Box, *España, año cero. La construcción simbólica del franquismo*, op. cit.

És, doncs, molt probable que la socialització democràtica en escenaris postdictatorials sigui un procés lent i feixuc, el qual depèn de la singularitat de cada país, així com també de les intervencions externes⁷²² i dels corrents ideològics que siguin predominants en els contextos geopolítics internacionals. Sobre aquesta darrera qüestió ja ens hi hem referit, tot assenyalant que a l'Estat espanyol, tot i que a hores d'ara ens pugui semblar inaudit, és obvi que, encara que fos per molt poca diferència d'anys, en el procés de la transició a la democràcia no hi va intervenir en el camp de les negociacions entre els contendents el “paradigma global de la narrativa dels drets humans”. Un paradigma que va aparèixer poc després en el desmantellament de les dictadures llatinoamericanes del Con sud a partir de la segona meitat dels anys vuitanta i que, posteriorment, esdevindrà un model universal a l'hora d'afrontar processos transicionals. A Espanya, doncs, es va prioritzar un pragmatisme modernitzador, que es va accentuar en l'època, com hem assenyalat, dels governs del PSOE, entre 1982-1996. Per tant, de manera metafòrica, es podria afirmar que hi va haver un pecat original en el moment transicional que va fer possible que se sustentés aquesta memòria social del franquisme tan poc farcida d'una reelaboració crítica.

No obstant això, ja s'ha remarcat que el context polític i la cultura política de l'oposició segurament van propiciar aquella sortida que després ha fet fortuna amb la denominació de “pacte de silenci” o “pacte d'oblit”. És evident que la guerra s'havia perllongat dins la dictadura amb l'exaltació constant de la victòria franquista, i la dictadura, en alguns dels seus ressorts i estructures, es va prolongar en l'estat democràtic, així com també en alguns signes dels comportaments socials: allò que sovint es denomina franquisme sociològic. En conseqüència, es va imposar un pragmatisme, fruit més de les circumstàncies i de les correlacions de forces que no pas

⁷²² Sobre aquesta qüestió, ja hem avançat alguns aspectes dels casos d'Alemanya i Itàlia. En ambdós països, que foren derrotats a la Segona Guerra Mundial, se'ls va imposar una fórmula ràpida, dient-ho de manera poc precisa, de democratització. No obstant això, en el cas alemany la desnazificació va afectar sectors reduïts de les elits durant un període molt curt, essent molt comuna l'adaptació de desenes de milers d'antics nazis i la seva acceptació, per part dels aliats que gestionaven el procés de recuperació de la democràcia, en les files de l'administració, els cossos policials i judicials i el món econòmic. Per exemple, un cas revelador fou el de Reinhard Höhn, un antic general de la SS que esdevindria un referent de les escoles de negocis i els ensenyaments gerencials a la República Federal Alemanya. Vegeu Johann Chapoutot, *Libres d'obéir. Le management, du nazisme à aujourd'hui*, París, Éditions Gallimard, 2020; a Itàlia, les coses tampoc no seran massa diferents. En un llibre que, en aparença, tracta la qüestió dels partisans i la resistència contra el feixisme i el nazisme, l'historiador Sergio Luzzatto mostra, en un exercici de microhistòria, la continuïtat en la immediata postguerra d'antics feixistes en els cossos policials i judicials. Vegeu Sergio Luzzatto, *Partisanos. Una historia de la resistencia*, Barcelona, Debate, 2015.

d'una conspiració entre les forces polítiques que van intervenir en els llocs i moments claus de la transició a la democràcia. En el procés obert del pas a la monarquia parlamentària hi va pesar molt la llarga història de violència del franquisme, que no s'havia acabat el 1939, ni durant els anys quaranta, sinó que havia arribat al mateix 1975. Per tant, hi era present la por producte de la por i el terror infligits per la dictadura. Aquest clima, en certa manera tan condicionat per l'herència del passat immediat, sí que va comportar que el sentit de justícia passés a un segon terme i no hi va haver un reconeixement moral i polític de les víctimes que havia causat el cop d'estat del 18 de juliol de 1936 i el posterior règim feixista que va resultar vencedor a la Guerra Civil. En aquest sentit, va mancar allò que el moviment de "recuperació de la memòria històrica" va vindicar en el moment del seu sorgiment a inicis del segle XXI i que, també, van adoptar les institucions que van iniciar polítiques públiques de memòria. Concretament, entendre el fet de recordar com un mecanisme amb una funció terapèutica en l'àmbit privat i públic. Una catarsi necessària com a pas intermedi per aconseguir un canvi polític complet pel que fa a la percepció del passat heretat del franquisme.

En realitat, però, tot i que oficialment no va ser mai percebut així ni tampoc executat explícitament, es va consolidar, a la pràctica, una forma de repressió de la memòria. No es va tenir present que la memòria pot salvar o condemnar, procurar la salut o les malalties mentals més negatives i tràgiques. En l'àmbit social i polític es va fer veure que el passat estava superat, tot intentant separar-lo de qualsevol visió que tingués en compte el conflicte quan, en realitat, el conflicte forma part de la presència humana, és inseparable de la seva limitada condició, tal com ha assenyalat l'antropòleg Lluís Duch⁷²³. La convicció de no-recordar va significar la imposició d'una memòria social que negava la legítima i controvertida exposició dels fets i situacions que van ocórrer. Semblava que només es fos present, deixant de banda que els humans també són passat i futur. L'Espanya sorgida de la transició a la democràcia va ser en bona mesura una hictopia –utopia de l'ara i aquí– immersa en el relat de la modernització *a l'occidental* i en el desprestigi de l'esperit crític i, per tant, de la mateixa noció d'utopia. En aquesta atmosfera cultural i política no hi havia un espai favorable per construir un patrimoni col·lectiu en què la "memòria democràtica" hi tingués una centralitat.

⁷²³ Vegeu Albert Chillón, *La condició ambigua. Diàlogos con Lluís Duch*, Barcelona, Editorial Herder, 2010, pp. 62-63 i 172-178.

Però, passades dues dècades, en una conjuntura més propícia allò que no havia estat possible podia tornar a ressorgir i ho farà en unes altres condicions i enmig d'un *zeitgeist* –un esperit de l'època– ben diferent. Això és el que va succeir en el tombant de segle quan la “memòria històrica” va entrar en el terreny de la lluita política del present i va esdevenir un element prou significatiu en els debats polítics i socials. A hores d'ara, a començaments de la tercera dècada del segle XXI, la situació vigent es caracteritza per la continuïtat de moltes de les carències que provenen de l'etapa posttransicional, com per exemple, en un àmbit estatal, la falta de contundència pública per establir una distinció clara entre dictadura i democràcia, la manca d'un rebuig emfàtic del franquisme per part de la dreta espanyola⁷²⁴ i, per les encara preocupants actituds d'indiferència i, fins i tot, complaença en alguns àmbits socials vers el franquisme. Estem lluny, doncs, d'Alemanya, el país en el qual ens hem anat comparant no poques vegades. De fet, Alemanya, amb la seva enorme problemàtica, ha anat aconseguint, amb una intensa determinació en l'aplicació de polítiques públiques, una dominació de la pròpia història, entesa en el sentit de guariment⁷²⁵, que ha beneficiat a les noves generacions pel que fa a la comprensió d'un passat tan i tan controvertit, i ha afavorit la capacitat d'elaborar-ne una lliçó ètica d'efectes individuals i col·lectius.

6.2. La utilitat analítica de les actituds polítiques i el testimoni, i els dispositius museogràfics com agents memorialitzadors. El repte d'evitar la banalització

En el decurs de les pàgines que apleguen tots els capítols anteriors, hem tractat de mostrar diverses vies d'accés per arribar a comprendre la persistència d'aquesta herència incòmoda, que continua sent la memòria social del franquisme. És clar que, en l'àmbit públic, no hi hagut encara una dominació total de la pròpia història a fi d'atènyer una lectura mínimament consensuada d'aquest passat, cosa que no vol dir una única lectura, però sí que pensem que és necessari establir de manera implacable la distinció entre dictadura i democràcia. La nostra proposta, en primer lloc, s'ha plantejat

⁷²⁴ El Partit Popular i Ciudadanos el 21 de novembre de 2018 es van abstenir al Senat en la iniciativa de condemna del franquisme proposada pel PSOE. Sí que cal dir, com remarca Matilde Eiroa, que el Partit Popular, el 20 de novembre de 2002, excepcionalment va condemnar el cop d'estat del 18 de juliol de 1936. Vegeu Matilde Eiroa, “Del estudio del pasado a la transmisión en el presente: ¿qué papel desempeñan los historiadores a los ochenta años de la Guerra Civil?”, op. cit., pp. 17-40.

⁷²⁵ Vegeu Albert Chillón, *La condición ambigua. Diálogos con Lluís Duch*, op. cit., pp. 72-178.

com una indagació que ha pres com a eix principal l'anàlisi de les actituds polítiques de la població amb la finalitat d'entendre la consolidació de la dictadura en la seva pròpia època, així com, un cop desapareguda, poder copsar l'evolució d'aquestes conductes i la seva influència en la conformació de la memòria social. L'excepcionalitat quotidiana com a cosa normal en les actituds de la població durant el règim franquista hauria consolidat unes patologies d'ordre social que, posteriorment, en democràcia han deixat unes empremtes en diferents àmbits. Des dels més privats i íntims als més col·lectius, passant als de caire institucional com evidencien, algunes vegades, declaracions o actuacions, per exemple, d'estaments judicials, policials, religiosos o militars. No obstant això, allà on més s'ha notat aquesta disfunció ha estat en les dificultats que hi hagut per bastir una cultura democràtica forta d'abast general i, sobretot, per articular una visió històrica del passat recent despullada de tergiversacions desorientadores. En aquest sentit, ja hem esmentat que la dictadura de Franco durant els seus inicis victoriosos va edificar una narrativa històrica fonamentada en falsedats i manipulacions. A la dècada dels anys seixanta, la irrupció d'un hispanisme crític, que tindrà en Herbert Rutledge Southworth⁷²⁶ un dels seus màxims conreadors, farà reaccionar a una dictadura que havia evolucionat cap a posicionaments aparentment més moderns i crearà, per exemple, com a mesura compensatòria la Sección de Estudios de la Guerra Civil⁷²⁷. Aquest organisme, que estava vinculat al Ministeri d'Informació de Manuel Fraga Iribarne, promourà una historiografia més professional quant al conreu de les fonts, però, en essència, no abandonarà de fons la versió oficial sobre la Guerra Civil i els anys de la Segona República. Poca cosa, doncs, canviarà pel que fa a les possibilitats d'erigir un relat del passat que fos teixit sobre bases menys ideològiques.

Retornant a la qüestió de les actituds polítiques de la població, tot i ser conscients de la limitació del nostre plantejament pel fet de estar circumscrit en un marc geogràfic i social molt determinat, sí que pensem que es tracta d'una eina eficaç per tal de capir la transmissió de la memòria i la seva evolució en el temps segons els contextos socioculturals i polítics. Per tant, el treball amb testimonis des de l'àmbit de la història oral i la cerca minuciosa en la documentació generada per la dictadura franquista relativa a la captació de l'opinió popular i al registre de petites dissidències, es tracta

⁷²⁶ Vegeu Herbert Rutledge Southworth, *El mito de la cruzada de Franco*, París, Ruedo Ibérico, 1963.

⁷²⁷ Citat a Matilde Eiroa, op. cit. Alguns dels historiadors vinculats a aquest organisme seran Vicente Palacio Atard, Ricardo de la Cierva, Ramón Salas, Eduardo Comín.

d'un mètode que permet entrar en les entranyes d'allò social amb una perspectiva analítica. En conseqüència, això comporta elaborar una història crítica de les actituds que pot contribuir, com ja s'ha remarcat, a entendre en la seva amplitud la naturalesa d'un règim polític originàriament feixista, amb les seves singularitats, el qual s'anirà adaptant a diversos escenaris en el decurs de la seva trajectòria, però sense renunciar als seus començaments. L'anàlisi de les actituds en la vida quotidiana és, per tant, un mecanisme indagatori indestriable de la comprensió de la memòria social del franquisme. Alhora, hem plantejat que, al costat de l'anàlisi històrica crítica, són necessaris instruments que permetin transmetre coneixements i, al mateix temps, esdevenir dispositius generadors d'una historització crítica. En el capítol III, que té una centralitat en tot el nostre plantejament, hem intentat fer palesa la rellevància del treball amb els testimonis a partir de la mostra analítica d'un diari de guerra d'una persona corrent i d'una àmplia ressenya crítica d'un llibre, *Soldados de Salamina*, que va tenir un caràcter quasi fundacional en la narrativa híbrida entre història i ficció, en què el testimoni també se situa en l'epicentre. És obvi que aquesta tipologia de productes ha tingut, sobretot, des de l'eclosió del moviment de la recuperació de la "memòria històrica" un gran protagonisme com a eina patrimonialitzadora a fi de configurar una memòria social democràtica. Tot i que, naturalment, la literatura no ha estat l'única proposta que ha obert camins en els processos memorialitzadors. Pensem, per exemple, en documentals com *Els nens perduts del franquisme* (2002) dels periodistes Ricard Belis i Montserrat Armengou, amb l'assessorament de l'historiador Ricard Vinyes, o també dels mateixos Belis i Armengou, *Les fosses del silenci* (2003) o *El comboi dels 927* (2004), els quals van ser emesos per la Televisió Pública Catalana (TV3) amb un gran èxit d'audiència⁷²⁸, o més recentment *El silencio de los otros*⁷²⁹, d'Almudena Carracedo i Robert Bahar. Sens dubte, aquests dispositius audiovisuals foren uns importants canals de transmissió amb grans efectes sobre la memòria social, com també ho seran altres productes com sèries televisives, pel·lícules, novel·les gràfiques o mitjans digitals.

⁷²⁸ Vegeu Sebastiaan Faber, "La cultura de la memoria y la imagen del franquismo en los documentales de TV3", dins Elisabeth Amann, Diana Arbaiza, Maria Teresa Navarrete Navarrete i Nettah Yoeli-Rimmer (ed.), *Con el franquismo en el retrovisor. Las representaciones culturales de la dictadura en la democracia (1975-2018)*, op. cit. pp. 167-189.

⁷²⁹ Vegeu "El franquismo filmado: cine documental. Conversación con Almudena Carracedo", dins Zira Box i César Rina Simón (ed.), *El franquismo en el caleidoscopio. Perspectivas y estudios transdisciplinarios sobre la dictadura*, op. cit., pp. 243-254.

Davant d'això, la historiografia no és la referència dominant en l'arena pública, però sense ella no existirien aquests productes, ja que la historiografia professional utilitza tècniques i fonts, com assenyala Matilde Eiroa⁷³⁰, que la converteixen en el portaveu més acreditat per a l'anàlisi i la transmissió dels esdeveniments. Per aquest motiu, hem cregut convenient fixar una atenció analítica des del camp de la història sobre la creació testimonial, teòricament en brut, com és el cas d'un diari de guerra que, en el cas concret analitzat, ens aporta també molta informació sobre l'evolució de les actituds en relació amb el clima que anava imposant la dictadura franquista en plena Guerra Civil. Alhora, enfront de la magnitud de la projecció que va tenir una obra com *Soldados de Salamina*, ens ha semblat que era fonamental establir-hi un diàleg crític respectuós des de l'àmbit de la història, atès el seu potencial transmissor i la seva capacitat d'incidència en la memòria social. Es tracta d'artefactes literaris que podríem qualificar com una mena d'híbrids, entre la novel·la i l'assaig, que contenen trets autobiogràfics, teixits amb estratègies fictionals que inclouen reflexió i posicionament crític i, alhora, també inclouen, com és obvi, les referències personals o les històries intrafamiliars⁷³¹. Per tant, en aquesta tipologia d'obres l'exercici de la memòria és un reconeixement que sol tenir com a base la resignificació de petites històries, una mena d'infrahistòria, que fixa l'atenció en allò que aparentment és secundari o deixat de banda a l'arxiu, a fi de concedir la veu als vençuts en alguna batalla o guerra lliurades en el passat. En aquesta exploració de l'època pretèrita, normalment, hi ha l'objectiu d'interrogar un present que allotjaria moltes deficiències quant a la transmissió de la memòria dels anys de la dictadura. Aflició, records dels avantpassats que es poden convertir en els propis records sense haver viscut directament aquells fets; és a dir, els records del trauma, de la repressió, de la derrota, de les esperances frustrades esdevenen un material causant d'un desassossec, però, alhora, poden ser portadors d'energies utòpiques de cara a fer més habitables el present i el futur. Sens dubte, el potencial

⁷³⁰ Vegeu Matilde Eiroa, op. cit., pp. 17-40

⁷³¹ Un cas d'aquest tipus el trobem a Marta Marín-Dòmine, *Fugir era el més bell que teníem*, Barcelona, Club Editor, 2019. Tal com assenyala Enzo Traverso, des de fa aproximadament dues dècades, s'ha produït un gir subjectivista en l'àmbit de l'aproximació als fets històrics, que s'ha recolzat i inspirat seguint l'estela d'escriptors com Patrick Modiano i W. G. Sebald. Per exemple, moltes de les obres de Javier Cercas, d'Éric Vuillard, de Laurent Binet o de Philippe Sands, amb totes les seves diferències o peculiaritats, formarien part d'aquest univers subjectivista i, alhora, ells també han esdevingut una font d'inspiració per a la mateixa escriptura de la història per part dels historiadors. Es tracta d'un paradigma que posa molts interrogants sobre el camp epistemològic de la historiografia, però, alhora, obre molts camins creatius i impulsa la capacitat d'arribar a públics més amplis. Vegeu Enzo Traverso, *Passés singuliers*, op. cit.

d'aquesta tipologia d'escriptura és molt gran i s'aproxima molt a les formes de fer de la microhistòria que busca en les esclertes de l'arxiu materials per tal de dur a terme una relectura crítica del passat, lluny dels discursos dominants, i fer visible allò que no és evident. Hem pretès, doncs, plantejar tant les carències com les potencialitats –que són moltes– d'aquests productes que tenen com a eix central de treball el testimoni, com també tenen, en molts casos, els projectes museogràfics, com hem vist en tractar el cas específic del Museu Memorial de l'Exili.

És evident que el testimoniatge humà s'ha inscrit en el camp patrimonial i, alhora ha adquirit un gran valor com objecte d'exposició. En el cas que hem elegit per a la nostra anàlisi, el Museu Memorial de l'Exili, hem remarcat que té un caràcter excepcional, en el context català i estatal, pel seu plantejament museogràfic holístic. La traducció d'aquesta afirmació és que aquest exemple es fonamenta en un treball fet amb rigor des de la perspectiva historiogràfica –imprescindible per nodrir la democràcia– i en la inclusió del testimoni, el qual, lluny de ser un objecte amb informació sospitosa adquireix l'estatus de lloc de comunicació reconegut com un mitjà d'accés a la singularitat d'una experiència viscuda⁷³². El testimoni, en aquest tipus d'equipaments, contribueix a incrementar la rellevància del factor humà en el camp d'un patrimoni memorial que, a l'Estat espanyol, més aviat, tal com s'ha exposat amb anterioritat, està absent de la institució museística. Per això, hem cregut que era molt rellevant estendre'ns en aquest cas concret i mostrar-ne les seves virtuts, sobretot pel que fa a l'àmbit de la representació del passat. Hi ha qüestions com les guerres, les violències extremes, els exilis, que fan que ens preguntem si es poden representar de manera lícita, ateses les implicacions de sofriment que contenen. Aquesta dificultat, però, no impedeix que la curiositat ens condueixi a intentar superar el decalatge que hi ha entre la representació del fet no viscut i el fet en sí i, per tant, insistim en la construcció de museus, d'artefactes literaris, cinematogràfics, artístics que ens ajudin a entendre allò que ens sembla incompreensible com és el cas dels comportaments humans en escenaris de guerra o les adhesions militants a règims totalitaris que tenen en la violència una de les seves raons de ser. La clau de la qüestió és com evitar la banalització i el recreacionisme kistch que sol desembocar en un registre infantilitzat, com si la ciutadania no pogués ser suficientment madura per tal d'estimular-la a l'exercici d'una

⁷³² Vegeu Linda Idjéroui-Ravez, *Le témoignage exposé. Du document à l'objet médiatique*, París, L'Harmattan, 2012, pp. 13-38.

autoreflexió que, necessàriament, no significa immersir-se en l'elitisme. Segur que hi ha un equilibri, que han de trobar les anomenades indústries de la memòria i el turisme de memòria, entre l'entotsolament esteticista i intel·lectualitzat i la banalització d'algunes apostes memorialistes.

El model que hem tractat d'explicar, i que s'ha centrat en el Museu Memorial de l'Exili, pensem que reuneix aquest equilibri que paga la pena preservar perquè el passat històric és massa complex i no deixa espai a simplificacions, o no hauria de fer-ho. No obstant això, és perceptible, però, que la tendència envers l'eslògan històric o memorial sol ser força freqüent, fins i tot en centres i museus de gran entitat. Per exemple, l'Imperial War Museum ofereix una visió de la guerra en excés lúdica, quasi feliç segons alguns autors; per contra a l'Historial de la Grande Guerre de Péronne es cau en una mena de sublimació de la víctima i el dol, o al Memorial per la Pau de Caen l'aposta és el foment d'un humanisme benpensant, molt propi de l'època de la fi del segle XX, el qual resulta anacrònic d'acord amb els esdeveniments bèl·lics a què es fa referència. Aquesta domesticació de l'esdeveniment històric –assenyala Sophie Wahnich⁷³³– escapça els recursos per pensar i copsar el present i el futur històricament.

Hem volgut també mostrar, vinculant-ho a la realitat museística que hem analitzat, com els paisatges també poden ser agents actius en els processos memorialitzadors. Els paisatges contenen ruïnes, espectres, absències de traces, barreges, memòries per al futur, d'aquells que els han trepitjat, d'aquells que hi han deambulat⁷³⁴. Són, al cap i a la fi dipositaris d'històries, però a diferència del “lloc de memòria” que està condicionat i senyalitzat, els paisatges són canviant, estan sotmesos a l'evolució econòmica i demogràfica, a les transformacions orogràfiques i, fins i tot, a la subjectivitat de la percepció visual que, alhora, també es dependent d'un marc cultural preexistent. Malgrat això, hi ha paisatges que allotgen un gran potencial en relació amb els aprenentatges històrics i ètics a partir del coneixement d'esdeveniments del passat immediat. Per això, hem cregut convenient exposar una reflexió a l'entorn dels fenòmens de l'exili i la frontera, i ens hem centrat en l'escenari català

⁷³³ Sophie Wahnich, “Trois musées de guerre du XXe siècle: Imperial War Museum de Londres, Historial de Péronne, Mémorial de Caen”, dins Jean-Yves Boursier (dir.), *Musées de guerre et mémoriaux*, París, Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2005, pp. 65-81.

⁷³⁴ Aquest punt de vista l'hem corroborat a partir de contrastar moltes de les informacions i reflexions que apareixen en un monogràfic sobre paisatges de memòria de la revista *Mémoires en jeu*. Vegeu *Mémoires en jeu. Revue transdisciplinaire de l'Association «Mémoires des signes»*, núm. 11, París, 2020.

transfronterer. Un lloc que, a més, està farcit de llocs i senyals de memòria, com és el cas del mateix Museu Memorial de l'Exili. Tal com assenyala el geògraf, Augustin Berque⁷³⁵, el paisatge concerneix a allò que és visible i natural, però també a la immaterialitat d'allò que no és perceptible a primer cop d'ull. Per tant, parlar de paisatge i analitzar-lo no entra en contradicció amb la voluntat de divulgar històricament i patrimonialment l'exili republicà i l'escenari fronterer durant la Segona Guerra Mundial i la postguerra franquista. Ben al contrari, la introducció del paisatge en la reflexió històrica reforça el procés memorialitzador d'aquell temps esvaït.

Així, doncs, els paisatges són sempre la plasmació d'un llegat conformat pel pas del temps —és a dir, la història—, però a vegades la història es manifesta en l'entorn a través d'esdeveniments excepcionals que deixen una empremta física i, també, immaterial inesborrables. La força de la memòria d'aquests esdeveniments es respira en l'ambient. Un exemple ben patent el tenim en els monuments als morts a França a causa de la Gran Guerra de 1914 que amb tant encert va analitzar Annette Becker⁷³⁶. Aquesta historiadora va escriure sobre les marques de la història que guarden els escenaris rurals en zones de la Picardia o de l'Illa de França. Els vestigis militars de les grans batalles, els enormes cementiris dels soldats caiguts, els monuments commemoratius, tot plegat confereix un paisatge dins el paisatge purament físic. Es tracta d'un paisatge històric i memorial d'un valor incalculable que esdevé un testimoniatge ineludible. En el cas concret de la Primera Guerra Mundial, l'impacte dels esdeveniments sobre els que havien aconseguit sobreviure fou tan gran que ben aviat, poc després de la Pau de Versalles, va encetar-se l'obra commemorativa, sovint també enfocada a subratllar els valors militaristes i el sacrifici per la pàtria. Amb el pas del segle XX, la Gran Guerra ha passat a simbolitzar, d'acord amb Antoine Prost i Jay Winter⁷³⁷, el caràcter catastròfic del segle passat i el seu record encarna sobretot la crida al foment de la concòrdia i la pau entre els vells enemics europeus.

Després del primer conflicte mundial, veritablement, es va inaugurar un paisatgisme commemoratiu que va portar associat l'auge d'un continuat pelegrinatge envers els emplaçaments de les grans batalles. Més endavant, a partir de la dècada dels

⁷³⁵ Augustin Berque, *El pensamiento paisajero*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2009.

⁷³⁶ Annette Becker, *Les monuments aux morts. Mémoire de la Grande Guerre*, Paris, Éditions Errance, 1988.

⁷³⁷ Antoine Prost i Jay Winter, *Penser la Grande Guerre*, Paris, Éditions du Seuil, 2004.

anys seixanta i gradualment, per mitjà de les successives museïtzacions, s'ha consolidat un vertader turisme memorial lligat a la Gran Guerra, al qual s'han afegit amb igual de protagonisme tots els episodis vinculats amb l'altra gran conflagració, la Segona Guerra Mundial, relacionada amb l'ascens dels totalitarismes i el terrible capítol dels camps d'extermini nazis, amb el genocidi del poble jueu com a element central i més emblemàtic. A més, després de 1989 amb la caiguda del Mur de Berlin i la desfeta posterior de la Unió Soviètica, es va agregar l'enorme herència, també extremadament incòmoda, del sistema repressiu i concentracionari que es va erigir en nom d'un socialisme que fou ultratjat per l'afany d'unes elits que es volien perpetuar en el poder.

Aquesta mínima comparativa ens és útil per entendre que, malgrat les mancances discursives i condicionants ideològics de cada època i, per tant, la lenta adaptació a uns objectius clarament democràtics i que fomentin valors vinculats al conreu de la pau i la no-violència i allò que en podríem denominar la ciutadania amb capacitat crítica, hi ha hagut països europeus que fa anys que treballen sobre un substrat sòlid en el terreny de la conservació i la restitució de la memòria del passat recent. A títol comparatiu, ja ens hem referit en diverses ocasions als condicionants polítics de l'Estat espanyol en l'entorquiment d'aquests processos i, per tant, no hi continuarem insistint. Centrant-nos en el cas del fet fronterer, en tractar-lo, hem volgut accentuar la importància de rastrejar l'entorn per arribar a restituir un paisatge, tant físic com intangible, amb potencialitats de contribuir al bastiment d'una memòria democràtica. Com es pot dur a terme aquesta acció ho hem intentat mostrar a través de l'anàlisi del paper que juga el Museu Memorial de l'Exili en aquell escenari. En aquest sentit, s'ha remarcat que la traducció en dispositius museogràfics i patrimonials d'una historització crítica de la memòria social, que ateny a l'exili i al franquisme, ha de fugir de temptacions banalitzadores i dels interessos més espuris de la indústria de l'entreteniment.

En l'àmbit de la patrimonialització històrica aquesta afirmació, malauradament, no és una exageració. Dean Maccannell, autor d'un assaig clàssic anomenat *El turista*⁷³⁸, comenta que a finals de 1999, el grup empresarial Disney es va expansionar diversificant la seva activitat econòmica en el camp de l'oci i, en aquesta línia, fins i tot va intentar convertir un cèlebre camp de batalla de la Guerra de Secessió americana en

⁷³⁸ Dean MacCannell, *El turista. Una nueva teoría de la clase ociosa*, Barcelona, Melusina, 2003.

un parc temàtic. De totes maneres, això no és un fet aïllat. Per exemple a Casas Viejas⁷³⁹, lloc on la Segona República, el gener de 1933, es va veure desbordada i va actuar acarnissadament contra els jornalers anarquistes revoltats, amb morts i judicis sumaríssims inclosos, l'any 2005 hi havia el projecte de construir un hotel temàtic inspirat en aquells fets tràgics. És a dir, es proposa, en teoria, reviure d'alguna manera l'experiència, els sentiments, les sensacions dels avantpassats a fi de prendre consciència de la rellevància del pes d'aquell passat sobre les vides en el present. Es tracta, sens dubte, de projectes que reuneixen moltes ambivalències, difícils de compaginar amb la historització crítica de la memòria social heretada i el foment de la memòria democràtica. Així mateix, l'objectiu últim no ha de ser la rendibilització –el benefici econòmic–, sinó la qualitat pedagògica tant en els continguts històrics transmesos com en la forma dels dispositius utilitzats com a recursos de comunicació i transmissió.

L'èmfasi que posem, en aquest epíleg, sobre la relació entre paisatge i memòria no és gratuïta, ja que pensem que es tracta d'uns dels eixos claus a fi de determinar les formes que poden prendre els processos de memorialització si, realment, es volen vincular a operacions de nodriment de continguts crítics i ètics a la ciutadania. Cal evitar, doncs, amb determinació que aquests paisatges estructurats a partir dels llocs de memòria esdevinguin paisatges concebuts com un producte de consum més, amuntegat sobre altres paisatges en els catàlegs o en les pantalles de les agències de viatges, tal com ho descriu críticament l'antropòleg Marc Augé⁷⁴⁰. Al nostre entendre en els paisatges i llocs de la memòria democràtica ha de prevaler una relació amb l'usuari sustentada en la profunditat i el discerniment crític, lluny de la síndrome d'Stendhal tal com el mateix Marc Augé indica i que la considera molt característica del turista modern. En concret, es refereix al fet que, tot i ser uns mers consumidors, sovint ens creiem uns viatgers únics, romàntics, com si fóssim els primers que trepitgem un lloc. No hi ha res més pròxim a la simulació, a la inexactitud, a l'autoengany que tenir aquesta actitud. Contràriament, la millor relació amb aquest entorn seria el que, seguint l'estela de Philippe Mesnard⁷⁴¹, hem denominat com la configuració crítica, la qual vindria a suggerir que plantejar-se representar fidelment la realitat històrica no és

⁷³⁹ José Luis Gutiérrez Molina, "Memoria histórica y negocio: el hotel Libertaria de Casas Viejas (Cádiz)", *El Archipiélago*, núm. 68, 2005.

⁷⁴⁰ Vegeu Marc Augé, *Por una antropología de la movilidad*, Barcelona, Gedisa, 2007.

⁷⁴¹ Vegeu Philippe Mesnard, *Témoignage en résistance*, op. cit.

necessari, ni suficient, sinó que cal incorporar reflexió i anàlisi, ja que el passat mai no pot ser transcrit ni reviscut del tot. Creure que és possible és una il·lusió o una simulació.

Alguns corrents de l'àmbit dels estudis del patrimoni⁷⁴², quan fan referència a la museïtzació a l'exterior, els seus criteris s'acosten al model de l'arqueologia experimental, que és aquella metodologia que fa palès el procés d'excavació –classificació, anàlisi, rèplica experimental d'edificis, de ceràmica, de teixits, etcètera– i que el mostra de forma amena i comprensible. Tanmateix, en el camp de la història del temps present, l'assumpció d'aquest criteri fàcilment es pot convertir en l'intent d'assolir la representació realista a la manera de la *living history* o el *reenactment*. Sabem que, sovint, aquesta perspectiva comporta omplir d'actors disfressats d'època els escenaris i paisatges memorials. És possible que vestir-se de grecs, de gladiadors romans, de cavallers medievals no sigui massa problemàtic, i que no desfermi cap apassionament polític. Tot i així, sí que pot produir dubtes ètics pel que fa a la transmissió de la història i la vàlida pedagògica dels mètodes emprats⁷⁴³. Però, des d'aquesta perspectiva lúdica les inquietuds encara són més grans si el temps històric és més proper. La pregunta a fer-se és si els conflictes relativament recents del segle XX, brutals i traumàtics, amb testimonis encara vius i ferides obertes, es poden museïtzar des d'una òptica que posa la seva centralitat en l'entreteniment. El debat està obert. Per exemple, Santacana i Hernández, en un del seus llibres, sostenen –i possiblement tenen raó si es fa amb el rigor que ells proposen– que es pot treure partit del model de la *living history* aplicada a la guerra i a la presentació del vell armament. Tanmateix, l'excés de tematització bèl·lica⁷⁴⁴ ens pot fer perdre de vista les complexitats que afecten els processos històrics i oblidar allò menys espectacular, però, no per això menys important, com poden ser, per exemple, els valors de l'antifranquisme i la seva aportació en la construcció democràtica.

⁷⁴² Vegeu Joan Santacana Mestre i Francesc Xavier Hernández Cardona, *Museologia crítica*, op. cit.

⁷⁴³ Vegeu una reflexió des del camp de l'ètica aplicada al recreacionisme històric a Joan Manuel del Pozo, "Ètica de les recreacions històriques. Una reflexió", *Temps i espais de memòria*, revista digital del Memorial Democràtic, núm. 5, Barcelona, 2020, pp. 5-9.

⁷⁴⁴ Jordi Guixé, "Espacios, memoria y territorio, un memorial en red en Cataluña", op. cit.

6.3. Historització crítica i canals de construcció d'una consciència democràtica

Una història crítica de la memòria social del franquisme és obvi que necessita de mecanismes com les museografies i les patrimonialitzacions de, per exemple, paisatges vinculats a aquesta memòria. Amb tot, tal com hem tractat de mostrar en el capítol IV, l'activació del record ha de ser capaç de subvertir la percepció conformista que sol anar associada a la nostàlgia i ha d'adoptar un perfil ètic i crític, a partir justament d'una bona transmissió dels coneixements que proporciona la historització. L'imaginari, per tal que sigui democràtic, s'ha d'omplir de bona història i amb els fruits de les accions reparatives i commemoratives que es poden dur a terme gràcies a l'aplicació d'unes polítiques públiques de memòria democràtica sòlides. En aquest sentit, hem constatat que a l'Estat espanyol, la configuració del passat immediat continua patint moltes carencies a causa de polítiques erràtiques que, a hores d'ara, encara no han pogut capgirar molts dels estereotips que perduren en la memòria social del franquisme. Cal, segurament, molta historització crítica i trobar eines i canals adequats per a la transferència social d'aquests coneixements. Una historització que té, tal com hem remarcat de nou en el capítol IV, un repte en el tractament de les actituds polítiques –en les quals l'anàlisi crítica del testimoni hi té un paper cabdal– per tal d'aconseguir calibrar amb l'amplitud més gran possible el que van implicar els llargs anys de dictadura i les seves polítiques sobre la mentalitat col·lectiva. Probablement, la manera com va acabar la dictadura, les característiques del procés de la seva derogació i la timidesa de les polítiques de memòria durant l'etapa democràtica tenen una de les explicacions en l'afectació patològica del règim nacionalcatòlic i nacionalsindicalista en almenys la mentalitat de tres generacions des de 1939 fins a la darrera dècada.

Serà, justament, la tercera d'aquestes generacions, tal com ja s'ha assenyalat moltes vegades, la que de forma més majoritària, a les acaballes del segle XX, impulsarà una potent onada memorialística que va continuar topant amb l'ambivalència social respecte a la dictadura i uns suports institucionals parcials i, sovint nuls, com va succeir durant els anys del Partit Popular al govern central i en moltes de les comunitats autònomes. Aquest procés llarg, costós i inacabat, tal com hem subratllat, té les especificitats pròpies de l'escenari de l'Estat espanyol, però, també és veritat que en països com Alemanya l'abandonament del llast de la dictadura, amb la continuïtat de no

poques percepcions positives d'aquell període que van perdurar en el temps, va ser lent i gradual. Hauran de passar, com ja hem assenyalat, més de quatre dècades per tal que una àmplia majoria de la ciutadania alemanya comencés a tenir una consciència crítica del pes del llegat del seu passat i n'assumís la seva responsabilitat. A l'Estat espanyol, ja s'han complert també aquestes quatre dècades posteriors al desmantellament de la dictadura i continua sent necessària la implantació de polítiques que facin possible que una proporció considerable de la societat i de les formacions polítiques tallin el cordó umbilical que els lliga amb l'herència incòmoda del franquisme. Es pot dir que només a Catalunya ja fa més d'una quinzena d'anys que s'apliquen programes d'aquesta tipologia. En alguns territoris aquestes polítiques són més recents, com és el cas de Navarra o el País Basc i, en altres, tot i l'inici d'algunes polítiques vinculades a l'aplicació de lleis de memòria democràtica, la implicació institucional i la inversió de recursos encara és molt limitada. Aquesta aleatorietat ha dificultat la forja d'una identitat civil que tingui el seu fonament en la presa de consciència del que va significar la dictadura franquista. Posar a l'abast de la ciutadania els coneixements que es generen mitjançant la història crítica és un dels camins per aconseguir aquesta conscienciació.

En el capítol V, que aplega la part final del nostre assaig, hem realitzat una incursió per les relacions entre art, treball de memòria i consciència històrica perquè pensem que d'aquesta simbiosi en poden sorgir canals de transmissió i de percepció crítiques d'allò heretat. En aquest sentit, hem proposat un periple parcial per l'art i les propostes expositives més avançades a fi de destacar-ne les seves capacitats comunicatives i el seu potencial memorialitzador en un context sociocultural que, a banda de la singularitat del llegat de la memòria social del franquisme, s'hi afegeix, tal com s'ha sostingut en el decurs del nostre escrit, l'apogeu dels discursos que han projectat la postmodernitat i el concepte de la posthistòria.

Sense pretendre entrar a fons en els debats a l'entorn de la cultura postmoderna i la contemporaneïtat, tan sols voldríem esmentar, tal com hem anat apuntant amb anterioritat, que el que s'anomena postmodernitat conté en el seu si diverses ambivalències⁷⁴⁵. Tant és així, que la negació de la vigència dels "gran relats" de la

⁷⁴⁵ Vegeu Steven Connor, *Cultura postmoderna. Introducció a las teorías de lo contemporaneidad*, Madrid, Ediciones Akal, 1996.

modernitat⁷⁴⁶ i la denúncia de la caducitat del seu potencial emancipador ha adoptat tant posicionaments d'ordre conservador sovint farcits d'un fort component lúdic i, per consegüent, claudicants amb l'estat de les coses en el present, com d'altres de caire alternatiu que encaixarien amb l'anomenada postmodernitat crítica, vinculada per exemple als feminismes, al postcolonialisme, als estudis subalterns i a un catàleg divers de lectures neomarxistes i postmarxistes que han tingut una gran incidència en la disciplina de la història i les ciències socials, així com en l'elaboració de les propostes artístiques i culturals. Amb freqüència, la presa de partit per aquests camins del pensament crític ha permès la construcció d'espais de resistència, ja siguin de tipus simbòlic i cultural, ja siguin en l'àmbit de la política més directament. Tal com ens hi hem referit, en el decurs de la nostra dissertació, a l'Estat espanyol l'atmosfera cultural de després de la transició a la democràcia va estar dominada per aquesta postmodernitat afirmativa –d'un present que és entès com inqüestionable– que tan bé va sintonitzar amb el relat modernitzador que defensava aleshores la socialdemocràcia espanyola i els nacionalismes conservadors llavors hegemònics a Catalunya i al País Basc.

Un relat que marginava postures crítiques en el present i, en consegüència, descartava el rescat, en temps endarrerits, d'esdeveniments, de polítiques, de personatges que continguessin una dosi d'inspiració crítica cap a les conductes i les formes d'organitzar-se socialment i institucionalment que eren llavors hegemòniques,

⁷⁴⁶ Aquesta celebració de la fi dels grans relats hipotèticament encotillats i que suposa un elogi postmodern de l'efímer, de la flexibilitat, amaga, en part, com assenyala l'antropòleg Néstor García Canclini, la precarietat social i la manca de projecte d'un món que va abatre els anomenats grans relats, però que, en canvi, manté la concentració dels grans poders. Vegeu Néstor García Canclini, *La sociedad sin relato. Antropología y estética de la inminencia*, Buenos Aires/Madrid, Katz Editores, 2010, pp. 239-252. També Josep Fontana es referia, amb claredat expositiva, al fet que, des de l'òptica postmoderna, aquest enfonsament dels "grans relats" vindria a suposar el fracàs de les interpretacions generals del món com, podia ser pel cas, el socialisme, el cristianisme o la ideologia del progrés. D'aquí en derivaria la proposta postmoderna de substituir el "grand récit" de la història en majúscules per "petits récits" que es correspondrien amb interpretacions diverses en què el que menys hi primaria serien els criteris d'objectivitat i de veritat i, en canvi, s'imposarien nocions vinculades a la capacitat narrativa i fabuladora. Seria una història postempírica sobre la qual Josep Fontana, irònicament, preguntava com es fa. Vegeu Josep Fontana, *La història dels homes*, op. cit., pp. 301-318; Santos Julià, en un altre sentit més "socialliberal", vinculava el que, segons ell, era l'auge de la memòria a diversos fenòmens socioculturals que haurien propiciat l'aparició d'una nova història cultural, que posava èmfasi en el subjecte i en el llenguatge, així com la proliferació de polítiques de construcció d'identitats col·lectives sovint institucionalitzades, la judicialització del passat i l'extensió d'una consciència que es resumiria en l'assumpció de l'esfondrament de tot projecte col·lectiu de futur. Al cap i a la fi, subratllava, tot això era una plasmació del pensament postmodern que advocava pel rèquiem dels grans relats i una visió del passat com una mena de repertori d'on cadascú poua el seu fragment preferit i, així, resignificar-lo d'acord amb els interessos de cada grup. Un passat, assenyala, per utilitzar segons les conveniències del present. Vegeu Santos Julià, "Por una historia de la memoria", *Letra Internacional*, núm.117, 2013, pp 69-76.

les quals eren cada vegada més tendents a l'acceptació d'una moderació centrista. En l'àmbit de l'estètica, com hem tractat de fer palès, la influència del component més conservador de la postmodernitat va tenir uns efectes devastadors per les postures compromeses de caràcter crític i d'esquerres en el camp de l'art. Era l'època, els anys vuitanta, del triomf de l'hedonisme, d'allò més frívol i juganer. Referir-se al passat que estava encara a tocar era quelcom considerat com inoportú, un entrebanc a l'eufòria celebratòria. Però es tractava d'un passat que no era passat, sinó que continuava instal·lat en el present de forma autoreprimida. En bona mesura, els joves dels anys vuitanta, que eren els néts de la Guerra Civil, quan maduraran a la fi dels noranta, sortiran de l'estat letàrgic i autoreprimit, i lideraran, en molts casos, el moviment cívic de la recuperació de la "memòria històrica".

Mentrestant, però, la presència del passat de l'herència incòmoda franquista no resolta convivia amb la penetració de canvis culturals de fons que, a mig termini, han introduït uns comportaments que coincideixen amb el que Fredric Jameson, en el seu ja citat assaig llegendari⁷⁴⁷, considerava com una addicció d'una majoria rellevant dels consumidors a un món transformat en meres imatges d'ell mateix, farcit de pseudoesdeveniments i espectacles. Portant-ho a un cert histrionisme, es podria afirmar que es va entrar en l'era de la *parctematització*, amb uns efectes molt perceptibles en el tractament del patrimoni i unes importants mutacions ocorregudes en la percepció del temps històric. La més notable d'aquestes transformacions ho constitueix el fet que, sovint, el passat ha estat desposseït de qualsevol connotació projectiva envers el present i el futur. En aquest món presentista, les èpoques passades es volen convertir en un vast conjunt d'imatges, un ingent simulacre fotogràfic en què ja no hi ha lloc per a la historització crítica. Contràriament, tal com hem anat sostenint en el decurs del nostre treball, aquest declivi del sentit històric no ha comportat el desinterès pels temps que ens han precedit, sinó que, més aviat, el que ha variat és la seva assumpció i la seva funció social.

El sentiment nostàlgic, el pastitx historicista, la visió *kitsch*, han desencadenat una hipertròfia de la memòria que pot tenir conseqüències desmobilitzadores en el teixit social. El passat ven millor que el futur i la historització ha deixat pas a una onada

⁷⁴⁷ Vegeu Fredric Jameson, *Teoría de la postmodernidad*, op. cit.

d'historicisme mercantilitzat. Tal com assenyala Andreas Huyssen,⁷⁴⁸ des de la dècada dels anys setanta, a Europa i als Estats Units s'ha produït una museïtzació generalitzada: restauracions idealitzades de centres urbans, de paisatges, pobles sencers han esdevingut museus i, fins i tot, ha proliferat el fenomen de l'automuseïtzació mitjançant els reportatges fotogràfics i, sobretot, les videocàmeres, i tot el que permeten els gadgets com els telèfons intel·ligents i les xarxes socials. Altres elements que corroboren aquesta fascinació per tot allò *retro* és el rescat de l'escriptura de memòries i confessions, l'auge de l'autobiografia i de les pràctiques artístiques preocupades per palesar aspectes relacionats amb la memòria o la presència considerable d'episodis d'altres èpoques en els documentals i sèries televisius. A vegades, aquesta rehistorització es vincula, sense suscitar gaires sospites intel·lectuals, a un espectacle promogut per la indústria cultural que deixa de banda la profunditat en nom de la cerca d'audiències, o bé recrea passats "imaginariis" que, necessàriament no vol dir falsos i que tinguin un ànim manipulador, sinó, més aviat, unes bones intencions en relació amb col·lectius damnificats. Tanmateix, aquestes postures no contribueixen a una millor comprensió del temps heretat, i menys quan l'envolta la controvèrsia.

Aquests passats que s'experimenten activament per grups nombrosos de la població, perquè encara estan instal·lats en el seu present, no s'han de tractar amb els criteris mercantilistes de la indústria cultural, com si fossin elements arcaics de caire nostàlgic. Ben al contrari, tal com diria Raymond Williams,⁷⁴⁹ són elements residuals que poden esdevenir emergents en el sentit que contribueixen al bastiment de nous significats, de nous valors i de noves pràctiques socials i culturals. El capgirament de les distorsions que afecten la memòria social del franquisme no s'aconseguirà des de la mirada posthistòrica, sinó des de la preservació d'un sentit històric vinculat al projecte d'un futur millorable. En ocasions, fa la sensació que quantes més referències es fan, des del camp mediàtic hegemònic, a aquest passat que no acaba de passar més perill hi ha de deshistorització, d'acostament al kitsch, sobretot perquè l'aproximació se sol fer d'acord amb els paràmetres de la indústria cultural i dels *media* convencionals. Es reactiven, això sí, components emocionals, però no estem segurs que es reactivi una comprensió efectiva de la història.

⁷⁴⁸ Andreas Huyssen, *En busca del futuro perdido. Cultura y memoria en tiempos de globalización*, op. cit.

⁷⁴⁹ Raymond Williams, *Marxismo y literatura*, Barcelona, Ediciones Península, 1980.

Sens dubte, enfront d'aquesta situació intricada, les pràctiques artístiques hi poden jugar un paper primordial, especialment en allò que fa referència a la pugna per mantenir la independència de l'imaginari social, sempre amenaçat per l'agressivitat de les estratègies comunicacionals i publicitàries. L'artista visual i el comissari d'exposicions, amb una alta càrrega artística, són qui reuneixen les condicions òptimes per tal de presentar i restituir imatges que qüestionin els estereotips dominants, tants els heretats, en aquest cas del franquisme, com els que es creen de nou en el present⁷⁵⁰. Tal com hem subratllat uns paràgrafs més amunt, som conscients que en el camp mediàtic i cultural han tingut molt de ressò en les darreres dues dècades productes audiovisuals com els documentals, però hem volgut mostrar dos exemples, el projecte artístic "El Camp de la Bota" i l'exposició "Art a Olot durant el franquisme i la transició a la monarquia parlamentària", perquè, encara que no són les úniques propostes d'aquest tipus, ens han permès il·lustrar que descarten qualsevol visió pintoresca de l'època passada i cadascuna de les propostes, des de la seva singularitat, estableixen canals d'aproximació analítica i simbòlica. A través d'aquestes iniciatives culturals és possible trobar les arrels dels comportaments individuals i col·lectius que fan possible entendre el tipus de memòria social que ha perviscut. D'alguna manera, es tracta de narratives artístiques i museogràfiques que opten per la dissidència, se situen fora d'allò cultural més convencional, i exerceixen un rol inestimable pel que fa a la materialització escrita o visual d'aquest recobriment de les veus baixes del passat. Tot plegat s'encabeix en aquesta dualitat que conté la postmodernitat i que, en el cas de la institució museística, es percep molt clarament.

Tornant de nou a Andreas Huyssen⁷⁵¹, aquest autor es va referir a aquesta ambivalència tot afirmant que, a finals dels anys vuitanta del segle passat, el museu com a institució havia tornat a la vida com un ens híbrid, meitat fira d'atraccions i meitat grans magatzems. En alguns casos, va tenir raó i els museus es van acostar a l'espectacle del parc d'atraccions i d'entreteniment de masses, però, en paral·lel, a finals dels vuitanta el museu va adquirir un altre vessant: la recomposició de passats ocults i reprimits, i la reivindicació de tradicions poc representades o falsament representades. Això situava la institució museística en una nova tessitura vinculada a la lluita per un

⁷⁵⁰ Sven Lütticken, "Secreto y publicidad. La reactivación de la vanguardia", *New Left Review*, núm. 17, 2002, pp. 99-117.

⁷⁵¹ Andreas Huyssen, "Escapar de la amnesia. Los museos como medio de masa" dins Andreas Huyssen, *op.cit.*, pp. 41-78.

futur millor, un combat que necessita sempre d'unes arrels, d'una memòria i de l'activació del record. I, en aquest sentit, pensem que els dos projectes que hem introduït al capítol V actuen com un bon model per propiciar l'activació de processos memorialitzadors farcits d'història, sense ser construïts explícitament des del camp de la disciplina de la història. Es tracta, doncs, de l'edificació d'espais físics o simbòlics, de la generació de llenguatges i tècniques de mediació apropiats per ubicar-nos entre la memòria i la història, per tal d'aprendre a embastar la informació disponible amb els vestigis del passat i a teixir, amb tot plegat, dispositius de coneixement que ens ajudin a pensar, a habitar i a orientar-nos en el present. Al cap i a la fi, hem de fer inviable que aquest passat recent esdevingui un lloc desconegut, malgrat que cada vegada sigui més popular gràcies a la superficialitat sovint inherent al turisme i a la publicitat del món mediàtic. Aquesta fita tan sols es pot aconseguir, tal com remarca Régine Robin⁷⁵², tot situant-se lluny de la rutina ritualitzada i de la banalització que alguns “turismes de memòria” poden acabar comportant. Calen espais que incitin a la rememoració més que no pas a la representació, la còpia o el simulacre, que defugin el consumisme de la memòria. Si, a més, hi sumem l'anàlisi crítica i la reflexió, tot plegat ens possibilita atènyer el dret a un coneixement de la història que maldi per evitar tergiversacions i manipulacions. La pràctica artística i curatorial, igual que la disciplina de la història, pot contribuir a consolidar els tòpics acomodaticis, o bé pot actuar des d'un posicionament d'interferència a fi de desvelar les narracions tergiversadores del passat que imperen en els imaginaris col·lectius.

6.4. Coda: la historiografia i l'eficàcia de les polítiques del passat

“Historitzar”, doncs, la memòria social –o las memòries– és reconèixer, tal com subratlla Elisabeth Jelin⁷⁵³, que les percepcions del passat depenen dels canvis històrics i que, aquests darrers, són els que assignen els llocs que ocupen les memòries en les societats, en els climes culturals o en les disputes i lluites polítiques i ideològiques. En el context de les darreres quatre dècades a l'Estat espanyol –amb l'excepcionalitat de Catalunya en molts aspectes–, aquesta afirmació s'hi escau totalment tal com hem anat

⁷⁵² Vegeu Régine Robin, *La mémoire saturée*, op. cit., pp. 144-168 i 472-479.

⁷⁵³ Vegeu Elisabeth Jelin, *Los trabajos de la memoria*, Madrid, Siglo XXI Editores, 2002, pp. 1-7.

sostenint a través de les argumentacions esgrimides a l'entorn de la continuïtat, en l'esfera pública –i també en l'esfera privada–, d'una memòria social del franquisme mancada del sedàs de la crítica i de l'aplicació d'unes polítiques de memòria eficaces que, per exemple, no deixessin espai al dubte quan es confronta democràcia a dictadura com a forma de govern. No obstant això, també s'ha de ser conscient, que aquestes polítiques no tenen uns efectes immediats i, alhora, també poden convertir-se en una mena de “llengua memorial” en què imperen estereotips i paraules benintencionades.

Tal com subscriuen Sarah Gensburger i Sandrine Lefranc⁷⁵⁴, quasi tothom està d'acord que la crida a recordar les violències col·lectives passades serveix per reparar les dones/homes i les societats, debilita les conductes que descriminen i, també, contribueix a conscienciar en la necessitat de la no repetició d'allò execrable. A grans trets, es tracta de polítiques que, mitjançant el foment del coneixement dels fets del passat, s'enfoquen amb la pretensió de formar ciutadans tolerants, els quals estaran més predisposats a comprendre els reptes del present i, d'aquesta manera, es crearan millors condicions de cara a un aprofundiment de la cohesió social. No obstant això, tot i aquestes bones intencions, tal com assenyalen les dues sociòlogues citades anteriorment, a les democràcies occidentals, que és el seu camp d'anàlisi principal, avaluar l'impacte de les polítiques del passat sobre els “cors” i l’“esperit” és difícil, fins i tot impossible. Tanmateix, aquest escepticisme no ens pot fer defallir. Certament, a vegades aquestes polítiques poden acostar-se a usos poc lícits del passat a fi de legitimar un determinat estat de les coses en el present o emprar el passat, imbuït d'unes fortes dosis d'imaginació, amb la perspectiva de recuperar-lo en un futur idealitzat. També, aquests programes polítics, es poden convertir en una pura retòrica “políticament correcta”, una llengua atapeïda de mots grandiloqüents i buidats de la seva significació. En l'àmbit del moviment de la “memòria històrica”, de l'associacionisme memorialista i, també, en el marc institucional, en algunes ocasions hi ha el perill que les accions que s'emprenen derivin cap a aquests camins improductius des del punt de vista de la comprensió històrica. Per exemple, en el camp del testimoni, que com sabem continua gaudint d'una gran acceptació mediàtica i social, és freqüent veure com s'imposa l'acumulació per sobre de la decisió de saber què és vol fer amb aquelles veus i que es vol explicar a partir d'elles.

⁷⁵⁴ Vegeu el treball d'anàlisi crítica de les polítiques de memòria que proposen Sarah Gensburger i Sandrine Lefranc, *À quoi servent les politiques de mémoire ?*, París, Presses de Sciences Po, 2017.

Com pot observar el lector, en la nostra argumentació el plantejament de problemes ha predominat per sobre de les solucions. La història-problema ens situa amb millors guarniments quan es pretén anar al fons de la qüestió respecte de l'herència incòmoda de la memòria social del franquisme. L'eslògan memorial podrà ser útil de manera parcial, a curt termini per a una determinada mobilització lligada a una causa, però no tindrà un llarg recorregut; és a dir no esdevindrà un pòsit de coneixement positiu en la societat, el qual tingui una duració intergeneracional. Una possibilitat, doncs, que pugui esmenar aquestes carències és la complementarietat de la historiografia amb el moviment memorialista. De fet, com ja hem assenyalat, les aportacions historiogràfiques de la dècada dels anys vuitanta i noranta del segle passat són indissociables de l'auge de la "memòria històrica", però és necessària una col·laboració més intensa. En aquest sentit, Matilde Eiroa⁷⁵⁵ afirma que l'aportació de la precisió contextual i interpretativa de la historiografia pot beneficiar al memorialisme i, alhora, aquest darrer pot exercir com el canal transmissor i divulgador més òptim d'aquests coneixements obtinguts de l'estudi, de la investigació i del desenvolupament de marcs interpretatius que no defugin l'elaboració teòrica i el comparatisme. Aquesta ha estat la línia que hem tractat de seguir en mostrar diferents camins per construir aquesta història crítica de la memòria social del franquisme: des de la història de la vida quotidiana i la història oral al treball amb les fonts documentals amb una perspectiva microhistòrica per tal d'arribar a copsar les actituds polítiques de la població i el seu impacte més enllà de la dictadura; la riquesa analítica i la profunditat històrica de l'experiència del testimoni com a font històrica de primera de mà, així com també les problemàtiques que l'afecten com un element inscrit en les produccions culturals i en el camp mediàtic.

Alhora, la construcció de la història crítica d'aquesta memòria social no es pot dissociar de mecanismes o eines de transmissió que entenem que han d'estar circumscrites a l'aplicació dels coneixements històrics, fosos amb tècniques de gestió cultural i del patrimoni, per tal de fer viables equipaments museístics, entorns paisatgístics que contenen marques materials i immaterials de la memòria, així com nodrir de complexitat i realitat les polítiques públiques de memòria. Sense oblidar, com hem intentar de demostrar, la rellevància dels plantejaments disruptius presents en

⁷⁵⁵ Vegeu Matilde Eiroa, *op.cit.*

propostes artístiques i curatorials que se centren en el rastreig de les empremtes controvertides del passat immediat. Una memòria social del franquisme que, recreada pertinaçment per la dictadura i sedimentada acríticament durant anys en el període posterior democràtic, requereix d'una deconstrucció que no admet simplificacions ni relats alternatius allunyats de la realitat dels temps que ens precediren.

D'aquestes darreres paraules, no s'ha de deduir que el despertar de la memòria a les primeries del segle XXI hagués comportat una disfunció quant a la lectura del passat. Més aviat, la disfunció s'hauria d'atribuir, tal com ja s'ha remarcat, en la no assumptió d'un passat irresolt que encara era present per a moltes persones i col·lectius socials i que, en canvi, estava assetjat per l'oblit. El moviment de la “memòria històrica”, a manca de l'acció institucional, s'hauria aixecat com un dic sociopolític i cultural contra l'oblit que persistia perquè no era compatible amb el dret i la moral, dient-ho a la manera de Harald Weinrich⁷⁵⁶. Efectivament, el moviment de recuperació de la “memòria històrica” va introduir, de manera necessària, el “passat que no ha acabat de passar” en el debat públic i polític. No obstant això, tal com hem pretès sostenir, d'aquestes carències, i molt d'acord amb el clima cultural hegemònic⁷⁵⁷, l'anomenada memòria, per la seva dimensió social, mediàtica, traumàtica o identitària, ha esdevingut, en un àmbit institucional, públic i popular el paradigma explicatiu per excel·lència d'aquest temps pretèrit immediat. Però, està demostrat empíricament, com hem assenyalat diverses vegades, que, almenys a l'Estat espanyol, l'estímul del moviment memorialista ha estat indissociable de la contribució de la historiografia contemporaneista.

La clau, doncs, és trobar l'equilibri entre el militantisme del memorialisme i la creació de canals per a un acostament obert de la història a un públic ampli. Més o menys es tractaria d'integrar en les recerques aquesta voluntat de voler ser accessible al conjunt de la societat. Aquesta és l'aspiració del que es denomina “història pública”⁷⁵⁸, una manera de fer que vol superar els circuits acadèmics i proposa una història “per a la gent, feta per la gent, amb la gent i de la gent”. Sens dubte, un programa d'aquestes característiques, sobre el paper és seductor, però és necessari estar alerta a que l'afany

⁷⁵⁶ Vegeu Harald Weinrich, *Leteo. Arte y crítica del olvido*, Madrid, Ediciones Siruela, 1999.

⁷⁵⁷ Jaume Aurell assenjala que la memòria cotitza a l'alça en l'àmbit de la histografia adobat pel postmodernisme. Vegeu Jaume Aurell, *La escritura de la memoria. De los positivimos a los postmodernismos*, op. cit., p. 268.

⁷⁵⁸ Vegeu Faye Sayer, *Public History. A practical guide*, Londres, Bloombury Academic, 2019, pp. 1-18.

per augmentar l'audiència no comporti la “disneyficació” o la banalització. És a dir, que l'entreteniment, l'escapisme, l'aventura no s'imposin als requeriments ètics de la professió de l'historiador i que, també, les mateixes institucions, quan han de vetllar per garantir el coneixement d'un passat afectat per traumes i víctimes que han de ser ateses i reparades, no es deixin endur per l'oportunisme i la instrumentalització política. Alhora, d'aquests períodes relativament recents que estan connectats amb el present i que en continuen formant part, en cal preservar i rescatar els valors –vinculats a esdeveniments, a trajectòries de persones i col·lectius– que estan associats a la millora de les virtuts democràtiques. La pregunta a fer-se és si aquest corrent de la “història pública”, que va nèixer en els àmbits de la nova esquerra anglosaxona dels anys seixanta del segle passat amb molta vinculació amb la idea de fer una història des de baix i de la gent corrent, és vàlid per afrontar els reptes d'explicar i fer accessibles les herències monstruoses dels règims totalitaris i autoritaris del segle XX. Allò que suscita més recels i inquietuts és veure com la “història pública” en els països anglosaxons també ha anat associada a una patrimonialització de tots els àmbits del passat amb una finalitat entre educativa i lúdica. Aquesta darrera qüestió ha pesat molt i la comercialització i la turisticació no és aliena, sinó tot el contrari, a les formes de com es transmet el llegat heretat del passat.

Amb freqüència, aquestes maneres de fer s'han traduït en l'objectiu de fer reviure el passat a través de reconstruccions que fan creure que és possible escapar cap al passat, situar-se en un lloc net de culpa i ple de fantasies que no són possibles en el món del present. Per exemple, tal com assenyala David Lowenthal⁷⁵⁹, a l'Anglaterra victoriana el passat es va convertir en un refugi enfront de les desil·lusions que comportava la modernització industrial i el trencament amb les tradicions. Tant fou així que va es va posar de moda una idealització de la vida clàssica i medieval. Tornant a la qüestió que ens ocupa, la memòria social del franquisme com una herència incòmoda, no sembla massa raonable que els camins més convencionals de la “història pública” siguin els més apropiats per millorar l'accessibilitat a aquest passat. El militantisme memorialista és essencial per mantenir viu en la societat el record d'unes injustícies ocorregudes en èpoques limítrofs amb el present i que no han estat superades. Tanmateix, aquestes postures més subjectives han de complementar-se amb els coneixements que proporciona la història. Tant el memorialisme com la historiografia

⁷⁵⁹ Vegeu David Lowenthal, op. cit., p. 13.

aplicada a la patrimonialització han de decidir si les dinàmiques de dol, la commemoració, el respecte per les víctimes, la rellevància de la resistència són compatibles amb fenòmens que es comencen a albirar a les nostres contrades com el *dark tourism* i el *war tourism*. Segons com s'empreguin aquests variants de la patrimonialització és possible que se situïn lluny de processos memorialitzadors amb vocació de consolidar allò més representatiu de la memòria democràtica: els valors cívics encarnats en el republicanisme i l'oposició antifranquista.

Alhora, però, és evident que si la memòria social del franquisme ha d'esdevenir una memòria democràtica calen instruments, eines, mecanismes a fi de consolidar-la com a tal. Per tant, han d'haver-hi canals d'accès, que multipliquin les audiències, però que no banalitzin la relació amb aquest passat. Si la "història pública"⁷⁶⁰ cerca els seus models en una mena de combinatòria del coneixement dels comportaments humans i la provisió de vincles entre la història i la patrimonialització, és obvi que l'anàlisi de les actituds polítiques de la població durant el franquisme es constitueix com una línia encertada per tal de comprendre la naturalesa de la memòria social heretada. Així mateix, alguns dels mecanismes que hem proposat de construcció i de transmissió d'una història crítica de l'esmentada memòria social –entengui's les museografies, les patrimonialitzacions i memorialitzacions de paisatges, els contramonuments, les obres artístiques d'avançada i els projectes curatorials que s'allunyen de la convencionalitat– pensem que poden aportar aquesta harmonia entre pedagogia, participació i enriquetament cívic, sense renunciar a l'atracció envoltant dels dispositius escenogràfics i dels itineraris històrics i paisatgístics. L'entreteniment i la *parctematització* no garanteixen mai una formació crítica de la ciutadania i un reforçament del seu sentit històric a fi de comprendre el seu temps i els camins que hi han conduït. La situació s'agreuja quan, com en el cas de l'Estat espanyol, l'imaginari democràtic conté un munt de febleses a causa del llegat de la memòria social del franquisme.

Tal com hem fet esment a l'inici de la introducció, aquest treball va tenir els seus orígens en el tractament i l'anàlisi de les actituds polítiques de la població en el primer franquisme. Recordar-ho pensem que és rellevant perquè aquestes fonts històriques, que d'alguna manera es construeixen a partir de la història oral i d'una lectura sovint entre línies de la documentació generada per la pròpia dictadura, ens

⁷⁶⁰ Vegeu Faye Sayer, op. cit., pp. 1-18.

il·lustren de manera diàfana sobre el fet que el passat heretat, si s'actua amb honestetat, no està fet a mida dels interesos del present. L'historiador acadèmic, l'historiador públic, el militant memorialista i, també, el responsable institucional ho han de tenir en compte. Encara que es tracti d'un exemple extrem d'acord amb la naturalesa del personatge i que fa referència a una altra realitat geogràfica, val la pena recordar, per exemple, que Adolf Hitler⁷⁶¹ se sentia molest amb l'arqueologia alemanya de la seva època perquè els vestigis que trobaven de l'Antigüetat, a Alemanya, no suportaven cap comparació amb la categoria de les restes trobades a Itàlia i Grècia. No li encaixava dins el seu esquema mental i li semblava inconcebible que un poble com el germànic, suposadament provist d'una superioritat racial, hagués heretat uns vestigis del passat tan poc rellevants des del punt de vista de la cultura, l'art i la civilització.

Si ens situem de nou en l'època contemporània i en la nostra realitat –encara que seria aplicable a altres països com la mateixa Alemanya i Itàlia o la França de Vichy com hem anat veient–, observem i confirmem que la percepció del passat immediat del temps dictatorial depèn considerablement del grau de coneixement que es té sobre les relacions establertes entre els estats totalitaris, feixistes o feixistitzats de l'Europa d'entreguerres i les societats sobre les quals hi van implantar el seu domini. Tal com sosté Francisco Cobo Romero⁷⁶², sembla difícil de negar que una part important de la població es va sentir atreta per aquelles propostes i va atorgar-los credibilitat. En aquest sentit, doncs, franges significatives d'aquesta població sotmesa a aquests règims, també faran seus o ho faran veure, en algunes ocasions, molts dels postulats ideològics que es traduïen en una determinada representació de la realitat que comportava actuar d'acord amb aquestes creences. En el cas concret, de la dictadura de Franco, l'anàlisi de les actituds és fonamental per entendre, tal com hem dit, la seva naturalesa⁷⁶³ i la seva

⁷⁶¹ Aquesta anècdota, que té la seva importància tractant-se de qui és el personatge, l'esmenta David Lowenthal, op. cit., p. 470. Com és sabut, el Tercer Reich es va esforçar, en un exercici insòlit de falsificació i de demència arqueològica, per demostrar que tant la Grècia clàssica com la Roma clàssica havien estat fundades i dominades per homes de raça aria. Per tant, hi hauria un fil directe amb el nou començament que encarnava l'Alemanya nazi que neixia el 1933. Sobre aquesta qüestió vegeu Johann Chapoutot, *El nacionalsocialismo y la antigüedad*, Madrid, Abada Editores, 2013.

⁷⁶² Vegeu Francisco Cobo Romero, "Los apoyos sociales prestados al fascismo italiano y al nazismo. Una controvertida cuestión" dins M.Á. del Arco, C. Fuertes, C. Hernández i J. Marco (ed.), *No solo miedo. Actitudes políticas y opinión popular bajo la dictadura franquista (1936-1977)*, Granada, Editorial Comares, 2013, pp. 15-30.

⁷⁶³ Malgrat que els progressos en el coneixement de les dictadures i el seu funcionament en relació amb la població a què sotmetien han estat considerables en els, aproximadament, darrers vint-i-cinc anys, gràcies sobretot a l'anàlisi de les actituds polítiques que fa possible valorar la incidència real del feixisme en la vida quotidiana, encara persisteixen models politològics i perspectives culturalistes que titllen el

herència posterior. Un règim polític que, des dels seus inicis, va haver d'emascarar que les seves proclames retòriques de millores socials xocaven amb la realitat d'una quotidianitat en què el que abundava era la corrupció i l'escassetat. Així ho percebien, per exemple, en un Butlletí d'informació i ambient elaborat per la Delegació Provincial de Información e Investigación de Barcelona, de FET-JONS, el 31 de març de 1942. Paga la pena transcriure'n un fragment a fi de captar les interioritats polítiques i administratives de la dictadura franquista i, alhora, aquesta documentació interna de caire polític també és una mostra, podríem dir, de la veritable “naturalesa” del franquisme. En concret, en referència a “ambiente general, rumores, bulos, etc” a l'infome es recull el següent:

“Barcelona – Ciudad.- Se intensifica el malestar reinante en la población por la escasez de alimentos e insuficiencia del racionamiento.

El público en general, se queja y comenta con bastante insistencia, que las autoridades permiten que las disposiciones vigentes sobre abastecimientos queden incumplidas, toda vez que día tras días comprueba que son vendidos los artículos racionados a precios elevadísimos, en plena vía pública y casi en presencia de la autoridad encargada de perseguir este abuso. En los mismos mercados los compradores modestos, no encuentran carne –los días que se reparte– ni pescado, si no es en malas condiciones y relativamente caro, pero pueden comprobar cómo tranquilamente los vendedores, expenden la mercancía en mejores condiciones que tienen oculta debajo del mostrador, a clientes que lo pagan a precios más elevados sin que los empleados municipales encargados de la vigilancia de los citados mercados, hagan nada para sancionar al desaprensivo vendedor ya que éste procura tenerlos contentos facilitándoles comida en abundancia.–

Además, el público comprueba repetidamente cómo por parte de elementos de la Policía Armada, a pesar de tener su racionamiento de pan diario, se cometen abusos en el sentido de que se presentan muchos de ellos en las panaderías de la ciudad,

franquisme com un règim autoritari neotradicionalista i d'ascendència catòlica. Uns condicionants ideològics que haurien impedit dur a terme una revolució feixista i de caire mil·lenarista. És evident que cada règim té la seva singularitat, però ens hauríem de preguntar tant si el franquisme va estar tan encotillat per una visió del món tradicionalista i poc modernista, com si, per exemple, el feixisme italià o el nazisme alemany haurien estat tan combatius amb el catolicisme i el cristianisme en general, i si realment en aquests països no hi va pesar també, al costat de plantejaments modernistes, concepcions del món tradicionalistes i idealitzacions ruralistes. Sobre la primera qüestió, que defineix el franquisme com un règim neotradicionalista, Enzo Traverso, a principis d'aquest segle encara emprava els postulats del sociòleg Juan J. Linz a l'hora de no incloure el franquisme dins el marc conceptual del totalitarisme. No tant sorprenent és l'afirmació de Stanley G. Payne en el pròleg d'un llibre de Roger Griffin que qualificava el franquisme de neotradicionalista. Vegeu Enzo Traverso, *Le totalitarisme. Le XXè siècle en debat*, París, Éditions du Seuil, 2001, p. 19; Roger Griffin, *Modernismo y fascismo. La sensación de comienzo bajo Mussolini y Hitler*, op. cit., pp. 7-10. Sobre les relacions del cristianisme amb el nazisme, resulta significatiu el llibre de Richard Steigmann-Gall, *El Reich sagrado. Concepciones nazis sobre el cristianismo 1919-1945*, Madrid, Ediciones Akal, 2007, en el qual es qüestiona el suposat anticristianisme del nazisme.

consiguiendo que se les proporcione pan sin la consiguiente cartilla de racionamiento, comentándose luego, que dicho pan es destinado a la venta clandestina. –

Estas anomalías y otras muchas por el estilo, las ve la gente a diario con la consiguiente indignación y no es raro que luego la masa neutra e indiferente de la población preste oídos a los infundios y calumnias que siembran los elementos rojos y desafectos al Partido, al objeto de desprestigiar al régimen. –

La clase productora y media no puede materialmente vivir, agobiada por la falta de alimentos y la carestía de la vida en relación con los sueldos que se perciben, cundiendo el malestar y surgiendo la crítica, hasta entre los elementos políticamente sanos. Muchos de los cuales se debaten en la estrechez sin vislumbrar remedio para su situación. –

Con la visita del Caudillo, renació la esperanza de una pronta mejora, pero los ánimos han decaído de nuevo al ver cómo a medida que transcurre el tiempo, la situación de los abastecimientos, tiene tendencia a agravarse a pesar de todo el interés y el empeño que en resolver este problema pone el Jefe Provincial del Movimiento, cuya actuación en este sentido, es reconocida y aprobada hasta por las personas más ajenas a la Organización. –⁷⁶⁴

Com es pot deduir de l'escrit dels serveis d'informació de FET-JONS, la situació a la ciutat de Barcelona, a les primeries dels anys quaranta, era molt preocupant i, així, continuarà sent durant una llarga temporada. Quasi una dècada després, el març de 1951, els ciutadans de Barcelona, tal com subratlla Francesc Vilanova⁷⁶⁵, estaran immersos en una quotidianitat marcada per una combinació de restriccions i racionament i sense perspectives de futur. L'esclat d'aquesta vàlvula de pressió es traduirà en el primer gran moviment de protesta popular, conegut com la Vaga dels Tramvies, un fet que serà memorable posteriorment en la cultura política de l'antifranquisme i un punt de partida en la llarga trajectòria de l'oposició al franquisme. Tanmateix, malgrat aquest balanç intern tan desastrós que feien els mateixos membres de l'estructura política i administrativa de la dictadura, no tothom va actuar amb heroisme resistencial, sinó que hi va haver –tal com es pot deduir en el mateix exemple de l'informe si es té present la varietat de les tipologies de comportaments dels que hi apareixen esmentats– una coexistència complexa amb el poder, ambivalent, que es pot entendre per la por amenaçant i la repressió que infligia el règim i per l'herència, també, de memòries controvertides sobre el que va succeir durant la Guerra Civil i,

⁷⁶⁴ AGA, Presidencia, SGM, Vicesecretaría de Servicios, 31 de març de 1942, caixa 16.

⁷⁶⁵ Vegeu Francesc Vilanova i Vila-Abadal, *La vaga dels tramvies. 1 de març de 1951*, Barcelona, Rosa dels Vents, 2021, p. 40.

especialment, a la rereguarda republicana. Tal com ja hem esmentat, seguint a Paul Corner⁷⁶⁶ en el seu estudi del feixisme italià, i tot fent un símil amb el franquisme, en les investigacions històriques el que és necessari és mesurar la incidència d'aquest "feixisme real" en la vida de les persones. Tan sols aquest fragment esmentat de l'informe del servei d'informació de FET-JONS sobre Barcelona, d'igual manera que la proposta d'indagació sobre les actituds polítiques en una àrea rural que hem fet al capítol II, ja ens posen sobre avís de la importància que adquireix, en la recerca històrica, la valoració de l'opinió popular i de l'opinió pública que construïa la mateixa dictadura amb els seus aparells propagandístics i, també, amb els seus mecanismes de coerció i repressió. Cosa, aquesta darrera, que actuava com un factor determinant en el modelatge dels comportaments individuals i col·lectius. Un camí investigador que, sens dubte, té molt recorregut i que caldrà continuar –això sí, anant més enllà dels anys del primer franquisme per arribar fins al període de la mateixa transició a la democràcia– per tal de comprendre l'evolució de la memòria social del franquisme i el que roman d'ella.

En definitiva, l'assumpció d'aquesta complexitat vinculada a les actituds polítiques de la població pensem que pot contribuir a comprendre la fesomia de l'herència incòmoda que continua sent la memòria social del franquisme. Revelar-la i contrarestar-la no es fa invocant de manera buida i retòrica discursos a favor de la democràcia⁷⁶⁷, sinó creant les condicions òptimes per tal de comptar amb recursos que facin possible la historització crítica d'aquest període cronològic llarg que continua afectant de manera tan pregona les dinàmiques socioculturals i polítiques en el present; així mateix, és indispensable, tal com ha de passar en tota conjuntura democràtica, tenir a disposició dels públics diversos mecanismes adequats de transmissió del coneixement històric. Aquesta és una de les maneres que té més probabilitats de potenciar una conscienciació democràtica entre la ciutadania. Ho hem volgut demostrar a partir d'un plantejament obert, tot acceptant que hem posat sobre la taula moltes problemàtiques i

⁷⁶⁶ Vegeu Paul Corner, *Italia fascista. Politica e opinione popolare sotto la dittadura*, op.cit.

⁷⁶⁷ Raymond Williams en el seu diccionari de paraules clau, sosté que el mot "democràcia" està sotmès a alts graus d'utilitarisme. Des de la segona meitat del segle XX aquest concepte tindria una gamma considerable de sentits confusos perquè gairebé tots els moviments polítics afirmen que la defensen. Vegeu Raymond Williams, *Palabras clave. Un vocabulario de la cultura y la sociedad*, Buenos Aires, Ediciones Nueva Visión, 2000, pp. 94-98.

que, en canvi, no hem aportat gaires solucions, si més no inequívokes. Com és sabut, en l'àmbit de la història –i també de la memòria– res roman tancat definitivament, per bé que hi ha una línia que no es pot trencar i que és indiscutible: no es pot frivoltzar sobre les distàncies que hi ha entre democràcia i dictadura. Sens dubte, en aquest camp híbrid, que inclou les relacions entre la història i la memòria, resten molts assumptes pendents de ser analitzats més profundament. Però, hi ha un aspecte, com ha assenyalat Ricard Vinyes⁷⁶⁸, que cal tenir sempre molt en compte: l'accés a la memòria no ha de ser una imposició, un deure, sinó un dret del que gaudeixi la ciutadania per tal d'arribar a comptar amb més benestar i, per tant, ha de disposar de les millors eines de gestió i d'ús. En aquest sentit, un bon començament és la creació de mecanismes d'accés als coneixements que genera la historització crítica d'aquest mateix passat recent, el qual està atapeït d'efectes traumàtics, silencis i ocultacions, i, també, de revisionismes tergiversadors i no pocs maniqueïsmes simplificadors. Tanmateix, alhora, aquest temps pretèrit proper conté accions, comportaments i esdeveniments que són exemplars per construir un patrimoni ètic democràtic. Indubtablement, aquest patrimoni ètic podria ser una brúixola orientadora en el present i, per tant, s'ha de mantenir amb l'exercici d'una història crítica de la memòria social.

⁷⁶⁸ Vegeu Elisabeth Jelin i Ricard Vinyes, *Cómo será el pasado. Una conversación sobre el giro memorial*, Barcelona, Ned Ediciones, 2021, pp. 46-50.

VII. Referències arxivístiques i hemerogràfiques

Archivo General de la Administración (AGA)

- Fondos de Presidencia

Secretaría General del Movimiento, Vicesecretaría de Servicios
Delegación Nacional de Provincias, Secretaría General del Movimiento

- Fondos de Cultura

Delegación Provincial de Educación Popular

Arxiu Històric de Girona (AHG)

- Fons del Govern Civil

Comunicats de la Guàrdia Civil

Informes i comunicats de frontera/cossos de seguretat
Investigació d'activitats i persones
Eleccions municipals, 1951
Sometent armat
Expedients d'ajuntament

Fons de l'administració perifèrica de l'estat. Información y Turismo

Delegación Provincial de Propaganda

Publicacions periòdiques

El Pirineo

Arxiu Històric Comarcal de l'Alt Empordà

Fons d'associacions o fundacions: delegacions locals del Movimiento

VIII. Bibliografia citada

ABAD, Francesc, *Les petjades de la història. Intervenció a l'estació d'Almeda*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2005.

ADRIÀ, Joan J., “Los factores de producción de consentimiento político en el primer franquismo: consideraciones apoyadas en el testimonio de algunos lirianos corrientes”, dins I. Saz i J. A. Gómez Rodà (ed.), *El franquismo en Valencia*, València, Episteme, 1999.

AGAMBEN, Giorgio, *Què vol dir ser contemporani?*, Barcelona, Àrcadia, 2008.

AGUILAR FERNÁNDEZ, Paloma, “La evocación de la guerra y del franquismo en la política, la cultura y la sociedad españolas”, dins Santos Julià (dir.), *Memoria de la guerra y del franquismo*, Madrid, Taurus/Fundación Pablo Iglesias, 2006.

AGUILAR FERNÁNDEZ, Paloma, *Memoria y olvido de la Guerra Civil española*, Madrid, Alianza Editorial, 1996.

AGUIRRE, Miquel i BOSCH, Pere, “El segle XX”, dins Joaquim Tremoleda (coord.), *Història del Pla de l'Estany*, Girona, Diputació de Girona, 2000.

AHMAD, Aijaz, “Reconciliar Derrida: Espectros de Marx y política deconstructiva”, dins Michael Sprinker (ed.), *Demarcaciones espectrales. En torno a Espectros de Marx de Jacques Derrida*, Madrid, Ediciones Akal, 2002.

ALARES LÓPEZ, Gustavo, *Políticas del pasado en la España franquista (1939-1964). Historia, nacionalismo y dictadura*, Madrid, Marcial Pons, 2017.

ALBARRÁN, Juan, *Disputas sobre lo contemporáneo. Arte español entre el antifranquismo y la postmodernidad*, Madrid, Exit Publicaciones, 2019.

ALCALDE, Ángel, *Los excombatientes franquistas (1936-1965)*, Saragossa, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2014.

ALIAGA, Juan Vicente, “El mundo al revés. De mayorías y minorías invertidas en el arte español”, *Papers d'Art*, núm. 77, Girona, Fundació Espais, 1999.

ALIAGA, Juan Vicente, “Tiempos de receso. Algunas notas sobre la problemática de los géneros y el arte en 2003”, dins Juan Vicente Aliaga, María de Corral i José Miguel G. Cortés (ed.), *Micropolíticas*, Espai d'Art Contemporani de Castelló, 2003.

AMANN, Elisabeth, ARBAIZA, Diana, NAVARRETE, Maria Teresa i YOELIRIMMER, Nettah (ed.), *Con el franquismo en el retrovisor. Las representaciones culturales de la dictadura en la democracia (1975-2018)*, Madrid, Iberoamericana, 2020.

AMIN, Samir, *El virus liberal*, Barcelona, Hacer Editorial, 2007.

ANDERSON, Perry, *Los orígenes de la posmodernidad*, Barcelona, Anagrama, 2000.

ANTICH, Xavier, “Estratègies de la desconstrucció: pensar l'art des dels marges”, *Papers d'Art*, núm. 75, Girona, Fundació Espais, 1998.

ANTICH, Xavier, “L'opacitat dels mitjans de comunicació i la crítica d'art”, *Papers d'Art*, Girona, Fundació Espais, núm. 77, 1999.

ANTON, Eva, “Soldados de Salamina. Guerra y sexismo: otro ejemplo narrativo de la reacción patriarcal”, www.nodo50.org/mujeresred/cultura/soldados_de_salamina.html

ARÓSTEGUI, Julio, *La historia vivida. Sobre la historia del presente*, Madrid, Alianza Editorial, 2004.

ASSMANN, Aleida i SHORTT, Linda (ed.), *Memory and political change*, Hampshire, Palgrave Macmillan, 2012.

ASSMANN, Aleida, “To Remember or to Forget: Which Way Out of Shared History of Violence?”, dins Aleida Assmann i Linda Shortt (ed.), *Memory and Political Change*, Londres/Nova York: Palgrave Macmillan, 2012.

AUGÉ, Marc, *La comunidad ilusoria*, Barcelona, Editorial Gedisa, 2012.

AUGÉ, Marc, *Los no lugares. Espacios del anonimato. Una antropología de la sobremodernidad*, Barcelona, Editorial Gedisa, 2008.

AUGÉ, Marc, *Por una antropología de la movilidad*, Barcelona, Gedisa, 2007.

AURELL, Jaume, *La escritura de la memoria. De los positivismos a los postmodernismos*, València, PUV, 2017.

BABIANO, José, GÓMEZ, Butmaro, MIGUEZ, Antonio i TÉBAR, Javier, *Verdugos impunes. El franquismo y la violación sistémica de los derechos humanos*, Barcelona, Editorial de Pasado y Presente, 2018.

BABY, Sophie, *El mito de la transición pacífica. Violencia y política en España (1975-1982)*, Madrid, Ediciones Akal, 2018.

BALIBAR, Étienne, *Très loin et tout près. Petite conférence sur la frontière*, Paris, Bayard, 2007.

BALLARD, J. C., *Noches de cocaína*, Barcelona, Minotauro, 1997.

BAQUÉ, Dominique, *Pour un nouvel art politique. De l'art contemporain au documentaire*, Paris, Champs Flammarion, 2006.

BARBAGALLO, F., “Societat de masses i organització a la Itàlia feixista”, dins D. A., *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya (1938-1959)*, Barcelona, Editorial Crítica, 1990.

BARBANCHO, Juan-Ramón, *Arte y posmemoria. El arte como preservación de la memoria tras el conflicto*, Madrid, Brumaria, 2020.

BARBUSSE, Henri, *El foc*, Barcelona, Col·lecció Balagué (sèrie internacional), 1930.

BARCIELA, Carlos, Introducció de “Los costes del franquismo en el sector agrario: la ruptura del proceso de transformaciones”, segona part del Vol. III, Ramón Garrabou, Carlos Barciela i J.I. Jiménez Blanco, (eds.), *Historia agraria de la España contemporánea. 3. El fin de la agricultura tradicional (1900-1960)*, Barcelona, Editorial Crítica, 1986.

BATLLE, Albert, “Marcel Dalmau: El cel és igualment alt a tot arreu”, *Papers d'Art*, núm. 80, Girona, Fundació Espais, 2001.

BAUMAN, Zygmunt, *Modernidad líquida*, Buenos Aires, Fondo de Cultura Económica, 2002.

BECKER, Annette, *Les monuments aux morts. Mémoire de la Grande Guerre*, Paris, Éditions Errance, 1988.

BECKER, Jean-Jacques, “La mémoire, objet d'histoire”, dins *Écrire l'histoire du temps présent. En hommage à François Bédarida*, Paris, CNRS Éditions, 1993.

BELLÓN AGUILERA, José Luis, “Entrevista a Terry Eagleton”, *Revista de Filosofía*, núm. 34 i 35, 2005.

BENEDETTI, Mario, *La realidad y la palabra*, Barcelona, Destino, 1990.

BENET, Vicente J., “Lo grotesco y el horror: paisajes corporales de la violencia”, dins Vicente J. Benet i Vicente Sánchez-Biosca (ed.), *Decir, contar, pensar la guerra*, València, Generalitat Valenciana, 2001.

BENJAMIN, Walter, *Paris. Capitale du XIXe siècle. Le livre des passages*, París, Éditions du CERF, 2000.

BENJAMIN, Walter, *Sobre el concepte d'història*, Barcelona, Editorial Flâneur, 2019.

BENJAMIN, Walter, "El narrador", dins Walter Benjamin, *Para una crítica de la violencia y otros ensayos. Iluminaciones IV*, [1972] Madrid, Taurus, 1999.

BENJAMIN, Walter, “Tesis de filosofía de la historia”, *Discursos interrumpidos, I*, Madrid, Taurus, 1990.

BENSAÏD, Daniel, *Resistencias. Ensayo de topología general*, Barcelona, Editorial El Viejo Topo, 2006.

BENSAÏD, Daniel, *Le pari mélancolique*, París, Fayard, 1997.

BERGER, John, *Y vuestros rostros, mi vida, breves como fotos*, Madrid, Herman Blume, 1986.

BERMEJO BARRERA, Juan Carlos, *Ciencia, ideología y mercado*, Madrid, Ediciones Akal, 2006.

BERNECKER, Walter L. i BRINKMANN, Sören, *Memorias divididas. Guerra Civil y franquismo en la sociedad y la política españolas 1936-2008*, Madrid, Abada Editores, 2009.

BERQUE, Augustin, *El pensamiento paisajero*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2009.

BLOCH, Marc, *Apología para la historia o el oficio de historiador*. (Edició crítica a càrrec d'Étienne Bloch), Ciutat de Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1996.

BOLOGNA, Sergio, *Nazismo y clase obrera (1933-1993)*, Madrid, Akal, 1999.

BOLTANSKI, Luc i CHIAPELLO, Ève, *Le nouvel esprit du capitalisme*, París, Éditions Gallimard, 1999.

BOLTANSKI, Luc i ESQUERRE, Arnaud, *Enrichissement. Une critique de la marchandise*, París, Éditions Gallimard, 2017.

BOTTI, Alfonso, “El franquismo en la historiografía italiana y la mirada del otro sobre los relatos de otras miradas”, *Ayer*, núm. 31, 1998.

BOTTI, Alfonso, “Los fantasmas de Clío. A propósito de franquismo y fascismo en la perspectiva de la historia comparada”, dins *Anales de la Universidad de Alicante, Historia contemporánea*, núm. 8-9, Alacant, 1991-1992.

BOU, Enric, *Papers privats. Assaig sobre les formes literàries autobiogràfiques*, Barcelona, Edicions 62, 1993.

BOULIOU, Claude, “Du tourisme de batailles au tourisme des mémoires”, *Revue Espaces*, núm. 313, Éditions Espaces, 2013.

BOURDIEU, Pierre, *Meditaciones Pascalianas*, Barcelona, Editorial Anagrama, 1999.

BOURDIEU, Pierre, *Sobre la televisió*, Barcelona, Edicions 62, 1997.

BOURRIAUD, Nicolas, *Estética relacional*, Buenos Aires, Adriana Hidalgo editora, 2006.

BOURRIAUD, Nicolas, *La exforma*, Buenos Aires, Adriana Hidalgo editora, 2015.

BOX, Zira i RINA SIMÓN, César (ed.), *El franquismo en el caleidoscopio. Perspectivas y estudios transdisciplinarios sobre la dictadura*, Granada, Editorial Comares, 2020

BOX, Zira, *España, año cero. La construcción simbólica del franquismo*, Madrid, Alianza Editorial, 2010.

BOYM, Svetlana, *El futuro de la nostalgia*, Madrid, Antonio Machado Libros, 2015.

BRITTAIN, Vera, *Testamento de juventud*, Madrid, Periférica/Errata Naturae, 2019.

BRUSCO, Ramon, “La creació d’un exèrcit revolucionari”, dins Josep M. Solé Sabaté i Joan Villarroya (dir.), *Breu història de la guerra civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 2005.

BURDIEL, Isabel, “Historia y literatura: el zumbido y el murmullo de la cultura”, *Debats*, núm. 27, març 1989.

BÜRGER, Peter, *Teoría de la vanguardia*, Barcelona, Ediciones Península, 1987.

BURRIN, Philippe, “Política i societat. Les estructures del poder a l’Itàlia feixista i a l’Alemanya nazi”, *Afers*, núm. 25, Catarroja (València), Editorial Afers, 1996.

CABANA IGLESIA, Ana, “Una mirada fugaz ante el espejo: el estudio de las actitudes sociales durante el franquismo”, dins Manuel Ortiz Heras (coord.), *¿Qué sabemos del franquismo? Estudios para comprender la dictadura de Franco*, Granada, Comares Historia, 2018.

CABANA, Ana, *La derrota de lo épico*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2013.

CABRERA, Miguel Ángel, *Historia, lenguaje y teoría de la sociedad*, Cátedra-Frónesis, Madrid, 2001.

CALAF, Rosa, *Didáctica del patrimonio. Epistemología, metodología y estudios de casos*, Gijón, Ediciones Trea, 2009.

CALDERS, Pere, *Unitats de xoc*, Barcelona, Edicions 62, 1984.

CALLINICOS, Alex, *Against postmodernism*, Cambridge, 1989. Hi ha traducció castellana: *Contra el posmodernismo*, Bogotá, El Áncora Editores, 1993.

CALVET, Josep, *Les muntanyes de la llibertat. El pas d’evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial 1939-1944*, Barcelona, L’Avenç, 2008.

CAMIADÉ, Martine, “Territori, paisatge i exili. Rosselló 1939. Allò viscut d’una crisi humanitària a partir de les fonts orals”, dins Jordi Font Agulló (dir.), *Reflexionant l’exili. Aproximació a l’exili republicà: entre la història, l’art i el testimoniatge*, València/Catarroja, Editorial Afers, 2010.

CANALES SERRANO, Antonio Fco., “El relato mítico sobre el franquismo de la historiografía católico-catalanista”, *Comunicación presentada en el V Encuentro de Investigadores sobre el franquismo*, Albacete, novembre de 2003.

CANOSA, Francesc, *Entre el sabre i la bomba. Memòries d’un país i d’un partit: Unió Democràtica de Catalunya (1931-1980)*, Barcelona, Acontravent, 2012.

CÁRDABA, Marciano, *Col·lectivitats agràries a les comarques de Girona, 1936-1939. Pagesos i revolució a Catalunya*, Girona, CCG Edicions, 2002.

CÁRDABA, Marciano, “Colectividades agrarias en el Alt Empordà 1936-1939”, tesina, Universitat de Girona, 1998.

CARRILLO GARCÍA, Germán, “Transgresiones de la historia. La misión pública de la historia y la dialéctica científica”, *Pasajes*, núm. 60, 2020.

CASANOVA, Julián, “¿Adiós al franquismo?”, *El País*, 20 de diciembre de 2005.

CASANOVA, Julián, “El secano español revisitado”, introducció a l’obra del mateix autor, *La Historia social y los historiadores (nueva edición actualizada)*, Barcelona, Crítica, 2003.

CASANOVA, Pascale, *La République mondiale des Lettres*, París, Éditions du Seuil, 1999.

CASELLAS, Joan, “C.U.AC.es. Crònica urgent de l’acció contemporània a l’Estat espanyol”, *Papers d’Art*, Girona, Fundació Espais, núm. 77, 1999.

CASES SOLA, Adriana i ORTEGA LÓPEZ, Teresa Maria, “La investigación sobre la represión femenina y violencia sexuada en el franquismo. Evolución historiogràfica”, *Ayer*, núm. 118, Madrid, 2020.

CASTELLS, Manuel, *Comunicación y poder*, Madrid, Alianza Editorial, 2009.

CASTELLS, Manuel, *Ruptura. La crisis de la democracia liberal*, Madrid, Alianza Editorial, 2017.

CASTRO FLÓREZ, Fernando, “La cosa está pero que muy fea”, *Papers d’Art*, Girona, Fundació Espais, núm. 77, 1999.

CASULLO, María Esperanza, *¿Por qué funciona el populismo? El discurso que sabe construir explicaciones convincentes de un mundo en crisis*, Buenos Aires, Siglo XXI Editores, 2019.

CAUVIN, Thomas, "The Rise of Public History: An International Perspective", *Historia Crítica*, núm. 68, 2018, <https://doi.org/10.7440/histcrit68.2018.01>

CAVAIGNAC, François i DEPERNE, Hervé, “Les Chemins de mémoire. Une initiative de l’État”, *Cahier Espaces*, núm. 80, 2003.

CERCAS, Javier, *El impostor*, Barcelona, Random House, 2014.

CERCAS, Javier, “Cómo acabar de una vez por todas con el franquismo”, *El País*, 29 de novembre de 2005.

- CERCAS, Javier, *Soldados de Salamina*, Barcelona, Tusquets, 2001.
- CHAPOUTOT, Johann, *Libres d'obéir. Le management, du nazisme à aujourd'hui*, París, Éditions Gallimard, 2020.
- CHAPOUTOT, Johann, *El nacionalsocialismo y la antigüedad*, Madrid, Abada Editores, 2013.
- CHILLÓN, Albert, *La condición ambigua. Diálogos con Lluís Duch*, Barcelona, Editorial Herder, 2010.
- CIRICI PELLICER, Alexandre, *Viure l'art, transformar la vida*, Catarroja, Editorial Afers, 2010.
- CLARA, Josep, *La primera oposició al franquisme. Els grups clandestins a la demarcació de Girona (1939 – 1950)*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 2002.
- CLARA, Josep, *El partit únic. La Falange i el Movimiento a Girona*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1999.
- CLARA, Josep, “Un aspecte de la repressió de postguerra: els executats a la ciutat de Girona”, dins D.A., *La Guerra Civil a les comarques gironines (1936-1939)*, Girona, Quaderns del Cercle, núm. 2, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1986.
- CLAVIJO LESDESMA, Julio, “L'acolliment a Catalunya de refugiats i desplaçats forçosos d'altres zones d'Espanya durant la Guerra Civil”, dins Martine Camiade i Jordi Font (dir.), *Desplaçaments forçosos i exilis a l'Europa del segle XX. Les condicions de partença i acolliment*, Perpinyà, Éditions Talaia, 2012.
- CLAVIJO LESDESMA, Julio, *La política sobre la població refugiada durant la Guerra civil 1936-1939* (tesi doctoral inèdita), ISBN: 84-688-6535-4, dipòsit legal: Gi.93-2003, <http://www.tdx.cat/handle/10803/7835>
- COBO ROMERO, Francisco i ORTEGA LÓPEZ, M. Teresa, *Franquismo y posguerra en Andalucía Oriental. Represión, castigo a los vencidos y apoyos sociales al régimen franquista, 1936-1950*, Granada, Universidad de Granada, 2005.

COBO ROMERO, Francisco, “¿Fué realmente revolucionario el fascismo? Reflexiones desde la historia política social y comparada de la Europa de entreguerras”, dins Francisco Cobo Romero, Claudio Hernández Burgos i Miguel Ángel del Arco Blanco (ed.), *Fascismo y modernismo. Política y cultura en la Europa de entreguerras (1918-1945)*, Granada, Editorial Comares, 2016.

COBO ROMERO, Francisco, “Los apoyos sociales prestados al fascismo italiano y al nazismo. Una controvertida cuestión”, dins M.Á. del Arco, C. Fuertes, C. Hernández i J. Marco (ed.), *No solo miedo. Actitudes políticas y opinión popular bajo la dictadura franquista (1936-1977)*, Granada, Editorial Comares, 2013.

COBO ROMERO, Francisco, “El voto campesino contra la II República. La derechización de los pequeños propietarios y arrendatarios agrícolas jiennenses, 1931-1936”, *Historia Social*, núm. 37, 2000.

COLARIZZI, Simona, *L'opinione degli italiani sotto il regime 1929-1943*, Roma, Laterza, 2000.

COLLOTTI, Enzo, “Cinc formes de feixisme europeu. Àustria, Alemanya, Itàlia, Espanya i Portugal”, *Afers*, núm. 25, Catarroja (València), Editorial Afers, 1996.

CONGOST, Rosa, “Presentació. El Pairalisme. Reflexions sobre una paraula, un concepte i dues conjuntures”, *Estudis d'Història Agrària*, núm. 12, 1998.

CONGOST, Rosa, *Els darrers senyors de Cervià. Investigacions sobre el caràcter mutant de la propietat (segles XVII-XX)*, Girona, Biblioteca d'Història Rural, CCG Edicions, 2000.

CONGOST, Rosa, *Els propietaris i els altres*, Vic, Eumo Editorial, 1990.

CONNOR, Steven, *Cultura postmoderna. Introducción a las teorías de lo contemporaneidad*, Madrid, Ediciones Akal, 1996.

COQUIO, Catherine, *Le mal de vérité ou l'utopie de la mémoire*, París, Armand Colin, 2015.

CORBÍ, Josep E., “Lo real y lo imaginario en la experiencia del soldado”, dins Nicolás Sánchez Durá, (ed.), *La guerra*, València, Pre-Textos, 2006.

CORNER, Paul, *Italia fascista. Politica e opinione popolare sotto la dittadura*, Roma, Carocci editore, 2015.

CRÉPIN, Bruno i ROUGER, Michel, “Le musée de la Grande Guerre du pays de Meaux. Un nouveau regard sur le tourisme de mémoire”, *Revue Espaces*, núm. 313, Éditions Espaces, 2013.

CUÉLLAR, Juli, “El desbaratament de les forces republicanes”, dins Josep M. Solé i Joan Villarroya (dir.), *Breu història de la guerra civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 2005.

CUÉLLAR, Juli, “L’organització de l’exèrcit de l’est. La batalla de Belchite”, dins Josep M. Solé i Joan Villarroya, (dir.), *Breu història de la guerra civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 2005.

D. A., *Exercicis de memòria* (catàleg de l’exposició), Lleida, Ajuntament de Lleida, Centre d’Art la Panera, 2011.

DA SILVA CANELA, Ludmila, “El mundo de los archivos”, dins Ludmila da Silva Canela i Elisabeth Jelin (comp.), *Los archivos de la represión: documentos, memoria y verdad*, Madrid, Siglo XXI, 2002.

DE RIQUER, Borja, “Actituds polítiques durant el primer franquisme”, Cap. VI de la primera part del llibre: Borja de Riquer i Joan B. Culla, *El franquisme i la transició democràtica 1939-1988*, Vol. VII, *Història de Catalunya*, dirigida per Pierre Vilar, Barcelona, Edicions 62, 1989.

DEBRAY, Régis, *Éloge des frontières*, París, Éditions Gallimard, 2010.

DEL POZO, Joan Manuel, “Ètica de les recreacions històriques. Una reflexió”, *Temps i espais de memòria*, revista digital del Memorial Democràtic, núm. 5, Barcelona, 2020.

DEL REY, Fernando, “Revisionismos y anatemas. A vueltas con la II República”, *Historia Social*, núm. 72, València, UNED-IHS.

DEL TORO MUÑOZ, F. Miguel, “La memoria del Holocausto en Alemania. La memoria dividida”, *Historia Social*, núm. 65, València, UNED – IHS, 2009.

DELGADO, Manuel, *La ira sagrada. Anticlericalismo, iconoclastia y antiritualismo en la España contemporánea*, Barcelona, RBA Libros, 2012.

DIDI-HUBERMAN, Georges, *Blancs soucis*, París, Les Éditions du Minuit, 2013.

DIDI-HUBERMAN, Georges, *Cuando las imágenes toman posición*, Madrid, Antonio Machado Libros, 2008.

- DIEZ, Xavier, *La vengança de classe*, Barcelona, Virus Editorial, 2009.
- DOMÈNECH SAMPERE, Xavier, *Quan el carrer va deixar de ser seu. Moviment obrer, societat civil i canvi polític. Sabadell (1966-1976)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.
- DONAIRE, José Antonio, *Turisme cultural. Entre l'experiència i el ritual*, Bellcaire d'Empordà, Edicions Vitel·la, 2008.
- DOSSE, François, *Renaissance de l'événement. Un défi pour l'historien: entre sphinx et phénix*, París, Presses Universitaires de France, 2010.
- DOSSE, François, *La historia. Conceptos y escrituras*, Buenos Aires, Ediciones Nueva Visión, 2003.
- DOSSE, François, "El moment Ricoeur", *L'Espill*, núm. 8-9, 2001.
- DUCH, Montserrat, *Paisajes bélicos patrimonializados: los espacios de la Batalla del Ebro en Cataluña*, dins Stéphane Michonneau, Carolina Rodríguez-López i Fernando Vela Cossío (ed.), *Paisajes de guerra. Huellas, reconstrucción, patrimonio (1939-años 2000)*, Madrid, Casa Velázquez/Ediciones Complutense, 2019.
- DUCLOS, Jean-Claude, "Histoire, mémoire, musées et mémoriaux, en France et à Grenoble en particulier", dins *I Col·loqui Memorial Democràtic: Polítiques Públiques de Memòria*, Barcelona, 2007.
- EAGLETON, Terry, *Ideología. Una introducción*, Barcelona, Paidós, 1997.
- EAGLETON, Terry, *Las ilusiones del posmodernismo*, Barcelona, Paidós, 1997.
- EALHAM, Chris, *La lucha por Barcelona. Clase, cultura y conflicto 1808-1937*, Madrid, Alianza Editorial, 2005.
- EATWELL, Roger i GOODWIN, Matthew, *Nacionalpopulismo. Por qué está triunfando y de qué forma es un reto para la democracia*, Barcelona, Ediciones Península, 2019.
- EIROA, Matilde, "Del estudio del pasado a la transmisión en el presente: ¿qué papel desempeñan los historiadores a los ochenta años de la Guerra civil?", dins Juan Andrés Blanco, Jesús A. Martínez i Ángel Viñas, *Luces sobre un pasado deformado. La Guerra Civil ochenta años después*, Madrid, Marcial Pons Historia, 2020.

ELEY, Geoff, *Una línea torcida. De la historia cultural a la historia de la sociedad*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008.

ELEY, Geoff, *Un mundo que ganar. Historia de la izquierda en Europa, 1850-2000*, Barcelona, Crítica, 2003.

ELIACHEFF, Caroline i SOULEZ LARIVIERE, Daniel, *El tiempo de las víctimas*, Madrid, Ediciones Akal, 2009.

ERICE, Francisco, *En defensa de la razón. Contribución a la crítica del posmodernismo*, Madrid, Siglo XXI, 2020.

ESCUADERO ALDAY, Rafael, *Memoria histórica y democracia en España: La brecha de la transición*, Ciutat de Mèxic, Editorial Fontamara, 2016.

ESTALELLA, Helena, *La propietat de la terra a les comarques gironines*, Girona, Edicions del Col·legi Universitari de Girona, 1984.

FABER, Sebastiaan, “La cultura de la memoria y la imagen del franquismo en los documentales de TV3”, dins Elisabeth Amann, Diana Arbaiza, Maria Teresa Navarrete Navarrete i Nettah Yoeli-Rimmer (eds.), *Con el franquismo en el retrovisor. Las representaciones culturales de la dictadura en la democracia (1975-2018)*, Madrid, Iberoamericana, 2020.

FABRE, Jaume, “Els refugiats de la Guerra Civil a Catalunya”, *L’Avenç*, núm. 63, setembre de 1983.

FAGES DE ROMÁ, D. Narciso, *Memoria. Acerca los medios de más fácil y oportuna aplicación para promover los adelantamientos de nuestra economía rural*, Figueres, Imprenta y librería de Gregorio Matas de Bodalles, 1849.

FASSIN, Éric, *Populismo de izquierdas y neoliberalismo*, Barcelona, Herder Editorial, 2018.

FEIXA, Carles i AGUSTÍ, Carme, “Los discursos autobiográficos de la prisión política”, dins C. Molinero, M. Sala i J. Sobrequés (ed.), *Una inmensa prisión. Los campos y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*, Barcelona, Editorial Crítica, 2003.

FENTRESS, James i WICKHAM, Chris, *Memoria Social*, Madrid, Ediciones Cátedra/Frónesis, 2003.

FERNÁNDEZ DE MATA, Ignacio, *Lloros vueltos puños. El conflicto de los «desaparecidos» y vencidos de la Guerra Civil española*, Granada, Comares Historia, 2016.

FERNÁNDEZ, Luis Alonso, *Museología y museografía*, Barcelona, Ediciones del Serbal, 2001.

FERNÁNDEZ-SAVATER, Amador, LABRADOR MÉNDEZ, Germán i JÉREZ, Concha, *Carta(s). Economía libidinal de la transición*, Madrid, Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, 2018.

FERRAROTTI, Franco, “Las biografías como instrumento analítico e interpretativo”, dins José M. Marinas i Cristina Santamarina, *La historia oral: Métodos y experiencias*, Madrid, Debate, 1993.

FINCHELSTEIN, Federico, “Dominick LaCapra, historiador de la historia”, pròleg a Dominick LaCapra, *Escribir la historia, escribir el trauma*, Buenos Aires, Nueva Visión, 2005.

FINKELSTEIN, Norman G., *La industria del holocausto*, Madrid, Editorial Siglo XXI, 2002.

FINCHELSTEIN, Federico, *Del fascismo al populismo en la historia*, Madrid, Editorial Taurus, 2019.

FITZPATRICK, Sheila, *La vida cotidiana durante el estalinismo. Cómo vivía y sobrevivía la gente común en la Rusia soviética*, Madrid, Siglo XIX Editores, 2019.

FONT AGULLÓ, Jordi, GONZÁLEZ VÁZQUEZ, David, DOMÈNECH CASADEVALL, Gemma i MARQUÈS SUREDA, Salomó, “La memoria del exilio republicano a través de sus espacios: patrimonio, turismo y museos en el territorio catalán transfronterizo”, dins Iñaki Arrieta Urtiberea (ed.), *Lugares de memoria traumática*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2016.

FONT AGULLÓ, Jordi i GARCIA ROVIRA, Anna M., “El Museo Memorial del Exilio de la Jonquera – MUME”, *Revista de museología*, núm. 41, 2008.

FONT AGULLÓ, Jordi, *¡Arriba el campo! Primer franquisme i actituds polítiques en l'àmbut rural nord-català*, Diputació de Girona, 2001.

FONTANA, Josep, *Por el bien del imperio. Una historia del mundo desde 1945*, Barcelona, Pasado & Presente, 2011.

FONTANA, Josep, *L'ofici d'historiador*, Girona, Universitat de Girona, 2010.

FONTANA, Josep, *La història dels homes*, Barcelona, Crítica, 2000.

FONTANA, Josep, *La història dels homes*, Barcelona, Editorial Crítica, Barcelona, 2000.

FONTANA, Josep, "Franco y el franquismo a través de los libros de memorias", dins J.M. Trujillano i J.M. Gago (ed.), *Actas IV Jornadas, Ávila, octubre 1994. Historia y fuentes orales*, Ávila, Fundación Cultural Sta. Teresa.

FOSTER, Hal, *Diseño y Delito*, Madrid, Ediciones Akal, 2004.

FOSTER, Hal, "Postmodernisme en paral·laxi", *Distància Zero* (catàleg de l'exposició), Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994.

FOUCHER, Michel, *Fronts et frontières. Un tour du monde géopolitique*, París, Fayard, 1991.

FRANK, Robert, "La memoria y la historia", *Historia del presente*, núm. 3, 2004.

FRASER, Ronald, "Historia oral, historia social", *Historia Social*, núm. 17, tardor de 1993.

FRIEDLÄNDER, Saul, *Réflexions sur le nazisme. Entretiens avec Stéphane Bou*, París, Éditions du Seuil, 2016.

FRITZSCHE, Peter, *Vida y muerte en el Tercer Reich*, Barcelona, Editorial Crítica, 2009.

FUENTES CODERA, Maximiliano, *La Gran Guerra a les comarques gironines. L'impacte cultural i polític*, Girona, Diputació de Girona, 2015.

FUERTES MUÑOZ, Carlos, *Viviendo en dictadura. La evolución de las actitudes sociales hacia el franquismo*, Granada, Comares Historia, 2017.

FUKUYAMA, Francis, "The End of History", *The national interest*, núm. 16, 1989.

- FUSSELL, Paul, *La Gran Guerra y la memoria moderna*, [1975] Madrid, Turner, 2006.
- G. CORTÉS, José Miguel, “Introducción: Micropolíticas, la culminación de un proyecto”, dins Juan Vicente Aliaga, María de Corral i José Miguel G. Cortés (ed.), *Micropolíticas*. Espai d’Art Contemporani de Castelló, 2003.
- G. CORTÉS, José Miguel, “Centros de arte y reflexión política”, *Papers d’Art*, Girona, Fundació Espais, núm. 77, 1999.
- GADDIS, John Lewis, *El paisaje en la historia. Cómo los historiadores representan el pasado*, Barcelona, Editorial Anagrama, 2004.
- GALLEGO, Ferran, *El evangelio fascista. La formación de la cultura política del franquismo*, Barcelona, Editorial Crítica, 2014.
- GALLEGO, Ferran, *De Múnich a Auschwitz. Una historia del nazismo, 1919-1945*, Barcelona, Plaza y Janés Editores, 2001.
- GARBAYO MAEZTU, Maite. *Cuerpos que aparecen, Performance y feminismos en el tardofranquismo*, Bilbao, Edición Consonni, 2016.
- GARCÉS, Marina, *Nova il·lustració radical*, Barcelona, Editorial Anagrama, 2017.
- GARCÍA CANCLINI, Néstor, *La globalización imaginada*, Barcelona, Paidós, 1999.
- GARCÍA CANCLINI, Néstor, *La sociedad sin relato. Antropología y estética de la inminencia*, Buenos Aires/Madrid, Katz Editores, 2010.
- GARIA BLANCO, Ángela, *La exposición. Un medio de comunicación*, Madrid, Ediciones Akal, 1999.
- GARRABOU, R., PLANAS, J. i SAGUER, E., *Un capitalisme impossible? La gestió de la gran propietat a la Catalunya contemporània*, Vic, Eumo Editorial, 2001.
- GARRABOU, Ramon. “El camp català als segles XIX i XX”, dins D. A., *Estructura social i econòmica del camp català*, Barcelona, Editorial La Magrana, 1983.
- GELLATELLY, Robert, *No sólo Hitler. La Alemania nazi entre la coacción y el consenso*, Barcelona, Editorial Crítica, 2002.
- GENSBURGER, Sarah i LEFRANC, Sandrine, *À quoi servent les politiques de mémoire?*, París, Presses de Sciences Po, 2017.

GENTILE, Emilio, *Il culto del Littorio. Sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*, Roma-Bari, Laterza, 2001.

GIBSON, William, *Mundo espejo*, Barcelona, Ediciones Minotauro, 2004.

GIGLIOLI, Daniele, *Crítica de la víctima*, Barcelona, Editorial Herder, 2017.

GINZBURG, Carlo, *El juez y el historiador. Acotaciones al margen del caso Sofri*, Madrid, Anaya-Mario Muchnik, 1993.

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, “La cultura de guerra como propuesta historiográfica: una reflexión general desde el contemporaneismo español”, *Historia Social*, núm. 61, València, UNED – IHS, 2009.

GONZÁLEZ VÁZQUEZ, David i FONT AGULLÓ, Jordi, “La museización del patrimonio memorial transfronterizo: el caso del exilio republicano y sus espacios”, *MIDAS*, núm. 6 (en línia des del 24 de març de 2016), <https://midas.revues.org/1038?lang=es> (consultat el 30 de juny de 2017).

GRACIA, Jordi, “Gallos de pelea”, *El País*, 17 de desembre del 2005.

GRIFFIN, Roger, *Fascismo*, Madrid, Alianza Editorial, 2019.

GRIFFIN, Roger, *Modernismo y fascismo. La sensación de comienzo bajo Mussolini y Hitler*, Madrid, Ediciones Akal, 2010.

GRIMALDI, Stéphane, “Le tourisme de mémoire doit se réinventer”, *Revue Espaces*, núm. 313, Éditions Espaces, 2013.

GRIMSON, Alejandro, “Disputas sobre las fronteras. Introducción a la edición en español”, dins Cott Michaelsen i David E. Jonhson, *Teoría de la frontera. Los límites de la teoría cultural*, Barcelona, Gedisa Editorial, 2003.

GRIMSON, Alejandro, *La nación en sus límites. Contrabandistas y exiliados en la frontera Argentina-Brasil*, Barcelona, Gedisa Editorial, 2003.

GRÜNER, Eduardo, *El fin de las pequeñas historias. De los estudios culturales al retorno (imposible) de lo trágico*, Buenos Aires, Paidós, 2002.

GRUZINSKI, Serge, *¿Para qué sirve la historia?*, Madrid, Alianza Editorial, 2018.

GUHA, Ranahit, *Las voces de la historia y otros estudios subalternos*, Barcelona, Editorial Crítica, 2002.

GUIBERNAU, Montserrat, “El naixement d’una Europa unida: per què la UE ha generat una identitat no emocional”, *L’Avenç*, núm. 366, març de 2011.

GUIXÉ, Jordi, “Espacios, memoria y territorio, un memorial en red en Cataluña”, dins Ricard Vinyes (ed.), *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA Libros, 2009.

GUTIÉRREZ MOLINA, José Luis, “Memoria histórica y negocio: el hotel Libertaria de Casas Viejas (Cádiz)”, *El Archipiélago*, núm. 68, 2005.

HABERMAS, Jürgen., *Historia y crítica de la opinión pública. La transformación estructural de la vida pública*, Barcelona, Editorial Gustavo Gili, 2017.

HABERMAS, Jürgen, *El discurso filosófico de la modernidad*, Madrid, Katz Editores, 2008.

HALBWACHS, Maurice, *Los marcos sociales de la memoria*, Barcelona, Anthropos Editorial, 2004.

HARRIS, Jonathan, “Més enllà de «The New Art History»”, *Papers d’Art*, núm. 89, Girona, Fundació Espais, 2005.

HARTOG, François, *Croire en l’Histoire*, París, Flammarion, 2013.

HARVEY, David, “Particularismo militante y ambición planetaria: la política conceptual del lugar, el espacio y el entorno en la obra de Raymond Williams”, dins David Harvey, *Espacios del capital*, Madrid, Ediciones Akal, 2007.

HARVEY, David, *La condición de la posmodernidad. Investigación sobre el origen del cambio cultural*, Buenos Aires, Amorrortu Editores, 1998.

HELLER, Ágnes, *Sociología de la vida cotidiana*, Barcelona, Ediciones Península, 2002.

HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio, “Españoles normales en tiempos anormales. «Nuevas» miradas sobre vida cotidiana y franquismo”, dins Gloria Román Ruiz y Juan Antonio Santana González (coord.), *Tiempo de dictadura. Experiencias cotidianas durante la guerra, el franquismo y la democracia*, Granada, Universidad de Granada, 2018.

HERNÁNDEZ, Miguel Ángel, *El arte a contratiempo. Historia, obsolescencia, estéticas migratorias*, Madrid, Ediciones Akal, 2020.

HERRERO ACOSTA, Xavier i AYÁN VILA, Xurxo M., “De las trincheras al museo. Sobre el reciente proceso de patrimonialización de la Guerra Civil en Euskadi”, dins Iñaki Arrieta Urtizberea (ed.), *Lugares de memoria traumática*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2016.

HERTZOG, Anne, “Quan le tourisme de mémoire bouleverse le travail de mémoire”, *Revue Espaces*, núm. 313, Éditions Espaces, 2013.

HIRSCH, Marianne, *La generación de la posmemoria. Escritura y cultura visual después del Holocausto*, Madrid, Editorial Carpe Noctem, 2015.

HOBBSAWM, E.J., *Años interesantes. Una vida en el siglo XX*, Barcelona, Crítica, 2003.

HOBBSAWM, Eric J., *El optimismo de la voluntad. Conversación con Antonio Spire*, Barcelona, Ediciones Paidós, 2004.

HUNT, Lynn, *Historia. ¿Por qué importa?*, Madrid, Alianza Editorial, 2019.

HUYSEN, Andreas, “La nostalgia de las ruinas”, dins *Modernismo después de la posmodernidad*, Barcelona, Gedisa Editorial, 2011.

HUYSEN, Andreas, *Usos transnacionales del discurso sobre l’Holocaust i el colonialisme*, Girona, Documenta Universitària/Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural, 2009.

HUYSEN, Andreas, *En busca del futuro perdido. Cultura y memoria en tiempos de globalización*, Ciutat de Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 2002.

IBÁÑEZ FANÉS, Jordi, “Ire ad plures. Soldados de Salamina”, *El Viejo Topo*, núm. 179, maig de 2003.

IDJÉRAOUI-RAVEZ, Linda, *Le témoignage exposé. Du document à l’objet médiatique*, París, L’Harmattan, 2012.

JAMES, Sarah, “Incorporando al arte”, *New Left Review*, núm. 18, 2003.

JAMESON, Fredric, *Arqueologías del futuro. El deseo llamado utopía y otras aproximaciones de ciencia ficción*, Madrid, Ediciones Akal, 2009.

JAMESON, Fredric, “La globalització com a qüestió filosòfica”, *L’Espill*, núm. 4, València, 2000.

JAMESON, Fredric, “Marxismo y posmodernismo”, dins F. Jameson, *El giro cultural. Escritos seleccionados sobre el posmodernismo 1983-1998*, Buenos Aires, Ediciones Manantial, 1999.

JAMESON, Fredric, “La lógica cultural del capitalismo tardío”, dins Fredric Jameson, *Teoría de la postmodernidad*, Madrid, Editorial Trotta, 1996.

JANÉ, Oscar, “Construir les fronteres de la frontera quan no hi ha frontera”, *Mirmanda*, núm. 3, 2008.

JELIN, Elisabeth, *Los trabajos de la memoria*, Madrid, Siglo XXI Editores, 2002.

JELIN, Elisabeth i VINYES, Ricard, *Cómo será el pasado. Una conversación sobre el giro memorial*, Barcelona, Ned Ediciones, 2021.

JENKINS, Keith, *¿Por qué la historia? Ética y posmodernidad*, Ciutat de Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 2006.

JIMÉNEZ, Montse, “L’Escala durant la II República”, dins D. A., *La II República, 60 anys després. Estudis sobre les comarques gironines*, Girona, Cercle d’Estudis Històrics i Socials, 1991.

JOHNSON, Eric A., *La terreur nazie. La Gestapo, les juifs et les allemands ordinaires*, París, Éditions Albin Michel, 2001.

JUDT, Tony, “Desde la casa de los muertos. Un ensayo sobre la memoria europea contemporánea”, dins Tony Judt, *Postguerra. Una historia de Europa desde 1945*, Madrid, Taurus, 2006.

KERSHAW, Ian, *L’opinion allemande sous le nazisme. Bavière 1933-1945*, París, CNRS Éditions, 1995.

KNOPF, Jan, “Esthétique et destruction. La fin des histoires et de l’histoire dans *L’Esthétique de la résistance*”, dins M. Hofman i M-C. Méry (dir.), *Littérature, esthétique, histoire, dans l’oeuvre de Peter Weiss*, Nancy, Presses Universitaires de Nancy, 1993.

KOHAN, Silvia Adela, *De la autobiografía a la ficción. Entre la escritura autobiográfica y la novela*, Barcelona, Grafein Ediciones, 2000.

KOONZ, Claudia, *La conciencia nazi. La formación del fundamentalismo étnico del Tercer Reich*, Barcelona, Ediciones Paidós, 2005.

KOSELLECK, Reinhart, *Futuro pasado. Para una semántica de los tiempos históricos*, Barcelona, Paidós, 1993.

KOSELLECK, Reinhart, *Modernidad, culto a la muerte y memoria nacional*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2011.

KRAUSS, Rossalind, “La escultura en el campo expandido”, dins Hal Foster (ed.), *La posmodernidad*, Barcelona, Kairós, 1985.

LABORIE, Pierre, “Histoire, vulgate et comportements collectifs”, dins Pierre Laborie i François Marcot, *Les comportements collectifs en France et dans l'Europe allemande. Historiographie, normes, prismes 1940-1945*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2015.

LABORIE, Pierre, *L'opinion française sous Vichy. Les français et la crise d'identité nationale 1936-1944*, París, Éditions du Seuil, 1990.

LABRADOR MÉNDEZ, Germán, *Culpables por la literatura. Imaginación política y contracultura en la transición española (1968-1986)*, Madrid, Ediciones Akal, 2017.

LACAPRA, Dominick, *Representar el Holocausto. Historia, teoría, trauma*, Buenos Aires, Prometeo Libros, 2008.

LACAPRA, Dominick, *Historia en tránsito, identidad, teoría crítica*, Buenos Aires, Fondo de Cultura Económica, 2006.

LACOSTE, Yves, *De la Géopolitique aux paysages. Dictionnaire de la Géographie*, París, Armand Colin, 2003.

LEED, Eric J., *Terra de nessuno. Esperienza bellica e identità personale nella prima guerra mondiale*, Bolonia, Ed. Il Mulino, 1985.

LEIRA CASTIÑEIRA, Francisco J., *Soldados de Franco. Reclutamiento forzoso, experiencia de guerra y desmovilización militar*, Madrid, Siglo XXI Editores, 2020.

LEJEUNE, Philippe, “Memoria, diálogo y escritura”, *Historia y fuente oral*, núm. 1, Barcelona, 1989.

LEVI, Giovanni, “Les usages de la biographie”, *Annales*, núm. 6, 1989.

LICHENSTEIN, Jacqueline i WAJCMAN, Gérard, “Entrevista a Jochen Gerz”, dins Sandra Lorenzano i Ralf Buchenhorst (ed.), *Políticas de la memoria. Tensiones en la palabra y la imagen*, Buenos Aires, Editorial Gorla, 2007.

LINDENBERGER, Thomas, “L’*Eigen-Sinn* ou comment penser les rapports de domination. Généalogie et évolution d’un concept”, dins Emmanuel Droit i Pierre Karila-Cohen, *Qu’est-ce que l’autorité? France-Allemagne(s), XIXe-XXe siècles*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme, 2016.

LLORENS, Mireia, *Siegfried Sassoon. L’experiència de la Gran Guerra i la seva transformació literària*, Lleida, Pagès Editors/Universitat de Lleida, 2011.

LLORENS, Mireia, *L’experiència bèl·lica de Siegfried Sassoon i l’autobiografia de George Sherston: el compromís ètic i la vocació literària*, tesi doctoral, UPF, 2005.

LLURÓ, Josep M., “Ficció per a la liquidació”, *L’Avenç*, núm. 265, gener de 2002.

LONGONI, Ana “Una inflexió crítica. Algunes transformacions dels discursos sobre art a Argentina en la darrera dècada”, *Papers d’Art*, núm. 90, Girona, Fundació Espais, 2006.

LÓPEZ GIFREU, Josep Manuel, *Ai dels vençuts! Els Comitès de Colomers i d’Orriols i les tornes del franquisme*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2013.

LÓPEZ PALOMEQUE, Francesc, “Turisme i frontera: l’abast de dos termes divergents”, dins Jordi Domingo i Coll i Lluís Mallart i Casamajor (ed.), *A l’entorn de la frontera*, Barcelona, Oikos-Tau, 1997.

LORAUX, Nicole, *La ciudad dividida. El olvido en la memoria de Atenas*, Madrid, Katz Editores, 2008.

LOSURDO, Domenico, *Contrahistoria del liberalismo*, Barcelona, El Viejo Topo, 2007.

LOWENTHAL, David, *El pasado es un país extraño*, Madrid, Akal, 1998.

LÜDTKE, Alf, “Introductory notes”, dins Alf Lüdtke (ed.), *Everyday life in mass dictatorship. Collusion and evasion*, Londres, Palgrave Macmillan, 2016.

LÜDTKE, Alf, “De los héroes de la resistencia a los coautores”, *Ayer*, núm. 19, Madrid, Marcial Pons, 1995.

LUEBBERT, Gregory, *Liberalismo, fascismo o socialdemocracia. Clases y orígenes políticos de los regímenes de la Europa de entreguerras*, Saragossa, Prensas Universitarias, 1999.

LÜTTICKEN, Sven, “Secreto y publicidad. La reactivación de la vanguardia”, *New Left Review*, núm. 17, 2002.

LUZZATTO, Sergio, *Partisanos. Una historia de la resistencia*, Barcelona, Debate, 2015.

LYOTARD, Jean-François, *La condición postmoderna*, Madrid, Ediciones Cátedra, 1984.

MACCANNELL, Dean, *El turista. Una nueva teoría de la clase ociosa*, Barcelona, Melusina, 2003.

MACDONALD, Sharon, *Memorylands. Heritage and Identity in Europe today*, Londres, Routledge, 2013.

MACEIRA OCHOA, Luz, *Museo, memoria y derechos humanos: itinerarios para su visita*, Bilbao, Universidad de Deusto, 2012.

MAGRIS, Claudio, *El Danubi*, Barcelona, Edicions de 1984, 2016.

MAGRIS, Claudio, “Desde el otro lado. Consideraciones fronterizas”, dins Claudio Magris, *Utopía y desencanto. Historias, esperanzas e ilusiones de la modernidad*, Barcelona, Editorial Anagrama, 2001.

MAGRIS, Claudio, *Utopía y desencanto. Historias, esperanzas e ilusiones de la modernidad*, Barcelona, Anagrama, 2001.

MAGRIS, Claudio, “Posfacio”, dins Marisa Madieri, *Verde agua*, Barcelona, Editorial Minúscula, 2000.

MAIER, Charles S., *La refundación de la Europa burguesa. Estabilización en Francia, Alemania e Italia en la década posterior a la I Guerra Mundial.*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1988.

MAILER, Norman, *El fantasma de Harlot*, Barcelona, Plaza & Janés, 1992.

MAILER, Norman, *Los ejércitos de la noche. La Historia como Novela. La Novela como Historia*, Barcelona, Anagrama, 1995.

- MARCELINO, Amiano, *Historia (353 al 378 d. C.)*, Madrid, Ediciones Akal, 2002.
- MARCO, Enric, “L’alliberament de Flossenbürg”, *L’Avenç*, núm. 301, Barcelona, maig de 2005.
- MARÍAS, Julián, *La Guerra Civil: ¿Cómo pudo ocurrir?*, Madrid, Editorial Forcola, 2012.
- MARIN, Martí, *!Ha llegado España! La política del franquisme a Catalunya (1938-1977)*, Vic, Eumo Editorial, 2019.
- MARÍN-DÒMINE, Marta, *Fugir era el més bell que teníem*, Barcelona, Club Editor, 2019.
- MARÍN, Enric i TRESSERRAS, Joan M., *Obertura republicana. Catalunya, després del nacionalisme*, Barcelona, Pòrtic Editorial, 2019.
- MARQUÈS, Salomó i GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep, *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943) segons les dades del Ministeri d’Educació Nacional*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, 1996.
- MARTÍ, Manuel (coord.), *D’història contemporània: debats i estudis. Un homenatge casolà a E.P. Thompson (1923-1993)*, Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1996.
- MARZO, Jorge Luis, *Art modern i franquisme. Els orígens conservadors de l’avantguarda i de la política artística a l’Estat espanyol*, Girona, Fundació Espais d’Art Contemporani, 2007.
- MASON, Tim, “¿Trivialización del nazismo? La actual controversia sobre sus interpretaciones”, *Debats*, núm. 2/3, València, 1982.
- MASON, Tim, “Què se n’ha fet del feixisme?”, *Afers*, núm. 25, 1996.
- MASSAMUNT I MARQUÈS, Josep, *Els biberons. Els seus escrits, vivències, trobades i ofrenes florals 1938-2000*, edició pròpia, 2001.
- MATAS, Josep, “Aproximació als conflictes agraris a les comarques gironines durant la II República”, dins D. A., *La II República, 60 anys després. Estudis sobre les comarques gironines*, Girona, Cercle d’Estudis Històrics i Socials, 1991, pp. 19-39.

MAYER, Arno J., *Les furies 1789-1917. Violence, vengeance, terreur*, París, Fayard, 2002.

MAYMÍ, Josep, *Entre la violència política i el conflicte social. Els comitès antifeixistes de Salt i d'Orriols en el context de la Guerra Civil 1936-1939*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.

MEDICK, Hans, "Missionaires en bateau ? Les modes de connaissance ethnologiques : un défi à l'histoire sociale", dins Alf Lüdtke (dir.), *Histoire du quotidien*, París, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1994.

Mémoires en jeu. Revue transdisciplinaire de l'Association «Mémoires des signes», núm. 11, París, 2020.

MESNARD, Philippe, *Témoignage en résistance*, París, Éditions Stock, 2007.

MESNARD, Philippe, *La victime écran. La représentation humanitaire en question*, París, Les Éditions Textuels, 2002.

MESSENGER, David A., "Contemporary Memory Politics in Catalonia: Europeanizing and Mobilizing the History of Spanish Civil War", dins Christina Kraenzle i Maria Mayr, *The Changing Place of Europe in Global Memory Cultures. Usable Pasts and Futures*, Toronto, Palgrave Macmillan Memory Studies, 2017.

MICHONNEAU, Stéphane, *Fue ayer. Belchite. Un pueblo frente a la cuestión del pasado*, Saragossa, Prensas Universitarias de la Universidad de Zaragoza, 2017.

MIR, Conxita, "El estudio de la represión franquista: una cuestión sin agotar", *Ayer*, núm. 43, 2001.

MIR, Conxita, *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*, Lleida, Editorial Milenio, 2000.

MIR, Conxita, CORRETGÉ, Fabià, FARRÉ, Judit i SAGUÉS, Joan, *Repressió econòmica i franquisme: L'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*, Barcelona, Biblioteca Abat Oliva, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.

MITSCHERLICH, Alexander i Margarete, *Fundamentos del comportamiento colectivo*, Madrid, Alianza Editorial, 1973.

MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere, “El malestar popular por las condiciones de vida”, *Ayer*, núm. 52, Madrid, Marcial Pons, 2003.

MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere, “La instauració d’un nou ordre polític, socioeconòmic i cultural. El primer franquisme.”, dins *Actes sobre la fi de la Guerra Civil*, Olot, Ajuntament d’Olot, 2001.

MOLINERO, Carme, “La recerca sobre les víctimes de la Guerra Civil i la memòria històrica a Espanya”, dins Josep M. Lloró (coord.), *Història, memòria, testimoniatge. Un llegat per a Europa*, Palma, Lleonard Muntaner Editor, Col. Traus, 2011.

MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere, *La transición. Historia y relatos*, Madrid, Siglo XXI Editores, 2018.

MOLINERO, Carme, *La captación de las masas. Política social y propaganda en el régimen franquista*, Madrid, Ediciones Cátedra, 2005.

MOLINERO, Carme, “La política social del régimen franquista. Una asignatura pendiente para la historiografía”, *Ayer*, núm. 50, Marcial Pons, Madrid, 2003.

MOLINERO, Carme, “Crónica sentimental y falsa memoria del franquismo”, *Historia del Presente*, núm. 1, 2002.

MOLINERO, Carme, “Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un «mundo pequeño»”, *Historia Social*, núm. 30, València, UNED-IHS, 1998.

MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere, *Els anys del PSUC. El partit de l’antifranquisme (1956-1981)*, Barcelona, L’Avenç, 2010.

MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere, *La anatomía del franquismo. De la supervivencia a la agonía, 1945-1977*, Barcelona, Editorial Crítica, 2008.

MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere, “Tiempo, espacio, actores y procesos transicionales” dins Carme Molinero i Pere Ysàs, *De dictaduras a democracias. Portugal, España, Argentina, Chile*, Granada, Editorial Comares, 2020

MOMMSEN, Hans, *Le national-socialisme et la société allemande. Dix essais d’histoire sociale et politique*, París, Éditions de la Maison des Sciences de l’homme, 1997.

MONCUSÍ FERRÉ, Albert, *Fronteres, identitats nacionals i integració europea. El cas de la Cerdanya*, Catarroja-València, Editorial Afers, 2005.

- MONCUSÍ, Albert, “Fronteres i evolucions locals: el cas de la Cerdanya”, *Mirmanda*, núm. 3, 2008.
- MORADIELLOS, Enrique, “Ni gesta heroica, ni locura trágica: nuevas perspectivas históricas sobre la guerra civil”, *Ayer*, núm. 50, 2003.
- MORÁN, Gregorio, “Soldadito de Plomo en Salamina”, *La Vanguardia*, 29 de març de 2003.
- MORCILLO GÓMEZ, Aurelia, *En cuerpo y alma. Ser mujer en tiempos de Franco*, Madrid, Ediciones Siglo XXI, 2015.
- MORENO-NUÑO, Carmen, *Haciendo memoria. Confluencias entre la historia, la cultura y la memoria de la Guerra Civil en la España del siglo XXI*, Madrid, Iberoamericana, 2019.
- MUDDE, Cas, *Ultradreta. Decàleg per entendre d'on ve i on va l'onada que amenaça la democràcia*, Barcelona, Edicions Saldonar, 2020
- MÜLLER, Heiner, *Germania. Muerte en Berlín*, Hondarribia, Hiru, 1996.
- MUÑOZ BOLAÑOS, Roberto, *El 23-F y los otros golpes de estado de la transición*, Barcelona, Editorial Planeta, 2021.
- NAHARRO CALDERÓN, José María, *Entre alambradas y exilios. Sangrías de las Españas y terapias de Vichy*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2017.
- NAVAJAS CORRAL, Óscar, *Nueva museología y museología social. Una historia narrada desde la experiencia española*, Gijón, Ediciones Trea, 2020.
- NAVARRO, Vicenç, *Bienestar insuficiente, democracia incompleta. Sobre lo que no se habla en nuestro país*, Barcelona, Editorial Anagrama, 2002.
- NICOLÁS, Encarna, “Conflicto y consenso en la historiografía de la dictadura franquista: una historia social por hacer”, dins J.M. Trujillano i J.M. Gago (ed.), *Actas IV Jornadas, Ávila, octubre 1994. Historia y fuentes orales*, Ávila, Fundación Cultural Sta. Teresa.
- NIELD, Keith, “Volver a empezar: el presente, lo postmoderno y el momento de la historia social”, *Historia Social*, núm. 50, València, UNED-IHS, 2004.

NIETHAMMER, Lutz, “Reflexions sobre la posthistòria”, *L’Espill*, núm. 8-9, tardor-hivern de 2001.

NIETHAMMER, Lutz, “Approcher le changement. A la recherche du vécu populaire spécifique dans la province industrielle de la RDA”, dins Alf Lüdtke (dir.), *Histoire du quotidien*, París, Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme, 1994.

NOGUÉ, Joan, *Paisatge, territori i societat civil*, València, Tres i quatre, 2010.

NOGUÉ, Joan, *Entre paisajes*, Barcelona, Àmbit, 2009.

NOGUÉ, Joan, “Les fronteres i el nacionalisme”, dins Jordi Domingo i Coll i Lluís Mallart i Casamajor (ed.), *A l’entorn de la frontera*, Barcelona, Oikos-Tau, 1997.

NOIRIEL, Gérard, *Introducción a la sociohistoria*, Madrid, Editorial Siglo XXI, 2011.

NORA, Pierre, “Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux”, dins Pierre Nora, *Les lieux de la mémoire*, 1, París, Quarto Gallimard, 2007.

NORRIS, Christopher, *Teoría acrítica. Posmodernismo, intelectuales y la guerra del golfo*, Madrid, Cátedra-Universitat de València, 1997.

NOUSS, Alexis, *La condition de l’exilé*, París, Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme, 2015.

OLIVA LLORENS, Jordi, *El cost humà de la Guerra Civil a les comarques gironines: combatents morts i víctimes del material bèl·lic abandonat*, Girona, El Punt, 1999.

OLIVERAS, Miquel, “Les cabòries d’un pescador de canya”, dins Miquel Oliveras, *Vivències d’un temps*, Figueres, Gràfiques Montserrat, 1981.

PADRÓ, Jordi, “La interpretació del patrimoni i l’elaboració dels projectes de turisme cultural”, *Territori i paisatge-Natura i art*, Girona, Ajuntament de Girona i Universitat de Girona, 2002.

PÀMIES, Teresa, *Quan érem capitans (Memòries d’aquella guerra)*, Barcelona, Dopesa, 1974.

PARDIÑAS, Rubén, “Arte político, hoy”, *Papers d’Art*, Girona, Fundació Espais, núm. 79, 2001.

PARENTI, Michael, *La historia como misterio*, Hondarribia, Editorial Hiru, 2003.

PARRAMON RUBIO, Pere, PRUDON-MORAL, Montserrat, FAXEDAS BRUJATS, Maria Lluïsa i FORNIÉS ALAIZ, Roberto, *Els diaris de Josep Franch-Clapers*, Museu Memorial de l'Exili, La Jonquera, 2009.

PASSERINI, Luisa, *Mussolini imaginario. Storia di una biografia 1915-1939*, Roma-Bari, Laterza, 1991.

PASSERINI, Luisa, *Torino operaia e fascismo*, Roma, Laterza, 1984.

PAVONE, Claudio, “La guerra en la Historia. Apuntes para una investigación sobre la guerra total en el siglo XX”, dins Angel Vaca Lorenzo (coord.), *La guerra en la Historia*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 1999.

PAXTON, Robert O., *Anatomía del fascismo*, Barcelona, Editorial Península, 2004.

PAYNE, Stanley G., *El fascismo*, Madrid, Alianza Editorial, 1982.

PELAYO, Javier Antón, “El control policial de la frontera nordeste durante el primer franquismo”, dins Javier Tusell, Susana Sueiro, José Mª Marín i Marina Casanova (ed.), *El Régimen de Franco (1936-1975) Política y relaciones exteriores*. Vol. I, Madrid, UNED, 1993.

PELAYO, Javier Antón, “Formes violentes a Castelló d'Empúries durant la II República: els blancs i els negres”, dins AA.VV, *La II República, 60 anys després. Estudis sobre les comarques gironines*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1991.

PERONA, Ersilia Alessandrone, “La présentation de la Résistance et la déportation en Italie : mémoires, opinion, politique à la fin du XXe siècle”, dins Jean Yves Boursier (dir.), *Musées de guerre et mémoriaux*, París, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 2005.

PIEDRAS MONROY, Pedro, *La siega del olvido. Memoria y presencia de la represión*, Madrid, Siglo XXI, 2012.

PLA, Josep, *Viatge a la Catalunya Vella*, Barcelona, Destino, 1968.

PLANAS I MARESMA, Jordi, “Les cambres agrícoles i l'intent de recomposició del món rural tradicional”, *Estudis d'Història Agrària*, núm. 12, 1998.

PLUMB, J.H., *La muerte del pasado*, Barcelona, Barral Editores, 1974.

- POGGIO, Pier Paolo, *Nazismo y revisionismo histórico*, Madrid, Ediciones Akal, 2006.
- PORTELLI, Alessandro, *L'ordine è già stato eseguito. Roma, le Fosse Ardeatine, la memoria*, Roma, Donzelli Editore, 1999.
- PRESTON, Paul, *Franco, "caudillo de España"*, Barcelona, Grijalbo Mondadori, 1994.
- PROCHASSON, Christophe, *L'empire des émotions. Les historiens dans la mêlée*, París, Éditions Demopolis, 2008.
- PROST, Antoine i WINTER, Jay, *Penser la Grande Guerre*, París, Éditions du Seuil, 2004.
- PROST, Antoine, *Doce lecciones sobre la historia*, Madrid, Cátedra-Frónesis, 2001.
- PUJOL, Enric, *Figueres, la Gernika catalana. Els bombardeigs de Figueres durant la Guerra Civil (1938-1939)*, Barcelona, Editorial Efadós, 2019.
- PUJOL, Enric, "El cas català com a paradigma", *Mirmanda*, núm. 3, 2008.
- RANCIÈRE, Jacques, *Sobre políticas estéticas*, Barcelona, MACBA-UAB, 2005.
- RANCIÈRE, Jacques, *El odio a la democracia*, Buenos Aires, Amorrortu Editores, 2006.
- REAL LÓPEZ, Inmaculada, "Los museos del exilio, espacios para la recuperación de la diàspora", *Revista de Museología*, núm. 69, 2017.
- RECHT, Roland, *Pensar el patrimonio. Escenificación y ordenación del arte*, Madrid, Abada Editores, 2014.
- REICHEL, Peter, *L'Allemagne et sa mémoire*, París, Ed. Odile Jacob, 1998.
- REVEL, Jacques, "Microanalisi e costruzione del sociale", *Quaderni storici*, núm. 86, agost 1994.
- REVERTE, Javier M., *La batalla del Ebro*, Barcelona, Editorial Crítica, 2003.
- REVERTE, Javier M., *La caída de Cataluña*, Barcelona, Editorial Crítica, 2006.
- RICCI, Andreina, *En torno a la piedra desnuda. Arqueología y ciudad entre identidad y proyecto*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- RICOEUR, Paul, *Tiempo y narración, I. Configuración del tiempo en el relato histórico*, Madrid, Ediciones Cristiandad, 1987.

RIDOLFI, Mauricio, “Lugares y formas de la vida cotidiana en la historiografía italiana”, *Ayer*, núm. 19, Marcial Pons, Madrid, 1995,

RIEFF, David, *Contra la memoria*, Barcelona, Editorial Debate, 2012.

RIEFF, David, *Elogio del Olvido. Las paradojas de la memoria histórica*, Barcelona, Penguin Random House, 2017.

RINA SIMÓN, César, “Rituales de pasión, muerte y resurrección. La religiosidad popular y la legitimidad sagrada del franquismo”, dins Francisco Cobo Romero, Claudio Hernández Burgos i Miguel Ángel del Arco Blanco (ed.), *Fascismo y modernismo. Política y cultura en la Europa de entreguerras (1918-1945)*, Granada, Editorial Comares, 2016.

ROBIN, Régine, *La mémoire saturée*, París, Éditions Stock, 2003.

RODRIGO, Javier, “Guerra al civil. La España de 1936 y las guerras civiles europeas (1917-1949)”, dins Javier Rodrigo, *Políticas de la violencia. Europa, siglo XX*, Saragossa, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2014.

RODRÍGUEZ, Mari Carmen, “Du musée de la guerre à la guerre au musée. Quelques cas inédits de narrations franquistes”, dins Julien Mary i Frédéric Rousseau (dir.), *Entre Histoires et Mémoires. La guerre au musée. Essais de muséohistoire (2)*, París, Michel Houdiard Éditeur, 2013.

RODRÍGUEZ, Mari Carmen, “Usages politiques des passées traumatiques en Espagne : muséohistoire de la Guerre Civile”, dins Frédéric Rousseau (dir.), *Les présents des passés douloureux. Musées d'histoire et configurations mémorielles. Essais de muséohistoire*, París, Michel Houdiard Éditeur, 2012.

ROIGÉ, Xavier, BOYA, Jusèp i ALCALDE, Gabriel, “Els nous museus de societat: redefinint models, redefinint identitats”, dins Xavier Roigé, Jusèp Boya i Gabriel Alcalde (ed.), *Museus d'avui. Els nous museus de societat*, Girona, ICRPC, 2010.

ROMA, Valentín, “La historiografía vista des del museu contemporani”, *Papers d'Art*, núm. 90, Girona, Fundació Espais, 2006.

ROSA, Harmut, *Alienación y aceleración. Hacia una teoría crítica de la temporalidad en la modernidad tardía*, Madrid, Katz Editores, 2016.

ROSA, Isaac, “El franquismo narrado: novela. Conversación con Isaac Rosa”, dins Zira Box i César Rina Simón (ed.), *El franquismo en el caleidoscopio. Perspectivas y estudios transdisciplinarios sobre la dictadura*, Granada, Editorial Comares, 2020.

ROSENTAL, Paul André, “Construire le macro pour le micro: Fredrik Barth et la microstoria”, dins Jacques Revel (ed.), *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, París, Gallimard Le Seuil, 1996.

ROUSSO, Henry, *Face au passé. Essais sur la mémoire contemporaine*, París, Éditions Bélin, 2016.

ROUSSO, Henry, *Vichy, L'événement, la mémoire, l'histoire*, París, Éditions Gallimard, 2001.

RÚJULA, P. i PEIRÓ, I., *La historia local en la España contemporánea. Estudios y reflexiones desde Aragón*, Barcelona/Saragossa, Universidad de Zaragoza/L'Avenç, 1999.

SAGUER I HOM, Enric, *L'evolució de la propietat de la terra al Baix Empordà (1860 – 1950)*. Tesina. Universitat Autònoma de Barcelona, 1990.

SAGUER I HOM, Enric (coord.), *Els últims hereus. Història oral dels propietaris rurals gironins, 1930-2000*, Barcelona, Departament de Cultura/Generalitat de Catalunya, 2005.

SAGUER I HOM, Enric, *La consolidació de la propietat pagesa a Catalunya (El Baix Empordà 1850 – 1940)*. Tesi doctoral. Universitat de Girona, 1996.

SAHLINS, Peter, *Fronteres i identitats: la formació d'Espanya i França a la Cerdanya, S. XVII-XIX*, Vic, Eumo Editorial, 1993.

SAID, Edward, *Reflexiones sobre el exilio*, Barcelona, Editorial Debate, 2005.

SALAS LARRAZABAL, Ramón, *Historia del Ejército Popular de la República*, Vol. II, Madrid, Editorial Nacional, 1973.

SAMUEL, Raphael, *Teatros de la memoria. Pasado y presente en la cultura contemporánea*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008.

SÁNCHEZ DURÁ, Nicolás, “Palabras e imágenes, límites y alcance de los testimonios del dolor de la guerra”, dins Nicolás Sánchez Durá (ed.), *La guerra*, València, Pre-Textos, 2006.

SÁNCHEZ VÁZQUEZ, Adolfo, *A tiempo y destiempo*, Ciutat de Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 2003.

SANTACANA MESTRE, Joan i XAVIER HERNÁNDEZ CARDONA, Francesc, *Museos de historia. Entre la taxidermia y el nomadismo*, Gijón, Ediciones Trea, 2011.

SANTACANA MESTRE, Joan i XAVIER HERNÁNDEZ CARDONA, Francesc, *Museología crítica*, Gijón, Ediciones Trea, 2006.

SANTAMARIA COLMENERO, Sara, “Memoria cultural”, dins Ricard Vinyes (dir.), *Diccionario de la memoria colectiva*, Barcelona, Gedisa, 2018.

SANTOS JULIÀ, “Por una historia de la memoria”, *Letra Internacional*, núm.117, 2013.

SARAMAGO, José, “La historia como ficción, la ficción como historia”, *Debats*, núm. 27, març 1989.

SARLO, Beatriz, *Tiempo pasado. Cultura de la memoria y giro subjetivo. Una discusión*, Buenos Aires, Siglo XXI Editores, 2005.

SAYER, Faye, *Public History. A practical guide*, Londres, Bloombury Academic, 2019.

SAZ, Ismael, “El ‘moment memòria’. Justícia, veritat i reconciliació democràtica”, *Afers*, núm. 56, València, 2007.

SAZ CAMPOS, Ismael, *Fascismo y franquismo*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2004.

SAZ, Ismael, *Fascismo y franquismo*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2004.

SAZ, Ismael, “Entre la hostilidad y el consentimiento. Valencia en la posguerra”, dins I. Saz i J.A. Gómez Roda (ed.), *El franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes en la posguerra*, València, Episteme, 1999.

SCHAMA, Simon, *Le paysage et la mémoire*, París, Éditions du Seuil, 1999.

SCHLÖGEL, Karl, *En el espacio leemos el tiempo. Sobre historia de la civilización y geopolítica*, Madrid, Ediciones Siruela, 2007.

SCHWARTZ, Géraldine, *Los amnésicos. Historia de una familia europea*, Barcelona, Tusquets Editores, 2019.

SCOTT, James C., *Los dominados y el arte de la resistencia*, Tafalla, Editorial Txalaparta, 2003.

SELLES, Narcís, *Grup Praxis 75 (195-1990). Una guerrilla comunicativa*, Girona, Ajuntament de Girona, 2012.

SELLES, Narcís, *Virgili Batlle Vallmajó: la radicalitat estètica d'un pintor català anarcosindicalista exiliat a Tolosa*, Catarroja/Perpinyà, Editorial Afers/Editorial Mare Nostrum, 2011.

SELLES, Narcís, "Entrevista a Narcís Selles per Dani Bonaventura", *L'Esquerp*, núm. 2, Comissariat Associació, Reus, hivern de 2001.

SELLES, Narcís, "Aspectes de la realitat artística i social de la Girona contemporània", *Papers d'Art*, núm. 76, Girona, Fundació Espais, 1999.

SELLES, Narcís, *Art, política, societat en la derogació del franquisme*, Gaüses, Llibres del Segle, 1999.

SELLES, Narcís, "Del món i del món de l'art", *Papers d'Art*, núm. 74, Girona, Fundació Espais, 1998.

SELLES, Narcís, "Una aportació teòrica a la historiografia de l'art", *Papers d'Art*, Girona, Fundació Espais, núm. 89, 2005.

SELLES, Narcís i BATLLE, Albert, *Art a Olot durant el franquisme i la transició a la monarquia parlamentària*, Olot, Ajuntament d'Olot, 2006.

SELLES, Narcís i FONT AGULLÓ, Jordi (ed.), *Grup Tint-2 (1974-1976), Entre la pràctica paraartística, l'anàlisi crítica, el desvelament sociocultural i la lluita ideològica*, Banyoles, Ajuntament de Banyoles, 2004.

SELLES, Narcís, "Art i política en temps de canvis. Entre el flux de la protesta antifranquista i el reflux de la institucionalització monàrquica", *Dictatorships & Democracies*, núm. 5, Puntum, Universitat Oberta de Catalunya i Fundació Carles Pi i Sunyer., 2017

SERNA, Justo i PONS, Anacleto, "El ojo de la aguja. ¿De qué hablamos cuando hablamos de microhistoria?", *Ayer*, núm. 12, Madrid, Marcial Pons, 1993, pp. 93-133.

SERRALLONGA, Joan, *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra (1936-1939)*, Barcelona, Editorial Base, 2004.

SEVILLANO CALERO, Francisco, *Ecos de Papel. La opinión de los españoles en la época de Franco*, Madrid, Biblioteca Nueva, Madrid, 2000.

SEWELL JR, William H., “Por una reformulación de lo social”, *Ayer*, núm. 62, 2006.

SION, Brigitte, “Mémoire & performances studies. À quoi servent les memoriaux ?, dins Denis Pechanski i Denis Maréchal (dir.), *Les chantiers de la mémoire*, Bry-sur-Marne, INA Éditions, 2013.

SOUTELO VÁZQUEZ, Raúl i VARELA SABAS Alfredo, “Variaciones en las formas de represión y resistencia popular en el mundo rural ourensano. 1936-1946”, dins *Actas IV jornadas historia y fuentes orales*, 1994.

SNYDER, Timothy, *El camino hacia la no libertad*, Barcelona, Galaxia Gutenberg, 2018.

STEIGMANN-GALL, Richard, *El Reich sagrado. Concepciones nazis sobre el cristianismo 1919-1945*, Madrid, Ediciones Akal, 2007.

STONE, Dan, *¿Adiós a todo aquello? La historia de Europa desde 1945*, Granada, Editorial Comares, 2018.

SUBIRATS, Eduardo, “De la transición al espectáculo”, *Quimera*, núm. 188/189, 2000.

TÉBAR, Javier, “Memoria histórica”, dins Ricard Vinyes (dir.), *Diccionario de la Memoria Colectiva*, Barcelona, Gedisa Editorial, 2018.

TEIXEIRA COELHO, *Diccionario crítico de política cultural. Cultura e imaginario*, Barcelona, Gedisa Editorial, 2009.

THOMÀS, Joan Maria, *Los fascismos españoles*, Barcelona. Editorial Ariel, 2019.

THOMPSON, E.P., *Costumbres en común*, Barcelona, Editorial Crítica, 1995.

THOMPSON, Paul, “Historias de vida en el análisis del cambio social”, dins José Miguel Marinas i Cristina Santamarina, *La historia oral: métodos y experiencias*, Madrid, Debate, 1993.

TIMM, Uwe, *Tras la sombra de mi hermano*, Barcelona, Ediciones Destino, 2007.

TOMPSON, John B., *Los media y la modernidad: una teoría de los medios de comunicación*, Barcelona, Editorial Paidós, 1998.

TORMO, David, “La batalla de Terol, l’ofensiva d’Aragó i l’entrada dels feixistes a Catalunya”, dins Josep M. Solé i Joan Villarroja (dir.), *Breu història de la guerra civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 2005.

TRAVERSO, Enzo, *Passés singuliers. Le « je » dans l’écriture de l’histoire*, Mont-real, Lux Éditeur, 2020.

TRAVERSO, Enzo, “Mémoire : la religion de l’Holocauste”, dins *La fin de la modernité juive. Histoire d’un tournant conservateur*, París, Éditions La Découverte, 2013.

TRAVERSO, Enzo, *L’histoire comme champ de bataille. Interpréter les violences du XXe siècle*, París, Éditions la Découverte, 2011.

TRAVERSO, Enzo, *À feu et sang. De la guerre civile européenne 1914-1945*, París, Éditions Stock, 2007.

TRAVERSO, Enzo, *Els usos del passat. Història, memòria, política*, València, Publicacions Universitat de València, 2006.

TRAVERSO, Enzo, *Le totalitarisme. Le XXe siècle en débat*, París, Éditions du Seuil, 2001.

TRAVERSO, Enzo, *Où sont passés les intellectuels?*, París, Éditions Textuel, 2013.

TUBAN, Grégory, *Camps d’étrangers. Le contrôle des réfugiés venus d’Espagne (1939-1944)*, París, Nouveau Monde Éditions, 2018.

TURNER, Frederick Jackson, *La frontera en la historia americana*, Madrid, Ediciones Castilla, 1976.

UGARTE TELLERÍA, Javier, “Sobre la nueva historia cultural: entre el «giro cultural» y la ampliación del conocimiento histórico”, dins Elena Hernández Sandoica i Alicia Langa (ed.), *Sobre la historia actual entre política y cultura*, Madrid, Abada Editores, 2005.

UGOLINI HAMELIN, Caroline, “Tourisme de mémoire. Les femmes et les enfants aussi!”, *Revue Espaces*, núm. 313, Éditions Espaces, 2013.

URRY, John, *La mirada del turista*, Lima, Universidad de San Martín de Porres, 2004.

VAN ALPHEN, Erns, *Escenificar el archivo. Arte y fotografía en la era de los nuevos medios*, Salamanca, Ediciones de la Universidad de Salamanca, 2018.

VARELA SABAS, Alfredo, “Variaciones en las formas de represión y resistencia popular en el mundo rural ourensano. 1936-1946”, dins *Actas IV jornadas historia y fuentes orales*, 1994.

VARELA, Julia, “El declive de la civilización rural y sus efectos”, dins D.A., *La fragilización de las relaciones sociales*, Madrid, Círculo de Bellas Artes, 2007.

VARGAS LLOSA, Mario, “Espantoso y genial”, *El País*, 15 de maig de 2005.

VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel, *Autobiografía del general Franco*, Barcelona, Editorial Planeta, 1992.

VEIGA, Francisco, *La mística del nacionalismo (Historia de la Guardia de Hierro) Rumanía 1919-1945*, Bellaterra, UAB, 1989.

VIDAL-NAQUET, Pierre, dins Arno J. Mayer, *La ‘solution finale’ dans l’histoire*, prefaci, París, Éditions La Decouverte, 1990.

VILANOVA I VILA-ABADAL, Francesc, *La vaga dels tramvies. 1 de març de 1951*, Barcelona, Rosa dels Vents, 2021.

VILANOVA, Mercè, *Atlas electoral de Catalunya durant la Segona República. Orientació del vot, participació i abstenció*, Barcelona, Estudis electorals/5, Fundació Jaume Bofill, Edicions de la Magrana, 1986.

VILAR, Pierre, “Els francesos i la guerra d’Espanya”, dins Pierre Vilar, *L’historiador i les guerres*, Vic, Eumo Editorial, 1991.

VILARÓS, Teresa M., *El mono del desencanto. Una crítica cultural de la transición española (1973-199)*, Madrid, Ediciones Siglo XXI, 1998.

VINEN, Richard, *Europa en fragmentos. Historia del viejo continente en el siglo XX*, Barcelona, Editorial Península, 2002.

VINYES, Ricard, “Una memòria crítica”, dins Ricard Vinyes, *Asalto a la memoria. Impunidades y reconciliaciones, símbolos y éticas*, Barcelona, Los Libros del Lince, 2011.

VINYES, Ricard, “La memoria del Estado”, dins Ricard Vinyes (ed.), *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA Libros, 2009.

VINYES, Ricard, *El soldat de Pandora*, Barcelona, Proa, 1998.

VIRILIO, Paul, *El cibermundo, la política de lo peor*, Madrid, Ediciones Cátedra, 1997.

VON PLATO, Alexander, “La historia oral en la historiografía alemana”, *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, núm. 20, 1998.

WAHNICH, Sophie, “Museos de conflictos armados y de la paz”, dins Ricard Vinyes (dir.), *Diccionario de la Memoria Colectiva*, Barcelona, Gedisa Editorial, 2018.

WAHNICH, Sophie, “Trois musées de guerre du XXe siècle: Imperial War Museum de Londres, Historial de Péronne, Mémorial de Caen”, dins Jean-Yves Boursier (dir.), *Musées de guerre et mémoriaux*, París, Éditions de la Maison des sciences de l’homme, 2005.

WAHNICH, Sophie, “L’Europe c’est toujours l’après-guerre”, dins Sophie Wahnich (dir.), *Fictions d’Europe. La guerre au musée*, París, Éditions des Archives Contemporaines, 2002.

WAHNICH, Sophie, “L’Europe c’est toujours l’après-guerre”, dins Sophie Wahnich (dir.), *Fictions d’Europe. La guerre au musée*, París, Éditions des Archives Contemporaines, 2002.

WALLERSTEIN, Immanuel, “Nuevas revueltas contra el sistema”, *New Left Review*, núm. 18, edició espanyola, Madrid, 2003.

WALTON, John K., “Aproximaciones a la historia de la vida cotidiana en Inglaterra, 1850-1940”, *Ayer*, núm. 19, Madrid, Marcial Pons, 1995.

WEINRICH, Harald, *Leteo. Arte y crítica del olvido*, Madrid, Ediciones Siruela, 1999.

WEISS, Peter, *La estética de la resistencia*, Hondarribia, Hiru, 1999.

WELZER, Harald, *Guerras climáticas. Por qué mataremos (y nos matarán) en el siglo XXI*, Madrid, Katz Editores, 2010.

WELZER, Harald, MOLLER Sabine i TSCHUGGNALL, Karoline, “Grand-père n’était pas un nazi”. *National-socialisme et Shoah dans la mémoire familiale*, París, Éditions Gallimard, 2013.

WIEVIORKA, Annette, *L’ère du témoin*, París, Plon, 1998.

WILLIAMS, Raymond, *Palabras clave. Un vocabulario de la cultura y la sociedad*, Buenos Aires, Ediciones Nueva Visión, 2000.

WILLIAMS, Raymond, *Marxismo y literatura*, Barcelona, Ediciones Península, 1980.

WINDSCHUTLLE, Keith, “El fin de la historia y la caída del comunismo”, dins del capítol *The killing of history: how literacy critics and social theorists are murdering our past*, capítol VI, Sant Francisco, Encounter Books, 2000, traduït i publicat a la revista *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, núm. 25, Barcelona, 2001.

YI-FU TUAN, *Topofilia. Un estudio de las percepciones, actitudes y valores sobre el entorno, [1974]*, Barcelona, Editorial Melusina, 2007.

YOUNG, James E., *The Stages of Memory. Reflections on Memorial Art, Loss and the Spaces Between*, Boston, MA, University of Massachussetts Press, 2016.

YOUNG, James E., *The Texture of Memory. Holocaust, Memorials and Meaning*, New Haven, Yale University Press, 1993.

YSÀS, Pere, “Del totalitarismo a la «democracia española»”, dins Manuel Ortiz Heras (coord.), *¿Qué sabemos del franquismo? Estudios para comprender la dictadura de Franco*, Granada, Comares Historia, 2018.

YSÀS, Pere, “Franquisme i feixisme”, dins *Franquisme/feixisme*, Reus, Fundació Estudis Socials i Nacionals Josep Recasens, 2001.

ZIZEK, Slavoj, *La nueva lucha de clases. Los refugiados y el terror*, Barcelona, Editorial Anagrama, 2016.

LLOCS WEB

<http://juanadeaizpuru.es/en/artist/fernando-sanchez-castillo-2/>

<http://marceloexposito.net/>

<http://www.workandwords.net/es>

<https://francescabad.com/>

<https://sites.google.com/a/xtec.cat/gtexilideportacioholocaust/>

<https://www.lopezcuenca.com/>

<https://www.macba.cat/ca/art-artistes/artistes/abad-francesc/camp-bota>

<https://www.parlament.cat/document/nom/TL092.pdf>

<https://anateresaortega.com/proyectos/cartografias-silenciadas>

<http://ignasiprat.org/es/mundo-los-vencedores/>